

LIBRARY OF THE INSTITUTE OF FRANCOLOGY

342 554

LIBRARY OF THE INSTITUTE OF FRANCOLOGY

БІБЛІОТЕКА
Інституту
Франкознавства

Еміль Золя.

414 / 69-70

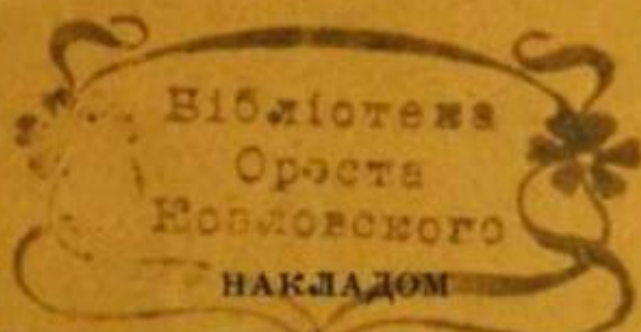
ЖЕРМІНАЛЬ.

З французького переклав

Олександр Пашкевич.

Видано під редакцією

Івана Франка.

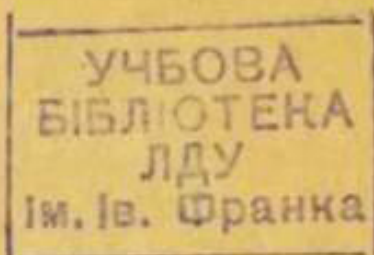
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1904.

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

*Кабинет французької мови
ЛДУ ім. Ів. Франка
Тов. № ~~723~~
372554*

Передмова.

„Жерміналь“ у революційнім календарі називав ся місяць, коли сходять усяке насїне, і відповідав нашому цвітневи. Золя вжив сього титулу для своєї величньої повісти з робітницького життя очевидно з огляду на її остатній розділ. Щоб він спеціально в робітницькій верстві бачив парости того нового суспільного ладу, якого прихід віщує фінал повісти, сього не можна би сказати рішучо. На революційні та соціалістичні ідеали робітників він дивить ся досить скептично і певно не в них він бачить запоруку кращої будущини людськості, а радше в здоровій буцім то крові і в роботящому житю тої многострадалної маси, яке він зумів змалювати так правдиво і широко, як ніхто перед ним. „Жерміналь“ належить не лише до найліпших повістей Золя, але загалом до наймогутнійших творів новійшої літератури. Певна річ, як і у всіх повістях сього автора, так і тут головна вага лежить не в психології дїєвих осіб, які часто малюють ся досить шабьоновими рисами, а в незрівнанім змалюваню окруженя та в майстерній композиції цілости.

При своїй появі повість зробила скрізь у Європі величезне вражінє; в Росії якийсь час була заборонена цензурою, а в Німеччині послужила вихідною точкою літературної революції, що сплodiла в дальшiм розвою так звану „модерну“. Переклад сеї повісти, так багатої технічними термінами, являєть ся ділом не легким і для того передивляючи гарний і вірний загалом переклад д. Пашкевича я мусів декуди справляти його власне в тих технічних описах термінами та образами з гірницького життя, що були невідомі нашому перекладачеві. Сим нехай буде виправдане зазначенє в титулі моєї редакторської праці при виданю сього перекладу.

Львів д. 31. грудня 1904.

Іван Франко.

ПЕРША ЧАСТЬ.

I.

Серед чорної тьми хмарної ночі, чорної як чорнило, ішов самотній чоловік із Маршіен до Монсу дорогою, що тягла ся десять кілометрів по рівній рівнині, прорізуючи навпростець бурякові поля. Перед собою не бачив він навіть чорної рілї, а великість рівнісенького обрїя відчував він лише через свільні подуви мартового вітру, що вистудив ся переходячи через болотяні краї та голі землі. Дорога стелила ся просто як вал серед страшеної темряви замраченої ночі, так що не можна було добачити найменшого навіть слїду деревини.

Сей чоловік вийшов із Маршіен о другій годинї. Йшов він, широко ступаючи, в витертій вовняній свитинї і в оксамітних штанах і увесь дріжав від холоду. Малий клуночок, завязаний у картату хустину, обтяжав його дуже; він держав його під пахою, то одним ліктем то другим, щоб устроювати в кишеню обидві руки відразу, бідні, заклаклі руки, посинїлі до крові від острого східнього вітру. Одна лише думка

посідала порожню голову цього робітника без роботи і без хати, надія, що холод стане рано не такий дошкульний. Ішов він так цілу годину, коли враз оддалеки на два кілометри від Монсу побачив із лівого боку червоні огні: три огнища, що горіли на вільному полі немов завішені в повітрі. З початку він завагався; неспокій переняв його. Але він не в силі був опертися пекучій потребі загригти собі на хвилинку руки.

Дорога почала вглублювати ся в землю. Все щезло відразу. Він завважав з правого боку якусь огорожу з грубих дощок, що заслонювала залізницю; з лівого боку був горбок, укритий травою, а понад ним виставали розкпнені в безладі верхи дахів; се було село з звичайними, простими та однаковими покрівлями. Він пройшов яких двісті кроків, аж враз на скрутї дороги появили ся знову ті самі огні недалеко від нього. Одначе все ще не міг він зрозуміти, яким чином сьвітля ся вони так високо на мертвому небі, немов захмарені місяці. Але в той мент зупинив його иньший вид. Була се ціла незграбна маса забудовань, а з них виринали невиразні тїни фабричного комина. Слабі сьвітла виходили з брудних вікон, а пять або шість лихих ліхтарень завішено було на дворі на стовпах, що своїм почорнілим деревом обрисовували невиразно контури велетенських руштовань. З усього цього фантастичного видовища, що потапало в пїтьмі та димі, добував ся лиш один одинокий голос, сильний і довгий стогін пари. Але самої пари не було видно.

Тепер пізнав він, що се копальня. Знову перейняв його перестрах: що з того? тут певно не буде ніякої роботи! Замість того, щоб піти

в напрямі забудовань, він рішив нарешті вилізти на сей вал, де горів вуголь у трьох зелізних кошах, щоб сьвітити й ogrівати робітників при роботі. Робітники, що копали землю, мусіли працювати пізно в ночі. Все ще викидвано викопану землю. Як раз тепер почув перехожий, як робітники пхали візки по руштованю, та побачив живі тїни, що перевертали візки недалеко кожного сьвітла.

— Здорові були! — сказав він, наближаючись до одного коша.

Візник спинив ся та звернув ся плечима до огню. Був се старий чоловік у масаковому вовняному сїраку та шкіряній шапці з крилика. Його великий буланій кінь чекав непорушно, мов скала, доки не випорожнить ся шість візків, що він їх витягнув на гору. Помічник візника, рудий, худий парубок не спішив ся дуже, лише спер ся лїнивими руками на рискаль.

Холодний як крига, північний вітер став віяти в двоє збільшеною силою, і буйні, постійні подуви його різали мов косою.

— Здорові були, — зідповів старий.

Настала хвиля тиші. Перехожий, що завважав трохи недовіря в очах старого, назвав зараз своє імя:

— Називаю ся Етієн Лянтіє, я шлюсар...
Нема тут якої роботи?

Полумя осьвітило його. Він міг мати двадцять один рік, був гарний парубок, мав дуже темне волосє, здоровий з виду, неважаючи на ніжну будову тїла.

Заспокобний візник похитав головою.

в напрямі забудовань, він рішив нарешті вилізти на сей вал, де горів вуголь у трьох зелізних кошах, щоб сьвітити й огрівати робітників при роботі. Робітники, що копали землю, мусіли працювати пізно в ночі. Все ще викидвано викопану землю. Як раз тепер почув перехожий, як робітники пхали візки по руштованю, та побачив живі тїни, що перевертали візки недалеко кожного сьвітла.

— Здорові були! — сказав він, наближаючись до одного коша.

Візник спинив ся та звернув ся плечима до огню. Був се старий чоловік у масаковому вовняному сїраку та шкіряній шапці з крилика. Його великий буланій кінь чекав непорушно, мов скала, доки не випорожнить ся шість візків, що він їх витягнув на гору. Помічник візника, рудий, худий парубок не спішив ся дуже, лише спер ся лїнивими руками на рискаль.

Холодний як крига, північний вітер став віяти в двоє збільшеною силою, і буйні, постійні подуви його різали мов косою.

— Здорові були, — зідповів старий.

Настала хвиля тиші. Перехожий, що завважав трохи недовіря в очах старого, назвав зараз своє імя:

— Називаю ся Етієн Лянтіє, я шлюсар...
Нема тут якої роботи?

Полумя осьвітило його. Він міг мати двадцять один рік, був гарний парубок, мав дуже темне волосє, здоровий з виду, неважаючи на ніжну будову тїла.

Заспокобний візник похитав головою.

— Роботи для шлюсаря? Ні, ні... Нині зголосило ся їх аж двоє. Тут нема нічого для них.

Сильний подув вітру перервав їхню розмову. Потім Етієн запитав, показуючи в низ на темну купу будинків.

— Се копальня, неправда?

Сам разом старий не міг відповісти. Напав його сильний кашель. В кінці сплюнув, а його слина лишила на пурпуровій землі чорну пляму.

— Так, копальня Ворé... Бачите? Хати робітників дуже близьенько!

І він показав рукою на село, що його дахи завважав наш парубок недавно перед тим по дорозі.

Коли випорожнено усї шість візків, великий, буланый кінь з наїженою від вітру гривою завернув сам і важко тягнув їх по шинах; старий візник не потребував його поганяти; він ішов спокійно з заду та держав ся за ноги покалічені від гостця.

Як раз тоді прокидало ся село Ворé. Етієн забув загіти біля огню свої бідні, посвнїлі руки, оглядаючи кожду частину фабрики. Поперед усього впала йому в очи велика шопа, де перечищувано вуголь; потім угледїв він алярмову варту, великий будинок, де стояли машини, та чотиригранну вежу з помпою над ямою. Вся та копальня, положена на дні яру, з своїми цегляними будинками та своїм кошином, що виглядав скорійше як який страшний рїг, видала ся йому подібною до пажерливої звірюки, що засїла там, щоб пожирати всїх людей.

Щідчас того оглядання думки його звернули ся на нього самого, на його житє. Було се житє волоцюги. Вже вісім днів шукав він місця. Він згадав свою залізничу робітню, згадав, як він ударив у лице свого старшого. Його прогнано з Ліль, прогнано зі всіх усюдів. У суботу прийшов він до Маршієн, але тут сказали йому, що знайде роботу в Форжі. Але ніде, ні в Форжі, ні в Сонвілі не міг він знайти нічого. З суботи на неділю хотів переночувати в варстатї одного колодїя; він вліз туди обережно і сховав ся за дошками, але сторож таки віднайшов його і викинув о другій годні в ночи. Ні одного су він уже не мав, анї навіть шматочка шкірки хліба. Що мав тепер дїяти на вулицї? Не мав ніякої мети, не мав де навіть захистити ся від вітру.

Так, се була копальня! Бліді ліхтарні осьвічували чотирокутник фабрики. Він побачив крізь двері, що як раз раптом відчинили ся, ясне огнище парового кітла. Він розумів тепер уже все, навіть сей сильний і довгий, ненастанний стогін помп, наче здавлений віддих дивогляда.

Кривий помічник візника не глянув навіть на Етієна. Сей хотів як раз підняти свій малий клуночок із землі, коли сильний кашель дав знати про поворот візника. Звільна виринав він із темряви, а за ним буланний кінь, що тягнув шість нових повних візків.

— Чи в Монсу є фабрики? — спитав парубок.

Старий сплюнув чорно і відповів проти вітру:

— О! се зовсім не такі фабрики, щоб їм чого бракувало. Треба се було бачити три,

чотири роки назад! Усі дерли носа до гори, не можна було надібати людей, ніде не було такого доброго зарібку... А тепер треба вже стискати пояс. Справдішне нещастє в краю! Всевласть ся людей сьвітами, фабрики замикають ся одві по других... Може се не вина цїсаря; але чогож він іде воювати до Америки? Не згадую вже про те, що скотина та люди вмирають на холєру.

Вітер не давав говорити, тому вони короткими реченнями продовжали свої наріканя. Етієн оповідав про свою безуспішну мандрівку сього тижня. Прийдець ся незадовго здохнути з голоду! Повно жебраків буде сидіти при дорогах.

— Еге! — замітив старий — се скінчуть ся недобре, бо нема на се божої волї, щоб викинути стільки християнських людей на вулицю.

— Вже не стає мяса що дня.

— Аби лише хлїб був!

— Правда! Аби бодай хлїб був!

Їх голос губив ся, а вітер розносив їх слова в мелянхолїйнім шумі.

— Дивіть! — крикнув голосно візник повернувши ся на південь, — Монсу он там...

І знов протягнув руку і показував місце в тім порядку, як їх вичисляв. У тьмі... ледво можна було розгледіти їх. Там у долині, в Монсу цукроварня „Фовель“ була ще в руху, але цукроварня „Отон“ зменшила як раз тепер число своїх робітників. Лише мала частина фабрик — як Дітіллей та фабрика линов для копалень Блез видержала ті тяжкі часи. Широком рухом руки показав потім старий цілу північну частину обрїя: соневільські фабрики не одержали навіть двох третин своїх звичайних замовлень; із трьох гамарень у Форжі

лише дві сьвітили ся. До того в фабриці скла Гажбуа грозив страйк, бо ходили слухи про зменшенє платні.

— Знаю, знаю, — відповідав на кожде поясненє парубок. — Яж звідти прийшов.

— Ми якось ще на-пів з бідою перебиваємо ся досї, — додав візник. — Але добуток наших копалень постійно зменшаєть ся. А дивіть ся, там просто в Віктуар функціонують уже лише дві батерії коксових печей.

Він сплюнув, припряг здріманого коня до порожніх візків, та пошкандибав за ним.

Тепер міг Етієн бачити всю околицю. Здавало ся, що простягнена рука старого наповнила великим горем усю пітьму, що ставала чим раз густійша. Етієн мимовільно відчував тоді се горе всюди довкола себе на всій безграничній простороні. Чи ж се не був дикий крик голоду, що розносив марцьовий вітер по чистому полі? Скажені подуви його віщували застій праці, нужду, що забере з собою багато людей. Блукаючими очима намагав ся він прорізати темряву; горяче бажанє і тривога мучили його рівночасно. Все губило ся в глибині ночі; він бачив лише далеко високі комини та їх коксові печі. Батерії зложені зі стакомнів творили ряд червоних огників; лише дві вежі на цілому небосклоні, що стояли трохи лівіще, ясніли синім сьвітлом неначе два велитенські смолоскипи. Сумний був се вид, наче вид пожежі. Інших зір не було на грізному крайнебі, хіба лише ті нічні сьвітла краю вугля та зеліза.

— Ви може з Бельгії? — озвав ся до Етієна візник, що знов вернув ся.

Сим разом тягнув він лише три візки.

В той мент малий випадок спинив роботу на чверть години. В машині до верчення трісла шрібка. В низу все затихло; робітники перестали совати візками по руштованю. Увесь той час у копальні було чути здалека лише удари молота о бляху.

— Ні, я з полудня, — відповів Етієн.

Помічник випорожнив візки та сїв собі на землі, щасливий, що настала перерва в праці; він мовчав дальше завзято. Його дивувала довга балаканина старого і він вдивився в нього великими і млистими очима. Старий дійсно не мав звичаю богато говорити. Йому певно сподобався вигляд незнайомого і його взяла якась сверблячка висповідати ся перед ним. Бо то старі люди люблять часто самі без причини поговорити собі щиро.

— Я, — каже — з Монсу, називаю ся Бонмор.

— Се в вас таке прізвище? — запитав здивований Етієн.

Усьміхаючись старий показав на Воре і відповів:

— Так, так... Три рази мене тут прямо витягли з тамтого світа: раз запалило ся на мені волосє, другий раз напхало ся мені землі в рот аж по кишки, третій раз набрякло мені черево водою як у жаби... Коли отже побачили, що я ніяк не хочу здохнути, назвали мене на сьміх Бонмором*).

Старий ставав що далі веселійший, але його сьміх наче скрип немащеного воза пе-

*) Дословно: добра смерть.

рейшов за хвмлю в тяжкий кашель. Як раз тоді огонь осьвітив його всього: він мав велику голову, рідке біле волосє, гладке, бліде лице, вкрите синяками. Ноги в нього були викручені на боки. При своїм малім рості він мав сильно грубу, величезну шию та довжезні руки, а сухі, квадратові долоні сягали йому аж до колін. Так само як і його кінь, що стояв непорушно на своїх ногах та не вважав на вітер, так само й він наче камінь не відчував ані холоду ані скаженого вітру, що свистав йому в уха. Викашлявшись захарчав він глибоко в грудях та сплюнув біля коша, а земля почорніла від його слини.

Етієн дивив ся на нього, дивив ся на чорну пляму на землі.

— Ви довго працюєте в копальні?

Бонмор розвів широко руками.

— Довго? О, го, го!... Я не мав ще восьми літ, як перший раз прийшов до Воре, а тепер маю пятьдесят вісім. Порахуйте собі! Я вже робив усі можливі роботи в нутрі землі: з разу був погоничем, потім тачкарем, доки мав сили совати тачки, потім довбачем цілих 18 літ. Через мої прокляті ноги мене перевели від дзюбака до грузу, до насипування та висипування, аж доки не прийшло ся зовсім випустити мене з ями, бо лікар казав, що як дальше буду копати в землі, то можу викопати собі там зараз таки могилу. Пять літ тому назад зробили мене візником... Щож, не гарно се? Пятьдесят літ праці в копальні, а з них сорок пять на дні ями!

Підчас його балаканя випадали від часу до часу шматочки розпаленого вугля з коша на землю і осьвічували кровавим блиском його бліде лице.

— Вони мені кажуть, щоб я йшов на відпочинок, — продовжав він. — Але я не хочу; я не такий дурний, як вони гадають!... Буду ще робити два роки, аж до шістьдесятого року життя, щоб одержати платню сто вісімдесять франків. Як би я їм уже тепер сказав: будьте здорові, то вони признали би мені лише сто п'ятьдесять. Го, вони, злодії, на чотири ноги куті!... Впрочім я ще здужаю, лише ноги не варт нічого. Бачите, я перестудив ся та й вода зайшла мені за шкіру. Як коли, то не можу поворухнути рукою, щоб не кричати.

Кашель перервав йому знов розмову.

— І через се ви так кашляєте? — спитав Етієн.

Старий рішучо заперечив головою. За хвилину, коли вже міг говорити, зачав знову:

— Ні, ні, я здобув собі катар иньшим разом. Я ніколи не кашляв, але тепер не можу позбутися його... Але що! За те я собі плюю, так собі плюю, що аж ну!

І знов захаркотіло в його горлі; він сплюнув чорно.

— Се кров? — відважився вкінці спитати Етієн.

Бонмор обтер собі повільно рукою рота.

— Се з вугля... Стільки його там у моїм внутрі, що маю чим гріти ся аж до смерти. Хоч я вже п'ять літ не був у ямі. Десь певно маю його в собі цілі склади, хоч про те не знаю. Але се мене навіть чимало піддержує!

Настала тишина, лише з копальні дохдив голос правильних ударів молота. А вітер дув заводячи, наче зойк голоду та пригнобленя, що надлітав з глибини ночі. Старий почав дальше

тихійшим голосом оповідати при блиску огнів свою минувшину, пригадуючи її собі.

Ох, певно! Не від сьогодні, не від учора волочились по сьвітї він та його родина. Вони працювали для Копальняної Спілки в Монсу від її заснованя; а було се давно, сто шість років тому. Його дід Гійом Мае, коли ще був п'ятнадцятилітнім хлопчиною, знайшов поклади вугля в Рекіярї; се була перша копальня Спілки, там у низу, недалеко цукроварні Фовель; тепер уже її покинули. Вся околиця знала се, на доказ того й відкрити жилу названо „жилою Гійома“ на імя його діда. Бонмор не памятав його, лише знав з оповіданя, що се був великий, дуже сильний чоловіка; він помер на шістьдесятому році життя зі старости. Батько Бонмора, Микола Мае, що його називали Червоним, мав ледви сорок літ і жив у Воре як раз у часї його заснованя. Відірвана скала злетїла на нього та зробила з нього купу болота. Два дядьки та три брати Бонмора загинули теж у Воре трохи пізнійше. Він сам, Венсан Мае, вийшов з ями ледво живий, лише ноги попухли йому від гостця; він працював далше на своїх лютих панів. Впрочім щож було робити? Він мусїв працювати. Ся праця переходила з батька на сина. Його син Тусен Мае тратить там також свої сили; і його внуки і вся його рідня, що живе в робітничому селї з самого переду. Сто шість літ служби, внуки за дідами, у одного пана! Як думаєте? Багато панів не булоб у силї так докладно подати своєї історії!

— Аби лише було що їсти! — воркотїв знов Етієн.

— Як раз і я се кажу. Доки є що їсти, доти можна ще якое дихати.

Бонмор замовк і звернув очі в сторону робітничих хат, де як раз розцалювали ся сьвітла одно по другім. На вежі в Монсу вибила четверта година; мороз ставав що далі все дужчий.

— Ваша Спілка багата? — спитав Етієн.

Старий підвів плечі до гори, та опустив їх знову, немов би хто висипав на нього велику купу грошей.

— Ще й як! Мабуть не так дуже багата, як її сусіда, Спілка в Анзенї, та все таки має мільони мільонів. Уже либонь перестали рахувати... Девятнацять копалень, із яких тринадцять визискують ся, як Воре, Віктуар, Кревкер, Міру, Сен-Тома, Мадлен, Фетрі-Кантель та ще інші, а шість уже вичерпаних або таких, що служать для провітрень, як Рекіяр... Десять тисяч робітників, усякі концесії, що розширюють ся на шістьдесят сїм громад, добуток п'ять тисяч тонн на день, залізниця, що лучить усі ями і всі робітні і всі фабрики!... Ой так, так! Є там гроші, є!

Візки почали знов їздити по руштованю, а великий буланій кінь наставив вуха. В копальні вже ведко направили машину, бо робітники взяли ся знову до праці. Старий привряг коняку та відізвав ся до неї солодким голосом:

— Ой, не привикай ти до лїнництва, старий дармоїде!... Ей, як би то знав пан Аннебо, як ти тут марнуєш свій час!

Етієн дивив ся замислений утьму. Він спитав.

— Отже се копальня пана Аннебо?

— Ні, — пояснив старий, — він лише генеральний директор. Йому платять так як і нам.

Етієн показав рукою на безкраю темряву.
— А чиеж се все?

Але Бонмор якийсь час душив ся від нового нападу кашлю. Сим разом напав він його так сильно, що старий не міг захопити духу. Нарешті сплюнувши та витерши чорну піну зі своїх уст мовив:

— Що? чие се? Хиба я знаю? Людий.

Він показав рукою на якийсь темний, невизначний пункт, якесь незнане, далеке місце, де жили люди, що на них робила родина Має більше як сто лїт. В його голосї було чути якийсь релїгійний острах. Здавало ся, начеб він говорив про якусь недоступну, пресьвяту скинїю, в якїй сидїв якийсь товстий, добре вигодований бог, що йому родина Має приносила все своє тїло в жертву, хоч його ніколи не бачила.

— Хоч би ще був хлїб, щоб наїсти ся доволї, — повторив Етієн уже третїй раз без усякої звязи.

— А вже-ж! Як би лише чоловік мав усе хлїб, то булоб уже дуже добре.

Кїнь рушив з місця, а слїдом за ним щез старий калїка, волочучи ноги за собою. Помічник його авї навіть не ворухнув ся; він звинув ся в клубок, устромив голову між колїна та витріщив сонні очи на порожну просторїнь.

Етієн підняв знову свій клуночок, але не відходив іще. Він чув, як йому вітер остуджував плечі, а груди його розігрїли ся коло великого огнища. Може він справдї добре зробить, коли піде до копальнї поспитати, чи нема для нього працї? Старий міг не знати. Впрочім він рішив ся прийняти яку будь роботу. Кудж

Йому було звернути ся в сїм краю виголоднїлим через брак праці? Невже-ж мав здихати з голоду як собака під тинном? Але він вагав ся, бояв ся піти до Воре, що лежало на сїй рівній рівнинї серед густої мряки.

За кождим подувом вітер зростав, немов не стрічав жадної перешкоди на всїй безмежній просторонї. Ще на сьвіт не благословило ся; одні лише високі комини та їх коксові печі блимали слабеньким сьвітлом; вони лише закровавлювали темноту, але не в силї були осьвітити її.

А Воре з своїм виглядом дикої звірюки втиснуло ся ще більше на дно своєї нори, та дихало, стогнучи сильнїйше і довше, начеб у його що заболїло при травленю людського мяса.

II.

Серед ланів збіжа та буряків лежали хати, де мешкало двісті сорок робітників. Це були чотири величезні, низькі будинки, переділені трьома широкими вулицями на чотири рівні за-городи. Вони були всі однакові, побудовані рівнобіжно, та творили геометричну фігуру і виглядали через се як яка касарня або шпиталь.

Робітники спали ще всі. На порожньому подвір'ю було чути лише плачливий свист вітру та тріск ломаного плота.

Під шіснацятим числом другого будинку, де мешкала родина Має, все ще було тихо. Густа темрява залягала єдину світлицю на першому поверсі, та немов поглибляла своїм тягаром сон тих істот, що там сильно помучені спали купою одно коло одного з розкритими ротами. Хоч на дворі було дуже холодно, всеж таки в середині було навіть душно. Як звичайно в малих хатах, де спить багато людей, була там сильна задуха, та чути було сморід людського тіла.

На годиннику в великій кухні на долині вибила четверта година. Ніхто ще не рушав ся, чути було лише тонкі віддихи та голосне храпінє. Враз збудила ся Катерина. Як звичайно, хоч і втомлена тяжко, налічила вона крізь сон чотири удари годинника, якого голена до-ходив крізь підлогу до її уший, але вона ще не мала на стільки сили, щоб розплющити

очн. За хвилину вилізла вона з під ковдри, та шукала напомацки, поки не знайшла сїрника; тоді черкнула ним об стїну і засьвітила сьвічку. Голова її була така важка, що вона сїла на ліжку та сперла її на руки. Сон зішов знов на її очн, вона кинула ся назад на подушку.

Тепер сьвічка осьвітила хату. Була се квадратова сьвітлиця з двома вікнами, де стояли три ліжка; крім того були там ще два крісла, шафа і стіл зі старого горіхового дерева, що своєю темноватою фарбою визначав ся різкою плямою на ясно-жовтій стїні. І більше нічого; трохи одежини, повішаної на гаках; збанок на підлозі стояв біля червоної глиняної миски, що служила за вмивальницю. В ліжку, що стояло по лївому боці, спав найстарший син Захарія разом зі своїм братом Жанленом. Захарія мав двацять і один рік, а Жанленови кінчило ся як раз одинацять. По правім боці спало знов двоє малих: Ленора та Анрі. Ленора мала шість років, а Анрі чотири; вони спали побравши ся за руки. Третє ліжка займала Катерина разом зі своєю сестричкою Альзірою; вона була така маленька на свої девять років, що Катерина булаб майже зовсім не чула її присутности в ліжку, як би не горб маленької каліки, що втискав ся їй в боки. Крізь відчинені скляні двері видко було передпокій, подібний до вузких сїней, де спали в четвертім ліжку батько та мати. Перед собою поставили вони колыску з наймолодшою Естелью, що мала ледво три місяці.

Катерина змогла ся таки підвеси ся з великим напруженєм. Вона потягла ся та встромила обидві руки в руде волосє, що спадало їй

у безладї на чоло та та потилицю. Вона була дуже нїжна як на свої п'ятнацять років: з під вузкої сорочки видко було лише посивілі ноги, наче татуовані вуглем, та білі як молоко руки, що відбивали від блідого колїру її лица, знищеного через безнастанне митє чорним милом. Вона розтулила трохи широкі губи, позїхаючи в останнє, та показала при тїм два ряди дуже чорних зубів на блїдих, безкровних яснах. Синї очі її зайшли сльозами, борикаючись зі сном, та дивили ся якимось жалїсним, пригнобленим поглядом. Велике змученє можна було завважити на цїлому її тїлі.

Нараз почувла вона невизначний, глухий голос батька з передпокою, що пробудивши ся став зараз таки лаяти:

— Там до біса! вже пора... То ти сьвітиш, Катерино?

— Я, тату! Як раз вибила година...

— Поспішай-но, поспішай, ледащице! Як би була вчора в недїлю менше гуляла, то булаб нас ранїйше побудила. Алеж то лїнива бестія, страх!

Він розходив ся таки добре, але за хвилину перемиг його на ново сон, і його сварка перейшла в нове хропінє.

Молода дївчина вештала ся по хатї боса, в одній сорочцї. Переходячи коло ліжка, де спав Анрі з Ленорою, вона закинула на них ковдру, що була зсунула ся; але вони не пробудили ся, лише спали далї міцним, дитинячим сном. Альзіра розплющила очі та обернула ся на другий бїк, щоб зайняти тепле місце після своєї старшої сестри, не кажучи при тїм ані слова.

— Вставай, Захарку! вставай, Жанлене! — повторяла Катерина стоячи перед ліжком двох братів, але вони завинули ся в ковдру встропивши носи в подушку.

Вона вхопила старшого за плече та зачала термосити. Але він відіпхнув її геть, відсилаючи до всіх чортів. Тоді вона зірвала з них ковдру, та тішила ся дуже, коли побачила, як обидва хлопці почали пацати голими ногами.

— Не роби дурниць, лиши мене! — кричав розлючений Захарко, сидячи на ліжку. — Я не люблю жартів... А сто чортів! Уже треба вставати!

Він був сухий, мізерний, низького росту, з рудим волосем; на бороді зачало йому вже сїяти ся волосє; лице його було бліде, анемічне, як і у всієї родини. Сорочка закотила ся аж до пояса, а він стягнув її до-долу не із стиду, лише тому, що йому було холодно.

— Вже вибила четверта година, — повторяла Катерина. — Вставайте, ну! Батько буде гнівати ся.

Жанлен звинув ся в клубок та заплющив очи, кажучи:

— Іди до сто чортів! я сплю!

Добра дівчина розсьміяла ся знов. Він був слабкий на золотуху, а ростом такий маленьквій, руки і ноги мав такі тоненькі, що вона підняла його до гори без напруження. Але він бив її ногами, а його бліда, кругла, малпяча пика з зеленими очима та величезними вухами побіліла від злости. Його лютило те, що він був такий немічний. Не кажучи нічого він укусив її в праву грудь.

— А ти розбишако проклятий! — крикнула Катерина приглушеним голосом, силуючи ся перемогти біль, і кинула ним об землю.

Мовчазна Альзіра накрила ся ковдрою аж по шию, але не заснула. Вона слїдила своїми розумними очима за сестрою і братами, що як раз почали одягати ся. Нова сварка зчинила ся над мискою: брати штовхали сестру за те, що вона мила ся довго. Вільно, без стыду, виріши в купі мов щенята, поскидали вони з себе сорочки та розкидували ними по хатї. Катерина була таки перша готова. Вона вдягнула робітницькі штани та вовняну куртку, та привязала до шиї вовняну шапку. Вона виглядала в сїй буденній одежі як малий мущина, і нічого жіночого не лишило ся на нїй, хіба легке колісане клубів підчас ходу.

— Як старий прийде, — сказав Захарко злісно, — тож то буде тїшити ся, як застане розкидане ліжко... Зажди-но, я йому скажу, що се ти зробила.

„Старий“, се був дід Бонмор, що працював у-ночи, а спав у-день; через те ліжко не вихоложувало ся ніколи, бо все хтось у ньому хропів.

Не відповідаючи взяла ся Катерина направляти ліжко та накрила його ковдрою.

Але від якогось часу долїтали кривки з за стїни, з сусїднього мешканя. Спїлка будувала сї доми дуже економїчно, тому стїни були такі тонкі, що найтихїйше слово переходило крізь них, так що нічого таємного з родинного життя не втаювало ся навіть від малолїтних. Тепер було чути, як хтось важкою ходою вилїз сходами на гору, потїм нїби щось м'якше впало, зітхнувши задоволено.

— От тобі на! — озвалась Катерина. — Левак пішов геть, а Бутелю прийшов до Левакової.

Жанлен усміхнувся; навіть очі у Альзіри засьвітилися. Що-рана вони так насміхалися зі способу життя троїх сусідів; був се один робітник, що працював у день, а у нього жив другий, що копав землю в ночі; тим-то й жінка мала двох чоловіків, одного денного, а другого нічного.

— Фільомена кашляє, — завважила Катерина, наставивши вуха.

Вона говорила про найстаршу доньку Леваків, високу, девятнадцятилітню дівчину, що була Захарковою любкою та мала вже від нього двох дітей. Впрочім мала вона дуже слабкі груди та була занята при чвищеню вугля; в ямі не могла працювати ніколи.

— Дай мені спокій з Фільоменою! — відповів Захарко — Їй байдужісінько, вона спить!... Се вже свинство спати до шостої години.

Він надів свої штани. Нараз спало йому щось на думку і він відчинив вікно. Робітники почали вставати, в вікнах показувалося світло одно по одному. Нараз Захарко і Катерина почали сваритися. Він перехилився крізь вікно та чекав, чи не побачить, як із протилежної хати Перона буде виходити Дансаер, головний старший у копальні Воре, що його загально винували в зносинах з жінкою Перона. Катерина доказувала, що Перон став від учорашнього дня до денної роботи в ямі, — тим Дансаер зовсім певно не міг сеї ночі спати у Перонихи. Холодний вітер дув крізь вікно, а вони розпалювалися все більше та більше в своїй сварці, бо

кожде з них піддержувало правдивість своїх здогадів.

Нараз розплакала ся голосно мала Естеля; холод дошкулив їй.

Від її крику збудив ся Мае. Що се з ним у чорта стало ся, що він заснув як яке ледащо! І він почав так сильно лаяти ся, що діти поховали ся по кутках та заперли в собі дух. Захарко і Жанлен помаленьку та потихеньку вмили ся, а Альзіра все дивила ся широко розплющеними очима. Маленька Ленора і Анрі не рушали ся не вважаючи на крик, та спали далі держачи ся за руки.

— Катерино! дай мені свічку! — кричав Мае.

Вона позастьобувала ся і занесла свічку до сусідньої хати, а брати муїли шукати своєї одежі при слабім світлі, що падало крізь відчинені двері.

Катерина не задержувала ся, але спустила ся зараз у низ, одягнена в грубі вовняні панчохи, та засвітила там у кухні другу свічку, щоб зварити каву.

Деревляні ходаки цілої родини стояли в сій кухні під шафою.

— Чи ти лежатимеш тихо, хробаче?! — кричав Мае розлючений у край плачем Естеллі, що не втихав ані на хвилинку.

Мае був малого росту, так як і старий Бонмор, та був у загалі похожий на свого батька. Він був товстий, мав велику голову, бліде, гладке лице та жовте, коротко обстрижене волосє.

Дитина розплакала ся ще гірше; вона надякала ся великих, здорових рук батька, що літали над нею.

— Лиши її, ти знаєш добре, що вона не буде мовчати, — сказала Маєдиха витягаючи ся на ліжку.

Вона тільки що збудила ся та почала нарікати, що не може ніколи виспати ся до ладу. Чи-ж вони не могли потихенько зібратися та вийти з хати? Вона завинула ся в ковдру. Се була жінщина високого росту, а на її довгим лиці видко було сліди колишньої краси, тепер уже змарнілої на трицять девятому році віку через злиденне жите, та через те, що мала аж семеро дітей.

Вона говорила помалу, звернувши очі до стелі. Чоловік її одягав ся; анї він, анї вона не вважали вже більше на дитину, що заходила ся від плачу.

— Знаєш? я вже не маю ні одного су, а сьогодні ще тільки понеділок; ще шість днів до нятнацятого... Нема ради, щоб се видержати. Ви всі приносите лише девять франків. Яким робом маю я вийти на своє? Нас десятеро в хаті!

— Овва, девять франків?! — перервав Має. — Я і Захарко по три: се шість... Катерина і тато по два: то чотири; шість а чотири — десять, а Жанлен один — усього одинацять.

— А якже, одинацять! а неділі та сьвята?... Ніколи не виходить більше, як девять, розумієш?!

Він не відповів нічого, лише шукав по землі свого ремінного пояса. Потім промовив підводячи ся:

— Не маєш чого нарікати, я живу зовсім тверезо. Не один на сорок другому році життя переходить до лічниці для піяків.

— Може бути, мій старий, але се ще не дав нам хліба... Кажу, що маю робити? Ти не маєш нічого?

— Маю два су.

— Сховай собі та випий гальбину... Господи! що я маю діяти! Годі буде видержати сих шість днів. Ми винні вже шістьдесять франків Меґратови, що мене позавчора випхав за двері. Певно се мені не перешкодить піти до нього в друге. Але як упреть ся та й не дасть більше?...

І вона стала далі нарікати плачливим голосом на свою недолю. Держала при тім голову непорушно, лише часом заплющувала очи перед сліпучим сьвітлом сьвічки. Вона жалувала ся, що шафа вже порожна, що малі діти просять хліба, що вже навіть кави не став, що вони мусіли цілими днями дурити голодний живіт вареним листем капусти.

Вона мусіла говорити щораз голоснійше, бо плач Естеллі приглушував її слова. Сей плач робив ся що далі все більше нестерпний. Нараз зірвав ся Має розлючений у-край її криком, ухопив малу Естеллю разом з коліскою та вкинув її матери на ліжко і крикнув загикуючи ся від скаженої злости:

— На маєш! Бери її, бо я її розібю... Прокляте байстря! Нічого йому не бракує, цицку має, все має, а плаче найголоснійше за всіх!

Естелля взяла ся дійсно до ссаня. Схована під ковдру та заспокоєна теплим молоком вона перестала плакати та лише цмокала устами.

— Чи пані з Піолени не казали тобі прийти до них? — почав знов батько по короткій мовчанці.

Мати зціпила уста з виразом сумніву та знеохоти.

— Еге, вони казали мені, що дають одержу бідним дітям... Впрочім я поведу сьогодні до них Ленору та Анрі. Як би вони мені дали хоч сто су!

І знов настала мовчанка. Батько був готовий до відходу. Він стояв ще якийсь час, та потім озвався :

— Чого ти власне хочеш? Що є, се не змінить ся, готуй но обід... Наріканє нічого не пособить, краще піти до роботи.

— Та певно, — відповіла жінка. — Загаси свічку, я не потребую зовсім світла для своїх думок.

Він загасив свічку. Захарко і Жанлен сходили вже в низ; батько пішов за ними. Деревляні сходи тріщали під їх важкими ногами, оббитими в вовну. За ними залягла знов пільма всю хату. Діти спали, навіть очі Альзіри закрили ся. Лише мати лежала з розкритими очима серед пільми та наставила Естеллі свою цицку, що звисала в неї, як у кожної змарнілої жінки, а Естеля муркотїла як мале котеня.

В низу Катерина заходилась розпалювати залізну піч, де безнастанно тїло вугле. Спілька роздавала що місяця на кожду родину по вісім гектолітрів пороху та окрушин камяного вугля, вибраного з землі. Сей порох займав ся дуже тяжко; тому Катерина присипувала огонь що вечера, а на другий день треба було тільки розворушити попїл та підкинути троха свіжого вугля, яке могла вишукати

в вугляному поросі. Потім поставила вона на плиту збанок, а сама сіла коло шафи.

Була се доволі велика хата, що займала весь низ дому, помальована ясно-зелено, удержувана з флямандською чистотою. Кам'яна підлога була чисто вимита та посипана білим піском. Крім лякерованої соснової шафи був там ще стіл та крісла з того самого дерева. На голих стінах були наклеєні величезні портрети цїсаря та цїсаревої, подаровані Спількою, жовніри, сьвяті, помазані золотою фарбою, що різко визначали ся на голій, ясній стїні. Одинокю окрасою була червона коробка з рожевого паперу, що лежала на шафі, та великий стїнний годинник з помальованим циферблятом, якого голосне тиканє немов заповняло порожнечу під стелею. Недалеко від дверей, що вели на сходи, були другі двері в льох. Не вважаючи на чистоту, острій запах смаженої цибулі ще від учорашнього дня затроював сухе, густе повітре, що вже і без того пересякло смородом з вугля.

Катерина задумала ся, сидючи перед відчиненою шафою. В ній лишив ся вже лише шматочок хліба; сира було ще доволі, але лише невеличка грудочка масла; а тут треба було приготувити хліб з маслом для них чотирьох. Довго вона не знала, як приступити до сього; вкінці покраяла хліб, намастила одну скибку сиром, а другу маслом, та зліпила їх до купи. Така подвійна скибка називала ся „бріке“; кождий робітник нїс його з собою що-рава до ями.

Трохи згодом лежали всі чотири „бріке“ на столі рядом, від найбільшого для батька аж до найменшого для Жанлена. Здавало ся,

що Катерина була зовсім захоплена своєю роботою, але вона не переставала думати при тім про Дансаера та Перониху, бо відчинила входові двері, щоб на хвилинку виглянути на двір. Вітер віяв без перестанку, а у всіх мешканях робітники вже вставали, бо в кожному вікні блимало сьвітло. Подекуди вже двері відчиняли ся і люди виходили на роботу. Катерина сама в себе вговорювала, що вона даремне заглядає та лиш може легко перестудити ся; адже Дансаер не може бути там, бо Перон відучора працює в день. Але вона таки стояла та дивила ся на той будинок, що стояв напроти. Нараз двері відчинили ся, а її цїкавість дійшла до найвишого ступня. Але се була лише мала Лідія, донька Перона, що йшла на роботу.

Нараз почула вона сик пари; обернула ся, зачинила двері і побігла до печи: вода збігала і розливалася гасячи огонь. Кави не було. Треба було долити водою решту звареної кави з попереднього дня; потім всипала вона жменю товченого цукру в горнець, а коли батько і два брати зійшли в низ, кава була вже готова.

— О, псяюха! Сьогодні кава якась не найліпша! — заявив Захарко, встромивши носа в своє горнятко.

Має здвигнув плечима з байдужним виглядом.

— Ну, але за те тепла, се найважнїйше.

Жанлен стулив свої скибки хліба до купи та полляв їх кавою.

Катерина налила зі збанка кождому кави в бляшану пляшку. Всї чотири пили скоро на стоячки при слабім сьвітлі сьвічки.

— Ну, ми вже готові! — сказав батько. — Хтось би міг подумати, що ми живемо з процентів!

Крізь відчинені двері почув ся зі сходів голос Маєдихи.

— З'їжте весь хліб, я маю ще трохи макаронів для дїтїй!

— Гаразд, гаразд! — відповіла Катерина. Вона прикрила огонь та лишила в печі решту кави для дїдуня, щоб була тепла, як він вернеть ся з роботи о шестій годнї.

Кождий витягнув з під шафи свої деревляники, встромив „бріке“ за плечі між сорочкою а курткою, та перекинув через плече свою фляшку на шнурі. Мужчини пішли попереду, а дївчина погасила сьвічку, замкнула двері на ключ та пішла за ними. В хатї стало знову темно.

— Чи ба! ми виходимо разом, — сказав один чоловік, що замикав двері в сусїдній хатї.

Се був Левак зі своїм дванацятилїтнім сином Бебером, великим приятелем малого Жанлена. Здивована Катерина здержала сьміх, та шепнула на ухо Захаркови:

— Ади! се щось нове! Бутелю вже не жде, поки її чоловік не вийде з хати.

В робітницьких хатах сьвітло погасало. Останні двері зачинили ся, все спало далї; жінки й дїти мали тепер уже більше місця в своїх ліжках, та й порозлягали ся вигідно. А з погаслого села машерував у сторону Воре довгий ряд тїний: се копальняні робітники виходили на роботу. Лише ноги їх рушали ся, руки склали вони на грудях, а „бріке“ виставало в кожного

з-заду наче горб. Одягнені в тонку вовну вони видзвонювали зубами від холоду, але про те не спішили ся, лише йшли своєю звичайною важкою ходою, та вкрили всю дорогу аж до Воре; а земля гула під ними, наче під великою чередою волів.

Ш.

Ет'ен нарешті зліз із валу та прийшов до Воре. До кого лише звертав ся, кого питав, чи нема якої роботи, кожний перечив головою та радив заждати головного старшого копальні. Його полишено самого серед маси будинків та серед чорних ям; се дуже пригнобило його. Він переліз через якісь темні, на пів розвалені сходи, та опинив ся на якомусь хисткому помості; потім довелось йому переходити через шопу, де чищено вуголь серед такої темноти, що він мусів іти простягши поперед себе руки, щоб не спотикнути ся. Нараз ударили йому в очі два великі жовті огні. Він зайшов під саму вежу до кімнати, де була каса, біля самого входу до ями.

Як раз один гірник хотів вийти до бюро касієра. Се був дядько Рішом; він виглядав як жандарм, особливо через свої великі сиві вуси.

— Чи не треба тут робітника для якої будь роботи? — запитав Ет'ен знов.

Рішом хотів уже сказати: ні; але подумав та відповів так як і всі иньші, лагодячись до відходу:

— Заждіть на пана Дансаєра, головного старшого.

Тут висіли чотири ліхтарні, а рефлектори, що кидали все сьвітло на яму, осьвітили ясно зелізне поруче, сивалові молоти та стовпи, по яких зсували ся в яму дві

клітки. Все інше, себ-то вся широчезна зала, схожа своєю будовою на церкву, була темна, а вештала ся по ній ціла громада людських тіней. Одна одинока лампочка стояла на середині помоста, а друга миготіла як зірка погасаючи в бюрі касієра. Як раз тепер відбввали викопаний вуголь; візки з вуглем їздили безнастанно з великим гуркотом по зелізних шинах, а серед загального руху можна було відрізнити зігнуті спини робітників, що бігали сюди й туди у всіх можливих напрямках.

Ет'єн стояв хвилину непорушно, оглушений та осліплений. Він тремтів від холоду, бо протяги зі всіх боків морозили його. Нарешті побачив сьвітло, що відбввало ся від машини, та наблизив ся до неї на кілька кроків. Вона була уміщена з другого боку ями, яких може двадцять п'ять метрів від неї. Вона стояла так міцно на цеглянім підмурку, що хоч рухала ся всею силою пари та працювала всією своєю силою чотирхсот коний, всеж таки стіни ані трохи не трясли ся від її скаженого руху. Машиніст стояв коло корби та уважав на сїнали; він ані на хвилю не спускав очий з орієнтаційної таблички, де була намальована вся яма разом з усіма поверхами; привязані на нитці оловяні галочки, що пересували ся по табличці, означали рух кліток. За кожним від'їздом машина зачинала рухати ся, а два величезні колеса з проміром у п'ять метрів, на яких рівночасно один пас звивав ся, а другий розвивав ся в противний бік, обертали ся так швидко, що їх майже зовсім не було видно.

— Стережіть ся! — крикнули три робітники, що тягли величезну драбину і мало що

не вдарили вони Ет'ена. Його очі зачали привикати до пітьми. Він дивився на сталеві паси, завдовжки більші як трицять метрів, що йшли з розмахом до гори на вежу; там переходили вони через бльоки та спадали потім простісінько в яму, де були привязані до клітки. Бльоки були првкріплені до залізних бальків уложених так як на дзвінниці. Наче птах, без найменшого шелесту літали туди й сюди ті важкі, грубі ливви, що були в силі витягнути відразу коло дванацяти тисяч кілограмів зі шкорістю двох метрів на одну секунду.

— Та стеріжіть ся бо, до біса! — крикнули знов робітники, що тягнули драбину з другого боку, щоб оглянути блок на лівому боці.

Ет'ен вернув ся помалу назад до каси. Сей велитенський рух над його головою бентежив його. Тремтячи від холоду він вдивляв ся в клітку, а вуха в нього боліли від грюкоту візків. Поблизу ями функціонував сигнал; се був тяжкий молот, який, коли потягнути з низу за шнур, вдаряв о металеву колоду. Один удар значив задержати клітку, два — пускати в низ, три — витягати до гори. Сей молот товк без упину та приглушував усе, а гірник, що заправляв роботою, кричав з усієї сили в трубу, даючи машиністови всякі розкази, та побільшав ще тим загальний гармідер. Серед того галасу клітки то виринали, то зникали в ямі, робітники випорожнювали та наповнювали їх, а Ет'ен не розумів нічого з усієї тої скомплікованої роботи.

Одно лише розумів він добре: яма глїтала людей порціями по двадцять або три-

цять одним духом і то так легенько, наче-б і не чула, як вони їй переходять крізь горло.

Від четвертої години робітники зачинали сходити в яму. Вони надходили з шопи босі, з лямкою в руці, та ждали громадками над ямою, поки їх не збереться потрібне число. Наче вічний двкпй звір без найменшого стуку вилазила клітка з чорної ями, розділена на чотири поверхи, а в кожному з них по два візки з вуглем. Робітники витягали візки та вставляли на їх місце інші порожні або з накладеними вже попереду деревляними бельками. В ті порожні візки сідали самі робітники; відразу їхало їх сорок, по п'ять у кождім візку. Тоді виходив з труби якийсь глухий, невиразний рик, молот ударяв чотири рази „дзвонячи по мясо“ та повідомляв наперед про сю пайку людського мяса. Струхнувши ся з легка клітка потапала мовчки як камінь та не лишала за собою ніякого сліду, хвіба скорий рух ливви.

— Тут глибоко? — спитав Ет'єн заспаного робітника, що стояв коло нього.

— П'ятьсот п'ятьдесять чотири метри. — відповів він. — Але в середині в чотири поверхи, перший в глибині триста двадцяти метрів.

Обидва замовкли та дивили ся на ливву, що йшла до гори. Ет'єн спитав знов:

— А як отсе урветь ся?

— Га! як урветь ся...

Він докінчив рухом руки. Тепер прийшла черга на нього. Клітка як раз підійшла до гори, легко та без напруження. Він сів разом зі своїми товаришами, а клітка пірнула назад на дно; але вже за чотири міноти появила ся вона знов, щоб проковтнути свіжу пайку людей. В протязі пів години без

перерви пожирала вона таким робом людий більше або менше, залежно від того, як глибоко вони спускали ся; її вічно голодне, гігантське черево було в силі проковтнути весь народ. Вона виповнювала ся та виповнювала ся без кінця, але нічого в ній не зміняло ся, вона лишалась такою як завжди, мертвою та тихою, а клітка виринала з порожнечі серед тої самої пажерливої тиші.

Ег'єн став відчувати те саме пригноблене, як тоді серед поля на дорозі. На що він буде себе потішати, що дістане роботу? Начальник відішле його певно ні з чим так, як і всі інші. Якась неозначена тривога навіяла йому нараз нову думку: він вийшов та зупинив ся аж перед будинком, де стояли парові китли. Крізь широко відчинені двері побачив він сім китлів з подвійними вогнищами. Серед густих клубів та острого сику білої пари один паляч підкладав вугля в одно вогнище; огонь бив аж за поріг. Задоволений Ег'єн, що має нагоду нагріти ся, наблизив ся та здивав нову громаду робітників, що йшли на роботу. Се були Має та Левак зі своєю ріднею. Коли Ег'єн побачив миле хлопяче личко Катерини, що йшла попереду, рішив ся в останнє повторити те питанє, що його мав усе на устах.

— Скажіть, товаришу, не потрібно тут часом робітника до якої будь роботи?

Вона глянула на нього здивовано та налякана трохи сим несподіваним голосом, що виходив серед тьми. Але Має, що йшов за нею, почув слова Ег'єна та відповів йому, що тут не потрібно нікого. Сей бідний сїромаха, що тиняєть ся по вулицях, зацікавив старого Має,

і вони пробалакали якийсь час. Лишаючи його він сказав до своєї рідні :

— Бачте, до чого можна дійти?... Ми ще не маємо чого нарікати; є такі, що навіть не можуть собі заробити на хліб насущний.

Громадка пішла просто до шоши; се була велика кімната грубо потинкована, а навколо стояли шафи позамккані на колодки. Вся шопа була освітлена хіба зелізним комином, що стояв на середній та служив замість печи; від його розпаленої, червоної бляхи падало слабе світло на глиняну долівку, а шматки вугля відривали ся з тріскотом та вискакували на брудну долівку, посипану чорним пилом.

В тім часі, коли прийшов Має з ріднею, веселий сьміх лунав по всій шоші. Тринацять робітників стояло плечима до комина, гріючи ся весело коло огню. Всі робітники перед тим як іти до ямв, приходили сюди набрати в себе як найбільше тепла, щоб його потім занести з собою в яму та стати більше відморними проти вохкості. Сього ранку всі були веселі більше як звичайно, жартуючи з замітачкою Мукетою; вона була молода, здорова дівчина, яких вісімнацяти років, а її превеликі груди та надмірно округлий зад продвирали куртку та штани. Вона мешкала в Рекіяр разом з батьком, старим Муком, що завідував у копальни стайнею, та з братом Мукé, копальняним сортовником. Але вона працювала в иньший час, як її батько й брат і тому приходила до ями сама. Літом у збіжу, а зимою проти муру заживала вона собі привємности в товаристві свого коханця, якого зміняла що тижня. Вся копальня перейшла через неї по черзі, але без ніяких видимих наслідків. Одного дня, коли її переслї-

дувано якимось ковалем з Маршієн, вона мало не сказала ся зі злости та кричала на все горло, що вона себе занадто шанує, що вона так низько ще не впала, що вона дасть собі руку відтяти, коли хто може похвалити ся, що бачив її з ким иньшим, а не з гірником.

— Отже високий Шаваль уже пішов в дубину? — сказав сьміючись один гірник. — Ти собі взяла отього бахура? Алеж йому треба драбини!.. Я вас бачив за Рекіяром з тамтого боку: він виліз на камінь.

— Ну, і що з того? — відповіла зі сьміхом Мукета. — Що тобі до того? Ми тебе не кликали, щоби ти нам помагав!

Сей грубий жарт дівчини побільшив іще сьміх робітників, що гріли ся коло огню. Вона сама аж лягала від сьміху та вештала ся поміж ними в своїй нечемній одежі; де лише появилася, там викликувала загальний сьміх своїм комічним виглядом.

Але веселість щезла нараз. Мукета донесла Маєдовн, що Флеранса, та здоровенна Флеранса не прийде вже більше на роботу: вчора знайдено її задубілу в ліжку. Одні казали, що вона дістала удар серця, иньші знов доказували, що вона дуже швидко випила літру горілки. Має стратив голову: нове нещасте! він утратив одну свою робітницю, та не мав ким заступити її зараз. Він працював на акорд; до його спілки належали чотири робітники, що копали вуголь: він, Захарко, Левак і Шаваль. Коли тепер буде одна лише Катерина вивозити викопаний вуголь, уся робота не варта нічого. Нараз Має пригадав собі Ет'єна та скрикнув:

— Ага! а де то сей чоловік, що шукав роботи?

Як раз тоді переходив Дансаер повз шопу. Має оповів йому всю подію і просив його, щоб він дозволив найняти Ет'єна; він звернув увагу Дансаера на бажане Спількв, щоб замісто дівчат уживати хлопців до воженя вугля. Начальник усміхнув ся, бо проєкт усуненя женщин від роботи в ямі зустрічав звичайно опір серед робітників, які бояли ся, аби їх доньки не втратили місця; моральні та гіг'єнічні питання не значили для них нічого. Після довгого ваганя дав таки Дансаер свій дозвіл, але остеріг, що свій рішенець предложить інжинерови Негрельови до затвердження.

— Ну, добре! — завважив Захарія, — але ж сей чоловік уже певно далеко!

— Ні! — відповіла Катерина, — я бачила, як він задержав ся коло кітлів.

— Біжи-ж за ним, ледащице! — кричав Має.

Катерина побігла, а тим часом громада робітників спускала ся в яму, лишаючи своє місце біля огню в шоці иншим. Жанлен не дожидав ся батька, лише взяв свою лямпку разом з Бебером, високим дурним хлопцем, та Лідією, слабим десятилітнім дівчам. Попереду їх ішла Мукета та викрикувала на чорній драбині, прозиваючи їх брудними байстриюками; вона грозила їм, що їх набе, коли будуть її щипати.

Ет'єн задержав ся дійсно в будинку з паровими кітлами, та балакав з помічником, що вкидав вуголь до огнищ. Мороз проходив його при самій думці, що мусить вертати назад у темну ніч. Саме надумав ся він пійти геть, коли почув якусь руку, що доторкнула ся до його плечий.

— Ідїть, — сказала Катерина, — є для вас робота.

З початку він не зрозумів її. Потім ухопив її сильно за руки, не можучи здержати великої радості.

— Дякую вам, товаришу... Ох, ви дуже добра людина!

Вона розсміялася ся, давлячись на нього при червонім сьвітлі огнища, що їх осьвітло. Се тішило її, що він уважав її за хлопця. Він сьміяв ся також, задоволений, що знайшов роботу; і вони стояли так яквїсь час та сьміяли ся одно одному в лице.

Має сидїв у шопі перед шафою, та стягав деревляні капці та вовняні панчохи. Коли Ет'єн прийшов, вони умовили ся кількома словами: трицять су на день, робота тяжка, але до неї можна скоро навикнути. Він порадив Ет'єнови зняти черевики, та позичив йому стару шкур'яну шапку, що мала захищати голову; але він сам та його сини обходили ся без сеї охорони. Потім витягнув Має всі потрібні знаряди з шафи, між иньшим теж і лопату Флеранса, а на їх місце поклав деревляні капці та панчохи свої й свої рідні, а також і клуночок Ет'єна, та замкнув шафу на колодку. Коли вже все було готове, він став нетерпливий ся.

— Деж подїв ся знов той завадіяка? Де Шаваль?! Ще не досить наперевертав дївчат на купах каміня?... Ми сььогодні спізнали ся вже на пів години.

Захарія і Левак грїли собі вигідно плечі. Левак сказав:

— Чи Шавалья чекаєш?... Він прийшов ще поперед нас і зараз таки спустив ся в яму.

— І ти се знаєш і не говориш мені нічого!... Ану! спішіть! скоренько!

Катерина, що гріла собі руки, мусіла йти за ними. Ет'єн пустив її вперед, а сам ступав за нею. І знов довелось йому переходити через цілий лябірінт темних сходів та покоїв, а босі ноги скрипіли наче старі черевики. Вони прийшли на місце, де в великій, скляній шафі світилися сотки Девієвих лампок; їх що дня оглядали та чистили, і тим вони блищали немов воскові свічки в глибині сяючої світлом каплиці. За ґратками сидів урядник та віддавав кожному робітникови лампку означену його початковими буквами, тимчасом як инший знов, сидячи за столом, записував рівночасно в книзі докладно час, коли сей робітник зачинав роботу. Відібрану лампу оглядав ще раз сам робітник та замикав її. Поки робітники зійшли до ями, оглянув контрольор ще раз усі лампки, чи добре позамикані.

Має мусів вистарати ся о таку лампку для свого нового робітника.

— Ой! тут холодно — шепнула Катерина, дзвонячи зубами.

Ет'єн кивнув лише головою.

Він опинив ся знов коло ями, посеред сеї величезної залі, вихолодженої сильними протягами. Певна річ, він уважав себе за відважного, але якесь неприємне чуте стиснуло йому горло серед того гуркоту візків, тяжких ударів сигналового молота, та приглушеного рикун труби; а паче безнастанно звивали ся та рсзвивали ся при помочі коліс машини, що рухала ся всею силою пари. Клітки то виривали, то ховали ся все тихо та зловіщо, наче нічні звірі, та вічно тягли з собою людей;

а вони щезали в глибині; яма ковтала та ковтала їх наче воду.

Тепер прийшла черга і на Ет'єна. Мороз переняв його, він мовчав завзято та почував себе дуже нервовим. Захарія і Левак підсміхувалися, бачучи його збентежене. Їм не сподобалося те, що Має наняв зовсім незнайомого чоловіка; особливо Левака вразило те, що Має вперед не порадився з ним. Катерина всміхалася також з задоволенням, слухаючи, як її батько пояснював Ет'єнови всякі речі.

— Дивіться! се над кліткою зелізни кляци безпеки; вони задержать клітку на стовпах, як би пас урвався. Вони функціонують лише часом... Яма переділена двома стінами з дощок на три часті зверху до низу: в середині іздять клітки, по лівім боці драбини...

Він перервав свій виклад та зачав лаяти, але не дуже голосно.

— Якого чорта! Доки ми тут маємо ждати? Чи то годить ся нам так довго мерзнути?!

Його нарікане почув дядько Рішом, що мав також спускати ся до ями; він причепив собі до ременя свою ясну лямпку.

— Стережись, щоб хто не почув! — завважив він йому по батьківськи. Він був старий гірник, а тепер, коли став старшим, поводив ся дуже добре зі своїми колишніми товаришами. — Почекай! кожда робота мусить бути докладно виконана... Ну, дивись! клітка вже іде. Сідай разом зі своїми людьми!

І дійсно клітка появилася з глибини та стала, загальмована ретязями. Вона була оббита бляхою, а зі всіх боків мала зелізни поручата. Має, Захарія, Левак і Катерина всунули ся

до візка, що стояв на долішньому поверсі; а що в однім візку повинно було помістити ся пятеро, Ет'ен сїв також разом з ними. Але всі добрі місця були вже заняті, він мусїв притиснути ся коло Катерини, що своїм ліктем надушувала йому черево. Лямпка заваджала йому; вони радили, щоб він пришлилив собі її до гузика на своїй одежі. Але він не слухав та держав її незручно в руці.

Робітники всїдали на візки на всіх поверхах, а клітка схожа була більше на залізничний вагон нагружений худобою. Раз-у-раз відзивали ся голоси: — Що там знов стало ся? Чому - ж уже нарешті не від'їздять?

Ет'ена обняла нетерпливість. Нарешті клітка захитала ся та зачала западати в землю, а предмети, що були навколо нього, пощезали. Від наглого, сильного хитання Ет'енови закрутило ся в голові. Не далеко вже було до того, коли він переходив через сей лябіринт темних сходів та покоїв, а тепер у ямі він остовпів до решти та не знав уже більше, що дїв ся довкола нього.

— Ну вже првнаймні їдемо — сказав спокійно Мае.

Всі сидїли тихо та спокійно.

Ет'ен запитував деколи сам себе, чи він посуваєть ся в низ, чи в гору. Коли клітка спадала рівно навіть не доторкаючи ся стїн, йому здавало ся, що вона стоїть на місці; але коли вона нагло стрясла ся та стукнула ся о стїну, тоді думав він, що вже наближаєть ся катастрофа. Він приложив голову до поруча, але не міг добачити стїн ями. Лямпка освїчувала слабо купу людських тіл під його но-

гами, лише в сусіднім візку світила ся ясно лампа Рішома.

— Ся яма чотири метри завширшки, — навчав дальше Мае Ет'єна. — Але стіни повинні бути направлені, бо вода втискає ся зі всіх боків... О! Ми як раз тепер у тім місці, чувте?

Ет'єн як раз питав себе, що мав означати сей шелест на дасї клітки. Одна груба крапля падала за другою зовсім так, як перед бурею; а тепер дощ більшав та перейшов у справдішню зливу. В дасї мусіла бути діра, бо Ет'єнови впадала на плечі груба крапля води та промочила йому одежу аж до тіла. Клітка переходила через вохку темряву, а холод став нестерпний. Нараз стало ясно, і Ет'єн побачив велику печеру, де вештало ся багато людей. Усе се блиснуло наче блискавиця, а клітка потонула знову в темній порожнечі.

Мае пояснив:

— Се перший поверх. Ми в глибокости триста двацяти метрів... завважайте, яка се скорість!

Він підняв лампу до гори та освітив один стовп, що по ньому зсувала ся клітка; він щезав так скоро, як шина під зелізничим поїздом у найшвидшому бігу.

Вони переїхали так через три иньші поверхи, що були так само ясно освічені, як перший. А дощ дзвонив о бляшаний дах клітки без упину.

— Як же се глибоко! — шепнув Ет'єн.

Йому здавало ся, що та їзда тягнеть ся вже цілі години. Він терпів дуже через свою невідгідну позицію, особливо мучив його локоть Катерини, а він не мав відваги порушити ся. Катерина не відзивала ся ані словечком, але він

чув добре її присутність, бо вона гріла його. Клітка задержала ся на дні в глибині п'ятьсот п'ятьдесять чотирох метрів, а Ет'єн здивував ся, коли почув, що вся їзда тягла ся лиш одну мінуту. Коли стукнули ретязі, що загальмували клітку, він зітхнув глибоко, немов би хто скинув камінь з його грудий; а коли почув під собою тверду землю, велика радість огорнула його. Се все вплинуло на нього так, що він жартуючи став тикати Катерині:

— Що ти маєш під шкірою, що ти такий теплий?... Твій локоть мені порядно втиснувся в черево.

Вона розсміялася. Чи він здурів, чи що, вважаючи її все ще за хлопця? Чи йому очи замулило?

— Та ти маєш в оці, а не в череві мій локоть! — відповіла вона серед загального сьміху, а здивований Ет'єн не міг собі пояснити, чого вони сьміються.

Робітники вилізли з клітки в широкій, вирубаній у скалі кімнаті з мурованою стелею; три великі, ясні лампи осьвічували її. По залізних шинах їхали робітники візки наповнені вуглем. Повітря оддавало льохом, а з сусідної стайні доходили теплі протяги, пересяклі салітрою. З сеї кімнати виходили чотири корідори.

— Сюди! — сказав Має до Ет'єна. — Ви ще не прийшли до ціли; ми ще маємо дьобрі два кілометри дороги.

Робітники поділили ся та щезали громадками в глибині сих чорних дїр. П'ятнадцять пішло на лїво; а позаду йшов Ет'єн за Катериною, Маєдом та Леваком. Се був чорний корідор, вирубаній у такій твердій скалі, що лише

в деяких місцях треба було підмуровувати його. Вони йшли рядом одно за другим, ішли безнастанно, держучи в руках малі лампки, та не балакали між собою ані слова. Ет'єн спотикав ся що хвилини чіпляючи ся ногами за шиви. Його непокоїв якийсь далекий, глухий гук, неначе шум бурі, що, здавало ся, виходив з нутра землі. Сей гук більшав з кожною хвилиною. Чи се не земля завалила ся над їх головами? Нараз якесь світло прозірало темноту; Ет'єн почув, як скала здригнула ся. Він притулив ся до стіни так як і його товариші, а повз нього перебіг великий, білий кінь, припряжений до цілого ряду візків. Спереду сидів Бебер та поганяв, а Жанлен опер ся руками об останній візок та біг за ним босими ногами.

Вони пустили ся далі в дорогу. За якийсь час зайшли на місце, де дорога розходила ся на дві сторони. Тут знов громада розділила ся, а робітники заповняли помалу всі підземні ями копальні. Тепер ішов Ет'єн деревляним корідором; дубові стовпи піддержували стелю з піскового каменя. Порожні або повні візки їздили безнастанно. Чим далі йшли вперед, тим тісніший та низший ставав корідор, так що треба було що хвилини згинати ся.

Ет'єн ударив ся сильно головою. Як би не шкуратяна шапка, був би розбив голову. Тепер він вдивляв ся з напруженою увагою в Маєда, що йшов попереду, та наслідував кожде найменше його порушене. Ніхто з робітників ані не вдарив ся ні о що, ані не споткнув ся; вони певно знали кождий горб, кождий сук у деревляних стовпах, та кождий камінь, що виставав зі скали. Ет'єнови завджала слизька земля, що чим далі, все

ставала мокрійша. Часом він мусів переходити сплавневі калюжі, чуючи під ногами розбабране болото. Але найбільше дивували Ет'єна наглі зміни температури. На споді ями було дуже холодно; в кам'янім корідорі віяв знов сильний, ледовий вітер, що задував немов вихор; далі, в міру того, як вони вглубляли ся в штольні, навпаки вітер утихомврював ся, теплота більшала за кожним кроком, аж вкінці настала тяжка, горяча задуха.

Має довго не відчиняв рота. Він завернув на право та ввійшов у новий корідор, а при тім знехотя сказав до Ет'єна, не обертаючи ся зовсім до нього:

— Се жила Гійома.

Се була жила, де вони працювали. Ет'єн зробив ледво кілька кроків, а вже вдарив ся головою й ліктем. Корідор був у сьому місці такий вузенький, що в протягу двацяті або трицяті метрів мусів він іти зігнувши ся вдвоє. Води було по кістки.

Вони перейшли так двісті метрів; нараз Левак, Захарія і Катерина сховали ся Ет'єнови з очей; йому здавало ся, що вони скочили в ту вузку прогалину, яка ровкрила ся перед ними.

— Тепер мусимо йти в гору, — сказав Має. — Пришпиліть собі лямпку до тузика, та держіть ся стовпів.

Має щез також у прогалині. Ет'єн мусів іти за ним.

Сей комин, вирубаний в жилі вугля, був призначений лише для проходу робітників. Від нього виходили бічні дороги. Широкий він

був лише о стільки, о скільки широкий поклад вугля, себ-то ледви шістьдесят центиметрів. На щастє Ет'єн був сухий, та якось з бідною протиснувся в прогалину. Він сплющився як міг найбільше та посувався вперед лише силою своїх кулаків, держачи ся міцно за деревляні стовпи. Пятнацять метрів у горі зупинився він при першій бічній дорозі, але мусів спинатися далше, бо місце, де працював Має зі своєю спілкою, було при шестій дорозі, в „пеклі“, як вони називали. Ет'єн переліз іще пятнацять метрів до гори, і знов пятнацять метрів від одної бічної дороги до другої, та не було сьому кінця. Шорсткі стїни комина покалічили йому плечі і груди; він сопів, немов цілий тягар скали пригнітав йому груди. Руки та покалічені ноги зомліли йому, навіть віддиху забракло в груди, і він почув, що йому кров от-от вирине з під шкіри. В одній бічній дорозі побачив він якісь дві невиразні животики, одну малу, а одну товсту, що пхали візки з вуглем: се були Лідія і Мукета, уже в роботі. Він мусів іще перелізти через дві верстви вугля! Горячий піт спадав йому на очи, так що він нічого не бачив; він гадав, що лишиться далеко позаду та не буде в силі дігнати своїх товаришів, що зручно та легко пересували ся через прогалину.

— Не тратьте відваги, ми вже на місці! — потішила його Катерина.

Ет'єн виліз уже дійсно на шесту дорогу. Якійсь незнайомий голос долітав з глибини вуглевого покладу:

— Що се знов? Чи ви з мене дурня робите?... Я маю з Монсу два кільметри дороги, а я тут перший!

Се був Шаваль; він гнівав ся за те, що мусів чекати їх. Се був високий, сухий, костистий парубок з грубими рисами лица; він міг мати яких двацять п'ять років. Коли побачив Ет'ена, здивував ся та запитав з погордою:

— А се хто такий?

Має оповів йому цілу подію, та додав крізь зуби:

— От, хлопці відбирають хліб дівчатам!

Ет'ен і Шаваль глянули на себе, і в їх очах можна було завважити ту інстинктову ненависть, що нерозумно повстає зараз при першій стрічі. Ет'ен відчув образ, хоч іще не розумів її.

Настала тиша. Всі взяли ся до роботи. Так отже наповнили ся жили робітниками, робота кипіла на всіх покладах, по всіх поверхах та всіх ямах на кінці кожної підземної доріжки. Коцальня проковтнула свою щоденну пайку людей; коло семисот робітників працювало в той час у глибині сього велитенського муравлиська; вони вертіли землю на всі боки та точили її як хробаки стару деревину. Коли серед глибокої тиші прикласти було вухо до скали, то можна було чути серед рубаня глибоких покладів вугля ціле се підземне життя комах у людському тілі. Все можна було докладно відрізнити, від тихенького шелесту пасів, що тягли клітку, аж до тяжких ударів знарядів, що рубали вуголь на дні підземних печер.

Ет'ен обернув ся та побачив, що він знов притиснув ся до Катерини. Але сим разом він завважив її круглі груди, та зрозумів відразу,

чому йому було так тепло підчас їзди в клітці.

— Та бо ти дівчина! — шепнув він здивований.

Катерина відповіла весело, не червоніючи:

— А вже-ж!... Алеж тобі треба було чимало часу, щоб дійти до того!

IV.

Чотвори рубачі умістили ся один над другим на цілій спадистій поверхні жили. Вони були від себе перегороджені дошками, що задержували відбитий від цільця вуголь. Одна така переділка мала більш-менш чотвори метри. Жила була на тім місці дуже тоненька, завгрубшки всього на пятьдесят центиметрів, так що вони могли туди залізти лише на колінах та на ліктях; а обернути ся вже не можна було без того, щоб не покалічити собі плечий, бо стіни скали дотикали їх майже з усіх боків. Щоб рубати вуголь, вони мусіли лягти боком та витягши шию вдаряти з боку своїм зелізним дзюбаком з коротким держалном.

На самому низу був Захарія, вище над ним Левак та Шаваль, а найвище, на самому кінці Має. Кождий мусів уперед розбити поклад лупаку; потім вирізував два прямові вруби в брилі вугля, та вилупував її вбиваючи острій клин у верхню її часть. Вуголь був товстий, брила розбивала ся, скочувала ся по при їх черево та ноги, та задержувала ся коло дощок. А коли їх набрала ся чимала купа, тоді рубачів зовсім не було видно; вони були замуровані в вузенькій дірі.

Має мав найгірше положене. Там у горі горячо доходило до трицяти пяти степенів, по-

вітре не заходило сюди зовсім, а задуха була смертельна, коли довго там побути. Щоб добре бачити, мусів він повісити свою лампку на гаці так над самою головою. Кров варила ся в ньому від спеки, а до того ще й лампка припікала йому голову. Але вохкість побільшала найдужше його муку. В горі ледви кілька сантиметрів від його обличчя вода протікала кріз скалу; грубі краплі спадали на нього ненастанно в якімось завзятім ритмі все на одно і те саме місце. Він викручував шию та наставляв під них кожного разу пньше місце обличчя, а вони безустанно падали йому на лице та розбивали ся з тихим шелестом. Через чверть години він був увесь мокрий та зіпрілий, а тепла пара бухала з нього як після горячої купелі. Одна крапля впала йому ще до того в око; він зачав лаятись. Але він не хотів переривати собі праці, та вдаряв раз у раз своїм дзюбаком так сильно, що аж тряс ся за кожним ударом, втиснений між дві скелі як мох між двома листками книжки, під ненастанною погрозою бути цілком роздушеним.

Ніхто не обзивав ся ані словом. Усі рубали. Нічого не було чути, хіба сі нерегулярні, приглушені, наче далекі удари дзюбаків. Сей стук мав якийсь захриплий голос та лишав ся без відгомону в сій мертвій ямі. Вся чорна просторонь виглядала як якась зловіща та загадкова темниця; повітре було переповнене вуглевим порохом та газами, що пекли в очі. І ноти лампок кидали з під дрютяної сітки лише червоनावі крапки сьвітла. Нічого не можна було відрізнити; жиля пішла до гори, наче широкий, гладенький та кривий комин, що в ньому лишила ся сажа ще з де-

сятої зми. Якись духи чи упирі вештали ся там, а при слабенькому сьвітлі можна було часом добачити то якийсь округлий бік, то якусь жиласту руку, то знов якийсь величезний лоб обчорнений наче за який злочин. Від часу до часу блисне брила вугля або який острій беріг скали: се сьвітло лампок відбило ся від кришталю. Потім усе поринало знову в пітьму, а серед того згущеного повітря було чути лише важкі та глухі удари дзюбаків та тяжкі віддихи грудий та стогін помучених рубачів. Вода з жерел продирала ся крізь скелю та падала краплями наче дощ.

Захарко, в якого боліли кости ще від учорашнього весіля, перестав рубати під тою одмовою, що треба підперти скалу. Се йому дозволило відітхнути на хвилю. Поза рубачами вже майже на три метри жила була порожня, але вони все ще не забезпечали ся та не підпирали скали; вони не дбали про небезпеку, яка їм грозила, та не хотіли ані трохи марнувати часу.

— Гей, ти аристократе! Чуєш? — кричав Захарко на Ет'єна — принеси мені дерева!

Ет'єн, що як раз учив ся від Катерини робити своєю лопатою, мусів принести йому деревляних бальок; їх лишило ся ще трохи від учорашнього дня. Звичайно що-рана спускали в яму вже готові бальки, поврубубані відповідно до вуглевих покладів.

— Скоріще бо, до бісової матери! — кричав знову Захарко, коли побачив, як Ет'єн повзав незручно до гори серед куп вугля з чотирма дубовими бальками в руках.

Захарко вирубав дзюбаком кусник скали в горі та в стіні, та встромив послі обидва кінці

балька, які таким робом підпирали скалу. Після полудня робітники, що копали землю, збирали купи піску та потовченого каменя, що лишалися у рубачів, та засипували ними вирубані місця в жилі вже разом з тими деревляними підпорами, та лишали лише дві доріжки, одну горішню, другу долішню, щоб можна було схати візки.

Має перестав стогнати, бо як раз отсе вирізав брилу вугля. Він обтер рукавом спітніле лице та побачив Захарка, що виліз до нього до гори та підпіраз із заду за ним скалу. Йому се не подобалося:

— Лиши се! Се зробимо по сніданку. Мусимо здорово рубати, коли хочемо мати наше звичайне число візків.

— Та коли-ж тут валить ся, — відповів Захарко. — Дивіть ся, скала зарисувала ся. Бою ся, щоб вона справді не завалила ся.

Але батько здвигнув плечима.

— Ого, ото! таки зараз завалить ся!

Впрочім хоч би й завалила ся, то се не було би в перше. Якось би вони вилабудали ся. Він насварив на сина та послав його назад у низ до роботи.

Але скоро всі повилазили сильно помучені. Левак лїг горілиць та лаяв, оглядаючи великий палець на лівій руці. Відірваний шматок піскового каменя обдряпав йому його до крові. Шаваль у скаженій злості здер із себе сорочку та лїг на-пів голий, щоб йому було не так жарко. Вони були вже чорні від вугля, а м'який, чорний порошок, розчинений потом спливав струмочками по їх тілі. Має зачав перший рубати; вїй втискав ся чим раз глибше, а головою припірав до самої скали. Як

раз у тій хвилі впала йому крапля води на голову з такою силою, що він думав, що вона пробє йому кости черепа.

— Ти не зважай на се, — пояснювала Катерина Ет'єнови, — вони все один з другим сварять ся.

Вона далі почала його ввічливо навчати. Кождий візок, навантажений вуглем, діставав ся на гору в такім самім стані, в яким виходив із ями. Його значено осібним значком, щоб касієр міг його втягнути до загального рахунку. Для того треба було дуже уважати, як накладаєть ся на нього, та брати лише чистий вуголь, бо інакше касієр не прийме візка.

Очи Ет'єна привикли до пітьми і він став придивляти ся до Катерини. Вона була ще біла, не обсмарована вуглем, лице як звичайно бліде від блідниці. Він не міг угадати її лїт і хоч вона здала ся йому так лїт дванацяти, проте всеж таки він уважав її старшою. Її хлопяча вільність та наївна сьміливість трохи бентежила його. Вона не подобала ся йому; особливо її бліде лице видало ся йому дуже хлопячим, ав сїй робітницькій шапці виглядало як побілене лице циркового кльоуна. Але найбільше двувала його сила сеї дитини, ся якась нервова сила, побільшена великою зручністю. Вона наповнювала свій візок скоріш за нього; мало набирала на лопату, але за те регулярно та швидко. Послі їхала візок вільно та рівно аж до спадистої рівнини, а сама пересувала ся вигідно та без жадних перепон попід скалами, що звисали низько понад головою. А він мучив ся, візок вічно вискакував йому з шин, і він не вмів ніяк собі порадити.

Се справді не була вигідна дорога. До епадистої рівнини було яких шістьдесять метрів. Се була справдішня кишка, а не дорога; робітники, що копали землю, ще не розширили її. Стеля не була рівна, що хвилини стирчав із неї острій камінь. В деяких місцях було так тісно, що навантажений візок ледви з бідою пересував ся, а робітник, що його пхав, мусів припасти до землі та сунути ся на колінах, щоб не розбити собі голови. До того ще деревляні підпори мали вже по середині довгі шпари та валили ся майже. Треба було дуже уважати, щоб не задерти собі шкіри об ті грубі, потріскані дубові стовпи. Треба було просто повзти на череві, а дерево тріщало, так що можна було що хвилини сподівати ся, що впаде якась диліна та поломить плечі.

— Ще раз! — сказала сьміючись Катерина.

Візок Ет'єна як раз вискочив із шин на найтяжшій переході. Він не міг дійти до того, щоб пхати просто по шинах, які застрягали в вохку землю. Він лаяв, лютив ся та борив ся з колесами; одчай брав його, вік ужив усіх своїх сил, але таки не міг всадити коліс на своє місце.

— Чекай-же! — сказала дівчина. — Як ти будеш лютити ся, то ніколи не буде ладу!

Вона присунула ся зручно та підставила спину ззаду під візок; силою своїх крижів вона підняла його до гори та поставила на шини. Се був тягар семисот кілограмів. Ет'єн остовпів, застидав ся та намагав ся оправдатись, як міг.

Вона показувала йому, як має розставляти ноги на боки та обиврати ся о деревляні стовпи по обох боках корідора, щоб

таким робом скористати з них як із сильних точок опори. Тіло мусіло бути вигнуте, руки випростувані, щоб можна було пхати візок усіми мускулами плечий та клубів. Раз ішов він за нею та придивляв ся лише, як вона пхала свій візок, вигнувши спину, а руки держала так низько, що здавало ся, начеб вона бігла на чотирьох ногах як звірята в цирку. Вона впрівала, тяжко дихала, а кости в неї тріщали. Але вона не нарікала, вона привикла до такої байдужности, начеб загальна нужда змушувала всіх людей жити в такому пригнобленю. Але Ет'єн не в силі був робити так само, як вона; черевики заваджали йому, тіло мліло йому підчас такої ходи з похиленою головою. Вже за декілька хвиль та позиція ставала для нього справдішньою мукою; він був такий немічний та пригноблений, що мусів стати на коліна, щоб випростувати ся та хвилинку відпочити.

Потім на спадистій рівнині чекала його нова гірка праця. Вона навчила його насувати швидко свій візок на вінду. Ся вінда лучила сеї ями від одного поверха до другого; в горі і в низу сеї вінди стояли два хлопці: один причіпляв візки, а другий у низу відбирив. Сі хлопчиська, 14—15 літ, вічно лаяли ся між собою всякими негожими словами, так що треба було з усієї сили кричати на них, щоб звернути їх увагу. Коли треба було витягнути порожній візок до гори, тоді хлопець у низу давав знак, а робітниця прилагоджувала свій повний візок, який спадаючи тягнув рівночасно своїм тягаром другий порожній до гори. Там внизу повні візки зчіплювали разом у ряд,

а коні тягли їх далі до головного шибу, де знову клітками витягано їх до гори.

— Гей! хлопчиська прокляті! — кричала Катерина, а голос її звучав як труба в великому рівному коридорі, оббитому дошками, що мав яких сто метрів довжини.

Обидва хлопці певно лягли спати, бо ані один ані другий не відзивався. На всіх поверхах робота спинила ся. Нараз озвав ся пискливий голос якоїсь молодої дівчини:

— Тут десь певно мусять бути Мукета між ними!

Всі голосно зареготали ся, робітницї вхопили ся за животи.

— Хто се? — спитав Ет'єн у Катерини.

Вона назвала йому малу Лідію, малу вуличницю, що одначе була вправною робітницею та їхала візки так добре, як доросла жінка, не вважаючи на свої дрібненькі рученята наче у ляльки. Що до Мукети, то вона здібна дати собі раду з обома хлопцями відразу.

Нараз закричав хлопець у низу, щоб готовити візки. Без сімніву якийсь старший простував туди. Робота зачала ся на ново на всіх дев'ятох поверхах; тепер уже було чути лише реґулярні поклики хлопців та стогін робітниць, що привозили візки та сопіли наче надмірно навантажені коні.

За кожною такою поїздкою Ет'єн вертав назад до душної, темної печери, та заставав там той самий глухий стукіт дзюбаків, та тяжкі, глибокі віддихи робітників, що не відривали ся від своєї праці. Всі чотири розібрали ся до гола, а чорне болото вкривало їх від пят до голови. Нараз Має зачав дусити ся, бо йому не стало повітря; він був наче замурова-

ний серед вугля. Аж уже Захарко та Левак повитягали дошки, що задержували вуголь, та й виратували його.

Захарко та Левак стали лютити ся на вуголь за те, що він ставав чим раз твердший, як вони казали, та через те вигляди їх акордової праці були дуже мізерні. Шаваль перевернув ся та лежав якійсь час горілиць, та обкидав Ет'єна всякими можливими епітетами; його првсутність очевидно лютила його.

— Ти ящір'яча пико!... Та воно не має і стільки сили, що мала дівчина!... І ти хочеш наповнити візок! Що? Та певно! ти жалуєш рук... Побачиш, пся юхо, що я тобі відшибну десять су, коли від нас хоч один візок не приймуть!

Ет'єн намагав ся не відповідати нічого; він доси був задоволений, що знайшов хоч таку роботу, та став привикати до тих брутальних відносин між робітником та майстром. Але він уже був не в силі працювати далше; ноги в нього були покровавлені, і він увесь тремтів від надмірного напруженя. На щасте була вже десята година; Має заявив, що пора снідати.

Має мав годинник, але ніколи не дивив ся на нього. Серед сеї пільми в глибині землі, де не видно було ані сонця ані зір, по яких можна орієнтувати ся, він не помиляв ся ніколи навіть на п'ять хвилин.

Усі повдягали знов сорочки та свою одежу. Вони злізли на низ та посідали на почіпки, поопиравши ся ліктями о клуби. Се та звичайна позиція, в якій свдять гірники; вони до неї так привикли, що й поза ямою сїдають таким робом, та не відчувають потреби якого каменя або колоди, щоб сїсти на ньому. Кождий ви-

тягнув свій „бріке“ та кусав завзято грубі скибки хліба. При тім вони потроху розмовляли про працю нинішнього рана. Катерина їла стоячи та приступила до Ет'єна, що стояв з боку аж за шинами, сперши ся о скалу. Там було трохи майже сухого місця.

— Ти не їси? — спитала вона повним ротом, держучи „бріке“ в руці.

Але вона пригадала собі, що він блукав по-ночі без одного су, та мабуть і без шматка хліба.

— Хочеш, я поділю ся з тобою?

Ет'єн зрік ся, впевняючи її, що він не голодний, а голос тремтів йому через те, що живіт був порожній. Але вона просила його весело далі:

— Ну, як ти брідши ся... Але я вкусила лише з сього боку, а тобі хочу дати инший.

Вона переломвила скибку. Ет'єн узяв одну половину, та мусів здержувати себе, щоб не проковтнути її всьої відразу; він спустив руки на колїна, щоб вона не побачила дрожі. Вона, як добрий товариш, лягла поблизу нього на череві та одною рукою підперла бороду, а другою помалу клала хліб у рот. Їх лямпкв, що стояли між ними, осьвічували їх.

Катерина дивила ся на нього якийсь час мовчки. Їй, знати, сподобало ся його гарне лице та чорний вус. Вона всьміхала ся легко з задоволення.

— Отже ти машинїст, і тебе прогнали з залїзниці... За що?

— Бо я вдарив у лице свого старшого.

Вона онїміла з диву. Ет'єн перевертав до гори ногами всі її вроджені понятя про субординацію та пасивний послух.

— Мушу признати ся, що я пив, — говорив він далі — а як випю, то просто кажу ся; сам себе тоді з'їв би тай усіх иньших... Справді, я не можу випити двох малих чарок, щоб потім не чути потреби пожерти якого чоловіка... До того я й слабій уже два дні.

— Не треба пити, — сказала вона поважно.

— О, не бій ся, я себе знаю!

Він ненавидів горілку; се була ненависть останнього потомка цілого покоління п'яниць; а всі наслідки алькоголю нагромадили ся в ньому до того степеня, що кожда найменша крапля алькоголю була для нього отруєю.

— Лише маючи на увазі маму, тяжко мені се, що я лишив ся на вулиці, — сказав він ковтаючи шматок хліба. — Вона зовсім не богата, а я їй посилав коли-не-коли по сто су.

— А де-ж твоя мати?

— В Парижі... прачка, при вулиці „de la Goutte d' Or“.

Настала тишина. Коли він думав про своє положенє, чорні очі його блідли та заповнювали ся сльозами. Його обгортала якась несподівана тривога перед нужденною будучністю, що чекала його не вважаючи на те, що він молодий та здоровий парубок. Він утопив очі в гліб темної ями, та бачив у ній наче крізь сон свою молодість, свою маму ще з тих часів, коли вона була ще молода та весела. Його батько покинув її та не вернув ся до неї аж опісля, коли вона вже за другого пішла за муж. Від тоді жила вона між обома чоловіками, що її мордували, та валяла ся разом з ними в вині і в болоті. Се було там далеко, він пригадував собі вулицю, пригадував

собі все аж до найменших дрібниць: брудне шматє висіло посеред кімнатки, тої самої, де відбували ся гулянки та скажені бійки, що доходили нераз аж до поломаня костий.

— Тепер — почав Ет'єн знов помалу говорити — я не можу їй послати навіть трицять су... Вона здохне з голоду, зовсім певно.

Він здвигнув з одчаєм плечима та вкусив знов свою скибку хліба.

— Хочеш може пити? — спитала Катерина відіткнувши свою пляшку. — Се кава, вона не завадить тобі... Таким сухим хлібом можна справді подавити ся.

Але він не хотів: се вже досить, що він забрав у неї половину хліба. Але вона уперла ся та просила його, щоб він неодмінно випив трохи кави.

— Ну, то я попереду напю ся, коли ти такий сальоновий... Але-ж ти не можеш відмовити, се було-б дуже негарно.

Вона подала йому пляшку та підвела ся на колінах; він міг тепер добре до неї придивити ся, бо вона була дуже близенько коло нього, а обидві лямпки осьвічували її ясно. Що йому стало ся, що вона йому давнійше не подобала ся? Тепер, коли вона вже була чорна і лице її було посипане мягеньким вугляним порошком, вона видалась йому незвичайно гарною. Від її темного тепер личка відбивали сильно її прекрасні, біленькі, трохи великі зуби; її очи тепер розширили ся та сьвітили зеленуватим блиском наче двоє очий кота. Жмуток її рудого волося, що вихопив ся з під шапки, заскоботав його в ухо. Вона вже не здавала ся йому тепер такою молоденькою: могла мати,

як на його думку, вже добрих чотирнацять років.

Ет'єн напив ся та віддав їй пляшку кажучи:

— Се лише для того, аби задоволити тебе.

Вона надпила знов та приневолила його напити ся ще раз, кажучи, що вона хоче совісно поділити ся з ним. Пляшка переходила з уст до уст, а їх се бавило. Нараз запитав він сам себе, чи не обняти-б її та не поцілувати в уста. Її грубі, блідо-рожеві уста оживлені вуглем розбуджували все більше та більше його пристрасть. Але він не мав відваги, він якось бояв ся її; в Ліль мав він зносини виключно з самими простими дівками найнижчого розбору і тепер не знав, як поводити ся з робітницею, що жила ще серед своєї родини.

— Ти певно маєш уже з чотирнацять літ? — спитав він та взяв ся знов до хліба.

Її здивувало се, вона майже розгнівала ся.

— Що, чотирнацять?! Але-ж я маю вже п'ятнацять!... Се правда, я не дуже велика. У нас дівчата не ростуть скоро.

Він випитував її про все, а вона відповідала без надмірної сьміливости, але і без стиду. Впрочім вона знала все що до відносин між мущиною та жінкою, хоч була ще нерозвинена дівчина і тілом і умом. Обставини, серед яких жила, не дали їй швидко розвинути ся; вона обертала ся вічно в нездоровому повітрі, а до того була перетяжена працею.

Він хотів її трохи збити з пантелику, та зачав щось говорити про Мукету, але вона оповідала про неї весело та спокійно всякі огидні історії. А коли він хотів знати, чи вона

сама не любить ся з ким, вона відповіла жаргом, що не хоче своїй мамі робити прикрости, але що се безперечно прийде згодом.

В сій пересяклій потом одежі було їй холодно, вона стулила ся та дзвонила зубами; але вона не лаяла, не нарікала, вона привикла зносити мовчки всякі прикрі речі та прикріх людий.

— Не тяжко знайти собі любка, коли всі живуть разом у купі, не правда?

— Певна річ.

— Впрочім се нікому нічого не шкодить. Попови нічого про се не говорять ся, тай годі.

— Овва! Мені про попа байдужісінько! Але тут в Чорний чолозик.

— Який Чорний чоловік?

— Старий гірник, що приходить у яму та скручує голови всім нечесним дівчатам.

— І ти віриш у такі дурниці? Ти видко нічого не знаєш.

— Вибач, я вмію писати й читати. Се став нам у великій прислузі, бо тато і мама не вміють; за їх часів не вчили ще нічого.

Вона справді була дуже мила. Він постановив собі обняти й поцілувати її в грубі рожеві уста, як вона лише скінчить їсти хліб. Він бояв ся сам своєї постанови, але ся думка мимовільно засіла йому в голову та не давала йому промовити слова. Ся хлопяча одежа, ся куртка та штани на тілі дівчини дразнили та ще більше побуджували його. Він з'їв уже свій останній шматочок хліба, напив ся ще трохи кави та подав їй пляшку, щоб вона випорожнила її до решти. Тепер настала вже відповідна хвилина; він поглянув неспокоїним оком довкола себе, чи його хто не ба-

чить, коли нараз появилася якась тїнь у коридорі. Се був Шаваль. Уже декілька хвиль він стояв та дивився на них з далека. Впевнившись, що Має не бачить його, він приступив ближше. Катерина сидїла на землі; він ухопив її за плечі, перехилив голову назад та витиснув на її устах брутальний поцілуй. Се все робив він зовсім спокійно та удавав, наче-б йому байдужісінько до Ет'єна. Якась заздрість була в сїм поцілюю; він мабуть хотїв сим показати, що вже взяв Катерину на власність.

Але вона боронила ся.

— Лиши мене! чуєш?!

Він держав її міцно за голову та дивився бистро в її очі.

Рудий вус та борідка сьвітили ся на його чорнім лиці з великим орлячим носом. Вкінці він лишив її та відійшов не кажучи ані слова.

Ет'єнови перейшов мороз по всьому тілі. Се було дуже нерозумно з його боку, що він так довго вагався. Тепер не міг уже ніяк поцілувати її, бо вона могла-б подумати, що він хоче так само поводити ся з нею як Шаваль. Він почував себе сильно ображеним у своїй гордості, його брав справдішній одчай.

— Нащо ти брехала? — промовив він тихим голосом. — Та ти його любиш.

— Але-ж ні, клянусь тобі, що ні! Між нами нема нічого. Від часу до часу хочеть ся йому жартувати... Він впрочім навіть не зівдеє. Ледви шість місяців тому він прийшов з Pas-de-Calais.

Обоє підвели ся з землі та взяли ся знов до роботи. Катерина засумувала побачивши, що Ет'єн став холоднішим до неї. Він їй без

сумніву більше подобав ся як Шаваль, вона була-б його мабуть скоріще захотіла. Вона намагала ся неодмінно сподобати ся йому та потішити його. А коли він глянув здивований на свою лямпку, що сьвітила синім сьвітлом, вона пробувала принаймній звернути його увагу на щось иньше.

— Ходи, я тобі щось покажу, — шепнула вона намагаючись надати своєму голосови як найбільше приятельського тону.

Вона запровадила його в глук ями та показала йому діру в вуглевім покладі. З неї добувало ся якесь тихе булькотанє подібне до цьвіріньканя пташки.

— Приложи руку, почувеш легкий вітер... Се газ.

Ет'єн здивував ся дуже. То се була та страшна річ, що мала висадити все в повітрі? Вона сьміяла ся та пояснювала йому, що сьогодні їх більше як звичайно і тим то полумя лямпки таке синє.

— Коли ви скінчите балакати, лїнюхи? — кричав остро Має.

Катерина й Ет'єн зачали скоро накидати на свої візки та пхали їх аж до спадистого, головного корідору в тій самій позиції з випруженою спиною, проповзуючи поїд низькими скалами. Вже за другим разом піт обіляв їх від пят до голови, а тїло мліло на ново.

Рубачі взяли ся також до своєї роботи. Вони часто скорочували час сніданя, щоб не перестудити ся. Їх „брїке“, з'їдяне з нїмою пажерливістю далеко від денного сьвітла, заважало їм у череві наче олово. Вони взялись знову до роботи так як попередю, та ру-

бали ще завзятійше; ні про що иньше вони не думали, як лише щоб виробити як найбільше число візків. Усе иньше щезало перед сею дикою жадобою зиску, добуваного в потї чола серед таких обставин. Вони вже не чули ані води, що стїкала по Їх тїлі, ані не вигідної позиції, ані душного повітря ями, де вони блїдніли як зїле в льоху. А повітре затроювало ся все більше, нагріте лямпами та людськими віддихами. Вже сам газ, що нестерпно гриз в очи, міг затроїти найчистїйше повітре. А вони, засунуті в дїри наче слимаки, рубали без упину, аж уже їм віддиху не ставало в розпалених грудях.

V.

Має перестав на хвилину рубати.

— Скоро буде вже перша година, — сказав він не дивлячись на свій годинник. — Захарку! ти скінчив?

Захарко підправ уже якийсь час дубовими бальками скалу. В половині роботи положив ся він горілиць, заплющив очі та думав про вчорашні партії крокета. Голос батька пробудив його і він відповів:

— Вже, сього вистане. Впрочім завтра побачимо.

Він вернув ся на своє місце. Левак і Шаваль перервали також роботу. Настала хвиля відпочинку. Всі обтерли собі піт з лица голими руками та обзирали довкола, чи де яка скала не грозить заваленем. Над їх головами маси лупаку потріскали ся. Вони мало розмовляли між собою і то лише про свою працю.

— Се теж щастє — шепнув Шаваль — копати серед скал, що валять ся!... Вони не рахували сього, як ми з ними вмовляли ся робити на акорд.

— Злодії! — кричав Левак. — Вони хотіли би лише з нас шкіру дерти.

Захарко розсьміяв ся. Йому байдуже було про всю роботу та все, що відносило ся до неї; але він тішив ся, коли чув, що хтось нарікає на Спілку.

Має намагався втихомирити їх. Він доказував, що ґрунт змінюється кожні двадцять метрів. Треба-ж бути справедливим; вони не могли наперед знати, що на тій місці буде робота така тяжка. Але вони не слухали його та нарікали далі на Спілку та на своїх старших. Має зачав неспокійно оглядати ся довкола себе.

— Цитьте! досить уже того!

— Твоя правда, се небезпечно! — сказав Левак та втихомирився.

В копальні була така маса шпіїв, що вони навіть у такій безодні боялися говорити голосно про своїх начальників, так начеб вугольмав вуха та міг зрадити їх.

— Чекай! — кричав Шаваль голосно та визиваючим тоном. — Але як мені та свиня Дансаер ще раз скаже, що я йому заваджаю наче камінь у череві... Я йому зовсім не перешкаджаю в його любощах з гарними білявками.

Захарко засьміявся на все горло. Любощі головного дозорця та жінки Перона були предметом загальних жартів у всій копальні. Навіть Катерина сперлася на свою лопату і бралася за боки від сьміху та пояснила Ет'єнови коротко цілу історію.

Має не міг уже довше скрити свої тривоги та зачав сварити на нього:

— Та чи втихомиришся ти?! Як будеш сам, то можеш говорити, що тобі лише подобається, але тепер не стягай нещастя на нас усіх.

Він ще не скінчив говорити, як якісь кроки почулися в горішнім коридорі. Рівночасно появився інженер копальні, малий Не-

грель, як його робітники між собою прозивали, в тораристві Дансаера, головного дозорця.

— А я не казав! — пробубонів Має. — Вони завжди як з-під землі виростають.

Поль Неґрель, небіж пана Аннебо, був худий, гарний, двадцятишестилітній парубок; волосє та темний вус причісував він усе гладко. Його заострений ніс та живі очі робили його подібним до лисиці. Зараз на перший погляд можна було вчитати на його лиці його скептичний спосіб думаня; з робітниками поводив ся він дуже суворо. Він убирав ся так само як вони та був так само засмарований вуглем. Щоб собі додати поваги, він показував усюди велику відвагу, лазив по найнебезпечніших вертепах; де лише що валило ся, де лише вибухали гази, він був там завжди перший.

— Ми вже на місці? — запитав він у Дансаера.

Головний дозорець Дансаер був з роду Бельґієць; він мав велике, кругле лице з довгим проникливим носом. Він відповідав усе Неґрельови з надмірною чемністю.

— Так, пане Неґрель... Се той чоловік, що його сьогодні нанято.

Вони не зійшли в середину ями, лише лишили ся в корідорі. Ет'єн мусів вилізти до них на верх. Інжинер підняв лямпу до гори та прадивив ся до нього, але не питав його ні про що.

— Добре, добре, — сказав він хвилину згодом. — Але я не дуже люблю се, щоб збирати незвісних людей по вулицях... Памятайте, другий раз сього не робіть!

Має зачав оправдувати ся, що мусів його найняти, бо йому треба було неодмінно ще

одного чоловіка до роботи; він згадав теж про бажанє Спілки, щоб уживати хлопців замісь дівчат до пханя візків; але Негрель не слухав нічого та став оглядати стелю ями. Нараз він крикнув:

— Скажіть, Має, чи ви собі кепкуєте з нас, чи що?... Та ви звідси не вийдете цілі, до бісової матери!

— Е, та воно видержить, — відповів Має спокійно.

— Се видержить?! Та-ж скала валить ся вже, а ви підпираєте її в відступах по два метри, так неначе - б жалували дерева. Ви всі однаковісінькі: ви охитнійші дожидати ся, щоб вам скала порозвалювала голови, як покинути на хвилину роботу та стратити хвилину часу на підпиранє скали!... Зараз мені беріть ся до підпираня! Відставте вдвоє стільки дерева, розумієте?!

А коли робітники почали злобно між собою воркотіти, що се їх річ дбати про свою безпеку, Негрель розлютив ся.

— Що ви собі думаєте?! Як вам скала порозвалює голови, чи ви тоді будете за се відповідати? Зовсім ні! Спілка буде відповідати! Спілка мусить виплачувати вам пенсії, вам та вашим жінкам... Ще раз вам кажу, ми вас знаємо дуже добре: за те, щоб мати на день два візки більше, ви готові наразити своє житє.

Маєда взяла лють; але він якось поборов її та сказав спокійно:

— Як би нам доволі платили, ми-б підпирали лучше.

Інженер стиснув плечима та не відповів нічого. Він зійшов на дно ями та промовив, лагодячись до відходу:

— Маєте ще годину часу, візьміть ся всі до роботи; за вашу недбалість заплатите три франки кари.

Робітники прийняли сі слова з глухим воркотом. Їх здержувала лише кара, яка панувала в усій копальні, та військова кара, що гнітила їх усіх від найнижшого аж до самого головного старшого, одних над другими. Але Шаваль та Левак були розлючені в-край та лише дякуючи Маєдови, що успокоював їх своїм поглядом, вони сиділи тихо. Захарко стискав іронічно плечима. Але найбільше зворушений був мабуть Ет'єн. В ньому зачинало кипіти вже від самого початку, коли він лише опинив ся на дні сього пекла. Він глянув на Катерину, що набирала мовчки вуголь; вона мала як звичайно спокійний, розсудливий вигляд. Чи-ж се справді було можливо, щоб вони тут теряли своє здоров'я при такій гіркій праці та в тій смертельній темноті, та не могли собі заробити навіть декільки су на хліб насушний?

Тимчасом відійшов Негрель з Дансаером, що все лише мовчки потакував, киваючи головою. Але скоро вони почали знов кричати; вони як раз задержали ся та оглядали ще підпори в корідорі. На просторі десяти метрів від того місця, де рубали, робітники мусіли самі дбати, щоб корідор був у доброму стані.

— Але-ж я вам кажу, що вони собі з нас кепкують! — кричав інженер. — А ви, сто чортів вашій матерв, по якому ви доглядаєте?

— Що-ж я пораджу, — оправдував ся Дансаер — я їм що дня говорю.

Негрель закричав на увесь голос :

— Мае! Мае!

Всі позлазили зі своїх місць.

— Дивіть ся ось! як се попідпиране?!...

Вся ся робота не варта зломаного гроша. Сей стовп, наприклад, поставили ви так недбало, що він навіть зовсім не підпирає нічого... Аж тепер я розумію, чого то нам направа так богато коштує. І се все буде так само доти, доки ви за се не будете відповідати... Ясна річ, що при такій роботі все валить ся, а Спілка му-сить удержувати цілу армію робітників, щоб лише направляти... Подивіть ся он-он трохи низче, що се за дрантыва робота.

Шаваль хотів щось сказати, але він не дав йому говорити.

— Я знаю, знаю, що ви мені знов скажете. Щоб вам більше платити, га? Чекайте! Я перестерігаю вас, що ви примусите дирекцію зробити таке: вам будуть платити за підпиране осібно, а відповідно до того знижена буде платня за візок вугля. Побачимо, чи ви виграєте... А тепер попідпирайте мені се як треба зараз. Я завтра погляну.

Він відійшов, а його погроза викликала загальне пригнобленє. А Дансаер, що проти нього був такий маленький, лишив ся на хвилинку ззаду та сказав у скаженій злості до робітників:

— Через вас я мушу терпіти... Чекайте! я вам ще не таке покажу, як три франки кари!

Він відійшов, а Мае аж тепер виляв із себе весь свій гнів.

-- Чорт його мамою був! що несправедливо, то несправедливо. Я люблю, щоб було все тихо, бо се одинока можливість обопільного

послуху; але вони мусять чоловіка розлютити... Чи ви чули? за підпиране осібна платня, а ціна візка знижена! Ще один новий спосіб, щоб нам менше платити. А щоб їм на тім сьвітї таке було!

Він побачив Катерину і Ет'єна, що стояли з опущеними руками, тай помстив ся на них, задоволений, що має на кого вилляти свою злість.

— Подайте менї деревину, сто чортів вашій мамі! Та певно, ви на тім, чим нам гровить Негрель, нічого не втратите!... Ну, скорійше! хочете, щоб я вам дечим заїхав з якого боку?!

Ет'єн узяв мовчки деревину, та не гнівав ся навіть за ті терпкі слова Маєда; він був такий лютий на начальників, що робітники здавали ся йому проти них дуже добрими дітьми.

Лєвак і Шаваль налаяли ся доволї, аж їм лекше стало. Всї, навіть Захарко, взяли ся завзято підпирати. Якої пів години не було чути нічого крім стуканя деревом об скалу. Вони не говорили нічого, розлючені вкрай на скалу за те, що вона валила ся; як би вони були в силі, щоб одним рухом плечий перевернули її до-гори ногами та потовкти на шматки!

— Доволї вже на сьогодні! — сказав вкінці Має змучений працею та гвївом. — Пів до другої... За цілий день ми не дістанемо навіть пятьдесят су!... Я йду геть, се вже мені відібрало охоту до праці.

І хоч вони ще мали пів години працювати, він став убирати ся. Всї иньші зробили те саме. Сам вид ями виводив їх з рівноваги. Катерина взяла ся пхати свій візок, але вони завернули її та лаяли при тім так сильно,

що як би вуголь мав ноги, то сам пішов би до головного корідору. Всі шестеро взяли свої знаряди під паху та пустилися в дорогу туди, куди прийшли рано. До головного входу мусли перейти ті самі два кілометри дороги.

В вузкій комині Катерина і Ет'єн задержалися та лишилися ззаду, всі інші зсунулися вже за той час на самий низ. Вони стрінулися на одній бічній доріжці з малою Лідією. Лідія оповіла їм нову пригоду Мукети: в неї так сильно пустилася кров з носа, що вже цілу годину її десь нема. Вона пішла кудись обмитися, але не знати куди. Як вони розсталися з нею, вона далі стала пхати свій візок, заболочена, випружаючи всі свої сили. В сій вигнутій поставі, з тими тоненькими руками та ногами вона була подібна до маленької, чорної мурашки, що борикається з тягаром, який перевищує її сили.

Катерина і Ет'єн сунулися на спині та притискалися як могли, щоб не розбити собі голови. По сій скалі, вигладженій задами робітників, їхали вони так скоро, що мусли задержуватися від часу по часу на деревляних підпорах, щоб їм не запалилося сиджене, як вони казали жартом.

На низу опинилися вони самі. Рожеві огні рубачів зникали далеко на повороті корідору. Їх веселість щезла, вони були помучені та йшли важкою ходою, Катерина попереду, Ет'єн ззаду. Лямпки покрив вуглевий порошок так, що їх ледви було видко; вони світили наче крізь густу, темну мряку. Ет'єн був злий на себе, що не обняв та не поцілував Катерину, а тепер знов згадка про Шавалю не дала йому того зробити. Без сумніву, вона бре-

хала йому: вона любила ся з Шавалем та вони вилежували ся по всіх усюдах; та-ж її поводженє було таке саме, як звихнутої дівчини. Він був злий на неї зовсім несправедливо, так наче б вона зрадила його. Навпаки, Катерина обертала ся що хвилини до нього та звертала його увагу на всякі перешкоди, наче заохочувала його до залицяня. Вкінці вони спустили ся до кам'яного корідора; тут Ет'єнови якось лекше стало, бо тут не йшли вже вони самотою, так як попереду. Вона останній раз глянула на нього засумована, а в її погляді пробивав ся якийсь жаль за втраченим щастєм.

Тепер довкола них підземна дорога гомонїла: без перерви переходили тудою гірники та переїздили цілі поїзди візків, які тягли конї скоро біжучи. Лямпки блимали в сїй просторонї. Ет'єн та Катерина мусїли притуляти ся до стїни, щоб дати місце людям та коням, які пересували ся коло них так близенько, що вони чули їх теплий віддих на своїм лицї. Жанлен біг босими ногами за своїм поїздом та крикнув щось на них, але серед грюку колїс не було його чути. Катерина вже тепер не говорила нічого, вони йшли мовчки, а Ет'єн не пізнавав жадної дороги та жадного корідору, хоч рано йшов тудою; йому здавало ся, що Катерина хоче його погубити в тїм підземнім лябіринті. Найбільше дошкулював йому холод; він змерз уже зараз, як лише вийшов зі штольні, де пхав візки; тепер холод ставав усе дужчий і він трусив ся більше та більше. В тих тїсних дорогах вітер став знов віяти немов буря. Ет'єн гадав уже, що не дійде ніколи до входу, коли

нараз вони зупинили ся в великій кімнаті, що була коло самого входу.

Шаваль глянув на них з укоса та зморщив недовірливо уста. Всі иньші чекали спітнілі серед острих протягів, доки їх не вивезуть на верх. Усі сиділи мовчки. Вони прийшли зарані та не могли добути ся на верх ранійше як через пів години, бо тепер там заняті нелегкими приготуваннями, щоб спустити в яму одного коня. Тут робота була ще в повнім руху. Серед приглушуючого стуку заліза паковано візки з вуглем до кліток, що піднімали ся до гори та звикали в дощ, який лляв струмками. А дно ями було т. зв. „буню“, себ то багно десять метрів глибини; коли воно ще до того пересякло дощем, що лляв ся з ями, то можна легко уявити собі, що за повітря було довкола нього. Бризки води літали в повітрі у всіх сусідніх убікаціях, так що одежа робітників перемокла до нитки; а вони вештали ся без упину довкола входової ями та ладували клітки та тягали за сигналові мотузки. Червонувате сьвітло трьох великих ламп надавало тим підземним кімнатам вигляд якоїсь розбишацької печери, викопаної в горах поблизу шумливого потоку.

Мае зробив останню пробу. Він підійшов до Перрона, що починав роботу о шестій годині. Він був гарно збудований мущина з милим та добродушним виглядом обличчя.

— Прошу тебе — сказав Мае — зроби так, щоби ми дістали ся на верх. Ти можеш се зробити, як схочеш.

— Се неможливе, — відповів Перрон з наляканим виразом — проси старшого... На мене наложили би зараз кару.

Має розсердив ся знов, але здержав себе та не відповів нічого. Катерина шепнула на ухо Ет'єнови :

— Ходім у стайню, там теплійше!

Треба було викрасти ся так, щоб їх ніхто не бачив, бо в стайню не можна було ходити. Вона була з лівого боку, короткий коридор провадив до неї. Вона була завдовжки двадцять п'ять метрів, і чотири метри заввишки. Стеля була склеплена з цегли. Місця було на двадцять коней. Там між животинами було дійсно тепло та розходив ся запах сьвіжої, чисто удержуваної соломи. Лиш одна лампа осьвічувала стайню. Коли Катерина і Ет'єн увійшли сюди, коні, що мали тоді відпочинок, повернули голови та глянули на них великими, дитячими очима; потім узяли ся вони знова до свого вівса та їли помалу, не спішучись, як товсті, випасені робітники, що їм гаразд поводить ся та що їх люблять усі люди.

Катерина читала голосно імена написані на цинкових таблицях над головами. Нараз вона крикнула, побачивши, що якесь тіло підводить ся несподівано перед нею. Се була розчіхрана Мукета; вона вилізла з купи соломи, де вона спала. Що-понеделка була вона сильно змучена після недільних забав та очевидно не мала великої охоти до роботи; щоб від неї ослобонити ся, вона вживала все одного способу: вдарила себе з усієї сили кулаком у ніс та й кидала роботу під тою одмовою, що йде шукати води, та прямцювала до стайні, щоб зарити ся в теплу соломі разом з животинами. Її батько мав до неї велику слабість та терпів се, наражаючи себе сам на неприємности.

Як раз ввійшов її батько, старий Мук. Він був низького росту, лисий, висилений, але за те товстий, хоч се лучало ся рідко серед гірників в його літах, себ то на пятьдесятому році життя. Від коли його зробили ставним, він грив тютюн так дуже, що ясна заходили кровю в його чорнім роті. Побачивши в стайні двоє иньших крім своєї доньки він зачав гнівати ся.

— А ви тут що робите, га? Забирайте ся мені геть з відси! Дрантя! будете мені сюди спроваджати муштин?!... Се мені подобасть ся! Вони прийшли сюди в моїй соломі збитки виробляти!

Мукета взяла се за дотеп, та аж лягала зо сьміху. Але Ет'єн ввійшов застиджений, а Катерина підсьміхувала ся до нього. Коли всі троє вернули ся до кімнати, прийшли туди і Бебер та Жанлен зі своїм поїздом візків. Для робітників, що були заняті коло кліток, настала хвилина спочинку, а Катерина підійшла до старого, важкого коня, погладила його рукою та говорила до нього як до свого товариша. Се був білий Батай, найстарший кінь в усій копальні, що працював уже десять років під землею. Десять літ жив він у сій ямі, стоячи все в тому самому кутку стайні, та робив усе ту саму роботу здовж темних корідорів. Увесь сей час він анї разу не бачив денного сьвітла. Він був дуже грубий, а його шкіра сьвітила ся. Він дивив ся якимось таким добродушним поглядом, начеб він тут вів жите фільозофа, з далека від турбот сього сьвіта. Впрочім він став тут під землею дуже лїнним. З сею дорогою, якою він тягнув візки, він уже так зжив ся, що відчиняв головою дверці вен-

тиляторів, а в таких місцях, де коридор був низький, він згнувся, щоб не оббити голови. Він теж без сумніву рахував свої тури, бо коли вже зробить приписане число їх, не можна було ніяким робом ще раз завернути його. Його муїли тоді відводити до жолоба. Тепер уже старість приходила на нього; його котячі очі мали часом якийсь меланхолійний вигляд. Може бути, що він у своїх неясних роздумуваннях бачив невразно, наче крізь сон млин, де він уродився, сей млин, що стояв над берегом Скарпи недалеко Маршіена; зелені дерева оточували його зі всіх боків, а приємний вітерець повівав день і ніч. Якийсь предмет горів у повітрі, якась велетенська лампа, але образ її затерся вже в його животинячій пам'яті. Він стояв похиливши голову і трусився на своїх старих ногах та даремно намагався пригадати собі сонце.

Тимчасом робота коло входової ями закипіла знову; сигналовий молот ударив чотири рази, — се коня спускали в яму. При такій нагоді бував завжди великий рух, бо часом лучалося, що животина так сильно налякається, що приїздить на дно мертва. Там вгорі, поки що клітка рушить, кінць прив'язаний мотузком не міг звичайно спокійно встояти та ставав дуба; але коли він почув, що земля западає під його ногами, зін стояв наче закам'яний та навіть шкіра його не здригалася; очі його витріщені дивилися без життя все в одно місце. Сей, якого тепер спускали, був такий великий, що не міг вміститися в жаден поверх клітки; його муїли зв'язати та покласти на дно клітки, а голову прив'язати йому до бока. Їзда тяглася майже три мінuti,

бо для обережності зменшано скорість машини. На низу ставав теж усе більший рух. Що там таке? Чи його лишили серед дороги та повісили в повітрі? Вкінці він появився, непорушний мов камінь та з великими, витріщеними від страху очима. Се був молодий, ледви трьохлітній, гнідий кінь, називався Тромпет.

— Обережно! — кричав батько Мук — принесіть його сюди та не розв'язуйте ще!

Скоро лежав Тромпет на землі наче купа каміня. Він усе ще не рушався, ще не прийшов до пам'яті в сій темній, безмежній, глибокій кімнаті, повній галасу. Його почали розв'язувати. Нараз Батай, що стояв якийсь час уже відпряжений, наблизився до свого товариша, що впав як раз із поверхні землі, та витягнувши, щоб його обнюхати. Робітники поставали довкола їх та жартували собі з них. Що він там за смачний запах знайшов на ньому? Але Батай оживився та не слухав шуткування робітників. Він знайшов без сумніву на своєму товариші приємний запах широкого, вільного повітря, забутий запах сонця на траві. Нараз він заржав, і се його іржане звучало якось так весело, а заразом так жалісно, немов би він розплакався з радості. Він тішився, що йому дісталася жменька давніх, забутих річей, які йому його товариш приніс із собою зі світа; се була якась мелянхолійна радість невільника, що добре знає про те, що вже не вийде на поверхню землі — хіба аж по смерті.

— А то бестія той Батай! — кричали робітники, що тішилися зі свого любимця. — Він собі базікає зі своїм товаришем.

Тромпета розв'язали вже зовсім, але він усе ще не рухався та лежав на боці; здавалося,

немов він чує ще ті мотузи, що обв'язували його. Вкінці вдарили його батою і він устав здивований, переляканий, і увесь трусився від холоду. Дядько Мук відпровадив до стайні обох коней, що побраталися з собою.

— Може б тепер уже можна витягнути нас? — просив Має.

Але клітку треба було вперед випорожнити, та впрочім бракувало ще десяти хвиль до часу від'їзду. Ями зачали помалу опорожнюватися, а робітники надходили з усіх коридорів. Назбиралося їх уже з п'ятдесят, усі були мокрі та дзвонили зубами від холоду. Перрон, той самий, що мав такий лагідний вигляд лиця, ударив свою дочку Лідію в лице за те, що вона передчасно кинула роботу. Захарія щипав потайки Мукету, буцім лише для того, щоб заігрися. Серед робітників зачало ширитися все більше незадоволення, особливо коли Шаваль та Левак оповіли про погрозу інженера, що ціна візків має упасти, а за підпірання будуть платити особно. Сей проєкт прийнято викликами крайнього обурення; в сій тісній дірі, майже шістьсот метрів під землею, зачали виринати перші прояви бунту. Зачало кипіти. Сі помазані вуглем, перемерзлі люди почали живо бігати по кімнаті; крик не переставав, а всі згідно обвинувачували Снілку, що вона одну половину робітників мордує під землею, а другу половину доводить до голодної смерті. Еґ'єн слухав того всього та тремтів.

— Швидше! швидше! — повторяв старший Рішом до тих, що робили коло клітки.

Він хотів поспішити вивести робітників, та удавав, що не чує їх криків. Він не хотів остро виступати супроти них. Але крики зма-

гали ся та виступали з такою силою, що він мусїв вмішати ся. А за ним кричали з усіх боків, що се не буде так вічно тревати, та що одного красною рана вся буда розлетить ся на шматочки.

— Ты розумійший від них, — сказав Рішом до Маеда — заспокій їх як небудь.

Але Мае, що сидїв тихо та почав журити ся, не міг зробити нічого. Нараз усе затихло: Нейрель і Дансаер, вертаючись із своїх оглядин, надійшли з одного корідора. Вони були так само спитніли, як усі вьнші. Дисциплїна, що до неї всі робітники так дуже привикли, взяла своє. Вони розступали ся та уставили ся в два ряди, а інженер перейшов серединою, не кажучи ані слова. Він сїв в один візок, а головний доглядач у другий. Сигналовий молот ударив пять разів „на товсте мясо“, як робітники казали про начальників, і клітка поїхала до гори серед глибокої тьми.

VI.

Ет'єн опинив ся в клітці разом з чотирма иньшими в однім візку. По дорозі постановив він піти в мандри та волочити ся далі серед голоду та холоду по сьвітї за роботою. Краще зараз таки здохнути, як лїзти ще раз на дно сього пекла, де не міг навіть заробити собі на шматок хліба. Катерина вміщена над ним не свділа вже біля нього в однім візку та не тиснула його в бік своїм теплим тілом. Впрочім він бажав не думати ні про які дурниці, лише піти собі геть. Як чоловік з ширшим сьвітоглядом не був би в силі зносити все з такою резігнацією, як уся ота череда робітників, та легко могло на тому скінчити ся, що він задусив би якого старшого.

Нараз ясне сьвітло вдарило йому так сильно в очи, що він нічого не бачив. Виїзд до гори тяг ся дуже недовго, і тим-то його так сильно вразило денне сьвітло, бо він уже відвик від нього, Навіть се не було для нього жадною полехкістю, коли почув, що клітка зупиняєть ся на ретязях. Один робітник відчинив дверці, і вся юрба людей вискочила з клітки.

— А що, Муке, підемо сььогодні увечері до Вулькана? — шепнув Захарко до вуха сортовничкови.

Вулькан був вічний шинок у Монсу. Муке моргнув лівим оком та всьміхнув ся від вуха до вуха. Він був малий та грубий як і його батько; його довгий, острій ніс зраджував гуляку, що проциндрював усе, не дбаючи про завтра. Як раз виходила з клітки його сестра Мукета, і він вліпив їй здорового оплеска по плечах з чистої братерської любови.

Ет'єн ледви розпізнав високу прийомну залю, яку бачив рано. Її тоді освічували бліді ліхтарні, а житє в ній кипіло. Тепер вона була брудна та порожня. Сіре сьвітло доходило крізь заповишені вікна. Лиш одна машина була чиста та блищала своєю мідю; сталеві паси посмаровані смальцем виглядали наче замочені в чорнилї. А бльоки в горі, величезні бальки, до яких вони були поприбивані, клітки, візки, вся та маса металю розміщеного довкола надавала залї понурий вид сїрим кольором старого зелїза. Гуркіт колїс безнастанно потрясав плитами з литого зелїза, а з видобуваного наверх камяного вугля вставала вугляна курява, що обсипала чорним пилом долівку, мури аж до самих бальків, на яких висїв дзвін.

В малій оскленій кімнатї касієра були на таблиці вивішені значки тих візків, що їх з якої будь причини не прийнято. Шаваль глянув на таблицю та побачив, що у них два візки не прийнято; один через те, що не мав приписаної міри, а другий через те, що в ньому вуголь не був зовсім чистий. Шаваль вибіг звідси в скаженій злости.

— Сьогодні вже всьому кінець! — кричав він. — Знову двадцять су потрутили!... Таке то все, коли візьмуть якогось неробу, що звиває руками, як свиня хвостом!

Він глянув скося на Ет'ена та дав сим уже виразно пізнати, кого мав на думці. Ет'ен хотів уже відповісти кулаком, але пригадав собі, що він зараз таки сьогодні йде собі геть. Се тепер ні на що не здасть ся, подумав собі та лишав Шавалю в спокою.

— Але-ж першого дня не можна робити як слід, — сказав Мае, щоб помирити їх — завтра піде вже лїпше.

Але се якось мало втихомирило їх. Вони поводили ся так, немов-би кожної хвилини хотїли знов зачати сварку. Коли прийшли до тої кімнати, де мали віддати назад свої лампки, зачав знов Левак колотнечу з доглядачем лампок за те, що сей закидував йому, що не вичистив гаразд своєї лампки. Потім задержали ся на хвилинку в шопі. Там горів огонь без перерви. Тепер вкинуто в піч так багато вугля, що здавало ся, немов ціла безвіконна шопи стояла в огні. Таке сильне сьвітло падало на стїни і на стелю. Голосний сьміх радости лунав що хвилини. Робітнички обступили піч з близька та грїли собі то плечі то животи, а пара йшла з них як із борщу. Мукета скинула спокійнїсенько штани та сушила на собі сорочку. Хлопці шуткували з неї та аж лягали зо сьміху, а вона показувала їм за те зад; се було у неї виразом найвисшої погорди.

— Я вже йду, — сказав Шаваль сховавши свої знаряди до своєї скриньки.

Нїхто не рухав ся. Лиш одна Мукета вдягнула скоренько штани та побїгла за ним буцїм то тому, бо їм обоїм одна дорога до Монсу. Але всі сьміяли ся з неї, бо знали, що Шаваль уже не хоче її.

Тим часом Катерина затурбована якоюсь думкою пошентала щось з батьком. Він глянув здивовано на неї, а далі потакнув головою. Потім покликав Ет'єна, щоб віддати йому його клунок.

— Слухайте — буркнув він. — Коли не маєте ані одного су, то буде ще час вам здохнути за два тижні.... Хочете, щоб я вам ви-старав де позичку?

Молодий парубок якийсь час не знав, що відповісти. Як раз він хотів зажадати своїх трицять су тай піти собі геть. Але сором перед дівчиною здержав його. Вона дивила ся вперто йому просто в очи. Ще могла подумати собі, що він боїть ся праці!

— Розумієть ся, я не обіцюю вам нічого — говорив далі Має. — Не позичать, то ми розквітуємо ся з собою.

Ет'єн не перечив. Позички певне не дадуть. А в тім се не звяже його; буде міг піти собі кожної хвилі, коби лиш поживив ся троха. Та про те він сам собі був нерад, що не відмовив, бачучи радість Катерини, її гарний усміх та приємний погляд; видно, вона була щаслива, що станула йому на поміч. „По що се все й до чого?!“

Має і його рідня позамикали свої знаряди в шафу, взули знов свої дерев'яники та пустили ся в дорогу за товаришами, що закрівши ся виходили з шопа один за другим. Ет'єн пішов за ними, а Левак зі сином прилучив ся також до них. Але коли переходили через шопа, де чищено вуголь, задержала їх дика сцена. Се була величезна шопа, попідпирана стовпами, чорними від вуглевого пороху. Крізь великі вікна без шиб віяло ненастанно. Візки з вуглем

приїздили сюди просто з ями. Робітники перевертали їх тут та висипали вуголь на бляшані корита, що стояли похилені, так аби вуголь міг вільно зсувати ся в низ. Корита мали в долинні закінченє, немов лійка. По лівому і правому боці від них стояли на щєблях робітниці з лопатами та граблями. Вони визбиравали каміне та перепускали лише чистий вуголь, що падав потім крізь лійку просто до ваґонів залізниці. Зелізниця йшла попід саму шопу.

Між робітницями була тут Фільомена Леваківна. Вона була худа, бліда дівчина з телячим виглядом обличя. Була хора та плювала кровю. Шмата з синьої вовни закривала її голову, а її руки були аж по лікті зачорнені вуглем. Вона стояла низче старої відьми, Перронишвиної матери, яку називали звичайно „Підпаленою“. Її вигляд проймав мимохіть страхом, особливо завдяки її совиным очам та її роту, що був так сильно затиснений, наче кашук у скупаря. Вони завелись бити ся, бо Фільомена закидувала старій, що вона забирає в неї каміне, так що вона навіть за десять хвиль не може наповнити свого коша. Їм плачено від коша визбраного каміня. Вони сварили ся ненастанно та що-хвилини поривали ся до бійки. Коси підлітали до гори, а на їх червоних лицах відбивали ся чорні долоні з п'ятьма пальцями.

— Дай їй раз по пиці! — крикнув Захарко до своєї любки.

Всі робітниці розсьміяли ся голосно. Але Підпалена накинула ся зараз таки на нього:

— Мовчи, собако! Ліпше зробиш, коли признаєш ся до тих двох бахурів, що обдарував її ними! То дуже гарно! Бідацтво ледви

має вісімнацять літ, а вже не може встояти на ногах!

Має мусів здержати свого сина, що хотів ужи піти — як він казав — помацати, чи се старе стерво має тверду шкіру. В тій хвилі надбіг якийсь старший і всі робітницї взяли ся знов до роботи. Тепер уже всякі сварки затихли, а робітницї вибирали каміне навперейми: кожда хотїла як найшвидше наповнити свій кіш.

На дворі вітер нараз утихомирив ся, але повітре було вохке та холодне. Небо було все ще закрите хмарами. Робітники пустили ся в дорогу та вертали знов рядом так само як рано, коли йшли до роботи. Кождий склав руки на грудях, а у декого виставав наче горб із заду на плечах недоїдений „брїке“. В кого лишив ся ще кусник хліба, той устроїв його так само як рано між куртку та сорочку. З під тонкого полотна їх одежі виставали в кожного грубі кости. Вони йшли так рядом, наче яка ватага негрів виваляних у болотї.

— Агов! Бутелю йде! — сказав усьміхаючи ся Захарко.

Се був високий 35-літній парубок з темним волосєм та лагідним і чесним обличчєм. Не зупняючи ся Левак перекинув ся кількома словами зі своїм постояльником.

— Обід готов?

— Мабуть.

— Отже жінка сьогодні добра?

— Еге, мабуть добра.

Тепер надходили ямарі до нової шихти. Нові юрби людей спускали ся в яму одна за другою. Се була шихта, що йшла о третій годинї. І знов ковтала яма людей, що йшли за-

місь тих рубачів вугля, які починали свою шихту о пятій досьвіта. Копальня не сьвяткувала ніколи, день і ніч рила людська комашня землю, шістьсот метрів під буряковими полями.

А серед тих, що вертали до дому, хлопці йшли попереду. Жанлен викладав Беберови свій хитрий плян, як його роздобути в позичку чотири су на тютюн. Лідія несміло йшла з далека, а Катерина з Захарком та Ет'єном. Ніхто не балакав нічого. Аж коло коршми „Під добрим ликом“ догнав їх Має та Левак.

— Ось ми на місці, — сказав Має до Ет'єна. — Ходіть у середину!

Тепер група розділила ся. Катерина стояла ще якийсь час та поглядала в останне на Ет'єна своїми великими, зеленуватими очима, прозорими наче вода в жерелі. Від її чорного личка вони відбивали ся ще сильнійше та сьвітили наче скло. Вона всміхнула ся та щезла потім разом з иньшими на дорозі, що провадила наверх до робітницьких хат.

Коршма лежала між селом і копальнею там, де перехрещували ся дві дороги. Се був цегляний двоповерхий дім, побілений вапном з гори до низу. Вікна виходили на всі боки та були оздоблені довкола широкою смугою синьої фарби. Над дверми прибитий був чотиригранний щиток, а на ньому було написано жовтими буквами: „Під добрим ликом, гостиниця Раснера“. З заду була кругольня оточена живим плотом. Спілка робила все, щоб купити сей шматок сємлі, який втискав ся в її широкі поля, та дарма; коршма, що стояла серед поля при самому виході з Воре, не давала їй спокою.

— Ходіть, — повторив Має Ет'єнови.

Мала сьвітлиця була уряджена дуже просто. Між чотирма білими та голими стїнами були три столи, дванацять стільців та соснова ляда, така велика як кухонна шафа. На лядї стояло не менше як десять півлітрових склянок, три пляшки горїлки, карафка та мала бляшана бочівка з пивом з циновим чопом. І більше нічого. Анї одної картини, анї одної таблички, ніякої забавки. В зелїзній, полякированій і блискучій печи горїло трохи вугля. На підлозі тоненька верства піску просякла вохкістю, що впрочім була в тих мокрих сторонах річ зовсїм звичайна.

— Склянку пива! — сказав Має високій, ясноволосій дївчинї, що сидїла за лядою. Се була донька одної сусїдки, що заступала часами господаря.

— Раснера нема? — спитав Має.

Дївчина відкрутила чїп та відповіла, що господар зараз надїде. Має випив помалу одним духом пів склянки, щоб прополоскати горло від вуглевого пороху. Свойому товаришеви не казав дати нічого.

Одинокий гїсть, що був ще крім них, також робїтник, мокрий та зачорнений вуглем, сидїв коло стола та пив мовчки своє пиво в глибокій задумі. Надїшов третїй гїсть, замовив собі пиво лише рухом руки, випив, заплатив тай пішов, не кажучи при тим усїм анї слова.

До сьвітлицї вїйшов високій, круглолиций, обголений чоловік з добродушним усміхом на лицї; йому було трицять вісїм лїт. Се був Раснер, що давнїйше був копальняним робїтником, та три роки назад Спїлка відправила його за страйк. Він був дуже добрий робїтник,

добрий бесїдник, та ставав усе на чолї всяких робїтницьких рухів. Вкінці став він головою всіх незадоволених. Його жінка вже перед його віддаленєм із копальні удержувала коршму, як багато робїтницьких жінок. А коли його викинено на вулицю, він став сам коршмарем, добробив ся грошенят та заложив собі гостинницю перед самим носом Воре, наче на перекир. Тепер йому поводило ся добре, його коршма стала осередком робїтницького життя, а він богатїв через свою ненависть до Спїлки та вщїплював сю ненависть ненастанно чим раз бїльше в серця своїх давнїх товаришів.

— Отсього парубка принаймив я сьогондя, — сказав Має зараз таки, скоро лише вїйшов Раснер. — Чи котрий із твоїх двох покоїв вільний і чи ти згодив ся б дати йому харч на кредит на два тижнї?

Широке лице Раснера виявило нараз велике недовїре. Одним позирком він змїрив Ет'єна від нїг до голови та вїдповїв, не намагаючи ся навіть висловити свій жаль:

— Обидва мої покої заняті. Се неможливе.

Ет'єн був приготований на вїдмовну вїдповідь. Але все таки ся вїдповідь уразила його непрємно; він почув нараз якийсь несподїваний острах перед дальшою мандрївкою. Але що-ж? він мусїв їти собі, як лише дїстане своїх трицять су.

Робїтник, що пив пиво коло стола, вїйшов. Іншї робїтники приходили один за одним, щоб прополоснути горло, та й виходили знову тою самою важкою ходою. Се було просте митє горла без жадної радості або пристрасти, вїме заспокоєнє неодмінної потреби.

— Що нового чувати? — спитав Раснер якимсь дивним тоном Маеда, що як раз кінчив своє пиво, що хвиля потягаючи по троха.

Мае оглянув ся та побачив, що крім Ет'єна не ма більше нікого.

— Знов була притачина... за підширане.

Він оповів усю подію. Раснер почервонів, його лице набігло кровю, а очі сьвітили ся мов огонь. Вкінці крикнув:

— Добре, добре! як вони відважуть ся зменьшити платню, то їм буде амінь!

Присутність Ет'єна була йому не на руку. Він поглядав на нього раз-у-раз з укуса, але говорив дальше; для обережності він уривав реченя та говорив незсно так, щоб його міг зрозуміти лиш Мае. Таким робом балакав він про директора, пана Аннебо, про його жінку та його небожа, малого Негреля, але всіх їх не називав по імени. Що хвиля повторяв, що се так дальше не може бути, що се сими днями мусить скінчити ся. Нужда настала тепер уже дуже велика. Він вичисляв фабрики, що перестали робити, та робітників, що лишили ся без праці. Вже місяць він вдає на них щоденно за шість франків хліба. Він чув, що пан Денелви, властитель сусідної кональні, не знає, що робити. До того він як раз одержав з Ліль лист повний страшних вістей.

— Ти знаєш — шепнув він — се від того, знаєш... що ти його бачив тут раз у вечір.

Але йому перервала жінка, що ввійшла в тій хвили. Се була висока жінка, суха і палка, з синіми кружалами під очима. Що до політичних поглядів вона була далеко радикальнійша, як її чоловік.

— Лист від Плішара, — промовила. —
Ей! якби він був паном, то зараз усе пішло би
ліпше!

Від якогось часу Ет'єн слухав уважно
і зрозумів усе; в ньому кипіли думки про
нужду і пімсту. Та отсе імя, кинене нагло,
пробігло по ньому дрозю.

Він промовив голосно, наче проти своєї
волі:

— А, Плішар! Я його знаю.

Всі глянули на нього, а се спонукало
його додати:

— Я шлюсар, він був у Лілі моїм під-
майстром... Се здібний чоловік... я часто бала-
кав з ним.

Раснер окинув його знов допитливим по-
глядом. Нараз його лице змінило ся пробли-
ском наглої симпатії. І зараз сказав своїй
жінці.

— Се Має припровадив до мене сього
пана... Він у нього в підряді... Питає, чи нема
на горі вільного покою і чи ми не могли б йому
на кредит дати харч на два тижні.

Всю справу полагоджено тепер чотирма
словами. Покій був вільний, бо постояльник
випровадив ся сьогодні рано. А коршмар по-
чав уже тепер говорити свобідно та запалю-
вав ся чим раз більше, повторяючи раз по
разу, що жадає від властивців лише можливих
річий, а не так як дехто иньшій, що домага-
ють ся такого, що дуже трудно осягнути. Його
жінка здвигнула плечима та хотіла неодмінно
взяти гору своєю гадкою.

— Добраніч! — перервав Має. — Про
все те нам таки дальше доведеть ся лазити
в яму, а доки будемо лазити, доти будемо зди-

хати в нужді. Ти мудрий, ти тепер свищеш на них уже три роки, як покинув копальню.

— Та правда, я тепер підправив ся, — сказав Раснер жартуючи.

Ет'єн відвів Маєда аж до дверей та дякував йому; та сей лише кивнув головою й не говорив нічого; Ет'єн дивив ся на нього, як він важко йшов дорогою вгору до своєї хати. Панї Раснерова, що обслуговувала гостей, просила його, щоб заждав хвилинку, а вона послї одпровадить його до його покою, де він зможе умити ся. Чи йому лишити ся? Він зачав на ново вагати ся; йому стало жалко тих широких доріг, де він терпів голод та холод під голим небом, але за те був на волї та сам собі пан. Йому здавало ся, що він тут пережив уже цілі роки від свого прибуття до Воре серед бурі, серед ночі аж до тих годив, які провів під землею, повзаючи на животї по темних корідорах. Йому вже обридло се, його проймав жах на саму думку, що завтра треба буде знову спускати ся в яму. Робота тяжка, а платня несправедлива; його людська гордість бунтувала ся при самій думці — бути худобою, яку осліплюють і запрацьовують на смерть.

Поки відбувала ся в ньому ся внутрішня боротьба, його очі блукали по широкій рівнинї; він зачав помалу приглядати ся до неї. Він не думав, щоб сей обрій був такий великий, тоді, коли йому старий Бонмор показував його рукою серед темної ночі. Перед ним у яру розстелило ся Воре. Його численні деревляні та цегляні будинки, купи насипаного лупаку, машинова галя, дзвінниця покрита шіфром та високий блїдо-червоний комин, усе те збите разом у купу виявляло якийсь зловіщій вид.

Та довкола будинків стелив ся широченний чотирикутник, а Ет'ен не уявляв собі його таким великим; він виглядав наче чорне озеро, на якому бовдурили ся великими хвилями купи вугля. Цілий чотирикутник був наїжений високими руштованями, що двигали шини для переїзду візків, а в однім його куті був склад дерева, подібний до скошеного і в снопи повязаного лїса. Праворуч заслонював вид велитенський вал, порослий у своїй давнійшій частині травою, з другого боку висушений внутрішнім огнем, що горів там ось уже цілий рік, випускаючи рідкі клубки диму і лишаючи на поверхні серед блідосинніх лупаків та піщаників довгі пасма кровавої руди. З другого боку лежали безкраї лани, голі в тій порі року; а за ними стелила ся багниста земля із слабою ростивністю та широкі сїножати, на яких росло лише кілька старих верб та кілька рядів тополь. Дуже далеко видніли ся малі білі плями; се були міста: на північ Маршієн, на південь Монсу. Від сходу лїс Вандам замикав краєвид блідо-фіолетовим шнуром своїх безлистих дерев. День уже схиляв ся до краю, а під тим сїрим небом сього холодного пополудня відчувало ся зовсім таке вражінє, наче б летючий вуглевий порошок із Воре покрив собою всі дерева, дорогу та всю землю широкої рівнини.

Ет'ен дивив ся на те все, а найбільше здивував його канал, якого в ночі зовсім не бачив. Се була розбита на канали ріка Скарпа. Вона плила майже зовсім просто з Воре до Маршієна матово-срібною стяжкою яких дві години дороги. На обох берегах її були засаджені дерева, що підіймаючи ся понад рівною

низинною творили безконечну перспективу своїми зеленими геляками, між якими звільна котила ся блідорожева вода. Тут же над каналом була пристань, де стояли мілкодонні барки, на які просто з візків насипувано вуголь. Далі канал робив коліно та прорізував навскісь багнесті поля. Здавало ся, що се був весь дух сеї гладкої рівнини, тут у тій воді, що перерізувала її геометричними лініями наче широка дорога, що несла на собі зелізо та вуголь.

Очи Ет'єнові звернули ся потім на робітницькі хати, що стояли на височині, але він бачив лише їх червоні верхи. Він глянув ще раз на Воре, а його увагу звернули тепер на себе дві величезні купи цегли, яку робили та випалювали на місці. За одним парканом ішла віднога зелізниці, що обслуговувала копальню; остатні рубачі вугля доїздили нею до копальні. Один вагон, попиханий людьми, видавав острій скрип. Се вже не було щось невідоме в пітьмі, незрозумілі гримоти та блимання якихось невідомих зір, так як учора серед ночі. Там далеко високі комини та коксові печі, що сьвітили ся серед ночі, збідли тепер при деннім сьвітлі. Ніщо тепер не лишило ся без зміни, хиба той рух помпи, що дихала раз у раз рівним та важким віддихом, подібним до сапаня дракона, якого сїру гриву було видно аж сюди і якого ніщо не могло наситити.

Нараз Ет'єн живо рішив ся. Можливо, що він хотів побачити ще раз ясні очі Катерини там у горі, при вході до робітницьких хат. Можливо радше, що вплинув на нього подув бунту, який віяв із Воре. Він сам не знав, як се стало ся, але почув нараз у собі охоту піти завтра знов до ями та тяжко працювати

там і марнувати своє здоров'є. Він думав при тім з досадою про тих людей, про яких йому оповідав Бонмор, про того таємного та вищасеного божка, якому десять тисяч виголоднілих робітників приносило своє тіло в жертву, не знаючи його й на очі.

ДРУГА ЧАСТЬ.

I.

Полезна, власність Грегуарів, лежала в віддаленю двох кілометрів на схід від Монсу по дорозі до Жуазеля. Се був великий, чотиригранний дім, збудований без жадного смаку на початку минувшого віку. З просторих земель, що давнійше належали до неї, лишило ся всього трицять гектарів поля, оточеного нязьким підмурованим парканом. Були там сади та огороди славні своєю найлуччою в цїлій околиці садовоною та городиною. Парку не було ніякого, малий лісок заступав його місце. Дорога від паркана аж до дому, що мала триста метрів довжини, була засаджена по обидва боки старими липами. Сплетене вгорі гілля творило над нею прегарний дах з листя. Ся алея була може єдина на всю ту рівну рівнину, бо на всій просторонї від Маршієна аж до Бонї можна було всі великі дерева полїчити на пальцях.

Сього ранку Грегуари встали вже о осьмій годинї. Звичайно прокидали ся вони аж годину пізнійше; сон, се була майже їх пристрасть і вони любили богато спати. Але сеї

ночи буря вибила їх зі сну. Пан Грегуар зараз, як лиш убрав ся, пішов подивити ся, чи вітер не зробив якої шкоди. Пані Грегуарова убрала ся в шляфрок та пантофлі і зійшла в кухню. Вона мала вже пятьдесят вісім років та біле як сніг волосє; була низька і товста, а її обличчє як у ляльки було завжди наче здивоване.

— Меланіє! — сказала вона до кухарки — як тісто буде вже готове, то зробіть булочки на сніданє. Панна певно не встане ранійше як за пів години, та й з'їсть їх з чоколядою.. Отсе буде для неї несподіванка!

Кухарка була стара, суха жінка, що служила у них трицять літ. Вона розсьміяла ся.

— Певно! се буде чудова несподіванка... Я вже розпалила огонь під кухнею; затула повинна вже бути тепла. Тай Оноріна допоможе мені трохи.

Оноріну взяли Грегуари ще дитиною до себе на виховок; тепер мала вона вже двацять літ і була покоївкою. Вся служба складала ся крім сих двох жінок ще з візника Франсіса, що робив також усяку тяжшу роботу. Огородом та садом, цвїтником та хлівами завідували огородник та огородничка. Їх служба не була тяжка, а їх відносини до панства були фаміліярні; вся ся маленька громадка жила між собою в патріярхальній злагодї.

Пані Грегуарова, що ще в ліжку надумала сю несподіванку з булочками для своєї донї, лишила ся тепер у кухні, щоб доглядати, як сажатимуть тісто в затулу. Кухня була величезна, удержувана надзвичайно чисто. Зараз на перший погляд можна було догадати ся, що вона була трохи чи не найважнійшою части-

ною всього мешканя: стільки там було горщиків, кострюль та всяких кухонних приладів. Усе се зраджувало, що сім'я годувала ся дуже добре. Цілі склади поживи лежали в шафах та по мисниках.

— Але щоб булочки були добре прирумянені, пам'ятайте! — сказала пані Грегуарова тай пішла до їдальні.

Хоч кальоріфери ogrівали всю хату, все-ж таки в сій світлиці горів у печи вуголь. Впрочім не було там ніякої роскоші: великий стіл, крісла, шафа — та й уже все. Хиба два глибокі фотелі, що аж просили, щоб сісти на них та переварювати щасливо смачний обід, свідчили, що біда не заглядала до сеї хати. До сальону не йшли ніколи, хиба як були гості. Вся родина сиділа все в їдальні, коли була сама.

Тепер вернув до хати пан Грегуар, одягнений у широкополий бархановий плащ. Він виглядав іще здоровим як на своїх шістьдесять лїт, хоч мав так саме як його жінка зовсім сиве волосє. Риси його обличчя були добродушні та симпатичні. Він бачив ся з візником та огородником: не було ніякої великої шкоди, хиба що один комин завалив ся. Що-рана він любив оглядати свою Піолену; се впрочім не була для нього така тяжка робота, бо Піолена була невелика.

— А Сесілія? — спитав він — чи вона сьогодні зовсім не встане?

— Хиба-ж я знаю? — відповіла жінка. — Мені здаєть ся, що вона вже зарушала ся.

Тим часом служниці накрили стіл білою скатертю та поставили три горнятка. Оноріну послали заглянути, що дієть ся з панною. Але

вона вернула зараз назад насилу здержуючи сьміх, та почала говорити приглушеним голо- сом так, наче-б вона була ще в покою панни та бояла ся, щоб її не збудити.

— Ех! як би панство побачили нашу панну!... Вона спить собі смачненько, так собі спить як ангелятко... Годі собі се уявити; ду- ша радуєть ся дивлячи ся на неї.

Батько й мати обміняли ся зворушеними поглядами. Батько сказав усьміхаючись :

— Підеш подивити ся?

— Бідна голубочка! — шепнула мати. —
Добре, піду.

І вони пішли до покою своєї донї. Се був єдиний пишно уряджений покій. Він був майже весь укритий синїми, шовковими мате- ріями; меблі були лякеровані на біло з синїми смужками. Все було тут уряджене після примх дитини зіпсованої надмірною любовю батьків, що не були в силі відмовити їй нічого. В по- кою було лише стільки сьвітла, скільки його продирало ся крізь занавісу. В біленькій по- стелі спала Сесілія, підложивши під голову голу руку. Вона мала вісімнацять лїт та була вже зовсім розвинена; але не була гарна з лиця через те, що була надмірно вигодована та мала надмірно здоровий вигляд; за те тіло її було прекрасне, біле як молоко. Русяве во- лосє зсунуло ся їй на лице, а малий, чепур- ний носик сховав ся під ним до решти. Ковдра зсунула ся з неї, а вона віддихала так ле- генько, що її вже повні груди майже зовсім не рухали ся.

— Сей проклятий вітер не дав їй певно в ночі заснути — сказала мати стиха.

Батько дав їй знак рукою, щоб мовчала. Обоє зігнули ся над ліжком та з подивом любовували ся нагою постатю дівчини. Вони так горячо бажали собі сеї дитини, так довго ждали її та дістали її аж тоді, коли вже втратили всяку надію. В їх очах вона була досконалою; їм ніколи не здавало ся, щоб вона була занадто товста або коли досита нагодована. А вона спала спокійно та не чула їх присутности, хоч лицем була звернена до них. Але нараз її лице нахмурило ся. Вони перелякали ся, щоб вона не збудила ся, та відійшли що духу.

— Цст! — сказав у дверех пан Греґуар. — Коли вона не спала в ночі, то треба їй дати хоч тепер виспати ся.

— Доки їй, голубочці, лише схочеть ся, — додала панї Греґуарова. — Ми подождемо її.

Вони пішли до ідалні та порозсїдали ся на фотелях. Служниці сьміяли ся з довжезного спаня панни та поставили її чоколяду на кухню, щоб не вихолола. Греґуар узяв ся читати часопись, а його жінка вишивала велике покривало на ноги. В хаті було дуже тепло, і всі сиділи мовчки, щоб не збудити Сесілї.

Мавток Греґуарів, меньше-більше сорок тисяч Франків річної ренти, лежав увесь в одній акції копальні в Монсу. Вони радо оповідали історію сеї акції, що сягала ще самих початків істнованя Спїлки. На початку минулого віку стрілило щось людям до голови шукати вугля на просторі від Ліля до Валянсієни. Зиски концесіонарів, що пізнійше заснували „Спїлку Анзен“, закрутили всім людям голови. В кождїй громаді розкопувано землю; численні товариства засновували ся, а концесії росли як гриби по дощі. Але з поміж сих запалених

людей того часу найславнішу пам'ять лишив після себе безперечно барон Дерімо. В протязі сорока літ боров ся він з судьбою, що насувала йому все нові та нові перепони: перші його верчення були зовсім безуспішні, нерасумів кидати яму після кількомісячної тяжкої праці; часто-густо яма завалювала ся або вода заливала її разом з робітниками. Сотні тисяч франків вклав він у землю марно. Крім того адміністраційні клопоти, пополох серед акціонерів та вічні колотнечі з властителями земель мало не розбили його плянів у самім початку. Сі властителі постановили не вважати на королівські концесії, як би хто не хотів уперед з ними умовити ся. Вкінці удало ся якось заснувати товариство „Дерімо, Фокнуа і С-ка“ для експлюатації концесії на Монсу і його копальні зачали вже давати малі зиски. Як раз у тім часі дві сусідні спілки, а власне Кунсі, що належала до графа Кунсі, та Жуазель, власність товариства Корніль і Женар, уже були близько до цілковитої руїни, бо не могли видержати обопільної конкуренції. На щасте дня 25 серпня 1760 уложено умову між усіма трьома спілками, і вони сполучили ся в одну. Таким робом повстала „Спілка копалень у Монсу“, та сама, що істнує й досі. Все майно поділено згідно з тодішньою валютою на двадцять чотири су; один су складав ся з двадцять чотирьох динарів, — отже разом було двісті вісімдесят вісім динарів, а що динар мав десять тисяч франків, то весь капітал складав суму майже трьох мільонів. При поділі дістав Дерімо шість су і три динари. Як побідник зійшов він із сього сьвіта.

В тих часах Піюльна була власністю барона Дерімо, а до неї належало триста гектарів поля. У нього служив завідателем Оноре Грегуар, родом Пікардець, прадід нашого Леона Грегуара, батька Сесілії. Він наскладав собі на службі пятьдесят тисяч франків, та ховав їх обережно за піч'ю. Але підчас умови в Монсу пішов він зі страхом і трепетом слідом свого неустрашимого пана, в якого вірив сьвято. Він витягнув десять тисяч франків та купив собі пай на один динар. Совість гризла його, що він окрадає на таку суму своїх рідних дітей. Його син Ежен діставав дійсно дуже скупі дивіденди. А коли він іще до того подав ся на пана та був на стільки дурний, що проциндрив решту сорок тисяч батьківської спадщини в якійсь невдатній спілці, то мусів жити доволі бідно. Але вартість пая йшла помалу в гору, а його синови Феліс'єнови почало сприяти щастє і він вкінці був в силі здійснити мрії свого діда, колишнього завідателя, сї мрії, які він вилеліяв ще в дитячому віці: він купив розшматовану Піюльну, а як до того був добрий націоналіст, то дістав її за надзвичайно низьку ціну. Але потім настали тяжкі часи революції, а далі знову криваві війни Наполеона. Тепер отсе Леон Грегуар мав несподівано великі зиски з сього неспокійного, та з таким страхом закупленого паю його прадїда. Ті мізерні десять тисяч франків росли та збільшали ся разом з розцвїтом Спілки. Від 1820 року вони давали сто на сто, значить, десять тисяч франків що-року. В 1844 році вони давали вже двацять тисяч; в 1850 році — сорок. Вкінці два роки тому назад дивіденда дійшла до нечуваної суми пятидесяти тисяч франків:

так отже вартість одного динара, нотованого на біржі в Лілі на один мільон, побільшала в сто разів на протяжї одного столїтя.

Коли вартість динара дійшла до мільона, пану Грегуарови радили продати свій пай. Але він не хотїв. Пів року потім настала криза в промислї, а вартість динара впала на шістьсот тисяч франків. Але Грегуар усьміхався байдужно та зовсїм не жалував, що не продав паю; сїм'я Грегуарів вірила сьвято в свою копальню: „Він піде ще в гору, сам пан-Біг не сидить так міцно на своєму престолї“. До сеї релїгійної віри прилучала ся ще й глибока вдячність до сього паю, що сто лїт годував цілу сїм'ю, так що їй нїчого не треба було робити. Сей пай був для них справдїшнім богом, їх еґоїзм оточав його незвичайною почестю; се був опікун і добродїй їх домашнього огнища, що колїсав їх у їх великому ліжку лїнивства, напихав їх вибагливими стравами. Він переходив з батька на сина; на що було дразнити долю, сумнїваючи ся про її прихильність? Але на дні їх непохитної віри лежала також забобонна тривога: вони бояли ся, що сей мільоновий динар зараз таки розплине ся, скоро лише вони зреалїзують його та сховають у скриню. На їх думку спочивав він далеко безпечнїйше в землї, звідки весь народ робїтників, цілі поколїня виголоднїлих людей добували з нього що-дня по трохи, лише стїльки, скїльки їм було треба.

Впрочїм щастє сипало ся на сей дїм як дощ. Пан Грегуар оженив ся ще в дуже молодих лїтах з донькою аптикаря з Маршієна. Вона не була гарна та не мала навіть зломаного шелюга, але він обожав її та віддав їй

усе, що мав. Вона заняла ся виключно хатнім господарством; на свого мужа гляділа з подивом та не знала иньшої волі, крім його. Ніколи не було ніякої різниці в їх поглядах, вони ніколи не сварили ся між собою; той сам ідеал вигідного життя сполучував їх бажаня. І вони жили так уже сорок літ та ділили ся щастем та маленькими турботами, що трапляли ся їм деколи. Се було житє дуже правильне; вони зуживали своїх сорок тисяч спокійно, тихенько, а одкладені гроші видавали на Сесілїю, якої припізнені уродини перевернули на яквїсь час їх домашній бюджет. Доси заховали вони кожде свої привички: двоє коний, дві повозки, убрання, що виписували з Парижа. Для їх доньки не було в них нічого занадто гарне, хоч вони особисто так бридили ся всякою розкішю, що вбирали ся по моді ще з часів своєї молодости. Всякі видатки, що не давали користи, здавались їм надзвичайною дурницею.

Нараз двері відчинили ся і яквїсь сильний голос закричав:

— О, а се що знов! Ви снідаєте без мене!

Се була Сесілія, що прийшла сюди просто з ліжка; очі в неї були ще запухлі від сну. Вона лише закинула в гору своє волосє та одягла шляфрок з білої вовни.

— Але-ж ні! — відповіла мати — адже бачиш, що чекаємо тебе... Що-ж? Сей вітер певно не дав тобі спати, моя бідна голубочко?

Дочка глянула на неї дуже здивованими очима.

— Хиба був який вітер?... Я нічого сього й не знаю, я спала всю ніч як убита.

Отсе забавне! Всі трое почали з сього сьміяти ся; служниці, що принесли сніданє, розсьміяли ся також голосно. Всіх тїшило те, що панна спала одним духом дванацять годин. Коли ще до того принесли з кухні булочки, обличя всіх повеселїшали ще більше.

— Як! се вже спечене? — повторяла раз-у-раз Сесілія. — Се ви для мене таку несподїванку зробили?... О, воно буде добре смакувати з чоколядою!

Всі сіли за стіл і довго ї не говорили ні про що вньше, лише про булочки. Меланія й Оноріна лишили ся в їдальні та дивили ся, з яким апетитом Сесілія уплїтала булочки. Вони оповїдали докладно про ціле печенє та казали, що се справдїшня приємність пекти булочки, коли бачиш, як панство їдять їх так смачно.

Нарав на подвірю загавкали собаки. Всі думали, що се їде вчителька музика, яка приїздила з Маршіена що понедїлка і що п'ятниці. Крім неї приїздив іще професор літератури. І се вже була вся наука Сесілії. Очевидно не була вона ані трохи осьвічена, а ще до того викидала за вікно кожду книжку, яка їй не подобала ся.

— Се пан Денелен, — сказала входячи Оноріна.

За нею з'явив ся Денелен, свояк пана Грегуара. Він говорив дуже голосно, його рухи були живі, а по його ході можна було пізнати колишнього офіцера кінниці. Хоч йому минув уже пятьдесятый рік життя, все-ж таки його гладко причесанє волосє і великий грубий вус були чорні як чорнило.

— Се я, добрий день вам... Прошу — не турбуйте ся!

Родина привитала ся з ним; він сів на кріслі, а Греґуари взяли ся знов до чоколяди.

— Чи ти маєш може до мене яке діло? — запитав пан Греґуар.

— О ні, зовсім нічого! — відповів швидко Денелен. — Я лише виїхав трохи прогуляти ся верхи, а коли переїжджав повз вашу хату, прийшла мені охота зайти до вас на хвилину.

Сесілія запитала, як мають ся його доньки Жанна і Люся. Вони почувають ся дуже добре. Жанна малювала весь день, а Люся вправляла свій голос при фортепяні від ранку до вечера. Але голос Денелена трохи тремтів; він очевидно мав щось на серці, але старав ся сьміхом та жартами не видати того. Пан Греґуар запитав знов:

— А в копальні всьо гаразд?

— Цур їй! Та проклята криза дала ся в знаки мені і моїм товаришам... Так, так, ми тепер віддаємо назад те, що заробили за добрих часів! Занадто багато набудовано фабрик та зелізниць, капітали впаковано в землю в надії великанських зисків. А тепер гроші лежать мертві та не дають ніяких відсотків, і не знати вже, яким робом використати їх... На щасте нема ще чого впадати в розпуку, я ще якось вилабудаю ся з сеї проклятущої кризи.

Так само як його свояк, дістав також і Денелен у спадку один динар як пай у копальнях Монсу. Але він як підприємчивий інженер наважив ся доробити ся королівської фортуни та спродав свій пай тоді, коли його вартість дійшла до мільона. Вже кілька місяців дозрівав у його голові один плян. Його жінка дістала від свого дядька маленьку

концесійку на копальню в Вандамі, де функціонували лише два шибі: Жан-Бар і Гастон-Марі, але оба в такім лихім стані, з таким мізерним матеріялом, що добуток із них ледви покривав кошти продукції. Тепер думав він піддвигнути Жан-Бар, відновити машину та розширити шибі, щоб більше робітників могло в них працювати, а Гастон-Марі лишити тільки на випадок, як би та яма вичерпала ся. Золото — казав він — можна буде звідти добувати лопатою. Ся думка була зовсім справедлива. Біда лише, що з міліона не лишило ся нічого, а та проклята промислова криза вибухла як раз у таку пору, коли великі зиски мали очевидячки доказати, що він мав рацію. До того з нього був лихий адміністратор, він дуже лагідно поводив ся зі своїми робітниками, а від смерти його жінки натягав його кожний, хто хотів. Він розпустив також свої обидві доньки; старша балакала все, що хоче піти на сцену, а молодшій не прийняли вже трьох крайовидів до Сальону Штуки. Їм обом байдуже було про фінансову руїну їх батька, хоч вони під загрозою нужди мусіли жити дуже ощадно.

— Бачиш, Леоне, — говорив він дальше тремтячим голосом — ти зле зробив, що не продав свого паю тоді, як я. Тепер усе гримне, і ти можеш... А колиб ти був мені повірив свої гроші, побачив би ти, що були би ми зробили в Вандамі, в нашій копальні!

Пан Греґуар докінчив помалу пити чоколяду. Він відповів спокійно:

— Ні за що в сьвіті!... Ти добре знавш, що я не люблю спекуляцій. Я живу собі спокійно. Се була б величезна дурниця з мого боку, щоб я зачав ломати собі голову всякими но-

вими клопотами. Що до Монсу, то його акції можуть собі спадати, — ми все ще будемо мати стільки, скільки нам треба на прожиток. Не треба бути знов таким ласим як дідько! Але слухай, що я тобі скажу: ти будеш ще колись гризти свої пальці, бо акції Монсу підуть до гори, а діти і внуки Сесілії будуть іще з них їсти білий хліб.

Денелен слухав його з вимушеним усміхом на лвці.

— Отже се значить, — шепнув він — що якби я тобі запропонував вложити сто тисяч франків у мій інтерес, то ти б відмовив?

Але бачучи затривожені обличчя Греґуарів, він зараз пожалував, що так скоро виїхав з тим жаданєм, і відложив думку про позичку на пізнійше, заховуючи її на гірші часи.

— Ну, мені сього не треба! Я лиш так жартував... Мій Боже! ти може й мавш рачію; можливо, що ви своїми грішми дійдете таким робом найпевнійше до богацтва.

Розмова зійшла на вньшу тему. Сесілія почала знов балакати про своїх кузинок; їх артистичні змаганя імпонували їй, хоч і сердили її. Пані Греґуарова обіцяла привести свою дочку до тих двох коханих дівчат, як лише буде погода. Греґуар сидів яквйсь замислений не беручи участі в розмові. Нараз промовив голосно:

— Я на твоїм місці не впирав ся б далі та робив би умову зі Спілкою в Монсу... Вона має до того велику охоту; ти би відібрав знов свої гроші.

Сими словами він доторкнув старої ненависти між концесією Монсу і Вандамом. Хоч

як мале значіне мав Вандам, усе-ж таки її всесильна сусідка не могла стерпіти, що між її шістьдесять сімома громадами влізла та квадратовая милька, що не була її власністю. Спілка Монсу старала ся всілякими способами вбити вандамську копальню, але даремно; тоді вона постановила потайки купити її за малу ціну, скоро вона захитає ся. Війна провадила ся між ними без ушину, кожда концесія замикала другу своїми підземними коридорами на просторі двохсот метрів; се була боротьба до останньої краплі крови, хоч директори й інжиньери удержували між собою чемненькі відносини.

Очи Денелена засьвітили ся.

— Ну за що в сьвітї! — крикнув він з досадою. — Доки я живу, доти Монсу не дістане Вандама... Я був у четвер у пана Аннебо на обідї та бачив добре, як він залицяв ся до мене. Вже минулої осени, коли шайка магнатів захопила заряд у свої руки, вони робили мені всякі збитки... О, я їх добре знаю, тих маркізів та графів, тих генералів та міністрів! То розбишаки! вони здерли б із чоловіка останню сорочку, на сухій гвляці повісили б!

Денелен не переставав лаяти. Пан Грегар не боронив впрочім заряду Спілки. В умові з р. 1760 постановлено шість членів заряду; вони рядили Спілкою деспотично. По смерти одного з них пять иньших вибирали нового члена з поміж найбогатших та найбільше впливових акціонарів. На гадку самого пана Грегара сї панове не знали часом границь у своїй безмежній жадобі золота.

Меланія прийшла попрятати зі стола. На дворі собаки знов загавкали, а Оноріна звернула ся до дверей. Сесілії зробило ся душно, бо в хаті було дуже тепло, особливо тепер після доброго сніданя. Вона встала з-за стола.

— Дай спокій — сказала вона до Оноріни — се певно йде учителька.

Денелен устав також. Побачивши, що Сесілія відійшла до другого покою, запитав з усьміхом на лиці:

— Ну, а що чувати про заручини з малим Неґрельом?

— Ще нема нічого певного, — відповіла пані Греґуарова. — Треба ще надумати ся.

— Без сумніву, — сказав знов Денелен з іронічним усьміхом. — Я думаю, що небіж і тїтка... Але найбільше лютить мене те, що пані Аннебо кидаєть ся так на шию Неґрельови.

Але пан Греґуар обурив ся. Чи-ж се можливо? Така високошановна дама, та ще до того на чотирнацять років старша від молодого Неґреля! Се було би щось нечуване! Він не любить жартувати про подібні річі. А Денелен усе сьміючи ся стиснув йому руку та відійшов.

— Се ще не вчителька, — сказала Сесілія вертаючи назад. — Се та жінщина з двома дітьми... знаєш мамо? та жінка робітника, що ми її раз здибали... Чи впустити їх сюди?

Якийсь час панство Греґуари вагали ся. Вони дуже брудні? Ні не дуже; до того вони посквидали свої деревляники на ганку.

Батько й мати розсіли ся в глибоких фотелях, де звичайно спочивали після обіда.

Вкінці надумали ся, боячи ся змінити положенє.

— Впусти їх, Оноріно!

Війшла Маєдиха зі своїми двома малими. Померзлі, виголоднілі налякали ся вони, коли опинили ся в сьвітлицї, де було тепло та де так любо пахло булочками.

II.

У Маєдів сьвітло зачало продирати ся крізь вікна та падало на підлогу. Затхле повітре було ще густійше як перед відходом Маєда і синів до копальні. Всі спали далі: Ленора і Анрі обнявши одно одне руками, Альзіра лягла на свій горб та перехилила голову назад. Дід Бонмор розліг ся в ліжку Захарії і Жанлена та хропів з одкритим ротом. У сусідній хаті було також зовсім тихо. Там заснула Маєдиша, кормлячи малу Естелю. Грудь її опала на бік, а вона притиснула доньку до живота. Нагодована молоком Естеля заснула також, а головку встромила між материні груди, так що ледви сяк-так могла дихати.

Внизу вибила шеста година. В робітницьких хатах почав ся новий рух. Двері скрипіли раз-у-раз, потім чути було стукіт деревляників о кам'яний хідник: се робітницї, що чистили вуголь, ішли на роботу. І знов стало тихо аж до семої години. Вікна позаслонювано знов, а крізь стїни чути було від часу до часу лише позїханя та кашель. Ніхто в кімнаті ще не прокидав ся.

Та нараз Альзіра розплющила очі; якийсь крик та стогін пробудив її. Вона догадувала ся, котра се була година та побігла босоніж будити маму.

— Мамо! мамо! вже пізно! Ти маєш кудись іти... Уважай! бо задусиш Естелю.

І вона витягнула дитину, що вже мало не задусила ся між тяжкими цицьками матери.

— Прокляте житє! — шепнула Маєдиха протираючи очи — чоловік такий умучений, що спав би цілий день... Одягни Ленору й Анрі, я їх візьму з собою; ти будеш тут глядіти за Естелею, бо я не хочу її тягати з собою. Бою ся, щоб їй чого не стало ся в таку собачу погоду.

Вона умила ся скоренько та убрала ся в що мала найчистїйшого — в стару синю спідницю та блюзу з сїрої вовни, на яку звечера поклала дві латки.

— А обід? Головонько-ж моя бідна! — шепотїла вона знов.

Вона перевернула цілу хату до гори ногами, та зійшла вкїці вниз. Альзіра взяла Естелю та занесла її до своєї кімнати. Естеля почала плакати. Але Альзіра вже привикла до її крику. Хоч вона мала ледви вісім літ, та вже знала всі способи, яких уживають матери, щоб заспокоїти та зацитькати дитину. Вона поклала її легенько на своє ліжко, що ще було тепле, дала їй ссати палець та й приспала її таким робом на ново. Щастє, що Естеля заснула, бо в хатї счинила ся нова колотнеча. Альзіра мусїла ціти та вгамувати Ленору й Анрі, що як раз у тій хвилі пробудили ся. Сї дїтки любили ся та обіймали ся лиш тоді, коли спали. Ленора, що мала вже шість літ, накинула ся зараз таки, як лише розплющила очи, на свого молодшого брата та почала його бити. Він мав лише два роки та не міг боронити ся. Обое вони мали такі великі голови, наче надуті повітрєм, та жовте розкудане волосє. Альзіра мусїла своєю

сестру зтягнути за ноги з ліжка, грозячи при тім, що насипле їй бобу в сидженє. Але коли вони вмивали ся, зачала ся нова бійка: вони штовхали одно одне та фицали ногами, скоро лиш Альзіра випустила котре з рук.

Альзіра не відчиняла вікон, боячись, щоб дідови Бонморови не перервати сну. А він хропів та не чув скаженого крику дітей.

— Уже готово! Чи ви вже там також готові? — кричала з низу Маєдиха.

Вона розгорнула в печи попіл та докинула ще трохи вугля. Вона надіяла ся, що старий не з'ів усього, що була лишила для нього Катерина. Але старий вичистив усе. Вона зварила жменю макаронів, що мала в запасі ще від позавчора. — „Діти з'їдять се з водою, без масла“, — подумала собі. — „З учорашньої вечері певно вже нічого не лишило ся“. — Але коли одчинила шафу, здивувала ся дуже, яким чином могла Катерина зробити сьогодні рано чотири „бріке“ та ще лишити грудочку масла завбільшки з горіх. Але впрочім шафа була зовсім порожна: нічого не було, жадної поживи, анї навіть кришечки хліба, анї одної кісточки. Що вона дїятиме, як Меїра завізьме ся та не дасть більше на борі, або як пани з Піолени не дадуть їй сто су? Коли чоловік та діти вернуть з роботи, то щось же треба їм дати їсти; на жаль ще ніхто не вигадав такої штуки, щоб жити без їди.

— Злазьте-но вже! — кричала вона з гнівом. — Я вже давно повинна була піти.

Діти зійшли в низ, а вона розділила макарони на три малі тарілочки. Собі не взяла нічого, кажучи, що не голодна. Хоч Катерина переварила вже решту кави, що лишила ся

з учора, вона налила ще раз води та випила два горнятка такої ясної кави, що схожа була більше на чисту воду як на каву. І се була її єдина пожива сього ранку.

— Слухай — сказала вона до Альзіри — дїдуня не буди, нехай собі спить. Лише доглядай Естелї, щоб собі часом не зробила чого. Як вона прокинеть ся та зачне верещати, то, знаєш, мавш тут шматок цукру, розтопиш його в водї та даси їй ложкою пити... Я знаю, що ти добра дитина та й не з'їси цукру сама.

— Мамуню, а школа?

— До школи підеш вньшим разом... сьогодні ти менї потрібна.

— А обїд? Ти може вернеш ся пізно, то може б я його зварила?

— Обїд, обїд... Ні, чекай на мене.

Альзіра була як на свої лїта розвинена дївчина; вона вмїла дуже добре варити обїд. Лише біда, що тепер не було з чого.

Тепер робїтницькі хати пробудили ся вже зовсїм; цілі юрми дїтїй маширували до школи, човгаючи голосно своїми деревляниками. Вибила осьма година. Вже навіть у Леваків усї прокинули ся та зачали балакати чим раз голоснїйше. Тепер починав ся день жінок, що вештали ся по хатах, готували собі сьнїдане; а язик обертали ся в ротах без упину наче колеса в млині. Якась блїда голова з грубими устами та остро закінченим носом показала ся в вікні та крикнула:

— Слухай, скажу тобі новину!

— Чекай, чекай, пізнїйше! — відповіла Маєдиха. — Тепер мушу йти.

Вона бояла ся, щоб ся жінка не попросила в неї горщичка кави та вхопила скоренько

Ленору й Анрі та відійшла з ними. А на горі хропів старий Бонмор ненастанно, і так ритмічно, що міг усю хату вколисати до сну.

Коли Маедиха вийшла на двір, здивувала ся, що вітер так нагло перестав віяти. Але небо було такого самого коліру як земля; стіни вкрили ся зеленкуватою вохкістю; на вулицях було болото, се спеціальне болото, яке можна надібати лише в тих сторонах, де в копальні вугля. Воно виглядав наче розпущена сажка, і таке густе і липке, що дуже легко можна в ньому лишити свої черевики. Зараз на початку своєї подорожи мусіла Маедиха надавати стусанів Ленорі за те, що вона набрала болота на свої деревляники, як на лопату.

Вона скоротила собі дорогу та пішла валом та бічними доріжками, що йшли понад каналом. Вона йшла поміж усякими шопами та довжезними фабричними будинками. Потім перейшла поуз старий шиб „Рекіяр“, що вже не був у роботі. Між тополями видно було розвалену вежу; лише великі руштованя стояли ще просто. За Рекіяром узяла Маедиха в право та вийшла на широкий шлях.

— Чекай, чекай, паскудо! Я тобі дам зараз робити кульочки. — Сього разу кричала вона на Анрі, що мняв у руці жменю болота. Вона штовхала то одно то друге, а кожде діставши штовханця йшло якийсь час спокійно та лише оглядало ся назад на свої сліди полишені в купі болота. Вони вже змучили ся, бо за кожним кроком треба було відривати підошви від болота.

В сторону Маршіена стелила ся мощена дорога на яких дві милі зовсім рівно. Але в противний бік, до Монсу вона йшла вниз

легкими закрутами. Монсу лежало на шпилі маленького горбка.

Сі дороги в північній Франції, що тягнуть ся легкими закрутами та незначними підвисяженнями поміж фабричними містами, забудовують ся помалу що-раз більше, так наче б вони хотіли змінити весь департамент в одно велике промислове місто. Малі, цегляні хати тягли ся по обох боках дороги. Одні були помальовані жовто, другі синьо, иньші знов чорно. Декуди виставали з поміж них великі двоповерхі будинки: се мешканя директорів та начальників еспалень. З далека було вже видно якусь чотиробічну башту, обсапану так як і все иньше вуглевим порохом, що виглядала як якийсь новий модель фабричного, високого комна: се була церква з дзвіницею, вимурувана також із цегли. Але в усій тій масі хат та фабричних будинків найбільше було шинків, гостинниць та винярень. На тисячу хат було більше як пятьсот коршем.

Маедиха наблизилася до будинків Спілки Монсу та взяла Ленору й Анрі за руки, одно по правому а друге по лівому боці. Спілка мала тут свої численні магазини та робітні. Тут був також будинок пана директора Аннебо; се було велике забудованне, відділене від дороги огороженим садом, де росло кілька мізерних деревин. Як раз у тій хвилі зупинилася тут якась коляса перед брамою. Якийсь пан удекорований ордерами виліз із неї та якась пані в футрі: вони певно приїхали в гості до панства Аннебо з Парижа на зелізничий дворець у Маршієнї, а звідси приїхали знов сюди колясою. Пані Аннебо появилася на ганку та видала оклик здивованя й радості.

— Ідїть же швидше, здохляки! — кричала Маедиха, тягнучи за руки свої дїти, що вже ледви волочили ногами.

Вона прийшла до Меїрата цілком зворушена. Меїра мешкав зараз таки коло директора; лиш одна стїна віддїляла його маленьку хатку від будинка дирекції. Він мав крамницю, а до нього входити треба було з дороги; виставового вікна не було ніякого. Він мав у себе все: і корінні товари, і мясо й овочі, хлїб, масло, вино, навіть кухонні знаряди. Він був давнїйше дозорцем у копальнї Воре, та почав свою купецьку карїєру від маленького склепика. Пізнїйше, завдяки протекції своїх панів, його інтерес що - далї більше розширяв ся, так що вкінці иньша торгвозля товарів у Монсу не могла з ним видержати конкуренції. Він нагромадив у своїому склепї всяких товарів, а широка робітницька клієнтеля дозволила йому продавати дешевше та давати більше на кредит. Впрочім він був цілком залежний від Спїлки, що вибудувала йому хатчину та магазин.

— Я знов прийшла до вас, пане Меїра, — сказала покїрним голосом. Він стояв як раз перед дверима своєї крамниці.

Він глянув на неї, але не відповів нічого. Се був товстий, чемний, але і холодний чоловік, який хвалив ся тим, що ніколи не ломить своєї постанови.

— Та ви мене не відішлїть ні з чим, як учора. Ми-ж мусимо щось їсти від сьогодні аж до суботи... Та правда, що ми вже винні вам два роки шістьдесят Франків.

Вона оправдувала ся коротко, як могла. Се був старий довг затягнений підчас остат-

нього страйку. Двацять раз обіцювали вони віддати йому сей довг, але не могли; вони не могли давати йому навіть сорок су що пів місяця. До того ще лучило ся їй позавчора нещастє: вона мусїла заплатити двацять Франків одному шевцеві, що грозив їй арештом. Ось чому вони були тепер без гроша. Як би не те, то вони були б якось дотягли до суботи так як иньші робітники.

Меґра заложив руки на черево та на кожду її просьбу відповідав головою „ні“.

— Лише два бохонці хліба, пане Меґра! Я не прошу навіть кави... Нічого, лише два бохонці хліба по три фунти на день до суботи.

-- Ні! — крикнув він вкінці з усеї сили.

Нараз появила ся його жінка, слаба, мізерна жєнщина, що сидїла цілі дні над рахунковою книжкою та бояла ся навіть вільно голову підвести до гори. Але коли вона побачила, як нещасна Маєдиха звернула до неї благаючи очі, то перелякала ся та щєзла зараз. Люди оповїдали собі, що вона відступала своє подружнє ліжко донькам та жінкам своїх клієнтів. Не знати, як там було, але се була річ певна: коли який робітник хотїв продовжити кредит, то потребував лише післати до нього свою доньку або жінку, погану, чи гарну, аби лише була податлива.

Маєдиха все ще просила Меґрата очима; її бентежив його погляд; він наче намагав ся своїми блїдо-ясними очима розглядїти її крізь її одежу. Се розлютило її. Ранїйше вона може зрозумїла б була, ще поки не мала семеро дїтїй, коли ще була молода. Тепер вона відїйшла та потягнула люто за собою Ленору й Анрі,

що взяли ся збирати розкидані в рові лушпайки з горіхів та бавили ся ними.

— Се вам не принесе щастя, пане Мегра, памятайте!

Тепер уже їй нічого не лишало ся, хіба пани з Піолени. Коли вони не дадуть сто су, то тоді вже буде можна спокійно лягти та чекати смерті. Вона взяла в ліво, на дорогу до Жуазеля. На скрутї дороги стояв будинок, де був заряд копалень у Монсу. Се був справдішній палац із цегол, куди великі пани з Парижа, князі та генерали і члени уряду приїздили що осени давати тут великі бенкети.

Маедиха обраховувала вже по дорозі, що вона буде робити зі своїми сто су: поперед усього купить собі хліба, потім кави; потім трохи масла та корець бульби; вкінці може ще трохи свинини, бо батькови треба їсти мясо.

Надійшов духовний із Монсу, отець Жуар, що виглядав як грубий, добре випасений кіт. Він ступав легенько та підняв свою сутану до гори, бо бояв ся заляпати її болотом. Він був лагідний чоловік та намагав ся не втручати ся ні до чого, щоб не дразнити анї панів, анї робітників.

— Здорові були, отче добродію!

Він не спиняв ся, всміхнув ся лише до дїтїй та лишив їх серед дороги. Вона зовсім не була побожна, але якось нагло взяла собі в голову, що сей сьвященник дасть їй дещо.

Знову почала ся мандрівка по чорному та липкому болоті. До Піолени було ще два кілометри дороги. Помучені діти позволяли вже байдужно тягнути себе, та не бавили ся нічим. Праворуч та ліворуч дороги тягли ся

такі самі будинки огорожені покритими мохом парканами, такі самі фабричні будинки, забрукані вуглевим порохом, наїжені високими коминами. Дальше знов по вільному полі стелила ся безкрая рівна рівнина, немов море чорної рілі. На всій просторони аж до ліса Вандам не було ніякої деревини.

— Візьми мене на руки, мамко!

Вона несла їх одно по другому. На дорозі були калюжі, вона піднімала одержу до гори, щоб не прийти дуже заболоченою. Три рази мало що не впала, така ховзька була ся проклята дорога. А коли вони вкінці до брали ся якось з бідою до ганку і реґуарів, два собачиська кинули ся на них та гавкали так сильно, що діти розплакали ся зі страху. Візник мусів аж узяти батога та прогнати собак.

— Лишіть тут свої деревляники та йдіть до середини! — сказала до них Оноріна.

В їдальні стала мати й двох дітей, збен-тежені наглою теплотою, а особливо поглядами старого пана й панї, що розсеїли ся в своїх фотелях.

— Сесільцю! — сказала панї Греґуарова — сповни свій малий обовязок.

Панство Греґуари поручали Сесілі роздавати милостиню. Се годило ся з їх понятями про добре вихованє. „Треба бути милосерним,“ мовляли вони та називали свій дім домом доброго Бога. До того вони хвалили ся, що розумно роздають милостиню. Вони вічно були в страху, аби їх хто не обдурив, та щоб вони, борони Боже, не піддержували лише лїнощів. Тому не давали грошей нікому, ніколи! ані десяти су, ані навіть двох су, бо-ж се звісна

річ, що як бідолаха дістане два су, то зараз проє. Їх милостиня була все натурою; особливо роздавали вони зимою теплу одежу для бідних дітей.

— Ах! бідні небожата!—крикнула Сесілія — як вони змарніли на холоді!... Оморіно, принеси но з шафи ту коробку!

Челядь дивила ся також на сих нужда-рів милосерними очима та з виглядом людей, що не потребують журити ся своїм насущним хлібом. Покоївка пішла до другого покою, а кухарка поставила забувши ся решту булочок на столі та стояла опустивши руки.

— Як раз маю ще два весняні плащики та пару хусток — сказала Сесілія. — Побачите, як їм буде тепло, тим бідним небожатам!

У Маєдихи вкінці розв'язав ся язик у роті, й вона промовила загикуючись:

— Дякую вам, панночко... Ви всі панство дуже добрі люди...

Сльози виступили в неї на очах... Вона була певна, що дістане сто су, а тепер надумувала ся лише, яким робом попросити їх про се, як би вони самі без її просьби не дали їй гроший. Покоївка все ще не вертала; настала хвиля дуже немилої мовчанки. Діти сховали ся під плащ мами та витріщили очі на булочки.

— Ви маєте лише тих двоє дітей? — запитала пані Греґуарова, щоб якось перервати мовчанку.

— Та де, прошу пані, маю їх семеро.

Пан Греґуар, що знову став читати часопись, нараз випростував ся почувши таке від Маєдихи, наче його що вщипнуло.

— Семеро дітей? А вам нащо стільки, скажіть на милість божу!

— Се дуже нерозумно — шепнула пані Греґуарова.

Маєдиха мала такий вигляд, начеб хотіла оправдувати ся. Чого вони хотіли від неї? Про се-ж ніколи не думало ся, се прийшло так само собою. До того ще як діти повиростають, то самі заробляють та помагають удержувати хату. Та вони могли-б якось жити, але мають старого дідуся, що з кождим днем став все слабшій, а до того зі всіх дітей лише два сини та найстарша донька дійшли вже до тих літ, що можуть працювати в копальні. Отже треба годувати четверо малых, що не приносять іще нічого.

— А ви давно працюєте в копальні? — запитала Греґуарова.

Бліде лице Маєдихи скривило ся слабим усьміхом.

— О, го, го!... Але я сама працювала в ямі лише до двадцятого року життя. Та коли я привела на сьвіт другу дитину, лікар заборонив мені працювати в ямі, бо се мало шкідливо вплинути мені на щось там у костях і я могла небезпечно заслабнути. До того я як раз у тім часі вийшла за-муж, та від тоді мала досить роботи в хаті... Але моя рідня по чоловіці працює там уже споконвіку. Се ведець ся від діда прадіда, вже навіть не знати від коли, ще десь від самого початку, як лиш зачали першій раз копати землю в Рекіярі.

Пан Греґуар задумав ся та придивляв ся до сеї бідолашної жінки та дітей, що виглядали мов воскові фігурки, з волосем без полиску та з голодним виразом обличя. І знов настала тиша, чути було лише, як вуголь тріс-

кав у печі. В вохкуватій кімнаті стояло густе повітря, яке буває в тих домах, де люди живуть у гаразді і куди біда ніколи не заглядає.

— Що вона там робить? — крикнула нетерпливо Сесілія. — Меласю, йди скажи їй, що коробка стоїть у шафі внизу по лівім боці.

Пан Греґуар зачав голосно викладати свої думки, які йому насунули ся на вид сих голодранців.

— Буває біда на сїм сьвітї, се правда; але треба також признати, що робітники не дуже розумні... Приміром, замісь того щоб складати гроші так як наші селяни, вони пють, роблять довги, та звичайно кінчить ся тим, що не мають чим вигодувати своєї рідні.

— Пан добродій мають рацію, — відповіла Маєдиха з розвагою. — Не все йде як найкраще. Я їм усе те повторяю, тим неробам, як вони зачинають нарікати... Я якось іще добре вийшла, мій чоловік не пє ніколи. Хиба часом де на весїлю позволить собі трохи, але се лучаєть ся дуже рідко. Се тим лучче з його боку, бо перед нашим весїлем він пив як свиня, вибачайте на сїм слові... Але бачите, се нам багато не помагає, що він порядний чоловік. Бувають дні, як приміром сьогодні, що коли-б чоловік перевернув усї шуфляди у всїй хатї до гори ногами, то не випав би з них ані один сотик.

Вона хотїла дати їм зрозуміти, що їй треба сто су. Вона нарікала дальше плачливим голосом та оповідала, як вона затигнула довг, з початку малий, але він далї більшав та більшав. Вони сплачували реґулярно що пів місяця, але раз не могли заплатити і вже від тоді не можна було ніяк вирівняти своїх ра-

хунків. Довг ставав що-раз більший, а чоловік і син знеохотили ся потім до роботи. „Нащо ми маємо даремно мучити ся! і так будемо жити в нужді до самої смерті“. Впрочім треба також зрозуміти те, що робітникови треба склянки пива, щоб прополоскати собі горло від вугля. Він звичайно зачинає від склянки, але потім, коли на нього нападе нудьга, то й не виходить більше з коршми. „Я не хочу нарікати ні на кого, але все-ж таки мені здаєть ся, що робітники дістають таки мало платні.“

— Я думала, — сказала пані Греґуарова — що Спілка дає вам мешканє і топливо.

Маєдиха глипнула на вуголь, що горів у печи.

— Та правда, нам дають вуголь, не дуже то й добрий, але можна ним якось топити... Що до мешканя, то ми платимо за нього лише шість франків на місяць; правда, се ще не так багато, але часто і сього годї заплатити... Так приміром сьогодні, щоб мене посікли на шматки, то не витягнули би з мене і двох су. Ой, нема в мене нічого, нічогісінько!

Пан і пані сиділи в своїх кріслах та мовчали зворушені. Се представленє крайньої нужди почало їх нудити та трохи денервувати. Вона злякала ся, що може вразила їх дечим та почала скоро говорити дальше спокійним та певним голосом. Вона була досьвідна та практична жінка.

— Ну, я сього не говорю для того, щоб на когось нарікати. Наше становище вже таке, та треба з ним мирити ся; тим більше, що плачем та наріканєм нічого не зміниш... Лучче сповняти чесно свої обовязки, — правда, прошу

панства? та бути задоволеним із того, що нам Господь дав.

Пан Греґуар згодив ся жваво:

— З такими поняттями, чесна жінко, чоловік стоїть вище усякого горя та нещастя.

Оноріна та Меланія принесли вкінці коробку. Сесілія отворила її та витягла два плащики. До того додала ще хустки, і навіть панчохи та рукавиці. „Все се придасть ся дуже добре“. Вона квапила ся, звеліла челяді завинути скоренько одкладені речі та випихала матір з дітьми за двері, бо вже надходила їх вчителька гри на фортепяні.

— Ми тепер у великій біді — прошепотала Маедиха — як би ми мали так хоч сто су.

Голос завмер в неї на устах, бо Маеди були горді та не просили милостинї ніколи. Сесілія глянула неспокійно на свого батька; але сей відмовив коротко з таким виразом, немов би йому самому треба було грошей.

— Ні, се не наш звичай... Ми не можемо.

Тоді Сесілія, зворушена виглядом пригнобленої матери, хотіла бодай чимось обдарувати дїтей. Вони все ще витріщеними оченятами вдивляли ся в булочки; і вона одрізала два шматочки та дала кождому з них.

— Натє, дітв, се для вас.

Але вона взяла їх назад та попросила шматок старої часописи.

— Чекайте, ви поділите ся з своїми братами та сестрами.

І серед зворушених поглядів батька й матери вона випровадила їх на двір. А бідні небожата, що не мали хліба, йшли, держучи з глибоким поважанєм сї булочки в задубілих рученятах.

Маедиха витягнула свої діти на дорогу та не бачила вже ані голих піль, ані чорного болота, ані безмежного, олов'яного неба, що зачинало прояснювати ся. Коли вернула до Монсу, ввійшла рішучою ходою до Меґрата та стала його так сильно благати, що вкінці таки винесла від нього два хліби, каву, масло, а навіть сто су грішми; бо він між вньшим позичав також гроші на короткий речинець та на великий процент. Він не хотів її, лише Катерини: вона порозуміла його, коли він порадив їй вислати свою доньку по товари. „Се ще побачимо!“ подумала собі Маедиха. „Катерина напевно дасть йому по пиці, як би йому захотіло ся лізти їй занадто близько до очей“.

III.

На церковній дзвінниці в робітницькому селі вибила одинацята година. Се була мала каплиця з цегли, де отець Жуар відправляв що неділі службу божу. Побіч церкви стояла школа, також із цегли, звідки доходив гомін дїтвї аж на вулицю, хоч вікна були позамикані, бо на дворі було холодно. Всі вулиці та малі огороди між чотирма однаковими будинками були порожні. Сі огороди мали тепер, зимою дуже сумний вид; в них не було майже нічого; ще лишило ся хіба де-де трохи зеленини.

По всїх хатах готували тепер обід; майже з кожного комина вилїтали клуби диму. Від часу до часу появляла ся якась жінка в відчинених дверех та щезала потім знову. Від одного кінця хат до другого стояли бочки підставлені під ривви, а вода стїкала ними краплями, хоч дощу не було; стільки вохкості було в повітрі.

Все те село, збудоване нараз серед широкої рівнини, з своїми чорними вулицями виявляло дуже жалібний вид. Лиш одні червоні дахівки, споліскувані вічними зливами, додавали трохи веселости цілому образу.

Маєдиха вернула в село та звернула ся найперше до хати одного доглядача, щоб купити в нього бараболі. В нього ще лишила ся бараболя від останнього збору. Поза рядом мі-

зерних тополь (се єдині дерева, що ростуть у тих сторонах) лежала група відокремлених будинків. Хати стояли по чотири в куцпї, оточені довкола огородами. Спїлка віддала сї нові домн на мешканє всїм доглядачам, а робїтники назвали сей кут оселї Шовковою Онучкою (Bas-de-Soie); свої хати натомїсь називали іронїчно Плати-Довги (Paie-tes-Dettes); ся назва влучно характеризувала їх положенє.

— Ну, ми вже нарештї дома! — мовила Маєдиха навантажена пакунками, впускаючи наперед себе Ленору та Анрі, що вже ледви рухали заболоченими ногами.

Альзіра стояла коло печн та колисала на руках Естелю, що ревіла на все горло. Альзіра не мала вже цукру та не знала, як її втихомирити. Вкінці вона надумала удавати, що дає їй цицьки. Сей спосіб часом помагав. Вона відхилила свою одежу та причепила уста Естелї до своїх сухих, осьмилїтних груденят, але сього разу Естелю розгнївало те, що вона дурно гризе шкіру, а нїщо з неї не тече.

— Дай менї її! — крикнула мати позкидавши з себе пакунки. — Вона не дасть нам слова промовити.

Вона витягла свою важку грудь, а Естеля причепила ся до неї та зразу й замовкла. Тепер лише могли вони говорити.

В хатї було все в порядку, мала господиня розтопила в печн, позамїтала та поприбирала у всїх хатах. А серед тиші чути було все те саме ритмічне хропінє старого дїдуня, що не переставало анї на хвилинку.

— Ого, скільки всячини! — шепнула Альзіра поглядаючи з усьміхом на принесені запаси. — Мамо, хочеш? я зварю обїд.

Увесь стіл заставлено пакунками: коробка з одежою, два хліби, бараболя, масло, кава, цикорія і пів фунта свинини.

— Ага! обід! — сказала змучена Маедиха. — Треба буде піти на огород нарвати щавелю та бурачиня... Або чекай! я пізнійше зварю обід для чоловіка і сина. А тепер звари трохи бульби, будемо їсти з маслом... А кава! не забудь про каву!

Нараз пригадала собі про булочки. Вона глянула на порожні руки Ленори та Анрі, що хвилину перед тим товкли ся на підлозі, а тепер уже сьміяли ся та сиділи тихо. Чи ті ненажери не з'їли потайки булочок дорогою?! Вона почала їх бити, а Альзіра, що як раз вставляла горщик до печи, намагала ся заспокоїти її.

— Лиши їх, мамуню! Як воно було для мене, то ти знавш, що мені байдуже про ту булочку. Вони ж виголодніли ся, бо йшли пішки такий сьвіт.

Дванацята година вибила, діти почали вже вертати зі школи. Бульба була вже зварена, а Альзіра цідила як раз густу каву на пів з цикорією крізь сито. Поприбирали трохи зі стола, так що один ріжок його був вільний. Але лише сама мати їла за столом, трое дїтий задовольнило ся своїми колїнами, що служили їм замісь стола. А малій хлопчисько, що був дуже ласий на їду, глядїв увесь час мовчки на свинину. Товстий папір, у якому вона була завинена, побуджував сильно його апетит.

Маедиха пила малими ковтками свою каву, а обома руками держала ся за горнятко, щоб їх загрїти. Старий Бонмор устав та зійшов на низ. Звичайно він уставав пізнійше, обід дожи-

дав його в печи. Тепер він став сердити ся, що обід іще не готовий. Невістка відповіла йому, що не можна все так робити, як кому хочеть ся, і він став мовчки їсти бараболю. Від часу до часу він підводив ся та йшов сплюнути в попіл, щоб не плямити підлоги. Потім сїдав знов у своє крісло та пхав поживу в рот з похиленою головою та заспаними очима.

— Ага! — сказала Альзіра — я забула, мамуню, сказати тобі, що наша сусідка приходила...

Мати перебила її:

— А нехай їй усячина!

Вона мала охоту помстити ся на Леваковій за те, що ся ридала та нарікала вчора перед нею на свою недолю, а то лиш длятого, щоб їй не позичити нічого. А Маедиха знала добре, що вона має гроші, бо її постояльник Бутелю заплатив їй як раз наперед за пів місяця. Взагалі робітники позичали один одному дуже мало.

— Чекай! бо ти мені не даєш думати — обізвала ся знов Маедиха. — Насип мені кави в млинок. Я занесу се до Перонихи, я їй винна від позавчора.

Донька завинула каву; Маедиха сказала, що зараз вернеть ся варити обід, та вийшла з Естелю на руках; старий Бонмор жував далі помаленьку бараболю, а Левора й Анрі били ся за лущайки, що попадали на землю.

Маедиха замісь піти дорогою, перейшла навпростець через огороди, бо бояла ся, щоб її не побачила Левакова. Її огород припирав як раз до огорода Перонихи, а в старім паркані, що їх перегороджував, була діра; нею лазили вони звичайно до себе в гості. Тут була

також спільна криниця, що робила вигоду чотирьом господарствам. З боку за малим корчем бузку стояла низька шопка, де були нагромаджені всякі старі знаряди. Тут також годовано кріликів, яких їли в сьвята.

Вибила перша година; се був час, коли жінки пили каву. Анї живої душі не було видно в дверех або вікнах. Лиш один копач, який дожидав пори, коли йому йти на роботу, копав у своїм кутку огорода, не підводячи зовсім голови до гори. Але коли Маєдиха стала перед другим будинком, побачила на своє велике диво якогось пана і дві пані коло церкви. Вона зупинила ся на хвилину та пізнала паню Аннебо, що показувала робітницькі хати своїм гостям — удекорованому ордерами пану і пані в футрі.

— Е, та на що ти турбувала ся? — сказала Перониха, коли Маєдиха вернула їй каву. — Не треба було знов так спішити ся з сим.

Перониха мала двацять вісім літ та уважала ся красунею в копальні, а при тім була кокетка. Вона мала низьке чоло, темне волосє, великі очі та тонкі уста. Груді її заховали свою красу, бо вона не мала анї одної дитини. Її мати „Підпалена“ була вдова по робітнику, що загинув у ямі. Поки вона вислала свою доню на роботу до одної фабрики, заприсягла ся, що ніколи не дасть їй вийти заміж за гірника. Але доня вийшла таки за гірника Перона, що був до того ще вдівцем та мав осьмилітню дівчину. Від тоді мати гнівала ся на неї та вічно сварила ся з нею. Впрочім се подружжє жило дуже щасливо, хоч люди плескали всячину про її любовці та про недбальство

мужа: ані шага довгу, мясо два рази на тиждень і в хаті така чистота, що в кухонній посуді можна було оглядати ся наче в зеркалі. На довершене щастя дозволила їй Спілка через протекцію продавати цукорки. Вони стояли у неї в коробочках на двох полицях на вікні. Се давало шість або сім су на день чистого зиску, часом у неділю дванацять. І се домашнє щастє колотила лише Підпалена, що верещала цілі дні в скаженій злості наче стара бунтарка, що мала помстити ся за смерть свого чоловіка на панах — і мала Лідія, на якій відбивала ся надмірно часто жвава натура родини в формі позаушників.

— Яка вона вже велика! — сказала Перониха вьміхаючи ся до Естелї.

— Ег, не згадуй менї про неї. З сим бахуром годї вже витримати! Ти щаслива, що того не маєш. Можеш бодай хату удержувати чисто.

Хоч у Маєдихи все було порядно і хоч вона мила хату що суботи, всеж таки вона кинула зависним оком на ту чисту, ясну сьвітлицю, на ті горшки на шафі, що блищали наче золото, на зеркало та на три образи, що висїли в рамках на стїні.

Перониха забирала ся як раз пити каву. Вона пила сама, бо вся її рідня була в копальні.

— Ти випеш зі мною горнятко кави? — сказала.

— Ні, дякую, я отсе тільки шо пила в себе.

— Що-ж се вадить?

І дійсно, се не вадило ані трохи. Вони обидві пили каву помаленьку. Очи їх спинили ся на рядї вікон напротив сього будинка; одні

вікна були чистійші, другі мутнійші, відповідно до того, чи належали до ліпшої чи до гіршої господині. Вікна Леваків були страшенно брудні, так наче би їх хто помазав болотом.

— Як то можна жити в такій нехарности! — шепнула Перониха.

Тепер знов Маєдиха рознустила свій язичок. Гей, якби вона мала такого постояльця як Бутелю, то вона б показала, що значить гаразд господарити. Постоялець, се чудова річ, треба лише вміти поводити ся з ним. Поперед усього не треба з ним спати. А її чоловік! пе, жінку бє, вганяє за каварками в Монсу.

Перониха мала вираз великого обридженя. Сі каварки були причиною всяких хороб. У Жоазелі одна заразила цілу копальню.

— Мене дивує се, що ти дозволила своєму синові на зносини з її дочкою.

— Ба! як сьому перешкодити?... Їх огород притикає до нашого. Літом Захарко та Фільомена були все за бузком. Вони навіть не стидали ся сього дуже. Не можна було набрати води, що б їх там не сполохати на шопі.

Се була стара історія загальної любовної метушні в робітницьких оселях; хлопці та дівчата валяли ся разом, кидали одні одних на спину, як вони казали, на низький, трохи похилий дах шопи, як лише ніч наставала. Всі дівчата зачинали тут свою першу дитину, коли їм не хотіло ся йти з сим у Рекіяр або де в збіже. Впрочім се не мало ніяких дальших наслідків, бо така дівчина виходила потім звичайно за батька своєї дитини. Лиш одні мами сердили ся, як їх сини зачинали такі річи передчасно, бо хлопець женячи ся не приносив більше нічого своїй родині.

— На твоїм місці я б уже зробила сьому кінець — сказала Перониха з розвагою. — Вона має від нього вже двоє дітей і вони поберуться швидше чи пізнійше... В усякім разі гроші, що приносить Захарко, пропадуть.

Маєдиха зачала вимахувати руками в скаженій злості.

— Знавш, я б їх прокляла, як би вони побрали ся... Що-ж то таке? Чи Захарко не повинен нас шанувати? Він коштував нас багато, не правда? Він повинен віддати найперше нам, поки візьме собі жінку на шию... Скажи, до чого б се дійшло, якби наші діти зараз, як лише підростуть, стали працювати на иньших? Тоді прийдець ся здихати з голоду.

Але вона за хвилину заспокоїла ся трохи.

— Ну, я так лише взагалї говорю; що до них, то ще побачимо пізнійше... Але твоя кава дуже міцна: ти вмієш її гаразд робити.

По чверть-годинній балаканці про всякі иньші події вона пішла від Перонихи, охаючи, що у неї обід ще не готовий. На дворі діти вертали знов до школи. Кілька жінок показало ся в дверех та дивили ся на паню Аннебо, що йшла поперед своїм будинком та давала своїм гостям усякі поясненя, показуючи при тім пальцем на робітницькі хати. Ся візита викликала чималий рух у селі. Робітник, що копав землю, перестав на хвилину копати, а дві налякані курки втікали з криком на огород.

Скоро лише Маєдиха переступила поріг Перонихи, здибала ся зараз із Леваковою, що як раз вибігла з хати, бо побачила, що доктор Вандергаген переходив вулицею. Він був лікарем Спілки, та був так перетяжений працею, що нераз давав поради на вулиці.

— Пане доктор! — крикнула Левакова — я не можу спати, в мене всюди болять... Я б хотіла розповісти вам се докладно.

Малий, згорблений доктор тикав усім жінкам. Він відповів їй не зупиняючи ся:

— Дай мені сьвятий спокій! За богато пеш кави, от і все.

— А мій чоловік, пане доктор! — промовила знов Маедиха — його треба б обдивити ся... Він вічно мав болі в ногах.

— Бо ти сама його так мордуєш! Дай мені сьвятий спокій!

Він лишив обох жінок та пошкандибав далі. Вони здвигнули лише плечима.

— Йди-но трохи до мене — сказала Левакова — хочу тобі сказати новину... Випеш певно трохи кави, я маю зовсім сьвіжу.

Маедиха випрошувала ся, як могла. Але се не допомгло, мусіла зайти в хату. „Ну, добре!“ подумала вона собі, „але я випію лише краплинку кави, щоб вона собі не подумала, що я вже не серджу ся“.

Хата Левакової була удержувана дуже погано, всюди аж чорніло від бруду, підлога і стіни заболочені, шафа та стіл запорошені, смород лихо удержуваної господи запирав віддих. Недалеко від печи спер ся обома ліктями об стіл Бутелю та встромив ніс у таріль. Він виглядав дуже молодим як на своїх трицять пять лїт, хоч мав велику темну бороду; се був здоровий парубок, широкоплечий, з лагідними рисами обличя. Він саме доїдав мясо, а перед ним стояв малий Ашіль, перший син Фільомени, якому пішов уже третій рік життя, та дивив ся мовчки на нього благаючими очима, наче ласе пєсятко. Бутелю мав дуже м'якче

серце та стромляв йому в рот від часу шматок мяса.

— Чекай, нехай її підсоложу, — сказала Левакова та всипала жмінку цукру в горнятко з кавою.

Левакова була старша від свого чоловіка на шість літ, погана, змарніла, груди висали в неї на черево, а черево на ноги. Її шпаковате волосє було вічно розчіхране та спадало в безладі на її сплющену, препогану пику. Чоловік не міг навчити її хоч би трохи харности; вона ніколи не зварить якої страви без свого волося, а постіль у ліжках змінювала що три місяці. Грішми завідувала вона, бо чолозік її любив часто повторяти, що з добрих рахунків повстає добра приязнь.

— Отже я тобі мала сказати, що вчора вечером бачила Перониху, як ішла в сторону Шовкової Онучки. Сей пан, ти знаєш котрий, чекав на неї за коршмою Раснера, ну, і вони пішли собі обое разом вдовж каналу... Се гарно як на замужну жінку, га?

— Псяюха! — сказала Маєдиха. — Той Перон, заким оженив ся, давав дозорцям усякі дарунки, а тепер се менше коштує його, бо лиш позичає свою жінку.

Бутелю розсьміяв ся на все горло та встромив шматок хліба, вмоченого в сосї, малому Ашільови в рот. А обидві жінки теребили собі зуби Перонихою, тою кокеткою, як вони казали, яка й зовсім не лучша від иньших, яка нічим иньшим не займаєть ся, як тільки огляданєм своєї шкіри в зеркалі. Як би не те, що вона вічно мветь ся, та як би не помада, то вона б зовсім інакше виглядала. А її чоловік знає про все, та ще хвалить собі те. Бувають ча-

сом люди такі гоноровиті, що своїм начальникам чистили б чоботи, аби лише почути за те від них слово: дякую.

Ніхто не перешкаджав їм у тій балачці; нараз прийшла одна сусідка з маленькою, дев'ятимісячною дитинкою на руках: се була Дезіре, друга і остання дитина Фільомени. Фільомена снідала на роботі і туди їй приносили малу Дезіре, а вона тоді сїдала на хвилину на купу вугля та давала їй ссати.

— Своєї не можу ані на хвилинку лишити, зараз верещить — сказала Маедиха, споглядаючи на Естелю, що спала в неї на руках.

Маедиха вичитувала від якогось часу в очах Левакової властиву причину, чому вона затигнула її до себе. І Маедисї не удало ся вивинути ся від розмови на сю тему. Перша зачала Левакова:

— Знаєш, треба би вже подумати, як би нам закінчити свою справу.

З початку обидві матері згідно були против того, щоб Захарко женив ся з Фільоменою. Тоді не треба було їм навіть про те говорити. Бо як з одного боку мати Захаркова хотїла як найдовше мати користь із грошей, зароблених її сином, так знов з другого боку мати Фільомени й думати про се не хотїла, щоб утратити заробіток своєї доньки. Так отже з женячкою нікому не було спішно, а Левакова згоджувала ся навіть радше годувати дитину, поки дочка мала лиш одну. Але коли ся дитина підросла та вже через те саме коштувала більше, а до того ще прийшла друга, Левакова вже не в силі була нагодувати їх усіх та напирала з усеї сили на женячку.

— Захарко сам тому винен... Тепер уже ніщо йому не перешкаджає... Ну, коли зробимо весілля?

— Лишим се на ліпші часи — відповіла збентежена Маєдиха. — Сї річи вже менї остогидли! Так наче б вони не могли зачекати, доки поберуть ся та матимуть час кохати ся... Щиро кажу тобі, що як би моя Катерина вдала ся в таке саме, то я б задусила її.

Левакова здвигнула плечима.

— Дай спокій, прийде час і на неї.

Бутелю нишпорив спокійно в шафі, наче в своїй хаті, шукаючи хліба. Городинна, що була приготована на обід для Левака, і бараболя лежали край стола на пів обшкрябані. Розмовляючи брала ся Левакова десять разів до неї та десять разів кидала її назад. І знов узяла її в руки і знов кинула та сперла ся на вікно.

— Що там таке?... Ади! се панї Аннебо з якимось панством. Вони як раз ідуть до Перонихи.

Тепер обидві взяли ся знов балакати про Перониху: — Е! Еге, се вже так! Коли лише хто приходить оглядати наші хати, то його зараз провадять простісїнько до неї, бо там чисто. Певна річ, що сим людям не згадують нічого про історії з Дансаером. Не штука бути чистим, коли є коханець, що має три тисячі франків платні, мешканє, топливо, не лічачи численних дарунків. Та хоча зверху там чисто, то за те в середині не дуже.

І весь час, поки гості були у Перонихи, вони базїкали собі таким чином.

— Уже виходять — сказала Левакова. — Повертають сюди... Ади, любочко, менї здаєть ся, що йдуть до тебе.

Маєдиха налякала ся. Хто знає, чи Альзіра постирала стіл? Правда! до того ще обід не був готовий. Вона шепнула: „до побачення“ тай побігла скоренько до хати, не оглядаючись навіть по-зад себе.

Але дома все було у взірцевім порядку. Альзіра взяла ся дуже поважно варити обід, заперезавши ся фартушком і бачучи, що мати не вертає.

Вона нарвала в огороді останньої городни, обшкрябала її гарно та поставила воду в великім казані на купіль для батька і брата, як повернуть ся з роботи. Анрі й Ленора якось випадково сиділи тихо та були заняті пильно роздвранєм старого календаря. Дід Бонмор курив мовчки люльку.

Маєдиха відсапнула, а до дверей застукала пані Аннебо.

— Ви позволите, не правда, моя чесна жінко?

Була се висока, ясноволоса пані, трохи важка через свої поважні літа; їй скінчило ся як раз сорок років. Вона намагала ся надати своїому обличю приятний усьміх. Ступала якось трохи несміливо, бо бояла ся, щоб не поплямити своєї шовкової сукні, накритої зверху оксамітним плащем. Але вона не хотіла виявити сього побоюваня.

— Прошу, прошу до покою! — повторяла вона своїм гостям — ми не перешкодимо нікому... Ну, як-же? хіба се не чисто? А ся чесна жінка має семеро дітей! Усі наші господарства виглядають так як се... Я вже вам казала, що Спілка винаймає їм се мешканє за шість франків на місяць: ся велика кімната в низу, два покої на горі, льох і огород.

Пан удекорований ордерами і пані в футрі, що приїхали сьогодні рано зелізницею з Парижа, дивили ся зачудуваними очима на всі сі чужі для них річи.

— І огород?! — повторила пані. — Страх, як їм т, т щасливо живеть ся!

— Ми даємо їм вугля більше, як вони потрібують — пояснювала дальше пані Аннебо. — Лікар приходить до них два рази на тиждень. А коли зістаріють ся, дістають платню, хоч їм на се не одлічують нічого з їх заробітку тоді, коли ще працюють.

— Справжня Тебаїда! справдішне райське жите! — шептав зворушений пан.

Маедиха кинула ся за стільцями. Але пані відмовили ся.

Пані Аннебо вже змучила ся своєю ролею показуваня гостям сих животин, замкнених у тих нужденних клітках. Вона була вже дуже рада відпочити; головно дразнив її сей немилий запах нужди, що вдаряв у її делікатний ніс, хоч вона вибирала лише такі хати, де було найчистійше. Впрочім вона не журила ся ніколи про сей народ робітників, що терпів та бідкав ся під її боком, і дуже мало знала про їх жите. Вона повторяла своїм гостям лише те, що чула від свого чоловіка та вньших людей.

— Які гарні діточки! — шепнула пані, хоч вони видали ся їй дуже поганими зі своїми напухлими головами, покритими рідким волосем солом'яного коліру.

Маедиха мусіла сказати їх літа, а вони розпитували для чемности і про Естелю. Дід Бонмор сховав свою люльку на доказ поважання. Але він усе таки лишив ся предметом

неспокійних поглядів. На ньому було добре видно наслідки сороклітньої праці на дні ями: ноги задубілі, все тіло зруйноване, страшний вигляд лиця. А як його напав сильний кашель, він волів краще вийти плювати на двір, міркуючи, що чорне плювотинє бентежило би панство.

Найбільше похвал дістало ся Альзірі. Ах, як вона гарно виглядає, та мала господинька в фартушку. І матери висловили вони свій подив, що вона мала таку малу, а вже таку на свої літа розумну дочку. Але ніхто не згадував про її горб, хоч милосерні та повні свічутья погляди звертали ся ненастанно в сторону малої каліки.

— А тепер — сказала нарешті пані Аннебо — коли хто в Парижі запитає вас про тутешнє житє робітників, то вже зможете відповісти... Ніколи нема більшого галасу, як ось тепер. Патріярхальні звичаї, всі живуть собі щасливо та мають ся добре, як се ви впрочім самі бачите. Ви повинні сюди колись приїхати відпочити собі трохи на сьвіжому повітрі та в тиші, що тут панує.

— Чудово! чудово! — скрикував розохочений пан.

Вони вийшли очаровані наче після якого чудового видовища. Маєдиха провела їх до порога, і вони пішли помалу, розмовляючи живо поміж собою. На вулиці мусіли переходити поміж купки жінок, що збігли ся з усіх хат, коли почули, що пані Аннебо водить гостей по хатах.

Перед своїми дверима задержала Левакова Перониху, що вибігла також із хати з цікавості. Обидві вдавали велике здивованє, що гості сидять так довго у Маєдихи. Що, чи вони

там у неї хотять лягти спати? Ну, дуже вигідно їм там не буде.

— Я цього не розумію! Ті Маеди стільки заробляють, а ніколи ни мають ані одного су! Вони мають багато сирвту, нема що казати!

— Я як раз довідала ся, що вона ходила сьогодні рано за милостивнею до панів із Піолени; а Меґра, що не хотів їм уже давати нічого, дав їй сьогодні хліба... Ми се знаємо, як то платить ся Меґратови!

— Не для неї він се зробив, ой ні! хибя був би дурний... Се для Катерини!

— Знавш? а вона ще мала совість сказати мені отсе тільки що, що вона задусила б Катерину, як би ся пустила ся на таке!.. Нібито довговязий Шаваль не перевертав її на шопі вже від коли!

— Цить!.. Ось і гості!

Тепер Левакова і Перониха перестали на хвилину балакати та дивили ся лише мовчки та без надмірної цїкавости на панство, що вийшло від Маедихв. Потім помахали вони на Маедиху, що все ще носила Естелю на руках. Якійсь час стояли всі три мовчки, але скоро пані Аннебо з гістьми відійшла на яких трицять кроків, тоді розпустили язика з подвійною силою.

— Сї пани мусять мати гроші, чи не більше ще як наші директори.

— Ну, розумієть ся!... Я тамтої пані не знаю, але за нашу то я б пів шага не дала за всю, як вона в. Усякі історії оповідають про неї...

— Що, що? які історії?

— Вона має зносини з усякими людцями!... Найперше інжинер...

— Що? сей худий бахур? Та-ж він такий малий, що вона могла б його сховати під спідницю.

— Що-ж се шкодить, коли її се бавить!... Я не маю в загалі довіря до таких пань, що мають вічно кисле лице та всюди їм не подобається і всюди незадоволені, де лише покажуться. Дивись, як вона крутить задом, так як би всім нам хотіла об'явити свою погорду. Чи се гарно?

А пані Аннебо та її гості йшли собі помаленьку та розмовляли по дорозі. Нараз коло церкви задержала ся якась повозка, а з неї виліз якийсь пан у чорнім плащі. Се був пан Аннебо; він мав уже сорок вісім літ, а його дуже чорне волосся та темний колір шкіри надавали його обличчю поважний та чемний вигляд.

— Ось і її чоловік! — шепнула Левакова притишуючи голос, начеб б він міг її почути. Пан директор умів нагнати страху своїм десяти тисячам робітників. Усі вони бояли ся його як огню.

— Се так правда, — додала Левакова — що його жінка скаче в гречку.

Всього, що жило в робітницьких хатах, було тепер на дворі. Цікавість жінок зростала, вони наближали ся громадками та зливали ся в одну масу. Купи дівчорі з невитертими носами волочили ся по пішоходах та роззявляли роти. На хвилину показала ся навіть лиса голова вчителя, що стояв на пальцях за парканом школи. Робітник, що копав у огороді, спер ся також на свого заступа та витріщив очи. Вся ся купа людей гуділа з початку стиха, потім усе голоснійше, а вкінці шуміла наче вітер по високому листю.

Перед дверима Левакової зібрався більший гурток жінок. Спершу прийшли сюди дві, потім десять, потім двадцять. Для обережності Перониха тепер перестала базікати, бо дуже багато було жінок, що могли почути, як вона виговорює на директорів. Маєдиха, що належала до розумніших жінок, воліла також слухати, що говорили інші. Естеля прокинула ся та почала кричати. Щоб утихомирити її, витягнула вона повільним рухом на світло цицьку, що звисала в неї наче від безнастанного бігу молока.

Пан Аннебо сів з панями в повозку та поїхав у той бік до Маршієна. Тепер уже жінкам не треба було здержувати себе; зачали молоти язиками, вимахувати руками. Вся юрба жінок гомоніла та рухала ся наче купа комашні, коли хто розкопав муравлиньку.

Як раз вибила третя година. Копачі йшли на роботу, між ними й Бутелю. Рівночасно на звороті дороги коло церкви появилися перші рубачі вугля, що вертали з копальні. Вони йшли згорблені, з поскладаними навхрест руками; обличчя в них були чорні, а одіж промочена. Жінки почали розбігати ся, кожда до своєї хати; кожда почувала себе винуватою, бо вишпала трохи багато кави та довго дивилася на дивовище. І довгий час не було чути нічого, лише неспокійний, плачливий крик жінок.

— Головонько-ж моя! а мій обід! обід іще не готовий!

IV.

Полишивши Ет'єна у Раснера, Має вернув до дому та застав уже Катерину, Захарка й Жанлена за столом; вони саме кінчили обід. Вернувши з ями всі були такі голодні, що їли не помивши ся, в мокрій одежі. Вони не дожидали ся одно одного, стіл був накритий весь день, і все хтось сидів при ньому та їв свою пайку тоді, коли йому позволяла праця в копальні.

Вже в дверех побачив Має страву. Він не сказав нічого, але його неспокійне лице роз'яснило ся. Цілий ранок ся свідомість, що шафа була порожня і в хаті не було ані кави, ані масла, не давала йому спокою. Він старав ся не думати про те, коли рубав вуголь на дні ями, втиснений поміж скалами; але мимохіть ся думка навертала ся йому що хвилини в голову та мучила його все більше та більше: „Що там жінка буде варити? що буде, як вона не принесе нічого до дому?“

Тепер застав у хаті все та всьміхнув ся з задоволення. „Жінка оповість мені пізнійше, де вона се дістала,“ подумав собі.

Катерина й Жанлен устали вже з-за стола та пили каву стоячи. Захарко видко не наїв ся обідом, бо вкроїв собі здорову скибку хліба та намастив маслом. Він завважав свинину на

тарілці, але не доторкав ся до неї, бо знав, що як їй було лише для одного, то се для батька.

По обіді кожде випило склянку сьвіжої води, сього здорового, прозорого напою, що не коштує нічого.

— Пива нема — сказала Маєдиха, коли їй чоловік сів за столом. — Я хотіла лишити собі трохи грошей... Але як хочеш, то мала побіжить та принесе.

Він глянув на неї здивованими очима. Якто? Вона навіть гроші має?

— Ні, ні — відповів він — я випив склянку, з мене доволі.

Має взяв ся до страви, що складала ся з хліба, бульби та городини. Все те лежало на мисці, що служила йому замість тарілки. Маєдиха все ще з Естельюю на руках помогла Альзірі подати батькови масло та свинину та вважала, щоб нічого не бракувало. Його каву поставила в піч, щоб не встигла.

Тим часом коло печи починало ся мити в бочівці переробленій на шаплек. Катерина мила ся перша. Вона налила теплої води та почала помалу роздягати ся: скинула хустину, свиту, штани, а навіть сорочку. Від осьмого року життя вона вже привикла до того та й ввросла з сим, що не бачила в сїм нічого лихого. Вона лише обернула ся животом до печи та стала сильно натирати себе чорним милом. Ніхто не дивив ся на неї, навіть Ленора й Анрі не були цікаві поглянути, як вона збудована. Коли вже була чиста, побігла зовсім гола по сходах на гору, а свою одежу лишила на підлозі зложену в одну куцу. Два брати зачали гостро сварити ся: Жанлен скочив скоренько в шаплек буцім то тому, що Захарко ще

не скінчив їсти; а Захарко штовхав його та домагав ся, щоб пустив його попереду. Досить уже чемности з його боку, що він пустив наперед Катерину; але він зовсім не мав охоти мити ся після сього смаркача, тим більше, що по ньому можна було сею водою наливати каламарі в школі. Скінчило ся на тім, що вони стали мити ся разом та пообертали ся так як Катерина до печі. Вони навіть помагали собі обопільно: один другому натирав плечі. Потім так само як сестра побігли голі на гору.

Маедиха поприймала їх одежу з землі та розвісила коло печі, щоб висохла.

— Отто замазюкали! — воркотіла вона. — Альзіро, змий но її троха губкою, чувш?

Нараз почули вони з сусідної хати крик чоловіка, що лаяв люто, та плач жінки. Там счинила ся справдішня бійка, чути було глухі удари об щось, що гуло мов порожня бочка.

— Леваковій дістає ся на бублики — констатував Має вишкрябуючи ложкою дно миски. — Се цікаве. Бутелю казав, що обід готовий!

— А вжеж, готовий! — сказала Маедиха. — Я бачила городину на столі; вона ще й не доторкала ся до неї.

Гвалт залунав з подвійною силою, хтось кинув кимось так сильно, що аж стіни затрясли ся. Потім настала нараз велика тиша. Тоді Має ковтаючи останню ложку промовив зі спокоєм справедливого судді:

— Ну, як обід не готовий, то можна йому вибачити.

Він випив повну склянку води та взяв ся до свинини. Покраїв її на шматочки, набрав їх кінцем ножа на хліб та обходив ся таким

чином без вилок. Поки батько їв, ніхто не говорив нічого; а він їв мовчки з великим апетитом та пізнав, що се мясо не було куплене як звичайно у Меїрата. „Воно мусить бути від когось иньшого“. Все ще не питав у жінки ні про що, хіба про те, чи старий спить ще на горі. Жінка відповіла, що дід вийшов уже як звичайно на прохід. І знов настала тиша.

Ленора й Анрі бавили ся на підлозі тим, що малювали ріки нахлюпаною водою. Запах мяса спонукав їх підвести голови до гори. Вони сїли собі коло батька, малій попереду. Очи їх стежили за кожним шматочком мяса. Коли він їхав з миски, то вони споглядали на нього повні надії, але коли ховав ся в батьковім роті, то обличчя їх набирали жалібного вигляду. За якийсь час батько завважив сю ласу жадобу дїтвори, яким аж сліна текла з рота.

— Чи дїти дістали по кусничкови мяса? — спитав ся він.

Маєдиха завагала ся, що має підповісти.

— Ти знаєш, що я не люблю несправедливости. Се мені відбирає смак, коли вони як старчинята вимолюють у мене шматочків.

— Алеж вони дістали! — скрикнула вона сердито. — Е, та як би ти хотїв їх задоволити, то ти б мусїв їм дати не лише свою пайку, але й усї наші; та вони напихали ся б аж доки б не луснули... Не правда, Альзіро, що ми всї їли мясо?

— Розумієть ся, мамо! — відповіла мала горбата, що в таких обставинах брехала з такою певністю, як дорослий чоловік.

Ленора й Анрі остовпіли, коли почули таку брехню. Як що вони коли не сказали правди, то їх зараз били. Се розгнївало їх дуже,

в їх малих серцях зачало кипіти і вони мали велику охоту запротестувати та заявити, що їх зовсім тут не було, коли пнші їли мясо.

— Забирайте ся! — повторяла мати, відгоняючи їх на другий кінець хати. — Чи вам не сором виснути так усе батькови на очах? А хоч би навіть він сам лише їв мясо, ну то що? таж він працює, а ви, нероби, змієте лише пхати! Чекайте! як будете великі, то також їсти-мете мясо!

Має покликав їх та посадив собі Ленору на лівому коліні, а Анрі на правому. Потім покраяв недоїдки свинини на дрібні шматочки та обділив ними дітей. А діти ковтали з превеликою радістю.

Коли скінчяли, сказав Має до жінки:

— Не давай мені ще кави, хочу вперед умити ся... Поможі мені винести брудну воду.

Вони взяли шаплик та вилляли воду на дворі в рів. Тим часом зійшов з гори Жанлен, одягнений уже в суху вовняну одягу, що була на нього трохи за велика, бо її вперед носив брат Захарко. Він як раз хотів вийти погайки крізь відчинені двері, але мати задержала його.

— А ти куди їдеш?

— Геть.

— Куди геть?... Слухай, ти мушиш нарвати сьогодні зеленини на вечерю. Чувш? Як не принесеш, то попамятавш мої руки!

— Добре, добре!

Жанлен устромив руки в кишені та й пішов. Він згорбив ся та волочив ногами, наче старий гірник.

Тепер знову по черзі зійшов у низ Захарко та пустив ся також іти в мандри. Він був уже далеко старанніше одягнений, як його

брат. На йому був вовняний чорний одяг із голубими смугами. Батько крикнув йому в слід, щоб не вертав ся пізно. А він кивнув головою та пішов мовчки з люлькою в зубах.

Шаплик наповнено знов теплою водою. Має зачав уже помалу роздягати ся. Альзіра випровадила зараз Левнору й Анрі бавити ся на двір. Батько не любив мити ся при дітях, як се водило ся в багато иньших робітницьких домах. Але він не докоряв нікому, хто робив инакше; воно навіть виходило на добре для дїтвї, коли хлюпоцуть ся в купі, говорив він часто.

— Що ти там робиш на горі? — крикнула Маєдвха крізь сходн.

— Зашиваю спідницю, що роздерла вчора — відповіла Катерина.

— Добре, добре... Не сходи тепер на низ! батько мить ся!

Тепер лишив ся Має сам один із жінкою. Вона поклала Естелю на крісло коло печи. Дивним способом вона не плакала, лише споглядала на батьків своїми блудними, безтямними очима. Має розібрав ся зовсім та став перед шапником. Він найперше вмочив голову та натер чорним милом, тим самим, од якого, коли довго його уживати, шкіра тратить колір а волосє жовкне. Потім вліз у воду та намиливав собі енергічно обома долонями груди, черево, рукв, ноги та енергічно шкрябав себе обома руками. Жінка стояла та дивила ся.

— Скажи правду, — зачала вона — я бачила твій вираз, як ти ввійшов до хати... Ти дуже журив ся? Що? Але як ти побачив провіянти, то тобі лекше стало... Подумай собі,

пани з Піолени не дали мені ані одного су! Але вони дуже людяні, вони одягли наших дітей. Мені соромно було просити; коли зберу ся просити чогось у когось, то мені зараз язик у горлі застрягне.

Вона на хвилину перестала говорити, щоб поправити Естелю на стільці, бо бояла ся, щоб дитина не впала. Батько мив ся далі та не приспішав ніяким питанням тягу сього оповідання, що його так дуже цікавило. Він чекав терпливо, поки жінка сама не розкаже всього.

— Мушу тобі сказати, що Меґра викинув мене просто як собаку за двері... Бачиш, як я тут веселила ся? Ся вовняна одежа від панів з Піолени грів добре, але вона тобі не напхав черева, не так?

Він підвів голову та все ще мовчав. Нічого з Піолени, нічого від Меґрата: отже звідки? подумав собі.

Як що дня так і сьогодні закотила жінка рукави, щоб натерти йому милом плечі в тих місцях, де йому тяжко було досягнути. Впрочім він любив, щоб вона натирала його сільно, аж до змученя рук. Вона взяла мило та шарувала ним з усієї сили по його плечах, так що він аж мусів оберти ся.

— Але я вернула ся до Меґрата та взяла ся остро до нього. Гей, то-ж то я йому наговорила!... Що він серця не має, що на нього ще якийсь нещастє спаде, коли є яка справедливість на світі... Се його розгнівало, він обернув ся та вже хотів піти...

Після плечий прийшла черга на спину. Ані одного місця не лишила вона на його тілі та вчистила його так, що він блищав як її

три кострюлі в суботу підчас генерального миття. Вона впріла, а сей страшний рух руками вверх та вниз змучив її так сильно, що вона задихала ся та не могла плавно говорити.

— Нарешті назвав він мене старою відьмою... Будемо мати доволі хліба аж до суботи, але найважнійше те, що він позичив мені сто су... Я взяла ще у нього масла, кави, цикорії та булаб іще взяла й свинини та бараболі, але то вже для нього було за багато, і він став сварити ся... Ну що-ж? Я гадаю, що я не змарнувала нинішнього ранку.

Тепер почала сушити його та витирати ганчіркою по тих місцях, де не хотіло само висохнути. Він тішив ся дуже, що жінці все так добре удало ся; про те, що сї довги треба буде заплатити, він не думав. Він розсьміяв ся з радости на все горло та обняв жінку обома руками.

— Лиши мене, дурний! Ти-ж ще мокрий та замочиш мені всю одежу... Лише бою ся, що Меґра має свої забаганки...

— Які забаганки? — спитав ся він.

Вона хотіла сказати про Катерину, але передумала. На що журити батька? Се лише замішає справу, так що тяжко буде дійти до кінця.

— Ну, він хоче з нас шкіру дерти!

Він обняв її знов та сим разом не випустив її більше. Пообідне миття все кінчило ся таким чином. Вона розвеселяла його сим завзятим натиранєм та обтиранєм ганчіркою, яка лоскотала йому волося на грудях і плечах. Се була впрочім година загальної забави майже у всіх хатах робітників, чого наслідком було

більше чвело дітний, як не один бажав собі мати. В ночі була вся рідня на шії. Має як добрий муж, що користав з кожної догідної хвилі дня, прицер жінку до стола та казав їй жартуючи, щоб і вона дістала свою найлуччу страву, яка нічого не коштує. Вона боронила ся троха, так лише жартом.

— Чи ти здурів, чоловіче? Схамени ся!... Та-ж Естеля дивить ся на нас! Чекай, най їй оберну головку.

— Ото! Та що вона розуміє!

Потім одяг Має свої сухі штани. Він любив, як уже умить ся та пожартув з жінкою, лишити ся яквись час з голою горішньою частию тіла. На його шкірі, білій немов обличчя анемічної дівчини, вугля лишило надрізи, смуги — „првщиплену віспу“, як говорили робітники; і вони гордо показували їх, виставляли свої грубі руки, свої широкі груди, що блищали немов мрамур із синявими жилками. В літі виходили робітники одягнені таким робом на огород. Та й тепер, не вважаючи на негоду, вийшов він на хвилю на двір та крикнув щось до другого робітника, що вийшов теж з голими грудьми. Тепер стало їх сходити ся що далі все більше. Діти, що волочили ся по пішоходах, спинали ся на паркан та сьміяли ся бачучи таку громаду напів голих тіл своїх батьків.

Має вже пив каву та все ще не вдягав сорочки. При тім оповів він жінці про гнів інженера за підпирань. Він уже говорив про се спокійно та слухав, киваючи головою, мудрих рад жінки, що в таких обставинах виявляла дуже бистрий розум. Вона повторяла йому вічно,

що опором проти Спільки ніколи нічого вдіяти не можна. Потім знов оповіла йому про відвідини панї Аннебо. Обов були з сього дуже горді, хоч про се ї не говорили.

— Можна вже зійти? — спитала Катерина на горі.

— Можна, батько як раз сушить ся.

Катерина зійшла в своїй недільній одежі, грубій суконній, голубій сукні, що була вже трохи приношена. На голову надягла вона простий, чорний чіпчик.

— А ти чого так убрала ся?... Куди йдеш?

— Іду до Монсу купити собі стяжку до чіпчика... Стару мусїла вже викинути, бо була дуже брудна.

— А відки-ж ти взяла гроші?

— Мукета обіцяла позичити мені десять су.

Мати дозволила їй іти. Але вже від дверей завернула її назад.

— Чуєш? не йди купувати сеї стяжки до Меїрата... Він тебе обідре та ще до того подумає собі, що ми оцливаемо в золоті.

Батько, що сидів біля печи, аби скорійше висохнути, кинув їй ще на дорогу:

— Гляди мені, щоб тобі часом не зохотїло ся переночувати на вулиці.

Пополудни працював Має в своїм огороді. Він там ще ранійше посадив бараболю, біб та горох; ще вчора постановив собі пересадити капусту та салату і взяв ся тепер до сеї роботи.

Сей малий шматок огорода давав йому городину на цілий рік з виїмком лише бараболі, якої ніколи не мав задосить. Він умів дуже добре ходити коло огороду, та й порався все сам коло нього; мав навіть артішоки, хоч злі язики сусідів казали, що він лише величаєся.

Лєвак вийшов також на свою частку огорода з люлькою в зубах та оглядав салату, яку рано посадив Бутелю. Має і Лєвак стали зараз балакати через паркан. Лєвак, що вже відпочав по праці, але ще не заспокоївся по бійці з жінкою, намагався на дармо затягнути Маєда до Раснера. Щож-то, чи він боїться випити одну склянку? Вони заграли б партію круглів, погуляли б трохи з товаришами та вернули б на вечерю до хати. Се було звичайне життя робітників по виході з копальні. Без сумніву в сїм не було нічого лихого, але Має вбив собі в голову, що як не пересадить сьогодні капусти, то вона зів'яне до завтра. Але в дійсності відмовив Лєвакови через те, що не хотів просити в жінки частину її грошей, що їй лишилися зі сто су.

Збила пята година. Перониха прийшла спитати, чи часом не з Жанленом щезла десь її Лідія. Лєвак відповів, що воно щось на се похоже, бо Бебер щез десь також; а сих трох бахурів трималися все в купі. Має заспокоїв їх та почав балакати про свою салату. Потім стали оба зачіпати молоду жінку. Вона сердилася, але не відходила, бо в дійсності їх грубі слова тїшили її і вона реготалася, держучись за боки. Прійшла ще якась жінка, що коли бувала зла, то кудкудакала як квочка. Інші жінки поставали в дверях та

сердили ся, що Має і Левак дозволяють собі таке з Перониною.

Школу вже замкнено, і вся дїтвора виспала на вулицю з нечуваним галасом та писком; по дорозі уряджувала вона собі усякі перегони та бійки.

Всі батьки, що не пішли до коршми, сидїли купками по три або чотири в своїх передїлках огорода. Кождий із них курив люльку та від часу до часу перекидав ся якимось словом зі своїми товаришами.

Перонина пішла геть у скаженім гнїві, бо Левак хотїв помацяти, чи вона має товсті литки. Левак рішив ся остаточно таки піти сам до Раснера, а Має садив собі городину спокійно далї.

На дворі зробило ся темно. Маєдиха засвітила лампу та сердила ся, що донька та сини не вертали ся. Вона готова закласти ся, що ніколи не дійде до того, щоб принаймні раз усі повечеряли разом в один час. До того вона чекала на зеленину, що їй мав принести Жанлен. Куди він попхав ся серед такої темноти, той бахур ледачий?! Зеленина була б так гарно здала ся до сеї страви, що вона варила в печи, до сеї бараболї з присмаженою цибулькою! На всю хату було чути сю смажену цибулю — ба, не лише хата, увесь будинок пропах сим запахом, і навіть на полі можна було вже носом почути вбогі дома робітників через сей острій запах. У вечері вернув ся Має до хати та зараз таки заснув на стільці, сперши ся головою об стїну. Як стільки лиш у вечері він сяде на стільці, зараз і засне.

На годиннику вибила сьома година. Ленора й Анрі хотїли доконче допомгти Альзірі

накривати стіл та розбили при сій нагодї тарілку. Перший засїв Бонмор. Він хотїв швидше з'їсти вечерю, бо спішив ся на роботу. Маєдиха збудила чоловіка.

— Вставай, іди їсти!... Вони вже такі великі, що можуть самі втрапити до хати. Найгірше, що хлопчисько не приїє зеленини!

V.

Ет'єн з'їв обід у Раснера та виліз у свою тїсву кімнату під дахом, звідки вікна виходили на Воре. Він був так сильно змучений, що кинув ся таки в одежі на ліжко та заснув. За дві добі він не спав навіть і чотирь години. Коли пробудив ся, був уже вечір. Хвилинку був він зовсім безтямний та не міг розпізнати місця, де він. Почував себе дуже слабим, голова була така важка, що він ледви з бідою підвів ся з тою думкою, щоб іти трохи перейти ся перед вечерею та перед новим сном у ночі.

На дворі було тихо. Небо вкрило ся мідяними хмарами, які несли в собі один із тих довгих північних дощів, що вже наперед можна пізнати його прихід по теплій вохкості в повітрі. Ніч залягала весь обрій, наче чорний дим, та закривала темнотою далекі краї рівнини. Здавало ся, що небо над сивим безкраїм морем червонуватого поля розбило ся на дрібний чорний порошок. Найлекший вітрець не оживляв у той час німої темряви, на всій простороні запанувала якась сумна та мертва тиша.

Ет'єн пішов на слїпо просто вперед себе, бо не мав иньшої ціли, як лише позбутися болю голови та дріжаків. Переходячи повз Воре він зупинив ся хвилинку, щоб побачити, як робітники будуть виходити з копальні. Воре

лежало вже майже зовсім темне на дні провалля, але ще не світила ся жадна ліхтарня. Без сумніву шеста година мусіла вже минути, бо сї робітники, що зачпнали працю о шестій рано, виходили як раз громадами з копальні разом з дівчатами, що чистили вуголь. Голосні сьміхи лунали серед пітьми.

Попереду йшла Підпалена зі своїм зятьом Пероном. Вона сварила ся з ними за те, що він не помагав їй в її колотнечі з одним доглядачем підчас обрахунку її каміня.

— Ей, ти митко! То се гарно? Та ти-ж ніби якийсь мушцна, а площис ся так підло перед якимбудь із сих розбишаків, що з нас так немилосерно луплять шкіру!

Перон слухав усе те спокійно та йшов мовчки за нею якийсь час. Але швидко втратив таки терпливість та відізвав ся:

— Що-ж? може треба було кинути ся на доглядача? Дякую красенько! Щоб потім мати біду? га?

— То надстав їм ще спину! — кричала вона. — Як би-то псякров моя донька була мене послухала!... Мало ще сього, що вони вбили менї чоловіка, вони мабуть хотіли би, щоб я ще їм за се була вдячна. Чекай! побачивш, я ще їм доїду кінця.

Голос її втихав чим раз більше, о скільки вони віддаляли ся. Ет'ен глянув ідучи поуз неї на її орлячий ніс та на її біле, розчіхране волосє. Вона вимахувала жваво своїми довгими, висохлими руками.

Але якась жвава розмова за його плечима між двома молодими людьми спонукала його звернути увагу в той бік. Він пізнав Захарка, що чекав тут на свого товариша Му-

кета. Муке надійшов як раз із копальні та запитав побачивши Захарка:

— А що, йдеш? З'їмо враз по шматковн хліба та погонимо потім до Вулькана.

— Зараз, я ще маю діло.

— Що таке?

Муке обернув ся та побачив Фільомену, що вертала також із роботи. Він зараз догадав ся, що се за діло мав Захарко.

— Ага! се ти того... Ну, то я піду наперед.

— Добре, я тебе дожену.

Муке відійшов та стрів ся зі своїм батьком, старим Муком, що також вертав до дому. Вони сказали собі лише добрий вечір та розійшли ся; син звернув на широкий шлях, а батько пішов здовж каналу.

Захарко тягнув Фільомену на ту саму бічну дорогу, хоч вона боронила ся. Вона відмовляла ся, щоб вньшим разом; і вони сперечали ся як старе подружжє. Вона казала, що нема ніякої приємности сходити ся вічно лише на дворі, особливо тепер зимою, коли земля мокра, а нема збіжа, де би можна лягти вигідно.

— Але ж я не того хочу — шепнув він нетерпливо. — Я маю тобі щось сказати.

Він обняв її за стан та провадив її мовчки. Аж коли скрили ся за валом, він запитав її, чи вона не має гроший.

— На що тобі?

Він трохи збентежив ся та зачав щось балакати про якийсь довг у сумі двох франків, що приводив його рідню до розпуки.

— Не плети дурниць!... Я бачила Мукета, ти знов ідеш до Вулькана, до тих паршивих співачок.

Він боронив ся, бив ся в груди, давав слово честі. Але коли вона все недовірливо здвигала плечима, він сказав нараз:

— Ходи разом з нами, як тебе се бавить... Побачиш, що ти мені не будеш заваджати. Най би котра з тих співачок лиш попробувала зачепити мене!... Ну, підеш?

— А малій? — відповіла вона. — Чи-ж то можна де рушити ся з таким писклям, що вічно верещить?... Пустимене, я піду до дому. Я могла б іти о заклад, що там у хаті слова не можна промовити через його крик.

Але він задержав її та став її благати.

— Бачиш, се лиш для того, щоб не пошити ся в дурні перед Мукетом, бо я йому обіцяв піти. Чоловік не може що вечера лягати спати з курми.

Він переконав її і вона перервала нігтем нитку на якийсь латці на своїй одежі і витягла звідси кілька штук по десять су. Вона бояла ся, щоб мати не вкрала в неї сих грошей та й через те ховала там свій заробіток із тих годин, що вона працювала в копальні поверх приписаного часу.

— Як бачиш, маю пять... Тобі дам із сього три... Лише мусиш мені забожити ся, що намовиш свою маму, щоб пристала на наше весіле. Мені вже досить того життя на чужім хлібі! Мати мені робить такі постріки за кожним шматком хліба... Божись, божись уперед!

Вона говорила мягким, слабим голосом, голосом дівчини без пристрасти, що вже мало мала охоти до життя. Він божив ся та впевню-

вав її, що се вже порішена, сьвята справа. А коли вже дістав трицять су, він поцілував її, лоскотав її, розсьмішив її та був би довів річ до кінця тут, у сїм кутї валу, що служив їм зимою за шлюбну кімнату. Але вона не хотїла на се пристати та повторяла раз-у-раз, що се не чинить їй жадної приємности. Вона вернула до дому сама, а він пішов навпростець через поля, щоб догнати свого товариша.

Ет'ен ішов машинально за ними, але не чув їх розмови. Він думав, що се собі звичайні сходи. Він знав, що дівчата в копальні дозрівали дуже вчасно. Він пригадав собі робітниць у Лілі, як то він дожидав ся їх за фабриками, пригадав собі ті юрби дівчат, зіпсованих уже від чотирнадцятого року життя.

Але иньші сходи зацікавили його ще більше. Він зупинив ся. Під валом у рові, де лежало велике камінь, що зсунуло ся з валу, малий Жанлен сварив ся завзято з Лідією та Бебером. Лідія сидїла в нього з правого боку, а Бебер з лївого.

— Що, ви скажете?... Та я вам дам кождому по пивцї, як ви се розтрубите!... Чия була перша гадка, га?!

Дійсно Жанлен мав першу гадку. Цїлу годину бігав він з Бебером та Лідією здовж каналу по сїножатах та збирав салату. За годину назбирала ся така купа, що Жанленови прийшло на думку, що його рідня не з'їсть сього всього. І замісь вернути ся до дому, він пішов до Монсу; Лідію післав до панів продати салату, а сам з Бебером чекав під дверима. Він як досьвідний уже чоловік казав, що дівчата можуть продавати, що лише хотять. Усї трое взяли ся так горячо до сього інтересу,

що вся салата розійшла ся між людей, а Лідія дістала одинацять су. Тепер вони як раз ділили ся зиском.

— Се несправедливо! — заявив Бебер. — Треба поділити на три частини... Як ти візьмеш сім су, то для нас лишиться ся всього по два.

— Як то несправедливо? — відповів люто Жанлен. — Я більше назбирав як ви, я збирав ще перед вами.

Бебер звичайно піддавав ся своєму товаришеви. Він дивив ся на нього з подивом, бояв ся його та вірив йому майже у всьому та через те ставав звичайно добровільно жертвою його помислів. Хоч він був старший та дужший від Жанлена, про те давав йому навіть бити себе. Але сього разу, коли побачив, що Жанлен хоче майже всі гроші загорнути до своєї кишені, він не дав так скоро задурити себе.

— Не правда, Лідіє, він обкрадає нас... Як він не поділить ся з нами, то скажемо його мамі.

Нараз почув він кулак Жанлена на своїм носі.

— Попробуй лише! То я скажу вашим мамам, що ви продали салату моєї мамі... А при тім скажи ти, осляча голово з телячим мізком, чи можна одинацять поділити на три частини? Ну, попробуй найперше, а потім будеш сварити ся... Маєте тут кожде по два су. Беріть живо, бо як ні, то я сховаю їх до своєї кишені.

Поборенний Бебер узяв два су. Лідія тремтіла та не говорила нічого. Вона дивила ся на Жанлена як молода жінка на мужа, що її бє. Вона бояла ся його страшенно, але й любила його. Як він їй наставив два су, вона

простягнула руку з усміхом повним мовчазної покірності. Нараз він надумався інакше.

— Що ти будеш із сям робити?... Твоя мама забере в тебе певно сї два су, бо тиж не зумієш сховати їх... Лучше буде, як я їх сховаю. Як тобі треба буде гроший, то візьмеш їх від мене.

І девять су щезли в кишені Жанлена. Щоб їй затулити рота, він ухопив її сьміючи ся та став з нею качати ся по валу. Вона була буцім його малою жінкою і вони пробували любощів, так як чули та бачили у себе в хаті крізь шпари дверей. Вони знали все, але не багато могли вчинити, бо були ще дуже молоденькі. За те вони цілі години перебували в темних закутах та бавили ся наче два малі песики. Він називав се „бавити ся в тата й маму“. Як він коли хотів її вхопити, вона звичайно втікала, але давала все зловити себе. Часом гнівала ся, але все піддавала ся йому з легеньким інстинктовим тремтінєм та вижидала чогось, що ніколи не здійснило ся.

Бебер не брав участі в сїх забавах. Він діставав усе штовханця в бік, як коли йому приходила охота доторкнути ся Лідії. Вони не соромили ся нічого і сїнько в його присутності, а йому було жаль, його брала лють і зависть, коли лишав ся сам, а ті двоє бавили ся. Тоді йому не лишало ся нічого иньшого, як наполохати та розігнати їх і він кричав їм тоді, що хтось бачить їх.

— Угамуйте ся! Он стоїть якийсь чоловік та дивить ся на вас!

Сього разу він не збрехав. Се був Ег'єн, що рішив ся йти дальше сею дорогою. Дітвора схопила ся на рівні ноги та повтікала, а він

перейшов повз вал, здовж каналу та тішив ся, що нагнав страху сим смаркачам. Без сумніву, се було трохи зарані як на їх літа. Ну, та що з того? Та-ж вони ще такі малі, що хоч би їх навіть хто звязав, то ще нічого би з сього не вийшло. І Ет'єнови стало жаль у глибині серця, що він розгонив їх.

Сто кроків дальше стрітив ся він з новими парами. Він наблизив ся до Рекіяра, а тут навколо старої розваленої копальні проходили всі дівчата з Монсу в товаристві своїх коханців. Тут були загальні сходи на сім віддаленім та порожнім місці; сюди робітниці приходили добувати свою першу дитину, як що не мали відваги робити сього там між хатами на шопі.

Тут між сими розваленими загородами, між руїнами двох великих шоп та між останками руштованя, що ще стояли просто, було для кожного місця доволі. В безладі стояли тут також старі, покинуті візки, наповнені на пів зігнилим деревом. Тепер заріс сей шматок землі густою травою та всяким буряном. Декуди росла навіть молода деревина, вже досить велика.

Кожда дівчина була тут як дома, а тайних нор та схованок було тут для кожного доволі. Але їх коханці перевертали їх усюди, на бальках, на візках, за корчами та деревами. Вони розміщували ся одні побіч других так, що майже ліктями доторкали ся одно другого, але ніхто не зважав на своїх сусідів.

І вони вибрали собі наче умисно сю стару яму за місце вільної любови, що насівала потомство в лонах сих таких молоденьких дівчат, яких ледви можна було назвати жінщинами

Се вільна любов відплачувала старій ямі творенем нового життя за те, що вона за час свого істнованя стільки зруйнувала того життя.

Не вважаючи на те все, що тут діяло ся, жив тут також сторож, старий Мук. Йому відступила Спілка два покої майже під самою розваленою вежею. Останки руштованя, що ще стояли рівно, грозили що-хвилини розвалити всю хату старого Мука. Він мусїв навіть підперти в однім місці стелю, бо без того була б завалила ся. Впрочім жило ся йому тут дуже добре разом з його родиною. Він та син Муке спали в однім покої, а Мукета в другім. Коли в вікнах не було вже ані одної шибби, він надумав позабивати їх дошками: правда, що в хаті не було дуже ясно, але за те тепло. Впрочім сей сторож не стеріг нічого. Він ходив коло коний у Воре та не журив ся ніколи розвалинами в Рекіярі. З цілої сеї заваленої копальні бережено лише саму яму, бо через неї впроваджувано повітря до сусідної копальні Воре.

Так отже серед тих загальних любощів постарів ся до решти батько Мук. Його донька Мукета витирала собою вже десять лїт усі кути розвалин. Вона не була така несмілива та ще молоденька як Лідія, але вже собі товста дівка, добра для бородатих парубків. Батько не міг їй сказати нічого, бо вона шанувала його і не впроваджувала ніколи парубків до хати. До всього иньшого він уже був привик. Коли було йшов до Воре або вертав ся з роботи, кожного разу, коли лише вилазив зі своєї дїри, не міг безпечно поставити ноги, щоб не наступити на якусь пару в траві. Але вже найгірше було, коли хотїв назбирати собі дров

на обід або як ішов по конюшину для свого крілка на другий кінець руїн: тоді бачив, як із трави виринали один за другим зацікавлені носи всіх дівчат із Монсу, і він мусів добре уважати, щоб не потякнутися на ноги, що сягали нероз і на стежку. Впрочім з часом такі стрічі не дразнили вже нікого, ані його, того сторожа, що пильнував лише себе, щоб не впасти, ані дівчат. Він давав їм спокійно кінчити своє діло та відходив малими, уважними кроками як лагідний, чесний чоловік, що не гнівав ся на те, що сама мама природа велить робити. Вони всі знали його добре, а він нарешті знав їх також усіх, так як то можна знати сорбів, що грають ся на грушках та яблунях у саду. Гей! Ся молодіж, як вона бавить ся, як вона уживає! Часом рухав він бородою з тихим жалем за минулими часами, коли відвертав ся від збиточниць, що дуже вже голосно сопіли в траві серед пітьми. Лиш одна річ лютвала його: двох закоханих мали погану звичку обійматися коло стіни його хати. Не в тім річ, що се не давало йому спати, але вони кохали ся так сильно, що як би се довше тягло ся, то вони розвалили б йому хату.

Що вечера відвідував старого Мука його приятель дід Бонмор, що регулярно перед вечерею виходив сюди на прохід. Обидва старі не говорили багато; в протязі пів години, коли були вкупі, вони перекидували ся між собою ледви якими десятима словами. Але їх тішило свідти так укупі та думати про давні часи та переживати їх хоч у своїх гадках. І їм не треба було нічого говорити про се. В Рекіарі посідають собі на бальці один побіч другого, процідять крізь зуби пару слів, а потім відда-

ють ся зовсім кожний своїм гадкам уперши очі в землю. Без сумніву вони тоді ставали знов молодими. Дікола них парубки борикали ся зі своїми любками, поцілунки та сьміхи лунали, теплий віддих дівчат мішав ся з сьвіжим запахом толоченої трави. Вже сорок три роки тому назад дід Бонмор дістав тут за сею старою копальнею свою жінку, таку маленьку робітницю, що він клав її на візок, щоб вигідно обіймати її. Гай, гай! се були гарні часи! І обидва старі хитаючи головами розходили ся вкінці; часто бувало, що вони не говорили собі навіть добраніч на прощанє.

Того вечера як раз у пору, коли надійшов Ет'єн, дід Бонмор підвів ся з балька, щоб вернути ся до хати, та сказав до Мука:

— Добраніч, старий!... Скажи, ти тямш Росію?

Мук стояв якийсь час мовчки, потім потряс раменами та відізвав ся, вертаючи ся до хати:

— Добраніч, добраніч, старий!

Ет'єн сів собі на бальці. Він ставав що далі все сумнійший, хоч сам не знав чому. Сей старий чоловік, що як раз тепер відійшов, пригадав йому прихід до Воре сььогоднішнього ранку, пригадав йому розмову з ним у ночі серед скаженого вітру.

— Яка-ж тут нужда! -- подумав собі Ет'єн. — А ті всі дівчата, змордовані надмірною працею в день, остільки ще дурні вечером, що фабрикують мале потомство, нове мясо для копальні, що має терпіти лише нужду. Чи-ж не лучше зробили би вони, як би позашивали собі животи та позатискали ноги, бо-

те, що вони роблять, се для них справдішне нещастя.

Може йому тепер не приходили би такі сумні гадки, коли б не нудив ся так сам, тим часом як усі иньші йшли по парі заживати приємностей сього сьвіта. Вохке повітре тиснуло його трохи за горло, краплі дощу ще рідкі падали на його тремтячі руки. Так, так, подумав він собі, всі дівчата без ввімки приходять сюди; се більше як певно.

Як раз годі, коли Ет'єн сидів собі тихенько в п'їтьмі, якась пара зачепила ся майже за нього, але не завважила його, лише пішла просто до розвалин старої копальні. Дівчина була ще на певно зовсім невинна; вона борикала ся, опирала ся та просила ся тихеньким шепотом. Парубок не говорив нічого, лише пхав її в темний кут шопи, що ще стояв нерозвалений. Під шопою лежали на купі старі запліслілі ливни. Се була Катерина та великий Шаваль. Ет'єн не пізнав їх, як вони переходили коло нього; але він слїдив за ними очима та чекав кінця сеї історії. Він зацікавив ся нею і його думки звернули ся через се на неї. Перешкодити їм він не хотїв, бо і на що? Та-ж звісно, що коли дівчата кажуть ні, то все таки бажають собі, щоб їм найперше затулити рота.

Коли Катерина вийшла з хати, пішла шляхом просто до Монсу. Від десятиох лїт життя, себ то від того часу, як вона зачала заробляти на хлїб у копальні, вона ходила так собі дорогами сама. В робітницьких родинах була зовсім необмежена свобода. А що ніякий мущина не мав її ще й доси, то се було лише завдяки спізненому розвиткови її тіла. Вона чекала як раз переміни. Вона зайшла аж

під будинок дирекції, потім перейшла вулицею на другий бік та зайшла до одної прачки, де надіяла ся застати Мукету. Мукета сиділа тут часто в гурті жінок, що платили собі по черзі каву від рана до вечера. Але Мукета висловила їй свій жаль, бо на неї як раз прийшла черга заплатити каву, через що вона не могла позичити Катерині обіцяних десять су. Щоб потішити її, запросила її Мукета на склянку кави, але Катерина не хотіла пити. Вона навіть не хотіла згодити ся на те, щоб її товаришка позичила для неї у другої жінки. Вона нараз стала ошадна, якась забобонна тривога огорнула її: вона була певна, що як купить собі тепер стяжку, то та стяжка принесе їй нещастє.

Вона вийшла швидко та пустила ся сею самою дорогою назад до хати. Минала вже останні будинки в Монсу, коли нараз окликнув її якийсь чоловік, що стояв у дверех коршми „Пікет“.

— Гей! Катерино, куди біжиш так скоренько?

Се був великий Шаваль. Вона збентежила ся не через те, що він був їй не до вподоби, лише через те, що вона тепер зовсім не мала охоти жартувати.

— Іди сюди, випеш децю... Малу скляночку солодкого, добре?

Вона відмовила чемно: вже ніч надходить, дома чекають на неї. Він уже давно намагав ся намовити її, щоб вона пішла до його мешканя на першому поверсі над коршмою Пікет. Таж се була така гарна кімната, а в ній стояло велике ліжко, наче вмисно зробле для молодого подружя. Чи вона може бо-

яла ся чого, що все відмовляла ся від того? А вона, добра дитина, сьміяла ся та обіцювала ся прийти в такім тижні, коли діти не ростуть. І так балакаючи то про се, то про те, вона сама не знала як се склало ся, що згадала про синю стяжку, якої не могла купити собі.

— Але-ж я тобі куплю! — крикнув він.

Вона почервоніла, бо чула, що добре зробіть, як відмовить ся і від сього. Але десь глибоко в серці мучило її горяче бажане дістати стяжку. Думка про позичку вернула ся в неї знову і вона згодила ся на пропозицію Шаваля, але з тою умовою, що вона зверне йому сї гроші, які він видасть на неї. Се дало їм нагоду до дальшого жартованя, і вони умовили ся нарешті так, що як вона не піде з ним спати, то зверне йому гроші. Але нова перепона стала ся, коли він хотів піти до Меґрата.

— Ні, не у Меґрата, мама заборонила менї се.

— Не будь дурна, чи-ж то доконче треба зараз говорити в хатї, куди ти ходила?!... Та-ж він має найкращі стяжки в цілім Монсу.

Коли Меґра побачив, що до його крамниці ввійшов Шаваль з Катериною як пара закоханих, що купують собі шлюбні подарунки, почервонів страшенно та показував синї стяжки з такою лютістю, наче б вони кепкували собі з нього. Коли вже задоволив їх, стояв собі на дверех та дививсь їм у слїд, як вони щезали в вечірній тьмі. А коли його жінка прийшла та спитала в нього тривожним голосом якогось пояснення, він накинув ся на неї та зачав лаяти. Він грозив, що ще віддячить ся колись сим мерзенним людям, що не знали вдячності

та що повинні були впасти перед ним на землю та цілувати йому ноги.

Вулицею відпроваджував Шаваль Катерину. Він ішов побіч неї з опущеними руками. Але таки непомітно поводить нею та провадив її, хоч не показував сього. Нараз вона завважила, що він звів її з дороги і вони йшли тепер разом вузкою доріжкою просто до Рекіяра. Але вона не мала часу розгнівати ся: він ухопив її вже за стан та зацитькував її без ушину мягенькими словами: Що-ж, чи вона дурна, що боїть ся? Чи-ж він бажав би чогось лихого для сеї малої голубочки, такої мягенької як шовк, і такої солодкої, що він з'їв би її усю? Його уста майже доторкались її шиї, він шепотів їй на ухо, а в неї мороз переходив по всьому тілі. Вона затуркана не могла здобути ся на слово, щоб відповісти йому. Се правда, він мабуть любив її. В суботу вечером, коли вона вже загасила свічку, питала ся вона як раз себе, що буде, як він дістане її оттак у свої руки. Потім уже засипаючи обіцяла собі не боронити ся, коли згадала про розкіш. Для чого-ж сьогодні на думку про те саме відчувала відразу та якийсь жаль? А він лоскотав її шию своїми вусами так солодко, що вона заплющила очі; а поперед її чорні, спущені повіки перейшла тінь другого парубка, якого бачила сьогодні рано.

Нараз Катерина глянула довкола себе. Шаваль запровадив її на руїни в Рекіяр. Вона злякала ся пітьми; мороз перейшов по ній знов, коли побачила недалеко стару розвалену шопу.

— Ні, ні! — шепотіла вона — прошу тебе, лиши мене!

Тривога перед мущиною обняла її, та тривога, що побуджує мязи до інстинктової оборони навіть тоді, коли дівчата бажають собі та чують уже, що наближається та хвиля, коли вони муситимуть піддати ся мущині. Її дівочість, що впрочім не могла нічого нового довідати ся, настрашила ся, наче б грозив їй якийсь удар, якась рана, якої ще незвісний біль вона прочувала.

— Ні, ні, я не хочу! Кажу тобі, що я ще молода... Справді! чекай, пізнійше, як я бодай уже зовсім буду дозріла.

Він зачав гнівати ся приглушеним голосом:

— Дурна! не маєш чого боятися... Що тобі з того прийде?

Але тепер він уже перестав говорити... Вхопив її сильно та кинув під шопу. Вона впала горілиць на старі ливни та перестала боронити ся і впустила мущину передчасно з сею дідичною покірливістю, що вже з дитинства перевертала на дворі дівчат її раси. Її тремтячий, легенький зойк затихав та більше вже нічого не було чути, лише горячий віддих мущини.

Ет'ен слухав усього того та не рухав ся. От іще одна, що позбула ся віночка! А тепер, коли вже бачив усю комедію, підвів ся. Якийсь жаль обняв його, якась зависть, а з неї виростала лютість. Він уже не соромив ся їх та перескочив з шумом через бальки, бо ті двоє було занадто заняті собою, щоб се їм могло перешкодити. І його здивувало се дуже, коли зробив яких сто кроків і оглянув ся позад себе, а вони вже стояли на дорозі та йшли мабуть у той самий бік, що й він. Мущина держав

обнявши дівча з виразом вдячності та все ще балакав їй щось на вухо. А вона виглядала так, немов би чогось спішвила ся та хотіла йти скорійш. Особливо лице її було гнівне через те, що вона спізнала са.

Ет'єн почув у собі велику охоту побачити їх. Та ні, дурниця! І він приспішив ходу, щоб побороти се нерозумне бажанє. Але його ноги рухали ся самі собою що далі вільнійше і на-решті він заховав ся в тїни, за першою ліхтарнею. Він остовпів, коли пізнав Катерину та великого Шавалья, як переходили поуз нього. Зразу завагав ся: чи се була справді вона, та молода дівчина в синій одежі, в чіпчику на голові? чи се та сама дитина, яку він бачив у штанах, з головою завязаною вовняною хусткою? Ось чому вона могла зачепити його, а він не пізнав її. Але він не сумнівав ся вже довше, пізнав добре її зеленкуваті очи, прозорі наче вода в жерелі, такі ясні та такі глибокі. Що за дрантє! Він з призирством глядів тепер на неї, а в його голові повстала скажена думка помстити ся на ній, хоч вона не дала йому до того ніякої причини.

Катерина і Шаваль перейшли поуз нього. Вони не сподівали ся, що хтось бачить їх. Він задержав її, щоб поцілувати її поза вухом, а вона перестала вже спішити ся, і його пестоці викликали в неї сьміх. Ет'єн лишив ся позаду та мусїв іти за ними; він лютив ся, що вони заступили йому дорогу, та що він мусїв дивити ся на те, від чого вся кров кипіла в ньому. Та-ж то таки була правда, що вона йому божвила ся сьогодні рано: вона не була ще досї нічвєю любкою; а він, він їй не вірив та втратив її з доброї волї лиш через те, що не хотїв

робити так як иньші! І він позволив забрати її собі з під носа, та був ще о стільки дурний, що тішився та сьміявся, бачучи їх у купі! Сі думки відбирали йому розум, він затискав кулаки та був би з'їв сього чоловіка. Почервонів увесь та почув у собі ту жаждобу мордованя, що нападала його від часу до часу.

Сей прохід тяг ся доброї пів години. Коли Катерина і Шаваль наближалися вже до Воре, зачали йти ще поволійше. На дорозі над каналом зупинилися два рази, під валом знов аж три рази. Вони були тепер обое дуже веселі та обіймалися і цілувалися що хвилини. Ет'ен мусів також зупинитися та робити ті самі перестанки, що й вони, бо боявся, щоб вони не завважили його. Він силкувався тепер мати лише сей один брутальний жаль, що поводився з дівчатами як добре вихований чоловік. Ся подія відучить його від сього!

В Воре міг уже вільно піти собі вечеряти до Раснера, але йшов дальше за ними та відпровадив їх аж до хати. Тут заховався в тіни та стояв чверть години і чекав, доки Шаваль не пустить Катерини і доки вона не вийде до своєї хати. Аж коли був уже зовсім певний, що вони вже не вкупі, він відійшов та погнався далеко дорогою до Маршіена. Він виступував завзято ногами та не думав ні про що; такий сум опанував його, що йому було б тісно замкнути ся серед чотирьох стін своєї кімнати.

Аж годину пізнійше, десь коло девятої Ет'ен перейшов назад через Воре, впевняючи себе, що треба попоїсти та виспати ся, коли має завтра рано встати о четвертій годині. Село спало вже та потонуло в нічній тьмі. Ані

одно сьвітло не продирало ся крізь позамикані вікна, а довгі переди робітницьких будинків стояли так, наче б і на них наляг тяжкий сон. Лиш один кіт пробирав ся через порожні огороди. Се був уже кінець дня, робітники повставали від столів та попадали на ліжка. Тяжка втома і пожива навіяли на них скоро сон.

У Раснера в осьвіченій хаті пили пиво один машиніст і два денні робітники. Не входячи в середину Ет'єн задержав ся на хвилю та кинув ще в останнє оком на темряву. Побачив тепер той самий безмежний, чорний обрій, як тоді рано, коли серед вітру, серед бурі прийшов до Воре. Перед ним розлягло ся вже невиразне Воре з тим самим виглядом лютої звірюки, наїжене кількома огнями лїхтарень. Три огнища на валу горіли наче в повітрі, подібні до кривавих місяців. Від часу до часу виринала поміж ними тїнь старого Бонмора та його буланого коня. На рівній рівнині темрява залягла вже все: Монсу, Маршієн, лїс Вандам та безкраї бурякові поля та стерні. Лише високі комини сьвітили ся там далеко синїм сьвітлом наче морські лїхтарні, та коксові печи, що кидали ясно-червоне сьвітло. Помалу ніч ставала що-далї темнійша, а дощ падав уже густий з монотонним шумом. Лиш один голос було тепер чути — сильний, довгий стогін парової помпи, що не втихав ані в день ані в ночі.

ТРЕТЯ ЧАСТЬ.

I.

Другого дня взяв ся Ет'ен знов до праці в копальні. Він став помалу привикати та нормувати свій спосіб життя відповідно до своєї нової праці та її вимогів, які йому з початку видавали ся такими тяжкими. Один одинокий випадок перервав монотонність перших двох тижнів, а то хвилева пропасниця, що держала його в ліжку два дні. Його тіло було розбите, голова розпалена, і йому вічно здавало ся в горячці, що він пхає свій візок такою тісною підземною доріжкою, якою його тіло не могло ніяк пропхати ся. Се був просто наслідок надмірного напруження м'язів при тій тяжкій праці, до якої він іще не був привик.

Дні йшли за днями, минали тижні, місяці. Тепер уже він, так як і його товариші, вставав о третій рано, пив каву та ніс до роботи подвійну скибку хліба, яку йому готувала ще звечера сама Раснерова. Регулярно йдучи рано до ями, він стрічав ся зі старим Бонмором, що йшов спати; і так само знов вертаючи пополудні до дому, розминав ся на дорозі з Бутелю, що йшов до своєї роботи. Він мав уже

свою робітницьку шапку, штани, вовняну куртку. По дорозі дзвонив зубами від холоду та потім грів собі плечі в шопі коло вогню. Потім треба бул очекати з босими ногами на клітку в тій великій кімнаті, де віяли острі протяги. Але машина, що сьвіттила там у горі своєю сталею й мідю, не обходила його вже нічого, так само й паси, що літали наче тихі, чорні крила нічного птаха, і клітки, що потапали та виривали без перерви серед гомону сигналів та розказів та серед скаженого стуку візків, що стрясали залізною підлогою. Його лампка сьвіттила ся неясно, сей проклятий сторож лампок певно зовсім її не чистив. Йому ставало лекше лише тоді, коли Муке замкне їх у клітці і він почує, як по спинах дівчат плещуть його жартовливі удари. Клітка зсовувала ся з ретязів та спадала наче камінь на дно ями, а він навіть не підводив голови, щоб побачити, як утікало денне сьвітло. Він не думав ніколи про можливу катастрофу; в міру чого, як потапав що раз глибше в темряву серед густого дощу, він почував себе що раз більше як у себе дома. На дні ями випускав їх із клітки Перон, що мав усе той сам удалий добродушний вигляд. Потім розходили ся робітники кожний у свою сторону, все однаково стукаючи ногами та тою самою важкою ходою. Згодом знав Ет'ен підземні корідори копальні лїпше як вулиці в Монсу, знав, що тут треба повернути, там схилити ся, тут знов обминуту калюжу. Він привик так згодом до сих двох кільометрів підземної дороги, що міг би її перейти без лампки, з руками в кишені. Все стрічав тих самих людей: дозорця, що осьвічував, ідучи мимо, обличчя робітників своєю ясною лампою, старого Мука,

що виводив коний, Бебера, що поганяв Батая, Жанлена, який біг за поїздом візків, щоб одчиняти дверці вентиляторів, і товсту Мукету та суху Лїдію, що пхали свої візки.

Згодом і вохкість і задуха ями докучали Ет'новни далеко менше. Сей вузький комин видавав ся йому тепер дуже вигідним до переходу, так наче б він зменьшив ся та міг перелїзти тепер через такі шпари, куди ранійш не відважив ся б і руки встромити. Він віддихав без трудности вуглевим порохом, у пїтьмі бачив ясно, упрївав спокійно та не чув мокрої одежі, так наче б він ніколи не носив сухого шматя. Впрочім він не тратив уже тепер своїх сил так нездарно, набрав вправи так швидко, що його товариші дивували ся йому. При кінци третього тижня зачислено його вже до добрих робітників у копальні: ніхто не пхав свого візка аж до спадистої рівнини скорійше від нього та ніхто потім не накладав на нього так вправно. Його невеликий ріст позволяв йому пересунути ся всюди, а його ніжні, білі руки, похожі більше на руки женщины, були наче з зелїза, вкритого лише делїкатною шкірою: так завзято виконував він свою роботу. Він не жалував ся ніколи, без сумніву задля своєї гордості, навіть тоді, коли не міг уже дихати від утоми. Йому не закидувано нічого, хиба те, що не розуміє жартів: він зараз гнівав ся, як лише хто хотїв собі потеревити ним зуби. Згодом прїняли його за товариша та поводили ся з ним як зі справдішним гірником, а він так привикав з кождим днем до своєї праці, що робив її в кінці як машина.

Особливо Має поводив ся з ним по приятельськи, бо шанував усяку гаразд виконану

роботу. До того він відчував се так як і всі вніші, що сей парубок більш осьвічений від нього: він бачив, як Ет'єн читав, писав, рисував пляни, чув, як він говорив про такі річи, про які він з роду - віку не чув нічого і сїнько. Він не дивувався сьому, лише витолкував собі сїю річ просто так, що вуглярі сильні, здорові люди та мають через се твердшу голову як шлюсарі. Але його дивувала відвага сього парубка, що рішився гризти вуголь, щоб не здохнути з голоду, та мав ще при тім веселий вигляд. Се був перший з дороги нанятый робітник, що освоївся так скоренько зі своєю працею. А коли грозило заваленє, Має не хотїв відривати від праці котрого з вуглярів, лише повіряв Ет'єнови підпиране скали, бо був певний, що Ет'єн зробить се до ладу й добре. Начальники сварилися все за те, що Має вічно допоминав ся деревини, але він боявся, що кожної хвилі появиться інженер Негрель у товаристві Дансаера, стане кричати й лаяти ся та скаже все зачати на ново. І він завважав, що Ет'єнове підпиране задоволяло сїх панів дуже, хоч вони мали вічно незадоволені облпчя, та повторяли раз у раз, що Спїлка сьогодні або завтра візьметь ся за радикальні способи. Все йшло далї своїм тягом, а на дні ями росло між робітниками глухе незадоволенє. Сам Має, хоч який спокійний, нарешті таки зачинав стискати кулаки.

З початку Ет'єн і Захарко ворогували між собою. Одного вечера грозив навіть один другому, що набє його по пиці. Але Захарко був розумний парубок та не любив дурних жартів; він перепросив ся зараз, коли лише Ет'єн почастував його склянкою пива на доказ

приятни. Невдовзі мусів і він склонити голову перед висшим ступнем освіти нового робітника. Навіть Левак був задоволений Ет'еном та балакав з ним про політику та хвалив ся, що Ет'ен має як раз ті самі погляди, що й він. І з поміж усіх людей, з якими разом працював Ет'ен, була лише між одним великим Шавалем і ним глуха ненависть; але вони не гнівали ся один на одного, навпаки — вони стали навіть товаришами: лише їх погляди наче кусали ся, коли вони жартували разом. Катерина була між ними двома в досить немилім стані. Вона напружала мовчки свої сили та пхала візки з резігнацією. Ет'ен помагав їй часом у роботі. З ним поводила ся вона все дуже чемненько, але з другого боку підлягала волі свого коханця, що пестив та цілував її тепер уже зовсім отверто. Всі погодили ся вже з сим станом річій, відносно Шавалю до Катерини були вже загально прийняті, навіть сама родина Катерини зажмурювала на се очі, так що Шаваль водив її що вечера за вал та провожав її потім аж до дверей хати її батька та обіймав її тут в останне на очах усіх робітників. Ет'ен докучав їй часто сими променадами, проціджуючи крізь зуби від часу до часу якесь прикре слово, так як то часто лучаєть ся в розмовах між парубками та дівчатами на дні ями; а вона відповідала тим самим голосом та чванила ся сим, що для неї робив її коханець. Але часом, коли її очі стрічали ся з очима Ет'ена, вона бентежила ся і блідла. Тоді відвертали вони звичайно голови в ріжні боки та не балакали нічого не раз увесь час, так наче вони зненавиділи одно другого через ті

обставини, що стали перегородою поміж ними і яких вони не могли зрозуміти.

Прийшла весна. Одного дня, коли Ет'ен вийшов із копальні, почув на своїм лиці теплий подув цвітня, той приємний пах новонародженої землі, ніжної зелені та свіжого, чистого повітря. Тепер за кожним виходом із ями весна ставала що-далі жвавійша та гріла його що-разу більше після десятигодинної праці на дві вічної зими, серед вохкої темряви, куди літо не заглядало ніколи. Дні ставали що раз довші, в кінці в маю вставав уже Ет'ен разом зі сходом сонця, коли вже ясне червоне небо освічувало Воре червонуватим світлом, а біла пара вилітаючи з помпи мала зовсім рожевий колір. Тепер уже робітники не мерзли йдучи на роботу, теплий вітерець віяв із країв широкої рівнини, а там у горі дуже високо співали жайворонки. Потім о третій годині розжевряне сонце разило в очі, розпалювало весь небозвід; навіть цегли на будинках світилися червоно під верствою вуглевого болота. В червні збіже було вже велике та відріжнялося своїм синьо-зеленим кольором від темно-зеленого кольору бурякових ланів. Се було безмежне море, що хвилювало від найлекшого подуву вітру. Ет'ен завважав, як воно розвивалося та росло з кожним днем та дивувався не раз, що вечером збіже було повнійше, як ще того самого дня рано. Тополі над каналом убралися в листя. Трава розстелилася на валу, цвіти вкрили сіножаті, життя пробудилося та зростало на тій самій землі, під якою Ет'ен там у глибині стогнав під тягаром праці та нужди.

Коли Ет'єн виходив тепер у вечері на прохід, то не за валом полохав закохані пари. Він ішов за їх слідами в збіжжє та віднаходив їх гнізда серед колося, що вже зачинало жовкнути, та червоного, дикого маку. Захарко і Фільомена завертали сюди та поводили ся так, наче б вони були вже старе подружжє. Стара Підпалена, що вічно слїдила за Лїдією, знаходила її все з Жанленом. Вони зчіплювали ся так сильно, що треба було поміж них аж ногу встромити, щоб їх розігнати. Що до Мукети, то вона вилежувала ся всюди; через поле не можна було перейти, щоб не побачити, як її голова ховала ся, а лиш її ноги виставали понад поверхню збіжя підчас перевертаня. Але всі ті люди були собі зовсім вільні та Ет'єн ніколи не винуватив їх за се, хіба лише такого вечера, коли побачить Катерину й Шаваля. Два рази завважив він, як вони, скоро він наближав ся, кидали ся в збіжжє, а через хвилю колоски переставали рухати ся. Раз знов, коли він ішов вузкою стежкою, ясні очі Катерини появили ся на поверхні збіжя та потім упірнили в ньому. Згодом уся ся безкрая рівнина видалась йому дуже тісною для його проходів і він уважав за лучче пересиджувати вечери в коршмі у Раснера „Під добрим ликом“.

— Пані Раснерова, дайте мені склянку...
Нї, я сьогодні не піду на прохід, у мене ноги болять.

І він звертав ся до свого товариша, що сидів звичайно за найдальшим столом в головою опертою об стїну.

— Суварін! ти не випеш одної?

— Дякую, зовсім не буду п'яти.

Ет'ен познайомив ся з Суваріном, що живе тут же побіч нього. Се був машиніст із Воре, що займав на горі сусідню умебльовану кімнату. Він міг мати яких трицять літ. Був сухий, ясноволосий, його ніжне лице було обрамоване довгим волосем та малою борідкою. Його білі, острі зуби, малий ніс та вузкі уста, його рум'яне лице — все те надавало йому жіночий вигляд. Він мав дуже лагідні риси обличчя, лише його сірі, сталеві очі кидали проміне наче блискавки. В своїй кімнатці бідного робітника не мав він нічого крім одної скрині з паперами та книжками. Він був Росіянин, про себе не розповідав ніколи та не гнівався за те, що про нього кружили в копальні всякі байки та вигадки. Робітники дуже недовіряли чужинцям та занюхали в ньому чоловіка з иньшої кляси по його малих, тонких руках. Вони вдумали найперше якусь небилицю про те, що він мав колись допустити ся вбійства та ховав ся тепер від карі. Але коли побачили, що він поводить ся з ними так по братерськи, не гордо, що роздає між дїтвору всі су зі своєї кишени, то прийняли його за свого товариша. Тепер зачала кружити про нього поголобка, що він політичний злочинець; через те дарували йому і сей злочин та вважали його товаришем недолї.

В перших тижнях завважав Ет'ен, що Суварін держить ся супротив нього в якійсь боязливій резерві. Про його історію довідався він аж пізнійше. Суварін був останнім потомком одної шляхоцької родини з тульської губернії. В Петербурзі ходив на медицину. Соціалістичний напрям, що огорнув усю тодішню молодіж, вплинув на нього так, що він поста-

новив навчити ся якогось ремесла, щоб піти в народ, пізнати його та помагати йому як рідний брат. І тепер жив він з того ремесла, бо мусів утікати з Росії по невдачнім замасі на житє царя. Цілий місяць перебував він у льоху в одного овочаря, копав підземний хідник поперек вулиці та начиняв бомби під вічною загрозою висадити себе самого разом з сею хатою в повітря. Родина зрекла ся його, а в Франції записаний був він на індексі як чужинець; власти уважали його за шпіга. Він опинив ся без гроша та був уже близький голодної смерті, коли Спілка з Монсу приняла його на роботу в той час, коли був великий брак робітників. Уже рік працював він тут як добрий, чесний та тихий робітник; один тиждень працював у день, а другий у ночі, і так пильно, що надзирателі ставили його иншим за приклад.

— Чи ти не маєш ніколи спраги? — спитав його Ет'ен сьміючись.

А він відповів своїм лагідним голосом, майже без акценту:

— Маю спрагу тоді, як їм.

Ет'ен зачав йому також жартом докучати дівчатами та божив ся, що бачив його з одною робітницею в збіжу в стороні Шовкової Овучки. Але Суварін спокійно та зовсім байдужно здвигнув плечима. З робітницею? що-ж він з нею мав робити? Жінщина була для нього хлопцем, товаришем, коли мала приятельську вдачу та відвагу муштини. В противнім разі на що стягати можливе нещастє на свою совість? Він не бажав собі ані жінки, ані приятеля, він хотів бути вільним, ні з ким не звязаним, не

хотів ані нікому лежати ані нікого мати на совісті.

Що вечера так коло девятої години, коли вже коршма була порожня, Ет'єн сидів тут, щоб побалакати з Суваріном. Ет'єн випивав малими ковтками склянку пива, а Суварін курив без перерви цигаретки, так що йому вже від них пальці пожовкли. Його містичні очі слідили за димом, що уносив ся в гору. Він сидів усе наче в глибокій задумі. Його тремтяча, нервова ліва рука гойдала ся легенько в повітрі, щоб чимось зайняти ся. Звичайно садовив він собі на коліна фамілійного крілика; се була товста, вічно повна самиця, що жила в хаті вільно та ніхто крім нього не журив ся про неї. Він назвав її Польонією. Вона приходила все до нього, сідала собі коло його ніг та дивила ся на нього. Потім уставала, обнюхувала його штани та дряпала його лапками по ногах доти, доки він не візьме її на коліна як дитину. Тоді притулювала ся до нього, спускала вуха вниз та заплющувала очі. А він майже несвідомо гладив її рукою по сїрій, шовковій шкірці та був задоволений з того, що се миле, тепле сотворіне так привязало ся до нього.

— Знаєте? — сказав Ет'єн одного вечера — я дістав лист від Плїшара.

В коршмі крім них був лише Раснер. Останній гість пішов уже як раз до робітницьких хат, де вже всі клали ся спати.

— Справді? — скрикнув Раснер стоячи перед своїми двома постояльцями. — Що тепер з ним дїється, з тим Плїшаром?

Ет'єн провадив уже два місяці живу кореспонденцію з Плїшаром, мехавіком у Лілі,

та довів йому про своє нове заняття в Монсу. Плішар провадив соціалістичну пропаганду та вчив тепер Ет'єна, як має ширити соціалістичні ідеї серед гірників.

— Він пише, що організація розвивається дуже добре. Мабуть відусюди прибувають нові члени.

— А ти що кажеш про їх товариство? — спитав Раснер Суваріна.

Суварін гладив голову Польонії, випустив клубок диму та відповів своїм спокійним тоном:

— Ат, дурниці!

Але Ет'єн розпалився. Він був підготовлений до революції та видався з запалом у боротьбу проти праці проти капіталу, як звичайно кидаться люди темні, коли до них дійдуть перші промінці просвіти. Тут річ ішла про міжнародну організацію робітників, про ту славу Інтернаціоналку, що як раз засновувалася в Лондоні. Чи-ж се не був велитенський подвиг, початок кольосальної боротьби, через яку вже нарешті справедливість буде тріумфувати? Нема вже меж між державами, робітники з усього світа повстають та лучаться разом, щоб забезпечити робітникови запрацьований ним хліб. А яка проста і яка велика ця організація: на самім низу стоїть секція, що репрезентує одну громаду; далі йде федерація, що групує всі секції одної провінції; потім іде нація, а на самім версі все людство, яке заступає Генеральна Рада, де кожда нація репрезентована одним кореспондуючим секретарем. Поки мине пів року, весь світ буде в їх руках, вони будуть диктувати закони своїм панам, як що вони не перестануть визискувати робітників

— Дурниці! — повторив Суварін. — Ваш Карло Маркс стоїть ще на тім становищі, що хоче переперти все лише натуральними силами. Отже ніякої політики, ніяких конспірацій, неправда? Все повинно робити ся явно та все виключно на те, щоб підвисшити платню... Дайте мені сьвятий спокій з вашою еволюцією! Підпаліть міста з чотирьох кінців, вимордуйте народи, скосіть усе з поверхні землі, а як уже нічого не лишить ся з того гнилого сьвіта, може настане новий, кращий.

Ет'ен розсьміяв ся. Він не все годив ся зі словами свого товариша, а ся деструктивна теорія видала ся йому сьмішною. Раснер, що як господар був більше практичний та мав здоровий розум, не вважав за відповідне сварити ся. Він хотів лише розібрати сю річ докладнійше.

— Отже що-ж? Ти хочеш заложити секцію в Монсу?

Як раз того хотів Плішар, що був секретарем Північної Франції. Він викладав докладно користи, які принесе організація гірникам на випадок страйку. Ет'ен як раз думав про близький страйк: справа осібної плати за підпране зле скінчить ся, треба лише якої найменшої зачіпки з боку Спілки, і всі копальні збунтують ся.

— Найгірше з сими вкладками — заявив Раснер чемненьким голосом. — Пятьдесять сантимів на рік для генеральної каси, два франки для секції — се хиба марниця? Заложу ся, що багато не схоче сього дати.

— Тим більше — додав Ет'ен — треба тут заложити вперед щадничу касу, а потім у потребі можна буде перемінити її на страй-

кову касу. В усякім разі час уже подумати про ті річи. Я готов зачинати зараз, коли й иньші готові.

Настала тиша. Нафтова лампа чадїла над лядою. Крізь широко відчинені двері чути було виразно, як паляч у Воре вагрібав лопатою вугля в огнище машини.

Панї Раснерова вїйшла до кімнати в своїй віковичній чорній сукні. Вона здавала ся в нїй ще висшою, як була дійсно. Якийсь час стояла мовчки та слухала з нахмуреним обличчєм. Потім перервала мовчанку.

— Все так подорожшало! Мушу вам сказати, що я заплатила за яйця двацять два су... Мусить наступити крах!

Сим разом усї три мущини були тої самої гадки. Вони балакали один по другім за сумованим голосом і тепер зачали ся загальні наріканя. Робітник не в силі удержати ся, революція побільшила лише його нужду. Від 1789 року збогатили ся лише самі пани, а вони такі ласі, що не лишають робітникови навіть вилізати дно миски. Хто може сказати, що робіникам дістала ся відповідна частина з того надзвичайного зросту богацтва й добробиту за останніх сто лїт? Се було просте кепкованє, коли проголошено їх вільними: вільно їм лише здихати з голоду, ну, і як бачимо, вони користають із сеї волї. Се ще не дав їм хлїба в рот, що вони голосують на тих панків, що то потім сьміють ся з них у кулак та не журять ся про нуждарів більше як про свої старі черевки. Ні, таким або иньшим чинном треба вже раз покласти тому кінець, чи се буде спокійною дорогою при помочі нових законів, коли вислухають одні других як рідні брати, чи се

станеть ся яким диким способом заглади та взаїмної різанини. Діти побачать се зовсім певно, коли старі не бачили того, бо се століте не може скінчити ся без нової революції, але сього разу робітницької революції. Се буде переворот, що перечистить суспільність від гори до низу та відбудує її з більшою справедливістю.

— Мусить наступити крах! — повторяла енергічно панї Раснерова.

— Так, так, крах мусить наступити! — кричали всі три.

Суварін гладив тепер вуха Польонії, а вона начупурила ніс із задоволення. Він відізвав ся півголосом, наче сам до себе.

— Чи-ж се можливо підвисшити платню? Та-ж вона усталена зелїзним законом на ту доконечну суму, що як рав вистарчає робітникам на те, щоб могли їсти сухий хліб та фабрикувати дїтїй... Коли платня зменшить ся, робітники здихають з голоду, а потреба нових людей підвисшить її знов. Як вона знов побільшить ся, тоді стільки їх зголошувть ся до праці, що платня знов падає... Се рух вагадловий порожнього черева, се засуд на вічний голод.

Коли він отак забував ся та розбирав справу як учений соціяліст, Ет'єн і Раснер зачинали непокоїти ся. Їх бентежили пессімістичні докази Суваріна і вони не знали, що йому на се відповісти.

— Слухайте! — зачав він знов своїм звичайним спокійним голосом, вдивляючи ся в них, — треба все знищити, або голод буде тревати вічно. Так! анархія і більше нічого,

землю треба змити кровю, очистити пожежею!...
Потім побачимо, що буде далі.

— Ви, пане, маєте рацію, — заявила пані Раснерова, що не вважаючи на свої революційні замахы поступала таки дуже чемненько.

Ет'єн з одчаю над своєю темнотою не хотів довше дискутувати. Він устав кажучи:

— Ходімо спати! Се все не перешкодить мені завтра встати о третій рано.

Викуривши цигаретку, що прилипла до його уст, узяв Суварін делікатно крілика по-під черево, щоб поставити його на землю. Раснер замкнув хату. І вони розійшли ся мовчки, а в їх вухах шуміли ще слова сьогоднішньої розмови, а голови їх були наче наповнені тяжкими питаннями, які вони обговорювали сьогодні.

І що-вечера повторяли ся подібні розмови в порожній кімнаті за склянкою пива; Ет'єнови треба було цілу годину на те, щоб вицити її. Засіб темних думок, що спали в ньому, сколихнув ся та збільшав ся. Жадоба знання мучила його і він довго вагав ся позичити яку книжку у свого сусіда, що на жаль мав майже самі російські та німецькі твори. Вкінці позичив він таки одну французьку книжку про робітницькі організації. „Також дурниці“, як казав Суварін. Так само читав він реґулярно одну часопись, яку передплачував Суварін, а то „Le Combat“, анархістичний листок, видаваний у Женеві. Впрочім хоч вони сходили ся разом що дня, все-ж таки Суварін був усе замкнений у собі та робив таке вражінє, наче б він волочив ся по сьвіту без усякого почутя, без усякої охоти, немов би йому про весь сьвіт було байдуже.

В перших днях липня поліпшило ся положенє Ет'єна. Серед сього монотонного життя в копальні трапив ся один випадок: робітники, що працювали в жилі Гійома, натрапили на сильні вибухи газів, що свідчили про якусь зміну в покладі вугля. Без сумніву мусіла десь недалеко утворити ся нова прогалина. І дійсно, скоро віднайдено там прогалину, якої інжинєри досі не знали, хоч були дуже докладно обізнані з усім тереном копальні. Се перевернуло до гори ногами всю копальню; нї про що иньше не балакано, лише про затрачену жилу, що мусіла зсунути ся на дно сеї нової прогалини. Старі гірники нащурили вже свої носи як вправні пси, пущені на шуканє вугля. Але тимчасом робітники з жили Гійома не могли сидіти склавши руки; невдовзі заповіли розліплені оголошеня, що Спілка виставляє нові акорди на ліцитацію.

Одного дня по виході з ями відпровадив Має Ет'єна та запропонував йому, щоб він уступив яко рубач до його спілки на місце Левака, що перейшов до иньшої спілки. Він полагодив уже сю справу з головним доглядачем та з інжинєром, що були дуже задоволені з Ет'єна. Розумієть ся, Ет'єн прийняв сей скорий аванс. Він тішив ся, що Має з кождим днем що раз більше поважає його.

У вечері пішли вони разом до копальні, щоб прочитати оголошеня. На ліцитацію були виставлені відділи жили Фільонїєр у північних корідорах Воре. Вони мабуть не давали великої користі, бо Має хитав головою, коли йому Ет'єн відчитував умови праці.

Другого дня спустили ся вони в яму, щоб піти оглянути жилу виставлену на ліцитацію.

І дійсно показало ся, що обставини не були зовсім корисні: далеко від входу, терен нетривкий та легко валив ся, поклад тоненький, а вуголь твердий. Але що-ж! хто хоче їсти, мусить працювати. Найближшої неділі пішли вони на ліцитацію, що відбувала ся в великій шопі; проводив малий Негрель у товаристві Дансаера, бо старший інженер не був присутній. Прийшло пять чи шістьсот робітників. Вони стояли проти малої естради, уміщені в однім кутку шопи. Ліцитація відбувала ся так скоро, що чути було лише глуху мішанину голосів та викликувані числа, приглушувані новими числами.

Хвилину Мае бояв ся, що не зможе вдержати ся при котрім із сих сорока акордів, які Спілка виставила на ліцитацію. Всі конкуренти зменьшали ціну, бо була чутка про кризу та великий брак праці. Інженер Негрель не спішив ся через се та чекав спокійно, доки ціни не поспадають можливо найнижше. Дансаер хотів прискіпити ліцитацію та брехав неймовірні дива про доброту жили. Щоб дістати своїх пятьдесят метрів жили, мусів Мае бороти ся з одним зі своїх товаришів, що також завзяв ся дістати сей самий кусень. Вони на переміну зменьшували ціну візка на один сантиметр. І коли Мае нарешті побідив, то се стало ся лише завдяки тому, що він так сильно знизив ціну візка, що аж дозорець Рішом гнівав ся за те. Рішом стояв за ним та штовхав його ліктем, кажучи гнівно, що він ніколи не пристав би на таку ціну.

Коли вони вийшли з шопи, Ет'єн почав лаяти ся. Як раз вертав ся зі збіжа Шаваль в товаристві Катерини, що забавляв ся тоді,

коли його будучий тесть клопотав ся важними справами. Ет'єн розкричав ся перед ним :

— Сто чортів! се чистий рабунок!... Вони тепер змушують робітника, щоб нищив другого робітника!

Шаваль розлютив ся. Він ніколи не зменьшив би ціни!

А Захарко, що з цїкавості надійшов також сюди, заявив, що він як так, то й зовсім не має охоти працювати. Ет'єн утихомирив їх таким голосом, що видко було, як він давить у собі крайну лютість :

— Швидко буде сьому кінець! Прийде час, що ми будемо панами!

Має онїмів від часу ліцитації, та аж тепер здобув ся на слово. Він повторив :

— Панами... Сто чортів, пора, крайна пора на се!...

II.

В останню неділю липня було велике сьвято патронки Монсу. Коли лише в суботу настав вечір, чепурні господині в робітницьких домах заходили ся мити свої хати. Се була справдішня потопа; повні відра води виливано на стіни та на підлогу. В неділю рано підлога ще не висохла, хоч її посипано білим піском. Сей пісок — се була єдина розкіш, яку могли дозволити собі вбогі капшуки робітників. День мав бути дуже гарячий, повітря віщувало бурю. Се був один із тих днів, так частих літом на сих рівних, голих, безкраїх рівнинах північної Франції.

У Маедів неділя припізнювала час установа. Батько вже о п'ятій годині почав лягати на своє ліжку та зараз став одягати ся; але діти продовжили собі сон аж до дев'ятої години. Мае пішов курити люльку на свій огородець, але швидко вернув до хати, щоб з'їсти шматок хліба. Весь ранок не знав він, до чого взяти ся: поправив коновку, що текла, приліпив на стіні під годинником портрет одного принца з цїсарської родини, подарований дітям. Тимчасом інші з його родини почали сходити на низ; старий Бонмор винїс крісло на двір, щоб сісти собі на сонці; Маедиха й Альзіра взяли ся до вареня. Катерина убрала Ленору

й Анрі і привела їх на низ. Вибила вже одинацята година, а по всій хаті розходив ся запах крілика вареного з бараболею. Аж тепер появили ся Захарко й Жанлен. Вони мали напухлі очі від снання та позіхали ще здорово.

Всі робітники з причини сьвята були в веселім настрою та повиходили на двір. Дим виходив із кожного комина, бо всюди варено вже обід. Сьогодні спішили ся всі з обідом, щоб потім помандрувати громадками до Монсу на забаву. Юрби дїтвори розбивали ся по всіх усюдах, а робітники проходили ся тяжкою, лїнивою ходою, як звичайно в дні відпочинку. На плечах мали вони лише сорочки. Всі двері і вікна були широко повідчинювані, бо була гарна погода, а крізь них видко було цілий ряд покоїв. Усюди перемінювано постелю, жінки й дївчата вештали ся, живо базїкаючи та жестикулюючи. Від одного кінця домів до другого чути було запах крілика, сей запах заможної кухні, що того дня придушав острій запах смаженої цибулі, який ще таки й досї не ввітрив ся від попереднього дня.

Маеди з'їли обід рівно в полудне. Вони сиділи досить тихо в порівнаню до загального гомону по всіх домах, до сих голосних розмов із дверей до дверей, сього крику жінок, що вічно бігали по своїх сусїдках, гукали одна до другої, позичали собі всякі річи, вигоняли або припроваджували дїтей до хати, виплескуючи їх при тім по спині. Впрочім Маеди гнівали ся вже три тижні зі звоїми сусїдами Леваками через се вічне спірне питанє задля шлюбу Захарка й Фільомени. Чоловіки сходили ся разом, лише жінки вдавали, що не знають себе більше. Сей гнів зміцнив за те

зносини з Перониною. Але Пероніха лишила на жаль свою маму, Перона й Лідію в хаті, а сама пішла вже дуже рано до Маршієна до своєї своячки, щоб перебути у неї сьогоднішній день; а люди жартували собі з сього, бо знали добре ту своячку: вона мала вуси та була головним дозорцем у Воре. Маєдиха заявила, що се не дуже гарно лишати свою рідню в таке сьвято.

Крім крілика, вигодуваного в шопі за місяць, мали Маєди на обід ще й сити юшку та яловичину. День платні за пів місяця як раз припав учора. Вони не пам'ятали ще такого сьвята. Навіть на останню сьв. Варвару, себ то у те велике гірницьке сьвято, коли вони три дні нічого не роблять, крілик не був такий жирний та такий мягенький. Почавши від маленької Естелі, в якої вже прорізувалися зуби, аж до старого Бонмора, що вже зачинав тратити свої, працювало десять пар щелеців так щиро, що навіть кости пощезали. М'ясо було добре; але вони зле переварювали його, бо дуже рідко доводилося його бачити. Все з'їлося, лишився хіба кусень м'яса з юшки на вечерю. Як хто у вечері зголоднів, то може собі ще з'їсти шматок хліба з маслом.

Перший щез Жанлен. Бебер чекав його за школою. Довго вони волочилися, поки стрінули Лідію, бо Підпалена постановила не виходити нікуди та тримати її при собі. Нараз побачила вона, що Лідія втекла; тоді наробила івалту на всю хату та вимахувала своїми висохлими руками в скаженій злості. Перонові се вже надокучило і він пішов собі спокійно на забаву; він не мав за те жадних докорів совісти, бо знав, що його жінка також

не дасть себе скривдити та пошукає собі деінде радощів сього сьвіта.

Потім пішов старий Бонмор, а Має рішився також пройти ся на сьвіжім повітрі, але перед виходом запитав у жінки, чи прийде за ним до Монсу. Ні, їй годі буде. Се справдішня кара божа з сею дїтворою; хоч можливо, що таки вийде на хвилину; вона ще надумаєть ся. У всякім разі, як вона вийде, то вже вони десь здіблють ся. Має вийшов на двір та надумував ся хвилинку, куди йти. Потім поступив до сусідів заглянути, чи Левак уже готовий. Тут застав Захарка, що чекав на Фільомену. Левакова почала зараз на сю вічну тему про весіле. Вона кричала, що Маєди кепкують собі з неї, що вже в останнє буде говорити про се з Маєдихою. Що се за жите — удержувати дїтий своєї дочки без батька, а до того не дбає їх мати про них ані крихти, лише волочить ся вічно зі своїм любим! Захарко повторював вічно те саме, що він охочо годить ся женити ся, лише що мати боронить. Тимчасом Фільомена накладала собі спокійно чіпчик на голову, а потім Захарко повів її геть. Левак пішов ще равійше. Має відіслав Левакову з її справою до своєї жінки, а сам вийшов скоренько. Бутелю кінчав як раз їсти шматок хліба, спершись обома ліктями об стіл. Має просив його по приятельськи на склянку пива, але він ніяким чинном не хотів сього прийняти. Він лишив ся в хаті як взірцевий муж.

Робітницькі хати почали помалу випорожнювати ся. Всі мушцини виходили з будинків одні за другими. А дівчата чекали в дверях, поки їх батьки відійдуть, та кидали ся потім в обійми своїх коханців, виходили на забаву

в противний бік. Скоро батько Катерини щез за скрутом дороги коло церкви, побачила вона Шавалю та побігла за ним, щоб іти разом до Монсу. Мати лишила ся в хаті сама з малими дітьми та не могла й кроку зробити з хати. Вона налила собі другий горщик горячої кави та пила її малими ковтками.

В хатах лишили ся тепер самі лише жінки. Вони запрошували до себе одна другу, частували себе кавою за теплими та забрудженими столами ще від обіду.

Мае пронюхав, що Левак сидить „Під добрим ликом“, і пішов повільною ходою до Раснера. І дійсно, за коршмою в тіснім огороді оточенім парканом грав Левак з товаришам в круглі. З боку стояли старий Бонмор та батько Мук. Вони не грали, лише слідили очима за бігом кулі та так сильно були сим заняті, що забули навіть доторкнути себе ліктями. Сонце пекло як огонь, і ніде не було тіни, хіба лише вузенька смужка здовж коршми. Тут сидів також за столом Ет'єн та пив пиво. Йому було нудно, бо Суварін лишив його та пішов на гору до своєї хати. Майже що неділі замикав ся Суварін у себе та писав або читав.

— Будеш грати? — запитав Левак Маеда.

Але Мае відмовив ся. Так скажено пече, що він уже вмліває від спраги.

— Раснер! — кликнув Ет'єн. — Принеси одну склянку!

Потім звертаючи ся до Маеда додав:

— Маєш знати, я плачу.

Вони тепер тикали собі.

Раснер не спішив ся дуже; треба було гукати на нього три рази. Нарешті принесла

склянку теплого пива пані Раснерова. Ет'єн зачав тепер тихійшим голосом нарікати перед Маедом на своє мешканє: певна річ, що його господарі чесні люди з людяними поглядами, але пиво не варте нічого, а харч просто неможливий! Він був би вже давно змінив мешканє, але знов іти з Монсу до роботи трохи далеченько. Ранійше чи пізнійше мусітвме він пошукати собі хати у якої родини в робітницьких домах.

— Розумієть ся — повторив Має своїм повільним голосом — розумієть ся, тобі було б ліпше у якоїсь родини.

Нараз залунало голосне гуканє. Левак повалив усі круглі одним ударом кулі. Мук і Бонмор сиділи мовчки поспускавши ноги до землі. На їх лицах видко було вираз повної похвали. Всі тішили ся з сього мистецького діла Левака, а загальна радість побільшила ся ще, коли грачі побачили над парканом усміхнене лице Мукети. Вона волочила ся там уже з годину та приступила ближше, коли почула голосний сьміх.

— Якже-ж се? ти сама? а деж твої коханці? — крикнув до неї Левак.

— Я їх нагнала всіх. Тепер як раз шукаю нового — відповіла Мукета весело та без сорому.

Кождий пропонував їй себе та загрівав її грубими словами. Вона відказувала головою, сьміяла ся ще дужше та удавала незнайку. Її батько був присутний при сих жартах та навіть не відвернув очий від повалених круглів.

— Гляди-но! — казав далі Левак гльпнувши оком на Ет'єна — ми знаємо добре, на

кого ти полюєш, моя дитино!... Ну, але його хіба силою дістанеш.

Ет'єн розсміяв ся. Мукета дійсно крутила ся коло нього. Але він не хотів, хоч вона бавила його; він не чув найменшої охоти до неї. Кілька хвилин стояла вона ще за парканом та поглядала на нього своїми великими очима. Потім відійшла помалу, лице її відразу спозажніло, наче вона була дуже змучена спекою.

Півголосом почав Ет'єн знов давати Маєдови довжезні поясненя про конечну потребу для гірників із Монсу заснувати щадничу касу.

— Коли Спілка каже, що ми вільні, — повторяв він — то чого-ж ми маємо боятися? Ми не маємо нічого крім тої платні, яку вона нам дає по своїй уподобі. Щастє, що нам ще нічого не відшибає. Сам розум велить заснувати під боком Спілки товариство для взаїмної запомоги. Що найменше мали б ми користь із такого товариства підчас наглої потреби.

І він зачав розбирати подробиці, пояснювати організацію та обіцював, що сам займеть ся всім.

— Я дуже радо пристану до того — сказав нарешті переконаний Має. — Лише хто знає, чи иньші... Намагай ся намовити инших.

Лєвак виграв; круглі покинено, щоб випити пиво. Має не хотів випити другої склянки: пізнійше випе, адже до вечера ще далеко. Нараз пригадав собі про Пєрона. Де він міг бути, сей Пєрон? Без сумніву в коршмі Лянфані. Він намовив Ет'єна і Лєвака, та всі три пішли до Монсу, а в тій хвилі нова громада кинула ся до круглів коло коршми „Під добрим ликом“.

По дорозі треба було ще вступити до коршми „Казімір“, а потім до шинку „Поступ“. Обидві ті коршмини стояли біля шляху, а товариші запрошували їх крізь відчинені двері: не було як відмовити ся. За кожним разом ішла склянка, або дві — коли вони з чемності віддячували ся. Вони лишали ся тут десять хвилин, перекидували ся з товаришами кількома словами, та ступали знов пару кроків далі до слідууючої коршми. Вони, розумієть ся, тримали ся дуже добре на ногах; вони знали добре се пиво: чоловік міг ним заляти ся весь та не мав ніякого немилого почуття, крім хіба того, що се пиво треба трохи вже скоро вилляти назад і то таке чисте, як вода просто з жерела. В коршмі „Лянфан“ натрапили вони простісїнько на Перона, що кінчив як раз другу склянку та випив потім іще третю, лише щоб стукнути ся з ними. Природна річ, вони напили ся також. Тепер було вже їх чотири. Вони вийшли з тим наміром, щоб заглянути, чи Захарко не сидить часом у коршмі „Тізон“. Коршма була порожня, вони зажадали по склянці, щоб хвилю подождати, чи не надійде Захарко. Потім нагадали собі про шинок „Сент Ельоа“, та приняли тут чергу бомб від дозорця Рішома. Тепер волочили ся від коршми до коршми вже без жадної вимови, от так собі лише, щоб трохи пройти ся.

— Треба піти до Вулькана! — сказав нараз уже трохи підохочений Левак. Усі інші розсьміяли ся та вагали ся, чи йти чи ні. Але сьвяточне пиво вже вступило їм трохи до голови і вони рішили ся нарешті відвести туди товариша. В вузкій і довгій залі Вулькана стояла в глибині естрада зроблена з дощок. По

ній вештало ся пять співачок видекольтованих неможливим чином, з безсоромними рухами. Сї співачки, то були відпадки розпустних дівчат із Ліля. Коли який гість хотїв одну з них дістати за дошками естради, то давав їй десять су. Тут сидїли головно молоді робітники аж до чотирнацятилїтнїх хлопцїв, уся молодїж копалень. Вони пили тут бїльше горїлку як пиво. Кїлька старих гїрників відважило ся та кож прийти сюди, крім того були ще тут любашні жонатї люди з робітницьких хат, ті, що то їх господарство валяло ся в болотї.

Нашї чотири гостї засїли за малим столом, а Ет'єн учепив ся знов до Левака та пояснював йому свїй намір заснованя щадницї. Він брав ся за пропаганду з завзятем новонаверного соціалїста, певного в тому, що має сповнити дуже важну місію.

— Кождий член може легко вложити двацять су що місяця. З сих складаних двацяти су назбираєть ся за чотири або пять років величезний капїтал. А хто має гроші, має силу, не правда? В яких будь обставинах. Ну, що-ж ти на те?

— Я не перечу, — відповів Левак трохи збентежений. — Про се ще поговоримо.

Його запалювала одна білявка кольосальної будови тїла. Він завзяв ся лишити ся, а Має і Перон допили свої склянки та хотїли піти, бо не мали охоти чекати дальшої сцени.

Вони вийшли, а Ет'єн зараз за дверима наскочив на Мукету. Вона, здаєть ся, слїдила за ними. Вона вічно волочила ся за Ет'єном та зиркала на нього своїми великими, витріщеними очима, сьміючись сьміхом веселої дів-

чини, наче б хотіла сказати: „Хочеш?“ Ет'єн жартував з нею та здвигав плечима.

Тоді вона буцім ображала ся та щезала в натовпі.

— Де подів ся Шаваль? — запитав Перон.

— Правда! — сказав Мае. — Він певно сидить у Пікетї... Ходімо до Пікети.

Але коли вони в трьох наблизвили ся до коршми „Пікет“, задержав їх крик бійки, яка саме счинила ся в дверех коршми.

Захарко грозив кулаком одному вальонському шлюсареви, сильному і флегматичному парубкови. Шаваль заклав руки в кишенї, стояв та дивив ся.

— О! Ось і Шаваль — сказав Мае спокійно. — Він стоїть з Катериною.

Катерина і Шаваль проходили ся разом уже добрих пять годни. По всій сїй широкій дорозі, що йшла легкими закрутами через Монсу поміж двома рядами низьких, помальованих хат, снували як комашня юрби народу. Віковічне болото висохло, а в повітрі носив ся чорний порошок наче хмара, що несе з собою тучу. По обох боках дороги коршми були переповнені людьми, так що в середині не було вже місця і столи позаставлювано рядом аж до самої дороги. На краю дороги стояв знов подвійний ряд столів та крамів з забавками. Тут продавано головно хустки та зеркала для дівчат, ножики та шапки для хлопців, не згадуючи вже про всяке цукринє та безлїч иньших солодощів. Коло церкви стріляно з луків. Напротив дирекції Спїлки відбували ся гри в мяча. В тїм кутку, куди виходила дорога до Жуазеля, на загородженій

площі юрба людей дивила ся на бійку когутів. Се були два великі червоні когуди озброєні в зелізні остроги; з горла їх лила ся вже кров. Кілька кроків далі у Меґрата можна було вигравати на білярді фартушки та штани. Від часу до часу наставала нараз тиша: се вся юрба брала ся за своє пиво та наповняла ним мовчки свої жолудки, пючи його разом з печеною бараболею. Пекло нестерпно, а руштики для печеня бараболі, розставлені на дворі, побільшували ще спеку.

Шаваль купив Катерині зеркало за дев'ятьдесят су і фартушок за три франки. Кожним разом, як вони проходили ся сюди й туди по дорозі, стрічали вони Мука і Бонмора, що прийшли також на празник до Монсу та проходили ся своїми тяжкими ногами все вкупі в глибокій задумі. Але иньша стріча розсердила Катерину і Шавала: вони побачили, як Жанлен намовляв Бебера й Лідію вкрати пляшку горівки з одного шинку, що був лише на час сьвята поміщений край дороги. Катерина надавала своєму браткови товчеників, але Лідія втікала вже тимчасом з одною пляшкою. „Сі каторжні дїтваки скінчать напевно на шибениці“, кричала Катерина.

Коли вони прийшли потім до коршми „Під стятою головою“, впало Шавалеви на думку завести свою любку до середини, щоб побачити конкурс посьмітюшок, який уже тиждень заповідали афіші на дверех коршми. До конкурсу стануло п'ятнадцять людей із Маршіена і кождий приніс із собою дванацять кліток. Клітки висїли вже на паркані на подвір'ю коршми і були позаслонювані зі всіх боків, так що замкнені в них посьмітюшки сиділи поки що тихо.

Розходило ся о те, котра посьмітюшка повторить у протязі години найбільше разів одну і ту саму фразу свого співу. Кождий супірник стояв побіч своїх кліток з крейдкою в руках та записував число фраз кождої своєї посьмітюшки. Всі вони контролювали один другого. Посьмітюшки почали співати, одні нижшим голосом, другі висшим, і всі з початку несміливо і з довгими павзами між одною і другою фразою. Але скоро спів одних побуджував других, вони почали співати що раз швидше і з малими лише павзами; нарешті посьмітюшки перегонювали себе в співі так завзято, що декотрі з них попадали мертві зі змученя. А їх властителі підбадьорювали їх криком та гукали до них вальонською мовою, щоб далі співали, як що котра з них скінчила свою фразу. А яка сотка глядачів стояла мовчки серед того пекельного галасу сто вісімдесяти посьмітюшок, що вічно і вірно повторяли одну і ту саму каденцію. Вся публіка була сим вельми зацікавлена і слїдила з напруженєм, як Вальонці значили число фраз. Нарешті одна посьмітюшка дістала першу нагороду в формі чайника для кави з кованого зелїза.

Катерина і Шаваль дивили ся на се вдовище, коли сюди прийшли Захарко й Фільмена. Вони стиснули ся всі за руки та стояли потім укупі. Нараз Захарко розсердив ся дуже, бо завважав, що якийсь шлюсар, який із цікавості прийшов також сюди зі своїми товаришами, щипав його сестру за лятки. Вона почервонїла дуже, але намагала ся заспокоїти брата, бо бояла ся, щоб із сього не зчинила ся яка бійка; вона тремтіла вся, коли погадала, що всі шлюсарі можуть кинути ся на Шавалю,

як би вона не дала себе щипати. Вона знала добре муштин та й не боронила ся. Впрочім Шаваль лише всьміхнув ся і всі четверо вийшли з коршми. Здавало ся, що вся справа вже скінчила ся. Але ледви вони вийшли до Пікети та напили ся пива, коли ось знов появив ся той самий шлюсар та зачав кепкувати собі з них та пхав ся їм під ніс, немов шукав зачіпки. Захарко ображений у своїх фамілійних почуваннях накиннув ся на сього безличного панича.

— Се моя сестра, ти свиняче вухо!... Чекай, кроть твою мать, я тебе навчу пошани!

Люди кинули ся між обох парубків, щоб розборонити їх. Шаваль стояв зовсім спокійно та повторяв лише раз-у-раз:

— Лиши його! се до мене належить... Кажу тобі, що я плюю на нього!

Має надійшов зі своїм товариством. Він заспокоїв Катерину та Фільомену, що вже розплакали ся. Тепер уже вся юрба реготала ся, а шлюсар щез десь без сліду. Щоб дати край усій справі, Шаваль, що був у коршмі Пікеті як у себе дома, велів дати по склянці пива. Ет'єн мусів стукнути ся з Катериною, всі піли разом, батько, дочка з своїм коханцем, син зі своєю любкою. Всі казали чемно: „На здоровле чесному товариству!“ Потім завзяв ся Перон заплатити другу чергу. Всі сиділи в найбільшій згоді, коли нараз Захарко попав у крайну лютість побачивши свого товариша Мукета. Він покликав його та встав, щоб піти, як він казав, закінчити свою справу зі шлюсарем.

— Я мушу йому поторошити ребра!... Шавалю, наглядай за Фільоменою та Катериною. Я зараз верну ся назад.

По черзі велів Має дати пива.

— Ну, коли син хоче пімстити ся за свою сестру, то се дуже добре з його боку, — мовив він. Але Фільомена, від коли побачила Мукета, хвтала лише спокійно головою. Се зовсім певно, що обидва пройдисьвіти пішли просто до Вулькана.

Празник кінчив ся вечір забавою з танцями в Бон-Жуає. Ся буда була власністю вдовиці Дезіри. Вона була здорова, пятьдесятилітня баба, кругла як бочка, але ще така сьвіжа, що мала ще тепер аж шість коханців, одного на кожний день у тижні, як вона казала, а всіх шість разом на неділю. Всіх вуглярів називала вона своїми дітьми, зворушена сими потоками пива, що плыло у неї вже три роки. Вона чванила ся також тим, що ні одна дівчина з копальні не вийшла замуж, не пошукавши перед тим собі у неї судженого. Буда Бон-Жуає складала ся з двох кімнат: в одній був шинок з лядою та столами, крізь широкі двері входило ся до другої просторої кімнати, де відбували ся танці. Лише на середині сеї залі була підлога з дощок, а довкола неї йшов цегляний тік. Заля була удекорована двома вінцями з паперових цьвітів, що висіли на вхрест з одного кутка стелі до другого. На середині лучила сі два вінці корона з таких самих цьвітів. На стінах висіли рядом золочені таблиці, де були виписані імена сьвятих: св. Ельоа, патрона ковалів, св. Кріспіна, патрона шевців, св. Варвари, патронки гірників; цілий календар усяких станів. Три музиканти грали

на підвищеному подібнім до казальниці, а стеля в залі була така низька, що музиканти діставали вже головою до неї. У вечері для освічення вішали чотири нафтові лампи в чотирьох кутках залі.

Сеї неділі гуляли там уже від п'ятої години при деннім світлі, що падало крізь великі вікна. Але аж о восьмій годині в обох хатах було повно. На дворі зняв ся великий вітер, що сипав грубим чорним піском людям в очі, та кидав ним з бренькотом о залізні печі, в яких пекли бараболю. Має, Ет'єн і Перон увійшли до Бон-Жуав та знайшли тут знов Шавалю, що гуляв з Катериною; Фільомена стояла сама та дивила ся на них. Левак і Захарко не вернули ще. В залі, де гуляли, не було ніяких лавок коло стіни, отже Катерина після кожного танцю сідала собі для відпочинку в другій кімнаті за тим столом, де сидів її батько. Покликали також Фільомену, але вона воліла лучче стояти. Зачало смеркати ся, три музиканти почали сварити ся за світло. В залі не можна вже було пізнати нікого, видко було лише живі рухи клубів та грудий серед мішанини рук і ніг. Нараз повішено з бренькотом чотири лампи, і тоді все стало ясно видно: червоні лиця, розтріпане волосє, літаючі сукні, що вимітали острій сопух людського тіла. Має показав Ет'єнови Мукету, грубу та круглу наче свиняча кишка, що крутила ся завзято в руках якогось сухого, високого робітника: вона мусіла вже потішити ся, бо таки знайшла собі кавалера.

О восьмій годині появилася Маєдиха з Естелею на руках. За нею йшла її дівтора: Альзіра, Анрі й Ленора. Вона прийшла сюди про-

стісїнько з хати за своїм чоловіком і не сумнївала ся анї трошки, що знайде його тут.

Нїхто ще не йшов вечеряти, нїхто ще не чув голоду, бо у кожного було черево повне кави або пива. Навпаки, тепер лише почали сходити ся жінки. За Маєдихою прийшла Левакова разом з Бутелю, що провадив за руки Ашіля та Дезіре, малих дїточок Фільомени. Люди зачали щось між собою шепотїти, коли побачили, як обидві жінки, що доси вічно сварили ся, тепер балакають зі собою в найлучшій згодї. По дорозї полагодили вони між собою дуже важну справу: Маєдиха згодила ся нарештї на шлюб Захарка з Фільоменою. Їй дуже жаль було того зарїбку, що їй приносив її найстарший син, але з другого боку вона дала переконати себе, що се велика кривда для Левакової. І хоч не знала, як тепер повяже кінці свого господарства, коли відпаде головна рубрика її доходів, усе-ж таки силувала ся мати веселий вираз лиця.

— Сїдай тут, сусїдо — сказала вона вказуючи на стіл, що стояв побіч того стола, де пив Має з Ет'єном і Пєроном.

— Мого чоловіка нема з вами? — запитала Левакова.

— Зараз прийде, що йно не видко — відповіли вони.

Всї позасїдали за стіл, і Бутелю і вся дїтвора, і було так тїсно, що обидва столи виглядали як один. Зажадали пива. Фільомена побачивши свою маму та дїтий наблизилася до них. Вона сіла коло стола, легкий усміх задоволення вкрив її лице, коли довідалася, що нарештї вже повінчають її з Захарком.

Коли потім його батьки почали за ним оглядати ся, вона сказала своїм мягеньким голосом :

— Я чекаю на нього. Він пішов геть.

Має глипнув оком на свою жінку. Що, не вже вона пристала на се? Він споважнів та пакав мовчки свою люльку. І він також зачав журити ся будуччиною через таку невдячність дїтвї, що женять ся одно за другим та лишаютъ своїх батьків у нужді.

В другій хатї гуляли без перерви. Як раз тепер підчас останньої частї кадрили червоний порох укритв усю залю. Стїни трїщали, клярнет свистїв завзято наче льокомотива в небезпеці, а танцюри, як коли спинили ся, то сопіли наче конї.

— Пригадуєш собі? — сказала Левакова нахиливши ся до вуха Маєдихи — ти казала, що ти задушила би Катерину, як би вона зробила таку дурницю!

Шаваль припровадив Катерину до стола, де сидїла її рідня, і вони обов напили ся пива, стоячи коло батька.

— А! — шепнула Маєдиха з резигнацією — люди плещуть щось про них... Але одна річ потїшає мене: вона не може мати дитини, о! я в тїм зовсім певна!... Та як би вона також привела щось на сьвіт і я мусїла б віддати її за-муж... то щоб ми тоді їли?!

Тепер клярнет свистїв польку; задуха ставала що-далї більша. Має піддав стиха своїй жінці одну гадку: Чому-б їм не взяти якого льокатора, от приміром Ет'ена, що як раз шукає хати? Місце було б у них, бо Захарко піде собі геть, а гроші, що вони втрачять через нього, відзискають собі на льокаторі. Лице Маєдихи прояснило ся: без сумніву добра

гадка, треба буде перевести її в діло. Мабуть ще один раз виратуєть ся вона від крайної нужди. Вона дістала такий добрий гумор, що веліла дати нову чергу пива.

За той час намагав ся Ет'єн переробити Перона та пояснював йому свої пляни заложеня щадничої каси. Перон обіцяв уже йому приступити до сього, коли нараз Ет'єн нерозважно відкрив йому свою властиву ціль.

— А як ми зробимо страйк, то розумієш, яка користь із такої каси. Тоді ми сьміємо ся собі зі Спілки, будемо мати в касі перші фонди, щоб їй ставити опір... Ну, отже пристаєш?

Перон поблїд та спустив очі до землі. Він відповів загикаючись:

— Я ще надумаюсь... Добре і чесно провадити ся — се найліпша щаднича каса.

Потім Має зняв розмову з Ет'єном та запропонував йому, щоб оселив ся у нього. Ет'єн зараз пристав на се, бо він дуже хотїв мешкати в робітничьких хатах, щоби увійти в тіснійші зносини зі своїми товаришами. Кількома словами полагоджено усю справу. Маєдиха заявила, що треба зачекати до Захаркового весіля.

Як раз надійшов Захарко з Мукетом і Леваком. Усеї три принесли з собою горілчаний сморід Вулькана. Вони були дуже п'яні, всі штовхали один одного ліктями та підсьміхували ся і кожний був задоволений із себе. Коли Захарко довідав ся, що його незадовго оженять, розсьміяв т'як сильно, що мало не задусив ся. На те сказала Фільомена спокійно, що їй краще бачити його, коли він сьмієть ся, як коли плаче.

Для Захарка і його товаришів не було вже вільного стільця. Бутелю посунув ся, щоб від-

ступити половину свого крісла Левакови. А коли Левак побачив, що вся родина сидить собі тут так у купці, якось раптовно змякло йому серце, і він велів дати ще одну чергу пива.

— Цеякров! така забава не часто лучається ся! — верещав він.

Усі лишили ся до десятої години. Жінки приходили, щоб відшукати та відвести до хати своїх чоловіків, а за жінками йшла ціла юрба дїтворв. Матері вже не соромили ся тепер, лише повитягали свої довгі, білі цицьки, наче мішки з вівсом, та бризькали молоком із напухлих пивок. Малі діти, що вже вміли ходити, упоєні пивом рачкували по під столами та покидали з себе без сорома своє шматє.

Бочки вдовиці Дезіри перемінли ся в надуті, круглі черева, а пиво лило ся потоками, лило ся з носів, очий, з усіх усюдів. У хаті було так тісно, такий натовп, що кождий упхав лікоть або коліно в свого сусїда, а всі тішили ся, що так оди другому міряють температуру. Безнастанний сьміх удержував усі роти розтуленими та роззявлював їх аж до вух. Жарко було як у печи, всі формально варили ся та робили собі полекшу по змозї, виставляючи на верх голе тіло, позолочене густим димом люльок. Від часу до часу вставала якась дївчина та виходила в сторону криниці. Тут облегчувала себе, та вертала потім назад. Се було одно, що переривало на хвилю забаву.

Під вінцями з мальованого паперу танцюри не бачили вже себе — так були вже попріли. А се підбадьорювало хлопців, що буцім не хогячи підставляли ноги та перевертали дївчат. Але коли вже яка дївчина впала під якого мушину, тоді клярнет свистав скаженим

голосом, а інші танцюри качали їх ногами по підлозі та валили ся на них в одну велику купу.

Хтось переходячи повідомив Перона, що його донька Лідія спить під дверима на пішоході. Вона випила свою пайку вкраденої горівки, ну, і тепер уже мала досить. Батько мусів її нести на коркошах до хати, а Жан-лен і Бебер, що держали ся сильнійше на ногах, ішли за ним з далека та сьміяли ся в кулак.

Сей випадок був свіналом до відходу. Родини зачали розходити ся одна за другою; Маеди і Леваки рішили ся також вертати до дому. В той самий час і дід Бонмор зі старим Муком лишали Монсу тим самим ходом, наче два сновиди, що вічно мовчки думали про давні часи. Всі вертали разом та переходили в останнє повз зелізні печі, що вже зачинали остуджувати ся, повз коршми, з відки останні склянки лили ся потоками аж на середину дороги. В повітрі чути було близьку бурю; сьміх збільшав ся, чим більше товариство віддалювало ся від осьвічених домів та щезало в темнім полі. Горячі віддихи виходили із спілого збіжа, багато дітей мало бути зроблених сеї ночі.

Громади людей дійшли до робітницьких домів. Анї Леваки, анї Маеди не вечеряли з апетитом, а Маеди здрімали ся над мясом, що лишило ся від рана.

Ет'ен запровадив Шавалья напити ся ще у Раснера.

— Згода! — сказав Шаваль, коли його товариш виявив йому справу щадничої каси. — Подай руку, ти справді розумний чоловік!

Очи Ет'єнові засьвітили ся, видко було, що він уже трохи п'яний.

— Гаразд, будьмо в згоді — крикнув він. — Бачиш, за справедливість, за правду віддав би я все, і пиво і дівчат. Одна лише річ розпалює мене, а то ся ідея, що ми вже незабаром зметемо панів.

III.

В половині серпня Захарко оженив ся і дістав від Спільки для Фільомени і двоїх дїтвй вільне мешканє в робітницьких хатах. На його місце спровадив ся до Маєдів Ет'єн.

В перших днях соромив ся він трохи перед Катериною. Але з кождим днем привикав що раз більше, а по якімось часї став наче членом родини Маєдів. Він заступав у всїм найстаршого сина, ділив ся ліжком з Жанлемном, що стояло напроти ліжка Катерини. Рано встаючи і у вечері лягаючи до ліжка він мусїв одягати ся і роздягати ся при нїй, та бачив, як і вона вдягала та роздягала своє убранє. Коли вона роздягла ся до сорочки, її блїде, біле як сніг, анемічне тїло прозирало крізь полотно. Ет'єн чув, як у ньому будила ся похїть на вид її білого тїла, її вже змарнілого личка і рук, що були наче вимочені в молоці; її засмалену швию вирізняло від решти тїла бурштинове намисто.

З початку Ет'єн відвертав ся та удавав, що не дивить ся на неї. Але помалу він придивив ся до неї докладно: найперше очі його спущені в низ придивили ся до її ніжок; потім підглядав він від часу до часу її колїна, коли вона всувала ся під покривало; потім її малі, тверді груди, коли вона рано схиляла ся

над мискою. Вона не дивила ся на нього, але спішила ся дуже, так що за десять хвиль була вже зовсім розібрана та простягала ся вже на ліжку побіч Альзіри. Ледви Ет'єн устигне стягнути свої черевики, як вона вже одним звинним рухом змії щезла під ковдрою, повернувши ся до нього спиною, та виставляла з під ковдри лише своє довге волосє.

Впрочім він не давав їй ніколи причини до гніву. Хоч його похіть спонукувала його проти волі глипнути оком на неї, коли вона лягала спати, всеж таки він не робив ніяких жартів і уникав небезпечної гри. Її родичі були тут же, а до того він почував до неї певного рода приязнь і рівночасно жаль та гнів. Се все не давало йому поводити ся з нею як із предметом бажаня, хоч усі обставини були прихильні і пхали його силоміць до сього: вони жили разом, були все разом і одягаючись і при столі і підчас роботи, так що ні з чим не таїли ся перед собою, навіть із своїми інтимними потребами. Весь родинний стид змивав ся щоденною купілю. Ся купіль відбувала ся тепер таким робом, що Катерина купала ся попереду в кімнаті на горі, а муштини купали ся потім на низу один по другому.

Вже при кінці першого місяця Ет'єн і Катерина заховували ся так, наче б вони не бачили себе, коли у вечері перед тим як загасити сьвічку, вештали ся розібрані по кімнаті. Вона перестала вже так спішно роздягати ся; старим звичаєм сїдала собі тепер на ліжку та заплітала собі волосє голими руками, а сорочку піднімала аж по литки. А він без штанів помагав їй часом та шукав розгублених шпильок. Привичка вбила в них стид перед наготою,

вони вважали такий стан річій зовсім природним, бо ж не робили нічого злого, а се не була їх вина, що на стільки людей була лиш одна кімната.

Але часом у таких хвилях, коли вони зовсім не думали ні про що погане, щось несподівано виводило їх із рівноваги. Хоч він уже не вважав на її біле тіло, від часу до часу ставала вона йому знову перед очима вся біла, так що мороз переходив йому по всім тілі, і він мусів відвернути ся, бо бояв ся, щоб не піддати ся пристрасному бажанню дістати її. Вона внов впадала часом без явної причини в якийсь стидливий неспокій, утікала від нього і ховала ся під покривало, так наче б чула, як руки сього парубка хапають її. Потім, коли вже свічка погасла, знали вони добре, що обое не сплять, лише думають одно про друге, хоч були сильно помучені денною роботою. Після таких вечерів вони поводили ся з собою на другий день якимось неспокійно та гніввали ся на себе, наче воліли би краще такі спокійні вечери, коли вони як товариші лягали безжурно спати.

Ет'єн не нарікав ні на що, хіба на Жанлена, що спав звинувни ся в клубок наче гончий пес. Альзіра дихала легким віддихом, Ленора й Анрі будили ся рано в обіймах, так як їх звечера положено спати. У всій темній хаті не було чути нічого, крім постійних голосних віддихів Маеда й Маєдихи, подібних до сапаня ковальського міха. В загалі Ет'єнови було тут ліпше як у Раснера, ліжко не було погане, постелю змінювано що місяця. Тут мав він також ліпший харч, хоч рідко коли їв мясо. Але тут усі обходили ся без мяса, то й йому годі було жадати, щоб за платню сорок пять

Франків за все діставав він на кожний обід крілика. Сі сорок п'ять Франків надавали ся дуже Маедам, вони могли якось дотягнути до кінця півмісяця та могли сплачувати навіть помалу деякі довги. І Маеди були знов зі свого боку вдячні своєму постояльцеві, його шматє було все випране, випрасуване, ґузики попришивані, його річи удержувані все в порядку; взагалі він відчував довкола себе чистоту і старанну жіночу опіку.

Се було того часу, коли Ет'ен зачав розбирати ті ідеї, що роїли ся в його мізку. Доси мав він лише несвідоме, інстинктове бажанє революції, що зростало серед глухих проявів незадоволення серед його товаришів. Тепер приходили йому в голову всякого рода питання, на які він не мав відповіди: чому одні люди живуть у нужді, а вньші в богацтві? Длячого ті у снх під ногами та не можуть навіть мати надії, що їм колись буде лекше? Се був перший ступінь його умового розвитку. Він пізнав свою темноту. Сором та придушений смуток зачали його тепер гризти потайки: він не знав нічого, не мав відваги говорити про ті річи, що розпалювали його: про рівність усіх людвй, про справедливість, що домагаєть ся рівного поділу земних дібр поміж усіх людий. Він узяв ся студіювати все те без виробленого смаку і без усякого ладу, лише з запалом непросвіченого чоловіка. Тепер удержував він сталу кореспонденцію з Плішаром, що був більше освічений та брав дуже велику участь у соціалістичнім руху. Ет'ен замовлював собі книжки, а їх поверхове читанє підбурювало його до решти; особливо одна медична книжка „Гігієна гірника“, де один бельгійській лікар

зібрав усі хороби, на які вимирають робітники в копальнях вугля, мала на нього великий вплив. До всього того прилучили ся ще всякі розправи економічно-політичного змісту, писані сухо та незрозуміло, потім анархістичні брошури, що перевертали всі його погляди, старі числа часописий, які він ховав як непоборні аргументи в можливих суперечках. Нарешті Суварін позичав йому також книжок, а справа з робітницькими організаціями вплинула на нього так, що він цілий місяць марив лише про будучий лад, де гроші не матимуть жадного значіння, а весь суспільний устрій буде покладати ся виключно на праці. Сором перед його темнотою щез зовсім, а на його місце ввійшла в нього гордість, від коли став сьвідомий того, що думав.

В сих перших місяцях Ет'єн мав фанатичний запал неопіта; його серце вливало струї благородного обурення проти несправедливого утиску, та кидало ся в обійми надії на недалеку побіду пригнічених. Він ще не зайшов так далеко, щоб утворити собі власну систему з усеї його ріжнородної читанини. Практичне домагане належних прав, про які наслухав ся у Раснера, мішало ся в ньому разом з деструктивними теоріями Суваріна. Що вечера ходив він до Раснера та розпочинав там з ними балачку проти Спілки. Вертаючи відти до дому марив про радикальне відроджене народів, яке одначе переведеть ся таким чином, що не буде коштувати ані одної вибитої шибі, ані одної краплинки крови. Впрочім способи переведеня сих ідей лишили ся для нього темними та незвісними; він вірив у те, що все піде гаразд так само собою, бо йому мішало ся

в голові, коли хотів сформулювати собі програму загальної реконструкції. В його поглядах було навіть багато суперечностей; він говорив часом, що політику треба відділити від соціального питання; се речене він десь вичитав і йому здавало ся, що се добре буде повторяти між флегматичними вуглярями, серед яких він жив.

Тепер родина Маєдів задержувала ся що вечера пів години в хаті на низу перед тим, як іти спати. Ет'єн зачинав усе ту саму розмову. В міру як його вдача що раз більше ублагороднювала ся, йому обридали невеселі відносини в робітницьких хатах. Що-ж то, чи ми животини які, щоб нас тут так серед поля пхали всіх на купу, так що не можна сорочки зняти, щоб не показати сусїдови свого заду? А як се впливає на здоров'є, а як хлопці та дівчата мусять неминуче в таких обставинах звести ся ні на що!

— Певно! — відповідав Має — як би ми мали більше гроша, то мали б і більшу вигоду... Ясна річ, що се нікому не мило жити так один на другім. Се кінчить все на тому, що хлопці валяють ся, а дівчата повні.

Сим зачинала ся загальна розмова, кожний додавав своє слово, а нафтова лампа занечищувала вже й без того нечисте повітря. Острій запах смаженої цибулі розходив ся по всій хаті. „Нї, се зовсім певно, жите, се не жарт. Чоловік працює як скотина і то ще при такій роботі, що була колись карою засуджених на галери, здихав тут ранійше, як йому належить ся, а се все на те, щоб навіть не мати мяса на столі на вечерю. Правда, що чоловік дістає яку таку пайку, має що їсти, але

так мало, що се йому вистарчає як раз на те, щоб терпіти і не здохнути від разу. Довги гнітять його, зі всіх боків переслідують його, так наче б він крав свій хліб. Як прийде неділя, то мусить чоловік спати зі змученя. Єдина приємність для нього — впити ся або зробити дитину своїй жінці; до того пиво розпихає живіт, а дитина по якімось часі плює на вас та йде собі геть. Ні, ні, се не сьмішки!

Тепер вмішувала ся Маедиха до розмови.

— Найгірше, бачите, що чоловік мусить собі сказати, що се все не може змінити ся... Доки чоловік молодий, то уявляє собі, що настане щасте, та надїється чогось; але потім нужда зачинаєть ся на ново та вже з неї вилізти годі... Я не бажаю нікому зла, але часом ся несправедливість обурює мене.

Настала тиша, всі дихали мовчки, наче б безмежне горе здавило їм слова в горлі. Лише дід Бонмор, як коли був присутний, розкривав широко здивовані очі, бо за його часів не ломали собі голови такими річамв: тоді родили ся у вуглі, рубали жили, та не розцитували більше ні про що; а тепер повіяв якийсь такий вітер, що дав вуглярям почуте власної гідности.

— Лучче плювати та ловити в долоню — шептав він. — Добра склянка — се добра склянка... Начальники, то звичайно послїдна голота; ну, але начальники мусять усе бути, неправда? Се ні до чого не доведе ламати собі над сим голову та думати про такі річи.

Та тут Ет'ен запалював ся.

— Якто! робітникови не вільно думати над своїм положенем?! Як раз тим се положенє незабаром змінить ся, бо робітник зачав

уже тепер думати. За часів наших батьків робітник жив у ямі як скотина, як машина до рубання вугля, вічно під землею, а очі й вуха їх були затулені на те, що діється на поверхні землі. Тоді й богачам, що всім заправляють, приходило ся легко удержувати робітників у сліпим послуї та провадити їх та купувати їх, щоб пожирати їх тіло; а робітники навіть не клопотали ся про те. Але тепер уже робітник пробуджується на дні ями, дозріває під землею так як здорове зерно. А через якийсь час люди побачать, що вродить се плідне поле: воно вродить людей, цілу армію людей, що перевернуть на землі несправедливий порядок. Не вже-ж усі горожаня не рівні від часів великої революції? Коли всі разом вибирають послів, чи-ж робітник має лишити ся невільником свого пана, що йому дає удержанє? Великі Спілки зі своїми машинами розбили все, а проти них не можна стати навіть так, як за давніх часів, коли то люди того самого ремесла, сполучені в організації, вміли боронити себе. Для сього от, до сто чортів! а також ще для чогось иньшого мусить се все вже згинуту завдяки просьвіті. Не треба дивити ся далеко, гляньте лише на наші робітницькі хати: наші діди не вміли навіть підписати ся, батьки вміють уже, а що до синів, то вони читають і пишуть уже як професори. Се поступ! Помалу, помалу все йде наперед, темне племя людей дозріває і бажає сьвітла! В наших часах, коли вже не сидить кожний тихо на визначенім йому місці, але має право стремити до того, щоб забрати місце свого сусіда, длячого-ж не уживати п'ястука та не стремити до того, щоб мати найбільшу силу?

Ся розмова ворушила Маеда, але всякі сумніви вступали йому в голову. Як ми будемо рухати ся, то нам не дадуть роботи — казав він. — Старий добре каже: ніхто пнвший, лише робітник буде все гарувати та не може надїяти ся, щоб йому в відплату дістала ся від часу до часу яка печеня.

Маедиха сидїла яквїсь час мовчки, а тепер відізвала ся наче з просоня:

— А коли б се була правда, що вони розказують, коли б справді бідні люди з сього свїта були багаті на тамтому?

Загальний сьміх перервав її бесїду, навіть дїти похитали недовірливо плечима, бо й вони всі втратили віру в надземні річи; вони мали великий страх перед підземними, копальняними духами та упирями, але кепкували собі з порожнього неба.

— А йди геть з попами! — крикнув Мае. — Як би вони вірили в се, то менше б їли та більше працювали, щоб собі там на небі заробити добре місце... Ні, хто вмер, той умер, і край!

Маедиха зачала тяжко зітхати.

— Ох! милий Боже, милий Боже!

Потім спустила руки на колїна, на лицї її відбивало ся крайне пригнобленє.

— Нема що, гірка правда, але ми пропащі, ми всі пропащі.

Всі гляділи на себе мовчки. Дїд Бонмор спльовував у свою хустину, Мае держав у роті погаслу люльку. Альзіра слухала сидячи між Ленорою й Анрі, що здрімали ся за столом. Катерина підперла голову рукою та не зводила очий з Ет'єна, коли він балакав та викладав про гарну будуччину, що настане через здїйс-

нене його соціалістичних мрій. Довкола них робітники вже лягали спати, чути було лише якийсь далекий плач дитини або сварку якогось п'яниці, що вертав пізно до хати. А в хаті, де сиділи Маеди, тикав лише важко стінний годинник; з підлоги посипаної піском виходила свіжа вохкість, хоч у хаті була задуха.

— Се також якісь цікаві вигадки! — сказав Ет'єн. — Чи то неодмінно треба якогось доброго Бога та його раю, щоб бути щасливим? Невже-ж ви самі собі не можете сотворити щастя на землі?

Запальним голосом говорив він без краю. Обмежений світогляд робітників зачинав розкривати ся, жмінка світляного проміня впала в темне жите сих бідних людей. Вічна нужда, худобяча праця, доля скотини, що віддає свою вовну та надставляє горло під ніж, усе се лихо щезало наче зметене ясним промінем сонця; і наче яким зачарованим, чудесним способом справедливість сходила з неба. Коли вже скінчило ся істнуванє доброго Бога, справедливість заступить його місце та зацєвнить щастє всім людям, а рівність і братерство запанує на всім світі. Наче у-ві сні ввростала в один день нова суспільність, одно велике місто, немов яке чудесне явище, де кожний горожанин жив зі своєї праці та мав участь у загальнім щастю. Старий, зігнилий світ розсипав ся на порох, а очищене з його гріхів молоде людство творило один народ робітників, а гасло сього людства: кождому по його заслужі, а заслуга після діл. Сї мрії щораз більше розширяли ся, кращали і тим більше приваблювали до себе, чим більше сягали в неможливість.

З початку Маєдиха не хотїла слухати того всього, якась глуха тривога опановувала її.

— Ні, ні, се все дуже гарно, але не треба собі таких річей вбивати в голову, бо потім житє став чоловікови нестерпне, і він узяв ся б нищити все, щоб стати щасливим.

А коли побачила, як очі Маєда сьвітили ся, як він давав Ет'єнови переконати себе, тоді зачинала турбувати ся та кричала перериваючи Ет'єнови:

— Не слухай того! Та-ж бачиш добре, що він нам тут лише байки плете... Невже пани згодять ся коли працювати так як ми?

Але помалу чар Ет'єнових мрій опанував також і її. Вона перестала переривати та лише всьміхала ся. Її фантазія розбуджувала ся і вона вступила в сей чудесний сьвіт надії. То було так мило забути на годинку про гірку дійсність! Як чоловік живе мов скотина та лазить по землі мов хробак, то йому дуже треба такого кутка, де б жив брехнею та бавив ся гадками про такі річи, яких він ніколи не осягне. Що найбільше її розпалювало і в чім вона годила ся з Ет'єном, се була ідея загальної справедливости.

— В тім ваша правда! — кричала вона. — Коли що справедливе, то най мене за се рубають на кусні... Справдї! се було б справедливо, щоб і ми уживали трохи щастя.

Тепер і Має мав відвагу розпалити ся.

— Псякров! я зовсім не богатий, але я дав би охоче сто су, щоб дочекати ся того всього... Що за переворот! Ну, а чи се скоро настане і як властиво до того брати ся?

Ет'єн зачинав знов говорити. Старий суспільний устрій уже валить ся, се не повинно

протягти ся більше як кілька місяців, запевнював він рішучо. Про способи переведеня сих ідей в житє не говорив уже так ясно, вибрав усякі речі зі своєї читанини та не бояв ся перед сими неосьвіченими людьми запускати ся в такі теорії, з яких він сам потім не міг вийти. Всі системи пересували ся тут одна по другій, прикрашені певністю легкої побіди; ся певність була наче поцілунок, що вирівнював усякі непорозуміння між суспільними верствами. Не треба знов — казав він — рахувати ся з тим, що між панами та богачами є немало злих людей; їх треба буде мабуть силою примусити до узнаваня справедливости.

Маедам здавало ся, що розуміють його, вони притакували йому та приймали сї чудесні способи переведеня його ідей в житє з сліпою вірою ново-навернених людей, подібно як христіяни в перших початках історії церкви, що чекали приходу нового досконалого суспільного ладу на згарищах давнього сьвіта. Мала Альзіра брала слова Ет'єна зовсім дословно та уявляла собі щастє в виді якоїсь дуже теплої хати, де діти бавили ся та їли до схочу. Катерина сиділа тихо, головку сперла на руку та вічно вдивляла ся в Ет'єна; а як він замовкав, якесь легеньке тремтінне переходило по її тілі і вона вся блідла наче від холоду.

Маедиха дивила ся на годинник.

— Девята година минула, чуєте? Завтра певно не повстаєте!

І Маеди вставали від стола засумовані, зажурені. Їм здавало ся, що вони хвилинку перед тим стали богачами, а тепер нараз лягали в старе болото. Дід Бонмор, що відходив до роботи, нарікав, що ті всі історії не дають

ліпшої страви. Всі інші йшли разом на гору та тепер лише завважували вохкість стін та затроєне, душевне повітря. Всі робітницькі хати лежали вже в глибокім сні; Катерина лягала остання в ліжко та гасила сьвічку, а Ет'єн чув, як вона перевертала ся горячково з боку на бік, поки не заснула.

Часто-густо втискали ся сусіди на сі вечірні розмови; Левак, що захоплював ся ідеями рівного поділу, Перон, якому бистрий розум наказував іти спати, коли розмова звелася проти Спілки. Від часу до часу заходив сюди на хвилинку Захарко; але політика наводила на нього сон; він охитнійше йшов до Раснера, щоб випити склянчину. Що до Шавая, то сей заганяв ся ще дальше, як Ет'єн, та бажав розливу крови. Майже що-вечера пересиджував він годину у Маєдів; в тих його частих гостинах було багато несвідомої зазвисти, боязни, щоб йому не відбито Катерини. Ся дівчина, що вже йому була знудила ся, стала йому тепер дорогою, від коли иньший парубок спав по близу неї та міг її легко дістати в ночі.

Вплив Ет'єна розширював ся, він підбунтовував помалу всіх робітників. Се була тиха пропаганда, яка йому тим певнійше удавала ся, що його повага зросла дуже серед товаришів. Маєдиha хоч як була недовірлива та побоювала ся за своє господарство, ходила коло нього дуже старанно, бо він платив їй справно, не пив, не грав, лише вічно сидів над книжкою. Вона робила йому у сусідів репутацію осьвіченого чоловіка, а вони забирали йому час та просили його, щоб їм писав листи. Він став неначе робітницьким секретарем, провадив цілу

їх кореспонденцію, а навіть жонаті люди питали в нього ради в дразливих родинних справах. Отже в вересні заложив він нарешті свою славному щадничу касу. З початку була вона слабка, бо до неї належали лише мешканці сеї одної робітницької оселі. Але Ет'єн надіявся, що до неї приступлять робітники з усіх копалень, особливо коли Спілка заховувала ся неутрально та не робила йому ніяких перешкод. Його іменовано секретарем товариства і він діставав навіть малу платню за своє писанє. Се зробило його майже богатим; бо коли жонатий гірник не може дотягти до кінця півмісяця, то чесний парубок, що не має нікого на своїй шиї, може собі дещо ошадити.

Від того часу зайшла помалу переміна в життю Ет'єна. Деякі інстинкти, що спали в ньому за часів його вбожества, виринули тепер на верх: він купив собі сукняну одєжу і гарні чоботи. Він став головою робітників і вони всі групували ся докола нього. Через се чув ся він задоволений у своїм самолюбію, а його що раз більша популярність завертала йому голову. Він, такий молодий, що ще недавно тому був простим робітником, стояв тепер на чолі своїх товаришів та верховодив ними! Се робило його гордим та збільшувало його мрії про революцію, в якій він відіграє важну ролю. Його лице змінило ся, він споважнів та любив промовляти до юрби; а його зростаюча амбіція підогривала його теорії та пхала його до боротьби.

Настала осінь. Малі огороди довкола робітницьких будинків завмерли від морозів жовтня. За бузком перестали вже хлоці перевертати дівчат на шопі. В огородцях лишила ся

вже сама зимова городина: капуста, вкрита інеєм наче перлами, часник та салата. Знов великі дощі падали на червоні дахи та спливали з шумом гірських потоків до бочок, підставлених під ринви. В кожній хаті горів вуголь у печи без перерви та затроював повітря позамиканих кімнат. Се наставав на ново час великої нужди.

Одної з перших морозових ночей жовтня Ет'єн так розпалив ся своїми бесідами на низу, що потім не міг заснути. Він дивив ся, як Катерина всувала ся під ковдру та потім загасила свічку. Вона була також дуже зворушена, їй напав знов той незрозумілий стид і вона роздягаючи ся чогось дуже поспішала, але так незручно, що ще більше відкривала своє тіло. Як зробило ся темно, вона лежала тихо наче мертва; але Ет'єн чув таки, що вона також не спить. Він знав, що вона думає про нього так саме як він думав про неї. Ніколи ще сей німий обмін гадок не давав їм причини до такого неспокою. Хвиля минала за хвилею, — анї він анї вона не рушали ся, лише їх віддихи бентежили їх, хоч вони силували ся здержувати їх.

Два рази він уже хотів устати та кинути ся до неї. Що за нерозум, щоб одно другого так дуже бажало та не задовольнило себе! На що бороти ся так проти власних бажань? Діти спали, вона певно хоче того; він був певний, що вона жде його зазираючи дух, що вона прийме його з отвертими раменами та обійме його своїми руками, мовчки, з затисненими зубами. Минула майже ціла година. Він не встав і не пішов до неї, вона не

обернула ся, бо бояла ся, щоб не покликати його.

Чим довше жили вони так побіч себе, тим більша перегорода зростала між ними: стид, неохота, жаль, тонкі приятельські почування; і вони самі не могли ввтолкувати собі сього всього.

IV.

— Слухай, - - сказала Маедиха до свого чоловіка — ти йдеш до Монсу за грішми, то принеси мені фунт кави та кільо цукру.

Він зашивав собі один черевик, щоб заощадити гроші потрібні на латанє.

— Добре! — шепнув він не кидаючи своєї роботи.

— Я б просила тебе ще вступити і до різника... Може шматочок телятини? що? Вже так довго, як ми й на очі не бачили мяса.

Сього разу Мае підвів голову до гори.

— Ти гадаєш, що я принесу тисячки та сотки, чи що? Платня за сей півмісяць буде дуже скупа через ті їх прокляті ненастанні перерви в праці.

Обое замовкли. Се було останньої суботи жовтня; у Маедів було як рав по обіді. Того дня спинила Спілка роботу у всіх копальнях ніби то тому, що виплата займає багато часу та спиноє сталу працю. Спілка бояла ся дуже промислової кризи, що що-далі все більше загрожувала їй; усї її маґазини стояли повні, і вона користала з усякої нагоди, щоб спинити свій видобуток, а своїх десять тисяч робітників примусити до безробітя.

— Ти знаєш, — почала знов Маедиха — що Ет'єн жде тебе у Раснера. Візьми його з со-

бою, він потрапить лучче відгризти ся, як би часом вам не почислено справедливо ваших годин.

Має притакнув головою.

— А поговори також із сими панами в справі твого батька. Лікар у змові з дирекцією... Не правда, тату, що лікар помиляється, та що ви ще можете працювати?

Від десятиох днів дід Бонмор пересиджував на стільці, наче прикований, руки його сціпеніли, як він казав. Вона мусіла повторити своє питанє і тоді лише він відповів з гнівом:

— Розуміється, що я би ще працював. Як у кого ноги болять, то се ще не значить, що йому амінь. Вони видумують лише сї всі історії для того, щоб мені не дати платні сто вісімдесять франків.

Маєдиха згадала про тих сорок су, яких мабуть старий уже їй ніколи не принесе, і тяженько зітхнула.

— Боже! Адже ми незабаром усі підемо в могилу, як так піде дальше.

— В могилі чоловік принаймні голоду не чує — сказав Має.

Він устроїв ще кілька разів голку в черевик та потім пустив ся в дорогу. На сих двісті сорок робітників, що мешкали так як Має в тій самій робітницькій оселі, приходила черга десь коло четвертої години. Тим-то вони не спішили ся, виходили з хат по одному, а жінки звичайно бігли в слід за ними та молили їх, щоб зараз по виплаті вертали до дому. Богато жінок наказувало їм поробити всякі справунки, щоб вони не забули ся та не заблудили до якої коршми.

Ет'єн прийшов до Раснера довідати ся новини. Була чутка, що Спілка що раз більше незадоволена з підпираня штолень. Вона наложила на робітників багато грошових кар; здасть ся, мусить прийти до завзятої боротьби. Впрочім справа з підпорами була лише одна, що до неї Спілка признала ся, а під нею мусів укривати ся цілий жмут тайних та важних причин, що склали ся на незадоволенє Спілки.

Коли Ет'єн увійшов до Раснера, сидів там як раз та пив пиво один товариш, який тільки що вернув ся з Монсу; сей товариш оповів йому, що в бюрі касієра висить якесь оголошенє, але він не знав добре, що в ньому було написано. Війшов другий товариш, далі третій; і кождей приносив якусь вньшу відомість. Лише се здавало ся певним, що Спілка видала якусь нову постанову.

— А що-ж ти на се? — запитав Ет'єн, сідаючи до одного стола коло Суваріна.

На столі перед Суваріном не було нічого, хиба пачка тютюну. Він як раз кінчив крутити цигаретку та помалу, не спішучись зачав відповідати:

— Я-ж кажу, що се можна було легко наперед знати. Вони хочуть вас довести до краю.

Він один мав на стільки широку освіту, щоб аналізувати стан річий. І він почав пояснювати їх своїм спокійним голосом. Спілка zagrożена крізою, отже мусить уменшити свої видатки, коли не хоче зруйнувати ся. Природна річ, що робітняки муситимуть постискати тіснійше свої пояси; вона видумає яку будь причину, щоб урвати їм платню. Два місяці лежить вуголь у маґазинах та не дає ніякої користі, майже всі фабрики перестали працю-

вати. А що Спілка не має відваги замкнути фабрики, бо се зруйнувало б її, отже вона вважувала якийсь спосіб, можливо що страйк, щоб робітницький люд вийшов із нього побіджений та мусів згодити ся на зменшене платні. До того ново заснована щадниця непокоїть її, бо в будучому може стати ся для неї небезпечною, а через страйк Спілка спекала ся б її, бо вона не має таки ще великих фондів та випорожнить ся зараз у перших днях страйку.

Раснер сів собі побіч Ег'ена і оба слухали тих слів з сумом. Вони могли говорити голосно, бо там не було нікого крім Раснерової, що сиділа за лядою.

— А то вигдавав! — шепнув коршмар. — На що се здало ся б? Та-ж страйк не дасть Спілці ніякої користі, а тим менше робітникам. Найліпше якось погодити ся.

Се було дуже розумно. Він ставав усе з боку тих, що ставили розумні та помірковані домаганя. Але від коли його колишній постоялець став нагло дуже популярний, він не хотів нічого чути про иньші способи боротьби та казав усе, що коли хочеш дістати все відразу, то нічого не здобудеш. В с'ім наївнім, товстім та випханім пивом чоловіці зростала тиха зависть, тим більша, що його коршма приносила тепер менше зиску, бо робітники з Воре почали рідше заходити на пиво та й не слухали його вже так охоче. Дійшло до того, що він ставав часом навіть в обороні Спілки та забував про свою пімсту за те, що Спілка прогнала його.

— Отже ти противний страйкови? — крикнула Раснерова сидячи на своїм місці.

А коли він відповів, що так, вона змусила його енергічно до мовчання.

— Та ти не маєш серця! Сиди тихо, нехай лучче сї пани говорять!

Ет'ен задумався та глядів мовчки на пиво, що йому подала Раснерова. Трохи згодом підвів голову до гори.

— Се все дуже можливе, що каже наш товариш, та нам треба буде мабуть рішити ся на той страйк, коли нас до нього змушують... Плїшар написав менї як раз на сю тему дуже справедливі уваги. Він також противний страйкови, бо робітник терпить через нього так само як його хлїбодавець, та нічого певного страйком не здобудеть ся. Але він бачить у тім дуже добру нагоду, щоб попхнути наших людей до вступу в члени його великої машини... Впрочім ось його лист.

І дійсно, Плїшар був безрадний супроти недовірливости, з якою стрічала ся Інтернаціоналка серед робітників у Монсу; він надїявся, що вони приступлять до неї гуртом, коли який конфлікт змусить їх до боротьби зі Спілкою. Ет'ен хоч як до сього взяв ся, не міг позискати ані одного члена; правда, що він більше праці вкладав у свою щадницю, за те мала вона більший успіх. Але та каса була поки що така бідна, що мусїла б вичерпати ся за кілька днів, так як казав Суварін; і тоді страйкарі муситимуть неодмінно вступити в члени міжнародної організації робітників, щоб їм їх брати зі всіх країв првійшли на поміч.

— Кілько маєте в касі? — запитав Раснер.

— Ледви три тисячі франків — відповів Ет'ен. — А знаєте, дирекція кликала мене позавчора до себе. Го! вони дуже чемні люди;

раз - у - раз повторювали мені, що вони зовсім не боронять своїм робітникам заснувати собі резервовий фонд. Але я завважав добре, що вони бажають мати над ним контролю... У всякім разі ми ще мусимо вести з ними боротьбу за сю касу.

Раснер зачав ходити по хаті та свистав при тім згіржливо. Три тисячі Франків! та з чим тут зачинати? За се й на шість день хліба не буде. А як хто вже хоче рахувати на чужинців, на людей, що живуть в Англії, то лучче відразу перевернути ся до гори черевом. Ні, се крайня дурниця той страйк!

І тоді перший раз упали терпкі слова між двома товаришами, що звичайно кінчили в згоді свої суперечки, бо обидва відчували однакову ненависть до капіталу.

— А що ти на се? — повторив Ет'єн звертаючи ся до Суваріна.

Сеї відповів своїм звичайним згірджливим тоном:

— Страйк? дурниці!

Настала хвиля немислої мовчанки. Тоді додав Суварін лагідно:

— Зрештою — я не кажу „ні“, коли вас такі річи бавлять: се руйнує одних, мордує других, отже таки трохи прочищує... Лише щоб таким темпом відновити сьвіт, то треба на се яких тисячу років що найменше. Та зачинайте від того, що висадіть у повітре всю отсю тюрму, де всі здихаєте в голоду!

Крізь відчинені двері видно було будинки копальні Воре і він показав на них своєю нїжною рукою. Нараз Польонія, велика родинна крілиця, що відважила ся вийти на двір, влетіла несподівано великими скоками до середини,

втікаючи від каміня вуличників. Вона була дуже налякана, вуха притулила до голови, а хвіст сховала під себе і прибігла просто до ніг Суваріна та стала просити ся і дряпати його, щоб узяв її на руки. Він поклав її на коліна, затулив її руками та попав під впливом її милої теплої шерsti в легку мрійність.

Незабаром прийшов Має. Він не хотів нічого пити, хоч Раснерова припрошувала його дуже чемненько. Вона продавала пиво з таким виразом, як би його давала дурно. Ет'єн устав і вони обидва пішли до Монсу.

День виплати за акордову працю в копальнях Спілки був у Монсу наче яке велике сьвято. Зі всіх робітницьких домів надходили юрби гірників. Бюро касієра було дуже мале і робітники вважали за краще ждати перед дверима; вони поставали громадками на дорозі та загородили її всю. Громадки з кожною хвилиною зростали. Гандлярі користали з нагоди та порозставляли свої столики, а на них порозкладали всякі товари — від фаянсу до солонини. Але найлучше користали шинки та коршми, бо робітники поки діждуть ся черги, приходили сюди, щоб скоротити собі час, а потім вертали ся туди знов, щоб трохи забавати ся, як уже мали гроші в кишени. Добре ще, коли не кінчало ся на Вульканї.

В міру того, як Має й Ет'єн наближували ся того дня до громади робітників, завважували якісь глухі обяви обуреня. Се не було звичайне, байдужне хованє гроша в кишеню та траченє його потім по коршмах. Кулаки затискали ся, острі, грізні слова перелітали з уст до уст.

Перед коршмою „Пікет“ стрінули вони Шавалья.

— Невже-ж се правда? — запитав його Має. — Вони дійсно зробили сю підлість?

Шаваль відповів лише скаженими прокляттями та дивився при тім скося на Ет'єна. Від останнього поділу акордів він пристав до иньшої спілки. В ньому кипіла зависть, він не міг стерпіти Ет'єна, сього наймолодшого робітника в Воре, що наклався всім за вчителя, а всі робітники, як він казав, лизали йому чоботи. До того причиняла ся ще любовна зависть; за кожним разом, коли він лише провадив Катерину до Рекіяра або за вал, обкидував її все грубою лайкою, що вона спить з постояльцем своєї мами; потім мордував її своїми пестощами, коли дика похить знов тягла його до неї.

Має запитав його про що иньше:

— Чи вже черга на Воре?

Шаваль притакнув головою, відвернувшись і пішов, а Має з Ет'єном рішили ся вийти до каси.

Каса була мала квадратована кімната, переділена решіткою на дві половини. Здовж стін на лавках ждало пять або шість гірників; один стояв коло ґраток з шапкою в руках та відбирав від касієра свою платню. Касієрови помагав у його роботі один писар. З лівого боку висіло над лавкою оповіщене на жовтій папері. Тут перед сим оповіщенням переходили робітники рядом від самого рана. Вони входили по два, по три, стояли хвилю перед оповіщенням та відходили, не кажучи ані слова, а лише здвигали плечима, наче б їм хто поломив крижі.

Тепер ак раз стояль там два вуглярі, один молодий з чотиробічною звірячою головою, другий старий, дуже сухий, з лицем уже отупілим від старости. Анї один анї другий не вмів читати, молодий рухав щось устами та відцифровував букву по букві, а старий дивився лише з глушоватим виразом лиця. Богато так приходило сюди, щоб дивити ся та нічого не розібрати.

— Прочитай нам се — сказав до свого товариша Має, що також не був битий у письмі.

Ет'єн став читати. Се було оголошенє Спїлки для гірників усїх копалень. Вона подавала їм до відомости, що через велике недбальство в підпираню підземних штолень і корідорів не хоче вже накладати вічно безуспїшні грошеві кари, лише постановила ввести в жите новий спосіб платнї за вирубаній вуголь. На будуче буде платити окремо за підпиранє віо кубїчного метра зужитого дерева, відповідно дд скількості дров, потрібних до доброї роботи. Цїна візка вирубаного вугля буде натурально знижена з п'ятидесяти на сорок сантиметів. Положенє ями й її віддаленє будуть приймати в рахунок. До того доданий був ще досить неясний рахунок, що мав доказати, що се зменшенє на десять сантиметів буде як раз вирівняне платнею за підпиранє. На кінці додала ще Спїлка увагу, що хоче кождому лишити час, щоб міг доволї перекопати ся про велику користь нового ладу і для того вводить його в жите аж у понедїлок 1 грудня.

— Може би ви там тихійше читали! — кривнув касїєр. — Чоловік власного слова не чув.

Ет'єв не звертав на се уваги та кінчив читанє. Його голос тремтів, а коли скінчив, усі поглядали ще мовчки на оповіщенє. Старий і молодий гірник хотїли ще лишити ся, але через хвилину відійшли з заломаними руками.

— Чорт би їх узяв усіх! — шепнув Має.

Він сїв з Ет'євом на лавці. Помучені похилили вони голови до землі, а перед оповіщенєм пересували ся нові громадки робітників. Вони стали обчисляти. Що, чи Спілка кепкує собі з них? Нїяк не можна надробити підпиранєм десять сантиметів, утрачених на однім візку. Що найбільше можуть дістати вісім, отже Спілка їх просто обкрадає на два сантимет від одного візка, не числячи часу, потрібного до доброго підпираня. Ось до чого вона хоче дійти через се штудерне зменшенє платні! Вона ощаджує гроші на кишнях своїх робітників.

— А, до сто сот чортів! — повторив Має, підводячи голову до гори — та ми були б остатні свинї, як би згодили ся на се!

Касієр був вільний і він приступив до нього за грішми. До каси приходили лише голови акордових спілок і вони дїлили потім гроші між своїми товаришами. Через се вигравали багато часу.

— Має і спілка — сказав писар — жила Фільон'єра, штольня ч. 7.

Він почав шукати в реєстрах, що були злагоджені на основі робітницьких книжечок, де доглядач записував що дня кожній акордовій спілці число добутих візків. Потім повторив:

— Має і спілка, жила Фільон'єра, штольня ч. 7... Сто трицять пять франків.

Касієр виплатив.

— Вибачте мені, пане — вигикнув Має — чи ви може часом не помилли ся?

Він дивив ся на жмінку грошей та не докторкнув ся до неї. Дріжаки перейшли йому по всім тілі. Цевно він надіяв ся, що сього разу буде виплата не велика, але вона не могла зійти аж до такого малого числа, або він певно зле обчислив ся. Коли віддасть Захаркови, Ет'єнови та ще одному товаришеви, що заступав Шавалю, їх частки, то йому лишить ся всього що найбільше пятьдесят франків для нього, батька, Катерини й Жанлена.

— Ні, нї, я не помиляю ся — відізвав ся урядник. — Треба відшибнути дві неділі і чотири дні без праці: отже лишить ся всього девять днів праці.

Має додавав собі потихенько слідом за сим рахунком: девять днів, се давало йому більше-менше трицять франків. Катерині вісімнацять, а Жанленови девять. Батько Бонмор робив лише три дні. Все-ж таки, коли до сього додати девятьдесят франків Захаркових і двох товаришів, то се все разом давало без сумніву більше.

— А не забувайте про кару — докінчив писар. — Двацять франків кару за лихе підпиранє.

Розпука брала Маєда. Двацять франків кару, чотири дні без роботи! Так, то воно згоджувало ся. А коли дід Бонмор іще працював і Захарко не був ще жоватий, то він часто приносив до дому сто пятьдесят франків!

— Чи берете вже нарешті? — крикнув касієр нетерпливо. — Та-ж бачите, що иньші ждуть... Як не хочете брати, то скажіть лшше.

Має рішив ся вже взяти гроші та відійти, але урядник задержав його.

— Чекайте, я тут маю записане ваше імя. Тусен Має, неправда?... Пан генеральний секретар хоче з вами говорити. Вийдїть до середини, він сам.

Збентежений Має опинив ся в бюрі пана секретаря. Генеральний секретар був високий, блідий чоловік; він говорив з Маєдом не підводячи голови від своїх бюрових паперів. Пять мінут слухав його Має, але в вухах йому так шуміло, що не розумів майже нічого. Він лише неясно відчував, що річ була тут про його батька, який мав іти в стан спочинку на пятьдесятому році життя і сороковому році служби з плагнею сто пятьдесят франків. Потім здавало ся Маєдови, що голос пана секретаря стає чим раз острійший. Він зачав обвинувачувати Маєда, що займаєть ся політикою, та згадав щось також про його приятеля та про щадницю. Потім радив Маєдови, щоб не компромітував себе такими дурницями, він, що був один із найліпших робітників у копальні. Має хотїв боронити ся, але здужав вимовляти лиш одні слова без звязку; він м'яв лише горячково шапку в руках та вистогнував лагодячись до відходу.

— Розумієть ся, прошу пана секретаря... Та певно, прошу пана секретаря.

Має вийшов і здибав на дворі Ет'єна, що чекав на нього. Тепер лише дав він волю своєму обуреню.

— Найпоследнійша свиня з мене! Я повинен був відповісти йому!... Нема за що хліба їсти, а тут він учепив ся ще за дурниці! Еге-ж! він злїй на тебе, він сказав менї, що ти зара-

зив усіх робітників... І що тепер робити, до сто чортів! Гнути спину та казати: дякую? Він добре каже, се ще найрозумнійше.

Має замовк. Тривога, а рівночасно скажена лютість влекотїла в ньому. Ет'єн тяжко задумав ся. Вони перейшли знов поміж юрби людей, що заступали дорогу. А обуренє між ними зростало, те обуренє спокійного люду, що обявляеть ся без завзятих рухів, наче глухий шум перед бурею, який може довести до страшного кінця. Дехто, що вмів рахувати, обчисляв страту з нового ладу, а з уст до уст переходили два сантіми, що Спілка краде у робітників на деревляних підпорах, та розлючували навіть найтвердші голови. Але найбільше були всі люті за сю зловіщу виплату; се голод підносив боротьбу проти грошових кар і браку праці. Вже тепер не було що їсти, а що ж то буде, як платня стане ще менша? В коршмах нарікали робітники вже зовсім голосно, а злість так їм висушила горла, що сей малий заробіток сьогоднішнього дня пішов на пиво.

Всю дорогу з Монсу до хати Має й Ет'єн не відзивали ся ані словом. Маєдиха завважала зараз по їх приходї, що Має не принїс їй нічого.

— Ось бачиш, який ти добрий! — сказала вона. — А де-ж моя кава, а цукор, а мясо де? Шматочок телятини не зруйнував би ще тебе.

Він не відповідав нічого; тяжка журба давила його, а він намагав ся перемогти її. Хоч як він був загартований тяжкою працею в копальні, все-ж таки розпука взяла в ньому гору і важкі сльози покотили ся з його очий наче теплий дощ. Він поклав пятьдесять франків

на столі, а сам кинув ся на стілець та став ридати як дитина.

— Дивись! ось що я тобі сьогодні приношу... Се праця всіх нас.

Маєдиха глянула на Ет'єна та побачила, що він стоїть також дуже пригноблений. Вона розплакала ся й собі. Як тут має вижити дев'ятеро людей за пятьдесят франків цілі два тижні? Найстарший син покинув їх, старий не може вже рухати ногами: прийдець ся вже вмирати з голоду. Альзіра кинула ся матери на шию, зворушена її плачем. Естеля ревла, Ленора й Анрі ридали.

Незабаром залунав по всіх робітницьких хатах один великий плач нужди. Чоловіки повертали до дому і кожда родина заходила ся від плачу від такої мізерної виплати. Двері повідчинювали ся, жінки повибігали на двір та ридали тут, наче б позамикані хати не могли вмістити в собі їх зойку та наріканя. Дрібний дощ падав, але вони не зважали на се та гукали одна до другої по хідниках і показували на долонях зароблені гроші.

— Дивіть ся! вони дали йому стільки, о! та-ж се чистий глум!

— Еге, дивіть ся! я не маю навіть за що купити хліба на пів місяця.

— А ось я! нате порахуйте! прийдець ся продати сорочки.

Маєдиха вийшла також на двір. Чимала громадка назбирала ся коло Левакової, що кричала найдужше, бо сей п'яниця, її чоловік, навіть не вернув ся до дому, а вона догадувала ся, що вся платня, чи була велика, чи мала, пропала у Вульканї. Фільомена пльнувала Маєда, щоб Захарко не забрав гроший.

Лиш одна Перониха була якась досить спокійна; сей падлюка Перон умів собі якось усе так устроїти, що на його книжечці від дозорця було, не знати яким способом, більше годин записаних як у товаришів. Але Підналена вважала се підлотою з боку її зятя і держала разом з тими, що звimalи голос крайнього обурення. Суха, випростувана стояла вона серед громади жінок та вимахувала затисненим кулаком у сторону Монсу.

— А я бачила — кричала вона не називаючи іменн панства Аннебо — як сьогодні рано їхала їх служниця берлином!... Присяй Богу, кухарка їхала берлином парою коний до Маршіена за рибою!

Жінки зачали кричати та проклинати. Ся служниця, яку вислано на базар до сусідного міста в панськiм повозі, роз'ятрила їх до краю. Як робітники здихають з голоду, то їм треба риби?! Але мабуть вони не все будуть їсти рибу: тепер приходить черга на бідних людей. І засіяні Ет'еном ідеї зачали приймати ся та зростали серед снх перших проявів бунту. Робітники вже почали тратити терпливість дожидаючи сього обіцяного раю; їм уже хотіло ся доступити того щастя та видерти ся вже нарешті з сеї безкрайої нужди, з сеї могили, куди не доходив жаден промінь надії. Тепер заподіяно їм уже таку кривду, що кричить до неба за пiмстою; вони мусять уже нарешті домагати ся належних прав, коли їм видирають хліб із рота. Особливо жінки хотіли вже зараз одним скоком дістати ся до сього ідеального стану, коли вже не буде нуждарів. Настала ніч, дощ падав багато густій-

ший, а вони все ще наповнювали всю оселю своїм риданем, а плач дїтвї роздирав вуха.

У вечері у Раснера порішено страйкувати. Раснер не поборював уже страйку, та й Суварін згодив ся на нього як на перший крок. Кількома словами змалював Ет'єн цїле становище: коли Спїлка неодмінно хоче мати страйк, то буде мати страйк.

V.

Минув тиждень. Робота в копальнях ішла своїм звичайним ходом, але якось так важко й непевно, що кожної хвилини можна було надіятися бурі.

Для Маєдів сей півмісяць мав бути ще гірший, як попередній. Хоч Маєдиха була дуже спокійна та лагідна, все-ж таки вже й їй зачало неставати терпцю. Раз до того ще Катерина цілісіньку ніч десь волочила ся, а на другий день рано по сій пригодоньці прийшла до хати така змучена та слаба, що не могла ніяк піти до роботи. Вона стала ридати та розповідати, що се не її була вина, що се Шаваль задержав її та грозив, що битиме її, коли втече до дому. Він просто тратив розум із заздрости, а своє поступуванє виправдував тим, що не хоче допустити до того, аби вона вернула ся до Ег'єнового ліжка. Розлючена Маєдиха заборонила своїй доньці бачити ся з такою бестією та обіцяла піти до Монсу і набити його по морді. Але дарма! один день через се таки пропав марно, а донька, коли вже мала свого коханця, таки не мала охоти кинути його та пошукати собі другого.

Два дни пізнійше склала ся нова оказія. В понеділок і четвер усі думали, що Жанлен як звичайно на роботі, а він тим часом ви-

крав ся та пошкандибав разом з Бебером і Лідією до Вандамського ліса. Се він під'юдив сих двоє дїтваків і вони в-трійку устроювали собі якісь забави. За те дістав остру кару: мати вилущила йому шкіру таки на дворі, на пішході, на очах усїєї наполоханої дїтвори. Та чи хто де бачив коли таке? Ось які вони, ті діти, що так багато коштують від коли прийшли на сьвіт, і що тепер повинні заробляти самі! В сій лайці Маедихи була наче згадка про її власну гірку молодість; її слова були виразом сеї дїточої нужди, де з народженєм нової дитини лишала ся хіба та одна потїха, що вона буде колись помагати родині.

Того ранку, коли чоловік і дочка пішли до ями, Маедиха підвела ся з ліжка та сказала до Жанлена:

— Знавш, ледащо, як мені ще раз щось такого зробиш, то я з тебе шкіру зідру!

В новій ямі Маеда і спілки робота була дуже важка. Ся частина жили Фільоньєра звужала ся до того, що рубачі аж калїчили собі лікті при роботі, так дуже мусїли втискати ся поміж скали. До того що далї тим вона ставала вохкїйша, так що що години можна було надїятись, що бистра струя води протиснеть ся крізь скалу та змие з собою робітників. Попереднього дня, коли Ет'єн дужчим ударом устроїв дзюбак у жилу, а потім витяг його назад, вода вдарила йому просто в лице. Але се ще не було нічого страшного; нічого не стало ся, хіба те, що повітря від того часу було ще вохкїйше і нездорове. Впрочім Ет'єн уже не думав про можливу катастрофу; так само як його товаришам було й йому байдуже про небезпеку, що грозила їх життю. Вони рубали

собі спокійно серед газів та не відчували вже тяжіня повік та сеї делікатної заслони перед очима, яку газ творив на їх повіках. Часом, коли сьвітло ліхтарів слабло та синіло більше як звичайно, тоді вони думали про свій стан і тоді один із них прикладав вухо до скали та прислухував ся, чи не потворили ся які нові прогалини; се можна було пізнати з того, що газ сичав тоді наче окріп. Скали грозили завалити ся що хвилинки, бо деревляні підпори уставлювано все похапцем, а скали пересякли водою та не могли видержати довгого тягару землі.

Три рази на день мусів Має зміцнювати підпори. Було як раз пів до третої, робітники мали вже вертати до дому. Ет'єн лежав на боці та кінчив рубати брилу вугля. Нараз страшний гук наче далекий удар грому затряс усею копальнею.

— Що се? — крикнув він, та здержав свій дзюбак, щоб прислухати ся. Він гадав, що се корідор завалив ся за його плечима.

Але Має сунув ся вже по спидистій підлозі ями та кричав:

— Се скала завалила ся... Швидко! швидко!

Всі кинули ся скоренько за ним. Лямпки літали неспокійно в їх руках серед мертвої тиші, що настала потім. Вони бігли одно за другим здовж доріжок, зігнувши спину, наче на чотирьох ногах. Не спиняючи свого бігу вони кидали від часу до часу короткі питання та відповіді. Де се могло стати ся? Може в котрій ямі? Ні, се десь на низу! Скорійше в головнім корідорі! Вони добігли так до вузкого комина та кинули ся в нього як мога найшвидше

та попадали на низу один на другого. Ніхто не дбав про ті снґяки, яких набрав ся серед тої мандрівки; в сїй загальній трівозї про себе вони стали всї наче рідні брати.

Жанлен мав ще червоні знаки після лущівки матери з попереднього дня, та не викрав ся сьогодні від роботи. Він бігав босими ногами за своїм поїздом та замикав дверці вентиляторів одні по других; часом, коли не надїяв ся стрїнути ся з яким старшим, вилазив собі на останній візок. Се було йому ваборонене тому, щоб не задрїмав часом. Але найбільшу забаву мав він тоді, коли поїзд задержував ся, щоб пропустити другий. Він навідував ся тоді до Бебера, що сидїв спереду та держав у руках віжки. Він підкрадав ся без лямпки, щипав товариша аж до крови та вимислював усїлякі зловні, малпячі жарти. Вже сам його вигляд нагадував малпу: жовте волосє, великі вуха сухе, видовжене обличє, малі зелені очі, що сьвітили ся в темнотї. Він був неприродно розвинений на свої лїта, і хто поглянув на нього, мав таке вражїне, що се якийсь вирїд чоловічого роду з слабким умом і з звірячою звинїстю, що нагадує звіряче походженє чоловіка.

Пополудни припровадив старий Мук хлопцям Батая, бо на нього приходила тепер черга до праці. Але на однім перестанку кїнь зачав чогось сопїти, а Жанлен прїсунув ся аж до Бебера та спитав ся його:

— Що стало ся тїй старїй шкапі, що вона так раптовно задержуєть ся?... Та я собі через се ноги поломлю!

Бебер не міг відповісти; він мусїв держати Батая, що зачав якось радісно крутити ся, бо як раз наближав ся другий поїзд. Він

занюхав уже здалека свого товариша Тромпета. Він якось заприятинив ся дуже з Тромпетом ще від того дня, коли бачив, як його спускали в яму. Наче старий філософ мав він велике милосердє до свого молодого приятеля та хотів допомогти йому в тяжкій долі, даючи йому свою резігнацію і терпливість, бо Тромпет якось не міг освоїти ся з новим способом життя. Він тягнув жалісно свої візки, голову похляв усе вниз, пїтьма осліплювала його і він усе жалів за денним сьвітлом. Кожного разу, коли Батай стрічав ся з ним, витягав він шию, іржав та лизав його, наче хотів йому додати відваги.

— Псякров! — крикнув Бебер — вони знов цілують ся!

А потім, коли Тромпет відїхав, додав:

— Знаєш, ся стара шкапа має добрий нюх!... Як вона де стане, то певно через те, що занюхає якийсь камінь або діру та стережить ся, щоб не вдарити ся... Але що дієть ся йому сьогодні там за дверцями, я не знаю. Він відчиняє їх та стає нараз як скаменїлий... Чи ти не завважав чого?

— Ні — відповів Жанлен — хіба те, що води десь набрало ся, так що менї сягає аж до колін.

Поїзд відїхав назад. Але слідуючим разом на тїм самім місці Батай відчинив головою дверці вентилятора та потім станув і не хотів іти дальше. Він зачав іржати та трясти ся. Нарешті якось рішив ся та потягнув візки швидко вперед.

Жанлен замкнув дверці та лишив ся позаду. Він схилив ся та оглядав болото. Потім підняв лямпку вгору та завважав, що дере-

вляні підпори позгинали ся, а вода безнастанно протїкала крізь скалу. Як раз тоді прийшов сюди зі своєї ями один рубач, що називав ся Берлюк на прізвище Шіко. Він поспішав до дому, бо його жінка лежала в пологах. Він також зупинив ся та став оглядати підпори. Нараз саме тої хвилини, коли малий Жанлен пустив ся доганяти свій поїзд, страшений гук затряс цілою копальнею, а земля засипала під собою чоловіка й дитину.

Настала глибока тиша. Густа курява, яку гнало стрясене повітря, наповнила всі хідники. Робітники зачали збігати ся зі всіх усюдів, зі всіх найдальших ям; порох засліплював їм очі, запирав віддих. Лямпки сьвітили ся слабо, видко було лише чорні тїни робітників. Коли перші з них наткнули ся на завалену землю, стали кричати та гукати до товаришів. Друга громада робітників з дальших ям появилася по той бік заваленої землі. Пізнали зараз, що стеля завалила ся на просторі що найбільше десяти метрів. Шкода не була зовсім велика. Але тривога стиснула всіх за серце, коли з купи землі почуло ся хропінє конаючого чоловіка.

Бебер покинув свій поїзд та прибіг повторяючи раз у раз:

— Жанлен там! Жанлен у середині!

Як раз у той мент надбіг Має з Захарком і Ет'єном. Його захопила скажена, розпучлива лютість; він лаяв лише без перерви.

— До сто чортів! До сто сот чортів!

Катерина, Лідія і Мукета, що прибігли сюди також, стали плакати-ридати з перестрашу серед загальної метушні, що збільшала ся через те, що не було сьвітла. Їх пробували

втихомирити, але вони кричали ще дужше за кожним разом, як почували хропіт.

Доглядач Рішом прибіг що-сили, зажурений, що ані інжинера Негреля, ані Дансаера не було в кональні. Він приложив вухо до скали та став прислухати ся; через хвилину підвів ся та заявив, що сей хропіт не дитячий. Там мусів бути якийсь старший чоловік, се певна річ. Двацять разів кричав уже Мае Жанленови. Ніхто не відізвав ся. Малий мусів певно бути роздавлений.

А одностайний хропіт усе ще не втихав. Люди почали кричати до конаючого, стали питати ся про його імя. Але лише хропіт відповідав на всі питання.

— Живо до роботи! — кричав раз-у-раз Рішом, що з'організував уже ратункову акцію. — Послі будете балакати!

З обох боків ударили робітники мотиками та лопатами об купи землі. Шаваль працював мовчки побіч Маеда й Ет'ена. Захарко проводив вивозом землі. Прийшов час кінця праці, ніхто не їв ще нічого; але ніхто й не йшов обідати, коли товариші були в небезпеці. Та хтось завважав, що жінки налякають ся дуже, коли побачать, що ніхто не вертає до дому, та подав гадку, щоб вислати туди дівчат. Ані Катерина, ані Мукета, ані навіть Лідія не хотіли йти; вони хотіли як найскорше довідати ся, кого засипала земля, і помагали при роботі. Нарешті Левак узяв ся подати жінкам звістку про малу катастрофу, що незабаром буде направлена. Вже була близько четверта година; в протязі не цілої години зробили робітники працю цілого дня: вже половина землі мусіла бути усунена, як що не зсунули ся нові скелі.

Має працював з таким завзятем, що відпихав гнівно кожного, хто хотів його на хвилинку заступити.

— Стережіть ся! — сказав нарешті Рішом. — Ми вже доходимо до них... Глядіть, щоб ви не доби́ли їх!

Хропіт ставав дійсно що раз виразні́йший; сей безпереривний хропіт кермував лопатами робітників; тепер уже здавало ся, що він виходить з під самих лопат. Нараз він затих.

Усі поглянули один на другого мовчки, мороз перейшов їм по всім тілі, бо вони відчули, що се холодна смерть прийшла там у темряві. І вони стали дальше копати, піт обливав їх від стіп до голови, а з мязей добували вони останні сили. Побачили ногу, і тепер почали вже вибирати землю руками. Частини тіла почали помалу відкривати ся одні по других. Голова не потерпіла ніякої шкоди. Лямпки освітляли її й імя Шікота перелетіло з уст до уст. Він був іще зовсім теплий, але спину мав поломану скелею.

— Завиніть його в плахту та положіть на візок! — закомандував дозорець. — А тепер до дитини скоренько!

Має вдарив лопатою в останнє і тепер зробив ся вже отвір, так що видко було робітників, що копали землю з противного боку. Вони закрячали голосні́йше, бо як раз ватрапили на Жанлена. Він мав обі ноги поломані та дихав іще, але не міг слова промовити з перестрашу. Сам батько поніс сина на руках; він завинув його в одежу та кидав лише самі проклятя, щоб висловити свій біль. А Катерина та інші дівчата стали знов ридати.

Зараз утворено похоронний похід. Бебер припровадив Батая і його припрягли до двох візків: на першій лежав трун Шікота, Ет'єн держав його; а на другій сів Має та держав на колінах неприємного Жанлена, завиненого в вовняну плахту здерту з дверець вентилятора. Вільним кроком рушив поїзд наперед. На кождім візку блимала лампка наче червона зоря. За візками йшло яких пятьдесят робітників один за другим. Тепер лише відчували вони страшну втому; вони волочили ногами та ховзали ся по болоті в важкім пригнобленю, наче табун худоби діткнений заразою. Треба було доброї пів години, щоб дійти до входової ями. Сей похід під землею серед густої темряви йшов без кінця здовж корідорів, що розходили ся, перехрещували ся та творили закрути у всіх можливих напрямках.

Рішом прийшов перший до входової ями та наказав, щоб задержали одну порожню клітку. Перон приправив зараз сї два візки до від'їзду. В одному лишив ся Має з своїм покаліченим хлопцем на колінах, а в другому мусїв Ет'єн держати трупа Шікота в руках, щоб не зсунув ся. Робітники розмістили ся по вільших поверхах, і клітка пішла до гори. Час їзди означено на дві мінуты. Дощ у ямі падав дуже холодний, а Має й Ет'єн дивили ся в гору та вижидали нетерпливо денного сьвітла.

На щастє один хлопець, якого послали за лїкарем Вандераґеном, застав його в хатї та привів до копальні. Жанлена і Шікота занесено до кімнати дозорців, де цілий рік без перерви горів огонь. Принесено двох ведер теплої води, що була приготовлена для митя ніг. Два матраци розложено на землі та покладено

на них чоловіка й дитину. Лиш Має й Ет'єн увійшли в середину. За дверима стояли громадою робітники, робітниці і хлопці, що понадбігали з хат та балакали тихим голосом.

Лікар кинув оком на Шікота та шепнув.
— Бувай здоров!... Можете його мити.

Два сторожі розібрали його та обмили губкою сього трупа чорного від вугля, ще облитого потом.

— Голові не має шкоди ніякої — почав знову лікар, що прикляк на коліна на матраці Жанлена. — Грудям також ні... Ну, але за те ногам дістало ся порядно.

Він сам розібрав дитину, розв'язав шапку, здійняв куртку, стягнув штани та сорочку, вправно як добра мамка. І показало ся мале, нужденне тіло, сухе наче в комах, забрукане чорним порохом, жовтою землею, вкрите кровавими плямами. Нічого не можна було розпізнати на ньому, треба було його також мити. А під губкою він наче ще більше зсихав ся, тіло його було таке бліде, таке мізерне, що видно було кістки. Милосерде брало дивити ся на сього останнього потомка zdeгенерованої раси нуждарів, на сю справдішню нулю, до того ще на-пів розтолочену скелями. Як його вже вимито до чиста, тоді стало видно рани на стегнах: дві червоні плями на білій шкірі.

Жанлен прийшов нарешті до пам'яті та застогнав. В ногах у нього стояв Має та поглядав на нього зі спущеними руками, і грубі сльози покотили ся з його очей.

— То ти його батько? — запитав лікар підводячи голову до гори. — Не плач-же, ти ж бачиш, що він живий... От ліпше поможи мені.

Він признав два звичайні зломаня. Але права нога трохи зажурила його: без сумніву треба буде її відняти.

Інжинера Негреля і Дансаера повідомили нарешті про те, що стало ся, і вони саме надійшли разом з Рішомом. Негрель слухав оповіданя Рішома з одчаєм. Нараз крикнув: — Вічно се прокляте підпіранє! Не говорив я сто раз, що воно окошить ся на них самих. А ту худобу, що балакає про страйк, лучше булоб присилувати до поряднішого підпіраня! Але найгірше, що тепер Спілка мусятиме платити за їх розбиті макітри. Гей! то ж то пан Аннебо буде тїшити ся!

— Хто се? — спитав він Дансаера, що стояв мовчки над трупом та дивив ся, як його завивано в плахту.

— Шіко, один із наших добрих робітників — відповів Дансаер. — У нього трое дитвй... Бідолаха!

Лікар Вандергаген радив, щоб Жанлена перенести зараз до дому родичів. Вибила шеста година, вже зачало смеркати ся, добре булоб, щоб віднести також і трупа. Інжинер наказав злагодити критий віз і носилки. Скалічену дитину покладали на носилки, а на возі положили трупа з матрацами.

За дверима все ще стояли робітницї та балакали з робітниками, які ждали також, щоб довідати ся, що буде. Коли двері з кімнати дозорців відчинили ся на ново, в усїй громадцї запанувала тиша. Тепер утворив ся новий похід: віз попереду, за ним носилки, а потім увесь гурток робітників і робітниць. Вільним ходом вийшов похід із кональнї та посував ся по стрімкій дорозї до робітницької оселї.

Перші приморозки падолиста обнажили вже всю безмежну рівнину, ніч закрила обрій жалібним коліром. Ег'єн шепнув Маєдови, щоб послати Катерину наперед до хати та упередити Маєдиху про все, щоб облекшити їй болючий удар. Має йшов мовчки зажурений за носилками та дав знак Ег'єнові, що згоджується на се. Катерина побігла скоренько, бо вже похід наближався до хат. Але жінки вже довідалися, що йдеся добре відома, темна скриня. Жінки повибігали на пішоходи, а три чи чотири бігли на зустріч походови так без хусток. За хвилинку назбиралося їх трицять, потім п'ятьдесят, і всіх огорнула та сама тривога. Чи се вони не мерця везуть? хто се? Коли Левак прийшов з ями та оновив їм, що нічого великого не сталося, вони були заспокоїлися, але тепер, коли побачили віз, нещастя уявилося їм далеко більше, як було дійсно. Вони гадали, що се не один чоловік, але десять людей загинуло, а віз привозить їх тепер одного по другім.

Катерина застала Маєдиху дуже неспокоїною, бо вона вже прочувала нещастя. І як лише Катерина вимовила перших кілька слів, Маєдиха крикнула:

— Тато неживий!

Катерина заперечила, балакала про Жанлена, але се нічого не допомогло. Маєдиха не слухала її та вибігла на двір наче божевільна. Побачивши віз, що як раз переїздив коло церкви, вона ослабла та зблідла як труп. Інші жінки поставали в дверех, тривога так сильно огорнула їх, що вони не могли нічого говорити; вони лише витягали шиї та дивилися,

запираючи в собі дух, перед якою хатою спивить ся віз із трупом.

Віз поїхав далі а за ним побачила Маедиха свого чоловіка, що йшов побіч носилок. Носилки поставили коло дверей її хати, і коли вона побачила Жанлена живого з поломаними ногами, нараз скажена лютість напала її і вона заридала без сліз:

— Лиш сього бракувало! Тепер то нам уже дїтвй калїчать!... Обидві ноги, милий Боже! Що я тепер з ним буду робити?

— От, мовчи краще! — сказав лікар Вандергаґен, який прийшов сюди, щоб перевязати Жанлена. — Чи ти може волїла б, щоб він був неживий?

Але Маедиха заходила ся що разу більше серед голосного плачу Альзіри, Ленори й Анрі. Вона помагала занести скалїченого та подавала лікареві, що було треба, а при тїм проклинала ненастанно свою долю та питала ся, яким чином і відки має вона взяти гроші, щоб удержувати калїку. Старий не міг уже робити, а ось і хлопчиськови поломило ноги! Так ридала вона без ущину, а рївночасно голосний плач залунав у сусїдній хатї: се жінка й діти Шікота голосили над його трупом. Настала вже темна ніч, а помучені робїтники взяли ся аж тепер до вечері. У всїх хатах запанувала мертва тиша, лише чуло ся голосне риданє тих двох.

Від того часу минуло три тижні. Показало ся, що Жанленови можна обїйти ся без операції. Він лишив ся з обома ногами, але від тоді зачав кульгати. Спїлка скликала анкету та ухвалила дати Маедам пятьдесят франків запомоги. До того вона обїцяла вистарати

якесь денне занятє для малого калїки, як лише поверне до здоровля. Але се все не багато вменьшило нужду Маедів, бо ся катастрофа в копальні так підкопала Маеда, що він дістав сильну горячку та захорів тяжко.

Від четверга зачав він на ново працю, а тепер була вже неділя. У вечері балакав Ег'єн про недалекий день 1. грудня, цікавий знати, чи Спїлка дійсно виповнить свою погрозу. Всї сидїли аж до десятої години, бо чекали Катерини, що мусїла десь забарити ся з Шавалем. Але вона не вертала ся. Розсерджена Маедиха заперла двері на ключ, не кажучи нічого. Ег'єн довго не міг заснути та поглядав неспокійно на порожнє ліжко, де Альзіра займала так трошки місця.

Другого дня рано — нема Катерини. Аж пополудни, коли вернули ся з ями, довідали ся Маеди, що Шаваль задержав її. Він робив їй такі безстидні докори, що вона рішила ся звінчати ся з ним. Щоб не наражати ся на всякі докори з боку Маедів, кинув він несподївано роботу в Воре та наняв ся в Жан-Барі, копальні пана Денелєна, і вона пішла за ним як помічниця. Впрочім молоде подружє жило далі в Монсу в коршмі Пікеті. Мае хотїв найперше піти побити жениха, а дочку пригнати до хати. Але потім роздумав се: та що з того? Се повторить ся знов, чоловік не може перешкодити сьому, щоб дівчата не привязували ся комусь до шиї, коли мають до сього охоту. Красше дожидати спокійно весїля.

Але Маедиха не могла з сим так скоро погодити ся.

— Не вже-ж я була її, як вона мала собі того Шаваля? — кричала вона до Ег'єна, що

слухав її мовчки, блідий як стіна. — Ну, кажіть самі! Кажіть, ви-ж от розумний чоловік... Ми давали їй волю, не правда? бо, милий Боже! всі мусять ранійше чи пізнійше зробити те саме. Я також була вже важка, як тато оженив ся зо мною. Але я не втікала від своїх батьків, я ніколи не зробила б була такого паскудства, щоб віддавати заробіток своїх днів передчасно чоловікові, що не потребує того... Ой! се погано, самі бачите! Скоро дійде до того, що ніхто не захоче мати дітей.

Ет'єн притакував лише мовчки головою. Маєдиха провадила далі:

— Що се за дочка, що ходить у вечері, куди лише хоче?! Чи в ній який дідько сидить, чи що? То вона не могла би подождати, доки я її не віддам за-муж, коли б вона попередю помогла нам вилізти з біди! Ну, ні? Чиж се не ясне як сонце, що на те маєть ся дочку, щоб працювала?... Але ми були для не занадто добрі, от що! Ми не повинні були дозволити, щоб вона волочила ся з парубком. Але що! настав хлопови палець, а він за цілу руку хапає.

Альзіра притакувала головою. Ленора й Анрі, бачучи лютість матери, ридали тихенько з перестрашу, а Маєдиха зачала вчисляти всі нещастя, які на них звалили ся: найперше Захарко, що мусів нарешті оженити ся; потім старий Бонмор, що висиджував на стільці зі своїми нездалими ногами; далі Жанлев, що не міг іще через десять день рушити ся з хати, бо ще кости не зросли ся як слід; і нарешті ще один тяженький удар: та ледащиця Катерина тікає собі з парубком! Уся родина повернула сь в нівець. Лишив ся один тато, що

заробляє на всіх. І як же тут вижити за сі татові три франки сім особам, не числячи Естелї? Хиба кинути ся всім гуртом з моста в воду!

— Се нічого не пособить, що ти гризеш ся та нарікаєш — сказав Має глухим голо- сом. — Наше горе мабуть ще не дійшло до краю.

Ет'єн утопив очи в підлогу та стояв мовчки весь час. Аж тепер підвів голову до гори, так наче б бачив перед собою образ будуччини та вишептав:

— Ох! уже останній час, останній час!

ЧЕТВЕРТА ЧАСТЬ.

I.

Одного понеділка мали панство Аннебо приймати у себе на обіді панство Греґуарів з дочкою Сесілією. Вже була готова вся програма сеї візити: по обіді мав Поль Негрель повести пань оглянути копальню Сен-Тома, що була уряджена з великим комфортом. Але се була лише вимівка, яку видумала пані Аннебо лиш на те, щоб прискорити вінчанє Сесілії з Полем.

Як раз того понеділка вибух страйк о четвертій годні рано. Коли Спілка ввела в житє нову систему платні дня 1 грудня, робітники прийняли се спокійно. При кінці півмісяця в день виплати ані один із них не виявив найменшого супротивленя. Весь гаряд від самого директора аж до найнижшого доглядача був певен, що робітники згодили ся на нову тарифу. Тим-то страйк заскочив їх зовсім несподівано, тим більше, що з усеї тактики було видко, що кермує ним якась енерґічна людина.

О пятій годні збудив Дансаер пана Аннебо і доніс йому, що ані один чоловік не прийшов на роботу до Воре. Він перейшов повз робітницькі хати вікна і двері були позачиню-

вані, всі спали завзято. Пан директор схопився з ліжка з заспанними очима та був сею вісткою досить пригноблений. Майже що чверть години прибігали нові вістуні, телеграми наче град падали на його бюрко. З початку сподівався він, що страйк обмежить ся лише самим Воре; але з кожною хвилиною приходили що раз сумнійші вісти: і в Міру, Кревкері, Мадлені прийшли до роботи хіба самі ставні. В Віктуарі і Фетрі - Кантелі, де була найліпша дисципліна, бракувало третини робітників. Лиш одна копальня Сен-Тома станула до роботи з усіма своїми робітниками та стояла, здавалося, здалека від страйкового руху. Аж до дев'ятої години диктував пан Аннебо телеграма та розсилав їх на всі сторони: до префекти в Лілі, до членів заряду Спілки, повідомлюючи їх про страйк та просячи розпорядження. Він післав Неґреля обійти сусідні копальні, щоб мати докладні відомости.

Нараз згадав пан Аннебо про обід; він хотів уже післати візника до панства Греґуарів та повідомити їх, що візита відложена, але зупинився; завагався, йому забракло волі, йому, що вмів кількома короткими реченнями опанувати кожду ситуацію. Він пішов на гору до туалетового покою пані Аннебо. Тоді як раз чесала її покоївка.

— Значить, вони страйкують — сказала вона спокійно, коли її чоловік здав їй реляцію. — Ну, але що ж се нам перешкаджає?... Ми ж, гадаю, через се не перестанемо обідати, не правда?

І вона вперла ся, хоч він толкував їй як міг, що се справді важна перешкода, що прогулька до Сен-Тома не може ніяк відбутися;

вона мала дідповідь на все: на що марнувати обід, що вже стоїть на кухні? А що до прогульки до копальні, то зрештою можна обійти ся без неї, коли б виявило ся, що вона справді неможлива.

— Впрочім — додала вона, коли вийшла покоївка — ти знавш, чому я так неодмінно хочу прийняти сих поважаних людей. Се подруже повнно тебе більше цікавити як твої дурині робітників... Нарешті я так хочу і не сперечай ся зі мною.

Він дивив ся на неї, тремтячи з легенька, а на його суворім лиці видко було внутрішню боротьбу. Вона була вже дуже дозріла жінщина, але все ще блискуча і привабна з тими плечима Церери позолоченими осіню. Одну хвилию огорнуло його пристрасне бажанє обняти її, притулити ся головою до її грудий, що пишали єя в своїй величності серед сього теплого покою, серед розкішної обстанови жіночого будуару, де його дразнив запах мошуса. Але він поборов себе; від десятиох літ вони спали в окремих кімнатах.

— Добре — сказав він виходячи з покою. — Не змінйймо ніколи своєї постанови.

Пан Аннебо родив ся в Арденах. Початок його життя був доволі тяжкий. Малим хлопцем опинив ся він сиротою на париськім бруку. З тяжкою бідом скінчив гірничу школу і на двадцять четвертім році життя пішов до Грам-Комба та став інжинером копальні Сент-Барб. Три роки пізнійше став він начальним інжинером у копальнях „Марль“ у Па-де-Кале. Тут оженив ся з дочкою багатого власителя ткацької робітні з Аррасї. В протязї п'ятнадцятиох літ жило се подруже в тім самім провінці-

яльнім місточку, ніщо не переривало їх однома-
нітвого способу життя, навіть дитини не було
в них. Але панї Аннебо ставала що раз більше
незадоволена таким житєм. Вона була вихо-
вана в повнім поважаню до грошей, але по-
горджувала своїм чоловіком, що працював тяж-
ко за свою мізерну платню, та не мав до того
ніяких титулів ані нічого такого, що вона ви-
мріяла собі ще в інститутї про свого буду-
чого чоловіка. Він був наскрізь чесний чоловік,
не шняв ся до гори, лише сповнював свою
службу як жовнір. Незгода між ними збіль-
шала ся з кожним місяцем, а причиняли ся
до того особливо сі дрібненькі непорозуміння,
що можуть остудити найгорячішу любов. Він
любив дуже свою жінку, вона була пристрасна,
ненаситна білявка, і от незабаром вони почали
спати окремо, незадоволені з себе, гніваючись
на себе за найменшу дрібницю. Від тоді мала
вона свого коханця, а він не знав про се
нічого. Нарештї покинув він Па - де - Кале та
роздобув собі становище в Парижі в тій на-
дїї, що вона буде йому вдячна. Але Париж
довершив між ними розлам, сей Париж, якого
вона бажала собі вже тоді, коли дістала
першу ляльку. Вже по першій тижні побуту
в Парижі отрясла ся вона зовсім із своєї про-
вінціяльності та стала відразу аристократкою
і почала провадити розкішне житє, що тоді
було звичайною річю. Сих десять лїт, що вони
пробули в Парижі, заповнені були пристрасною
любовю до одного панка. Коли сей панок її
покинув, вона мало не вмерла з одчаю. Сї її
любощі були загально звісні і її чоловік не міг
не знати про них. З початку робив він їй стра-
шенні сцени, але потім погодив ся зі своєю

долею, бачучи себе безоружним супроти безжурної байдужности сеї жєнщини, що користала з кожної нагоди, щоб лише уживати щастя. Коли її зносини з коханцем зірвали ся, вона захоріла з журби, а її чоловік обняв як раз місце директора коледень у Монсу, надіючися, що вона тут поправить ся в сїм глухїм кутку.

Від коли панство Аннебо сировадили ся до Монсу, вернули ся ті самі непрємні відносини з перших років їх подружя. З початку їй якось лекше стало в сїй спокійній країні; одноманїтне житє на безмежній рівнині значно заспокоювало її. Вона замкнула ся від людий як жєнщина, що вже скінчила свою житєву карєру, та вдавала, що її серце вже завмерло, що вона зірвала вже з усїм сьвітом, що їй уже навіть те байдуже, що вона стає чим раз товстїйша. Але серед тої байдужности виступило нараз горячкоре бажанє зажити ще раз в останнє приємностей сього сьвіта. Шість місяців поборювала вона се бажанє та морочила себе уряджуванєм та умебльованєм по своїому смаку малїї вїллі дирекції Спїлки. Вона казала, що ся вїлля дуже погана, та стала наповнювати її всякими тапісерїями та оздобами і то з такою розкішю, що про се люди балакали скрізь в околицї аж до Дїля.

Але незадовго все почало дратувати її: сї прокляті поля розстелені в безмежність, ті безкраї чорні шляхи без жадної деревнини, сей поганий народ, що вештаєть ся по них — се все доводило її до розпуки. Вона стала нарікати на самоту, почала робити чоловікови гїркі докори, що він пожертвував її за свих нужденних сорок тисяч Франків платні, що ледви вистар-

чають на удержанє дому. Чи-ж він не міг би наслідувати вньших людей, доробити ся маєтку, мати акції або в загалі заробити на чім будь великі гроші? При своїх забаганках обставала вона завзято як богата дідичка, що принесла чоловікови великий маєток у вінї. Він викручував ся холодною брехнею як чоловік, що вмів рядити. Похїть до сеї жінки відбирала йому розум; се було у нього одно з сих горячих, пристрасних бажань у спізненім віці, що ще зростають з часом. Він не сходив ся з нею ніколи з любови та вічно лише марив про те, щоб вона хоч раз віддала ся йому так, як віддавала ся иншим. Що-рана задумував він дістати її у вечері; але коли вона споглядала на нього холодними очима, коли він почував, що все здрігає ся в ній на його вид, він бояв ся доторкнути ся навіть до її руки. Се була важка болість без можливого ліку, укривана за чемним поведженєм, болість ніжної душі, що нишком конає через те, що не знайшла щастя в подружю. На кінці шестого місяця, коли дїм уже був зовсім уряджений і не цікавив більше панї Аннебо, вона стала тратити сили з нудьги, та заховувала ся так, наче б була якою жертвою, що кінчить свій сумний вік на висланю, а одноким її щастєм було б увільнити ся вже нарешті з сього житя.

Як раз тоді прийшов до Монсу Поль Негрель. Його мати була вдова по капітанї та жила в Авіньонї з малої ренти. Вона мусїла задовольняти ся хлїбом та водою, щоб перепхати сина аж до політехніки. Він вийшов із неї з доволї лихим поступом, але дядько його Аннебо по його виходї звідти офірував йому посаду інжинєра в Воре. Панство Аннебо по-

водили ся з ним як з рідною дитиною, він мешкав у них, харчував ся у них та міг через се посилати своїй матери половину своєї платні, три тисячі Франків. Щоб йому не дати відчутти сього добродійства, пан Аннебо балакав про невигоду, яку мав би молодий чоловік, коли б захотів жити в одній із тих хатин, що призначені для копальняних інженерів. Пані Аннебо зараз із самого початку взяла на себе ролю доброї тїтки, почала тикати йому та дбала про нього. Особливо в перших місяцях опікувала ся ним наче рідна ненька та удїлювала йому рад навіть у найменших дрібницях. Але жіноча натура поборолася їй таки і вона втиснула ся в його особисті тайни. Сей такий молодий, а такий уже досьвідний парубок, з широким, ясним сьвітоглядом, що викладав про любов філософічні теорії, подобав ся їй особливо за свій тонкий пессімізм; під впливом сього пессімізму його ніжне лице з заостреним носом набирало виразнійших рисів.

Привродна річ, що він одного вечера опинив ся в її обіймах; вона мабуть віддала ся йому лише з доброти, бо казала все, що вона вже не має серця та бажає собі лише бути його приятелькою. В дійсности вона не була ані трохи заздрісна що до нього, лише часом дразнала його жартом робітницями, а він відповідав, що вони всі погані; вона навіть майже гнівала ся на нього, що він молодий чоловік, а не має їй нічого цікавого оповісти зі свого життя. По якімось часі вона забажала неодмінно оженити його, задумала пожертвувати себе та віддати його якійсь багатій панночці. Їх відносини тягли ся спокійно дальше, се була лише проста забавка для відпочинку, а пере-

жита панї Аннебо, що не мала нїякої иньшої роботи, уділювала йому своїх останніх пестощів.

Минули два роки. Одної ночі завважив пан Аннебо, як хтось босими ногами входив через його двері. Хвилю підозривав він, в чім тут річ. Але совість відізвала ся зараз: де-ж се можливо в його хаті, в його присутности, між сею справдішньою матір'ю і сином! До того на другий день заявила йому жінка, що вибрала для їх небожа панну Сесілію Греґуар. Вона балакала про се подружжє з таким запалом, що йому соромно було, що він міг мати на них таке погане підозрінє. Від тепер мав він для свого небожа лише щирю вдячність за те, що його хата повеселїйшала, від коли він прийшов до них.

Коли пан Аннебо вийшов з кімнати своєї жінки, стрінув у сїнях Поля, що вертав ся як раз до дому. Поль був якось дуже втішений усею сею подїєю зі страйком.

— Ну що-ж? — запитав його дядько.

— Я обійшов робітницькі хати. Вони мабуть дуже мудрі... Думаю, що хочуть вислати до тебе депутацію.

В сій хвилі покликав голос панї Аннебо з першого поверха:

— То ти, Поль?... Ходи та розкажи мені, які новини. Чи ті люди подуріли? Нічого їм не бракує до щастя, а вони видумують якісь дурниці.

І пан директор мусїв зректи ся бажання довідати ся чогось більше, бо жінка забрала в нього післанця. Він вернув ся до своєї кімнати та сїв перед бюрком, де назбирала ся нова купа телеґрамів.

О одинацятій годині приїхали Греґуари та здивували ся дуже, коли льокай Іполіт, що стояв на сторожі, впровадив їх дуже скоренько в середину, а сам глипнув неспокійно в один і другий бік дороги. Заслони на вікнах у сальоні були спущені, панство Греґуарів попросило просто до робітні пана Аннебо. Тут зачав пан Аннебо оправдувати ся, що приймав їх таким робом; але вікна з сальону виходять на дорогу, а не треба ось, щоб людям здавало ся, що хтось хоче провокувати їх.

— Якто! то ви нічого не знаєте? — запитав він бачучи їх здивоване.

Коли пан Греґуар довідав ся про страйк, то здвигнув лише своїм звичаєм спокійно плечима. Ну, тут немає нічого страшного, в сих сторонах люди доволі чесні. Пані Греґуарова притакувала лише бородою на довіре її чоловіка до спокійних, вічно зрезигнованих робітників. Сесілія була того дня дуже весела та виглядала гарно в своїй туалеті з капуцинського сукна. Коли почула слово „страйк“, вона всміхнула ся, бо се слово пригадало їй відвідини і роздачу милостині серед робітників.

Увійшла пані Аннебо в товаристві Неґреля. Вона була вся вбрана в чорний шовк.

— Чи се не може чоловіка розлютити? — крикнула вона вже в дверех. — Чи не могли вони трохи подождати зі своїм страйком?... Знаєте, Поль не хоче повести нас до Сен-Тома.

— Ми лишимо ся тут — сказала чемно пані Греґуарова, — нам буде й тут дуже привітно.

Поль привитав ся лише з Сесілією та її мамою. Його тітка була незадоволена сим холодним його поведженєм, і бистрим погля-

дом показала йому на молоду дівчину. А коли вона почула, як вони сьміють ся разом, тоді глянула на них оком повним материнської любови.

Тимчасом скінчив пан Аннебо читати телеграми та написав кілька відповідей. Гості забавляли ся коло нього; його жінка пояснювала, що вона зовсім не займала ся сею кімнатою, де працює її чоловік, і тим-то лишили ся тут на стінах старі, червоні, уже облізли тапети, лишили ся і старі, тяжкі меблі, подряпані столики і т. д.

Минуло три чверти години, вже збирали ся обідати, коли нараз льокай заповів пана Денелена. Він увійшов очевидно зворушений та став перед панею Аннебо.

— А, ви також тут? — сказав він побачивши Греґуарів.

Потім звернув ся швидко до пана директора.

— Отже у вас страйк? Як раз довідав ся я від мого інжинера... У мене сього рана всі люди при роботі. Але страйк може розширити ся. Я не зовсім спокійний... Кажіть, як там у вас?

Він пригнав ся сюди верхи; його неспокої зраджувало кожде слово і кожний рух. Він був схожий тепер на офіцира від кінниці під час утеки перед ворогом.

Пан Аннебо зачав докладно інформувати його про стан діла, коли Ішоліт одчинив двері у їдальні. Аннебо перервав собі бесіду та сказав:

— Обідайте з нами, за останньою стравою розповім вам далі.

— Як хочете, то добре — відповів пан Денелен. Його голова була так сильно занята

страйком, що він прийняв запросини пана Аннебо без усякого випрошування. Одначе скоро догадав ся, що поступив не дуже чемно, і звернув ся до пані Аннебо та став перепрошувати її. Вона поставила семе накритє, а потім попросила гостей сїдати: паню Греґуарову і Сесілію по боках свого чоловіка, пана Греґуара і Денелєна по правім і лївім боцї від себе, а Поля посадила між Сесілією й її батьком. Коли гості взяли ся до перекуски, пані Аннебо зачала говорити з легеньким усьміхом:

— Вибачте менї, мое панство, я хотїла почастувати вас устрицями... Знаєте, що в понедїлок приходить до Маршієна все сьвіжий транспорт устриць із Остенди, і я хотїла вислати кухарку повозом... Але вона бояла ся, щоб по дорозї не дістала камінєм...

Усі розсьміяли ся голосно. Сей страх кухарки видав ся їм дуже сьмішним.

— Цить! — сказав змішаний пан Аннебо і глянув очима на вікна, що виходили на вулицю. — Народ не повинен знати, що ми сьгодні приймаємо гостей.

— Цевно, бо тут є ковбаса, а вони її не мають — заявив пан Греґуар.

Усі розсьміяли ся знов, але вже тихійше, ніж попереду. Гості порозсїдали ся вигідно в сїй гарній залї, оздобленій флямандськими обоями та дубовими меблями. Срібне начине сьвітило ся за шибамн шафи; на стїнах висїли всїлякого рода різьби з червоної мідн, на поверхні яких відбивали ся зелені пальми та кактуси, що стояли в майолїкових вазонах. На дворі було доволї холодно; острый північно-східній вітер остудив повітре до решти. Але найменший подув сього вітру не добрав ся

в середину мешканя панства Аннебо; тут було тепленько наче в оранжерії, а по всій хаті розходив ся делікатний запах ананасів.

— Може би заслонити вікна? — запитав Негрель, що мав велику охоту нагнати Грегуарам троха страху.

Покоївка взяла се за розказ і пішла разом з иншим слугою поспускати фіранки. Тепер почали вже всі жартувати на сю тему: ніхто не брав у руки склянки або вилки, щоб не уживати при тім усяких обережностей; кожду страву поздоровлювано так, наче б вона виратувала ся з якогось здобутого та вирізаного в пень міста. Але під сими вимушеними веселощами скривала ся німа тривога, що виявляла ся в частих мимовільних поглядах на вулицю, наче б там ціла юрба голодранців чатувала на них.

По смажених яйцях з труфлями прийшли річні петруги. Розмова звела ся на промислову кризу, що збільшала ся вже півтора року.

— Мусіло дійти до того — сказав Денелен. — Сей занадто великий розцвіт останніх років мусів допровадити до того... Прошу подумати лише про ті кольосальні капітали, вложені в залізницї, пристанї, канали, що не дають жадного зиску. Взагалї впаковано силу гроша в найдурнійші спекуляції. Нема чого ходити далеко, візьмім приміром наші сторони: тут засновано стільки цукроварень, що для них треба б було хйба потрійного збору буряків на рік... Ну, і через те гроший тепер мало, треба чекати, доки не вернуть ся назад викинені міліони: і тому маємо всякі кризи та застій у кожній галузі промислу.

Пан Аннебо поборював сю теорію, але згодився з тим, що попередні щасливі роки поцували робітників.

— Страх подумати — крикнув він — що ті лодирі з наших копалень могли заробляти свого часу аж до шістьох франків на день, значить, два рази стільки як тепер! Ну, і вони жили собі добре та привикли до надмірної вигоди... Певно, що тепер їм тяжко доводить ся вертати до свого давнього простого життя.

— Пане Греґуар — перервала пані Аннебо — позвольте ще трохи петруга... Вони смачні, не правда?

Пан директор говорив далше:

— Але скажіть, чи се наша вина? Нас так тяжко діткнула ся криза... Від коли фабрики замикають ся одна по другій, приходить ся нам невимовно тяжко збувати наш матеріял; а з огляду на що раз менше число замовлень ми мусимо зменшити кошти продукції... Але робітники не хочуть ніяк зрозуміти сього.

Настала хвиля мовчанки. Льокай приніс печені куропатви, а покоївка зачала наливати гостям червоного бурґундського вина.

— В Індії панує великий голод — зачав пан Денелен півголосом, наче б говорив сам до себе, — Америка перестала замовлювати у нас зелізо та через се завдала нашим фабрикам дуже тяжкий удар. Усе на сьвітї держить ся разом, якогось далекого потрясеня досить, щоб усе завалило ся... А наша держава була така горда з сього горячкового розвою свого промислу!

Він узяв на тарілку крило куропатви. Потім зачав голоснійше:

— Найгірше те, що коли маеть ся зменшити кошти продукції, то льоґіка диктує, що

тоді треба збільшити саму продукцію; бо інакше се відібеть ся на платні робітників і тоді вони мають право говорити, що всякі страти відбивають ся на їх шкірі.

Пан Денелен був отвертий чоловік і через те вихопила ся в нього така щира увага. Над нею розвила ся тепер досить оживлена дискусія. Панї бавили ся не дуже добре. Впрочім кожний був зайнятий своєю тарілкою, бо всі мали ще добрий апетит.

Увійшов льокай і хотів щось сказати, але завагав ся.

— Що там таке? — запитав пан Аннебо. — Коли прийшли телеграми, то принесіть мені їх сюди... Я власне дожидаю відповіді.

— Ні, прошу пана, се пан Дансаер чекає в сїнях... Але він не хоче панству перешкаджати.

Пан директор перепросив гостей і велів впустити Дансаера. Він увійшов та станув кілька кроків від стола. Всі обернули ся, щоб побачити сього велетня, що приносив нові вісти. Робітники поводять ся спокійно, але рішили вислати депутацію. Мабуть уже за кілька хвиль прийде вона сюди.

— Добре, дякую вам — відповів пан Аннебо. — Ви будете мені здавати справу кожного рана і вечера, розумієте?

Дансаер пішов, а жарти зачали ся на ново; гості взяли ся до російської салати, заявляючи, що не треба марнувати ні одної хвилинки, коли хочеть ся з'їсти її до краю. Загальна веселість не мала вже кінця, коли Неґрель попросив у покоївки шматка хліба, а вона відповіла йому: „прошу“ таким тихим та перестрашеним голосом, наче б за її плечима сто-

яла ціла юрба розбишак, що ось-ось має грабувати та мордувати.

— Можете говорити сьміло — сказала до неї лагідно пані Аннебо — та - ж їх іще нема тут.

Пану директорови принесли цілу пачку листів та телеграмів, а він прочитав один лист від Перона, де сей в дуже покірнім тоні повідомляв пана Аннебо, що був змушений прилучити ся до страйку разом з товаришами, щоб не наразити ся на неприємність з їх боку; він додав також, що не міг навіть вимовити ся від участі в депутації, хоч він осуджує цілу сю акцію.

— От маєте свободу праці! — крикнув пан Аннебо.

Розмова звела ся знов на страйк; усі запитували пана Аннебо, якої він думки про страйк.

— Овва! — відповів він — ми вже бачили такі річч... От буде тиждень, найбільше два — загального неробства, так як се було останнього разу, тай годі. Вони хочуть трохи забавити ся по коршмах, а як голод притисне їх ліпше, то вернуть до роботи.

Денелен похитав головою.

— Сумніваю ся, чи се піде так гладенько... Сього разу вони мабуть ліпше зорганізовані. Чи мають щадничу касу?

— Мають, усього три тисячі франків; що-ж вони можуть із сим зробити?... Підозріваю, що їх головою в один молодий робітник іменем Ет'єн Лянтє. Се добрий робітник, і я не хотів би віддалити його так, як колись відомого Раснера, що тепер заражує все Воре своїми ідеями та своїм пивом... Але все таки через

тиждень стане половина людей до роботи, а через два всі десять тисяч будуть у копальнях.

Пан директор заспокоїв ся. Він бояв ся виключно лише можливої неласки з боку заряду Спілки, колиб вина страйку впала на нього. Від якогось часу завважав він, що зачинає тратити довіре у заряду. Він набрав ложкою салати та лишив її на тарілці, а сам узяв ся читати телеграми з Парижа. Се були сподівані відповіді. Він намагав ся перестудіювати кожде слово. Гості вибачили йому се, а весь обід подібний був до військового сніданя на полі битви перед першим огнем.

Пані вмішали ся тепер також до розмови. Пані Грегуарова милосердила ся над сими бідаками, що вмирають із голоду. Сесілія вже уявляла собі, як то вона буде роздавати хліб і мясо. Але пані Анвебо здивувала ся, коли почула про нужду робітників у копальнях вугля в Монсу. Не вже-ж вони не зовсім щасливі? Та-ж ті люди мають мешканє, паливо, їх лічать коштом Спілки! Вона була така байдужа про сю череду робітників, що не знала про неї нічого більше, як лише ту лекцію, якою вона вводила в подив своїх париських гостей. І вона вірила у все те, що її навчив тоді її чоловік та обурювала ся тепер на невдячність люду.

Негрель увесь час лякав панство Грегуарів. Не можна сказати, щоб Сесілія не подобала ся йому і він мав би охоту оженити ся з нею, щоб зробити сю чемність для тїтки. Але він зовсім не був закоханий у Сесілію; він же був розумний, досвідний чоловік, що не дасть обдурити себе, як він казав. Він уважав себе республіканцем, хоч се не перешкаджало йому

поводити ся з робітниками надмірно суворо та кепкувати собі з них у товаристві пань.

— Я зовсім не годжу ся з оптимізмом мого дядька — сказав він. — Я сподіваю ся великих галабурд... І я радив би вам, пане Греґуар, позамикати добре свою Піолвену. Можуть сплїндрувати вас.

Пан Греґуар усьміхав ся як раз, задоволений з материнських почувань своєї жінки до робітників.

— Мене плїндрувати! — крикнув він здивований. — І за що?

— Хиба-ж ви не акціонер із Монсу? Ви не робите нічого, живете з праці інших. Впрочім ви репрезентуєте проклятущий капітал, а сього доволї... Бутьте певні, що як революція візьме гору, ви будете примушені віддати свій маєток, як крадене добро.

Пан Греґуар нараз утратив свій дитинячий спокій, свою веселість, що походила з незнання, в яким жив доси. Він зачав говорити тремтячим голосом :

— Мій маєток... крадене добро?! Невже мій прадїд не працював, і то так тяжко, на сю суму, за яку колись закупив акцію? Не вже ми не наражали ся на всі можливі страти в сьому інтересї? Не вже я вживаю тепер сих грошей на щось лихе?

Панї Аннебо побачила, як Сесілія й її мама поблїдли з перестрашу, і хотїла як найскорїйше вяснити всю справу.

— Поль жартує, дорогий пане!

Але пан Греґуар вийшов з рівноваги. Коли льокай подав полумисок з раками, він набрав їх три, не здаючи собі справи з того, що робить, і взяв ся гризти лапки.

— Я нічого не кажу, бувають і такі акціонери, що розкидають гроші. Приміром оповідають мені, що міністри подіставали акції з Монсу за услуги віддані Спілці. Або приміром сей великий пан (не хочу його тут називати по імени), один князь, найбогатший із наших акціонерів, той, що його живе, се по просту один великий скандал. Мілїони кинені в болото на жінок, на забави, на непотрібні розкоші... Але ми, ми, що живемо без шуму, як чесні люди! Ми, що не спекулюємо, що задовляємо ся тим і живемо з того, що маємо, і при тім помагаємо бідним!... Ні, ваші робітники мусїли б бути крайні розбишаки, як би вкрали у нас хоч одну шпильочку.

Негрель мусїв заспокоювати його та в душі дуже тішив ся його гнівом. Гості все ще їли раки, чути було тихий хруськіт їх спинок. Розмова звела ся на політику. Пан Греґуар тряс ся ще, але заявив себе лїбералом; при сїм жалував Людвіка - Филипа. Денелен був за свільним, абсолютним урядом та заповідав, що цїсар провалить ся через сю небезпечну свободу, яку дав народови.

— Пригадайте собі рік 1789! — сказав він. — Як раз шляхта зробила можливою революцію через те, що почула смак у нових поглядах виголошених філософами. А тепер інтелїгенція бавить ся знов огнем через свій лїбералїзм, свою поступовість та народолоубство... Так, так, ви острите зуби потворі, що нас потім пожре. І вона пожре нас таки, побачите!

Пинї заспокоїли його та розпитували про його дочок, щоб змінити тему розмови. Люція була в Маршіенї, де сьпівала разом з одною

приятелькою, а Жанна малювала голову одного старого жебрака. Але Денелен балакав про сі річи лише знехотя та не зводив очий із пана директора, що читав завзято телеграми та забув зовсім про своїх гостей. В сих тонких паперах чути було Париж, розкази заряду, що може порішив уже страйкову справу. І Денелен не міг позбутися тривожних думок.

— Ну, і що-ж гадаєте робити? — запитав він нараз.

Пан Аннебо здригнув ся та не дав йому ніякої ясної відповіді.

— Ще побачимо — сказав він.

— Певно, ви стоїте на тривких підставах, ви можете спокійно ждати — почав голосно думати Денелен, — але я, я піду з торбами, коли страйк розширить ся і на Вандам. Я відновив гарненько Жан Бар, але не можу вийти інакше на своє з сею єдиною копальнею, як лише безпереривною продукцією... О, я зовсім не маю чого тішити ся, кажу вам!

Ся мимовільна сповідь заняла пана Аннебо. Він слухав її пильно, а в його голові зродив ся новий плян: на випадок, коли би страйк обернув ся на гірше, чому-ж тоді не використати його, не дати йому йти куди хоче та не допровадити суєда до руїни, а тоді купити від нього концесію за дешеві гроші? Се був би найкрасший спосіб відзискати довіре заряду, що вже здавна марить про набуте Вандама.

— Коли Жан Бар завдає вам стільки клопоту, то чому-ж не відступите його нам? — запитав усміхаючи ся пан Аннебо.

Але Денелен уже жалував, що йому вихопило ся се наріканє. Він крикнув гнівно:

— Ні за що в світі!

Його палка натура розвеселила всіх; а коли принесено десерт, вони вже й забули про страйк. Усі почали вихвалювати печені яблука, потім пані почали дискусію про ананас і згодилися на те, що він чудовий. На закінченні сього багатого обіду принесено овочі: виноград і грушки. Всі балакали рівночасно, а льокай наливав ренського вина замість шампанського; шампанське вино вважалося занадто буденним.

Справа женячки Поля й Сесілї зробила на певно великий крок наперед, бо то ж не диво, що симпатія зростала серед такого добірного їства та питва. Тїточка моргала на нього раз по раз так завзято, що Неґрель почав робити ся дуже приємним, та заспокоював панство Греґуарів, беручи назад свої байки про плюндрованє. Коли пан Аннебо завважав, як його жінка і Неґрель докладно розуміють себе очима, повстало в ньому знов те препогане підозрінє, так наче б се не їх зір, але вони самі стикали ся. Але він знов пригадав собі, що тут річ іде про сватанє Поля, і надто все відбуваєть ся тут, у його присутности.

Іполїт подав каву, коли нараз прибігла покоївка дуже налякана.

— Прошу пана, прошу пана, вони вже тут!

Се була депутація. Двері відчинили ся; по сусїдніх покоях пробігла холодна струя повітря.

— Впустіть їх до сальону — сказав пан Аннебо.

Гості за столом глянули неспокійно одно на другого. Настала хвиля тиші. Потім пробували зачати знов свої жарти: дехто дораджував сховати останки цукру в кишені, дехто

хотів забрати накрите. Але пан директор споважнів, і сьміхи втихли. Ніхто вже не говорив навіть голосно, лише пошепки, а з боку доходив стук великих кроків депутації по килимах сальону.

Пані Аннебо сказала тихцем до чоловіка:

— Надію ся, що перше випеш каву.

— Розумієть ся — відповів він. — Нехай підождуть хвилинку!

Він був сильно зденервований та удавав лише, що виключно зайнятий своєю кавою; в дійсности насторожував вуха при найменшому шелесті, що долітав із сусіднього покою.

Поль і Сесілія встали з-за стола. Поль дозволив їй відважити ся на те, щоб поглянути крізь дірку від ключа. Вони придушували сьміх та говорили дуже тихо.

— Бачите їх?

— Бачу... Один високий, а два малі за ним.

— Ну і що? погані дуже?

— Та де, вони дуже чемні.

Нараз пан Аннебо зірвав ся з крісла кажучи, що кава дуже горяча і що випе її потім. Виходячи приложив палець до уст, наказуючи, щоб усі заховували ся розсудливо. Всі сіли знов при столі та не відзивали ся вже анї слівцем; вони бояли ся навіть ворухити ся та прислухали ся уважно до кожного слова в сусідній кімнаті: грубі, важкі голоси робітників бентежили їх сильно.

II.

Попереднього дня на зборах у Раснера вибрав Ег'єн з деякими товаришами депутацію, що мала на другий день піти до пана директора. Коли у вечері Маєдиха довідала ся, що її чоловік належить також до депутації, зажурила ся тяжко та питала ся його, чи він хоче, щоб їх Спілка викинула на вулицю. Сам Має не дуже охоче прийняв сей вибір. Хоч вони обов добре бачили, як несправедливо терплять нужду, все-ж таки коли прийшло ся до діла, дідична тривога про завтра брала гору і вони згодні були б далі мовчки гнути спину. Звичайно Має підлягав волі своєї жінки в справах, що доторкали ся їх спільного життя, бо вона мала завжди здорові ради. Але сього разу він зачав сердити ся, тим більше, що потайки признавав їй рацію.

— Дай мені спокій! — казав до неї, кладучи ся на ліжко та відвертаючи ся плечима. — Се було б дуже нечесно зрадити своїх товаришів!... Я тут сповняю свій обовязок.

Вона лягла також. Довгий час не говорили нічого. Потім зачала Маєдиха несміло:

— Маєш рацію, іди. Лише що через се ми пропали, се певно.

На другий день у полудень о дванадцятій годині Маєди вже обідали, бо о першій мала депутація зійти ся у Раснера та піти потім до

пана Аннебо. На обід їли саму лише бараболю. Було ще трохи масла, але ніхто не доторкнув ся до нього, щоб у вечері було з чим їсти хліб.

— Ти знаєш, ми числимо на тебе, що будеш говорити — сказав нараз Ет'єн до Маеда.

Мае змішав ся та не міг промовити слова зі зворушення.

— Е нї! се вже занадто! — крикнула Маедиха. — Я годжу ся на те, щоб він ішов, але не позволю йому бути головою... Для чого-ж як раз він має говорити, а не хто иньший?

Ет'єн зачав їм пояснювати се з властивим своїм запалом. Мае був найліпший робітник у колальні, його найбільше любили, вайбільше поважали. Його-ж прецінь дають иншим за взір. І через те скарги робітників наберуть в його устах рішучої ваги. З початку мав говорити Ет'єн; але він був у Монсу лише дуже короткий час. Скоріше вислухають давнього, тутешнього робітника. Впрочім товариші повірили свою справу найгіднішому з поміж себе: він не повинен відмовити, се було б дуже негарно.

Маедиха мало не впала в розпуку.

— Іди, йди чоловіче, дай себе розияти за инших! Я вже тобі не говорю нічого!

— Але-ж я не потрафлю — відізвав ся Мае дріжачим голосом. — Я наговорю дурниць.

Ет'єн утішив ся, що Мае таки зважив ся, і поклепав його по плечи.

— Будеш говорити те, що відчуваєш, се буде дуже добре.

Старий Бонмор слухав сього всього та мовчки хитав головою; його ноги були вже трохи відпухли.

Настала хвиля тиші. В часі обіду діти поводили ся дуже чемно. Старий проковтнув бараболю та став помаленьку говорити півголосом.

— Кажи, що хочеш, усе буде так само, як би ти не сказав нічого... Гей, я вже бачив, бачив такі річч! Сорок років тому назад нас приперли під самими дверима дирекції і то ще до того шаблями! Може тепер вони приймуть вас; але вони не скажуть вам більше, як он та стїна... Вони, кроть їх різало мать, мають гроші і свещуть на все!

Знов настала тиша. Має й Ет'єн устали і лишили зажурену сімю біля порожніх тарілок. По дорозі взяли ще Перона і Левака і потім пустили ся в чотирьох до Раснера, куди надходили малими громадками делегати з сусїдніх робітницьких осель. Коли вже зібрала ся вся депутація в числі двадцятьох членів, уложено умови, які вона мала предложити Спїлці. Потім пустили ся вони в дорогу до Монсу. Острий північно-східний вітер замітав дорогу. О другій годвинї прийшли на місце.

Найперше велїв їм льокай чекати та зачинив перед ними двері. Потім вернув ся назад і впровадив їх до сальону. Вікна були вже тут повідслонювані. Робітники опинили ся самі і се їх вельми збентежило; вони не важили ся сїдати, хоч були повбيرانі дуже чисто в сукняну одежу і поголили ся того дня рано. Кождий мав шапку в руках та споглядав здивованими очима на меблі. Тут у сальонї пана Аннебо була мішанина всїх можливих стилїв; тоді було в моді всяке старе дрантє: фотелї в стилю Генрика II., крісла Людвіка XV., італїянський кабінет з XVII. в., іспанський кон-

тадор з XV. в., ціла маса старого золота, старого блідо-червоного шовку, оздобн на портієрах і т. д. Увесь сальон виглядав як яка каплиця. Се все викликало у робітників якийсь церковний настрій; їх ноги наче привросли до східних килимів. Але найбільше дивувало їх те рівномірне тепло, що розходило ся з кальоріферів.

Минуло пять хвиль. Їх збентежене зросло з кожною хвилиною в сій богатій, з комфортом прибраній кімнаті.

Нарешті війшов пан Аннебо, позапинаний по військовому. На сурдуті мав прип'яту кокардку. Він зачав перший говорити:

— А, як ся маєте!... Що-ж ви, мабуть бунтуєте ся?...

Він урвав та додав з сухою чемністю:

— Прошу, сїдайте, хочу побалакати з вами.

Робітники почали оглядати ся за кріслами. Деякі відважили ся сїдати: иньші бояли ся за шовкові тканини та воліли лїпше стояти.

Настала тиша. Пан Аннебо посунув своє крісло до печи та став швидко придивляти ся до них, бажаючи пригадати собі їх обличя. Він пізнав уже Перона, що сховав ся аж в останній ряд. Далі впали його очі на Ет'ена, що сидів напроти нього.

— Ну, і що-ж маєте мені сказати?

Він надїяв ся, що Ет'ен забере голос; а коли Мае наблизив ся до нього, він так здивував ся, що не міг удержати ся і сказав:

— Якто? то се ви, ви, такий добрий робітник, що все і всюди поводив ся так розумно, якого сїм'я працює в Монсу від часу заснованя копалень!... То зле, се мене дуже болить, що як раз ви голова незадоволених!

Має слухав і спустив очі в низ. Потім за-
чав, з початку трохи тремтячим, глухим го-
лосом:

— Пане директоре! Як раз тому, що я
спокійний чоловік, якому не можна нічого за-
кинути, вибрали мене мої товариші. Се повинно
бути для вас запорукою, що тут не розходить
ся ні про який бунт крикунів та півголовків,
які хочуть робити переворот. Ми бажаємо лише
справедливості, нам уже надоїло се вічне го-
лодуванє і нам здаєть ся, що вже час, щоб ми
з'організували ся, аби мати бодай хлїб що-дня.

Його голос кріпшав. Він підвів очі в гору
та говорив далі дивлячись просто на директора.

— Самі знаєте добре, що ми не можемо
приняти нової системи платні... Закидають нам,
що не підпираємо гаразд. Се правда, ми не
присьвячуємо сій роботі потрібного часу. Але
як би ми се робили, наш денний заробіток
зменьшив ся б іще більше; а що він уже те-
пер не може нас прогодувати, то тоді був би
вже всьому кінець, се нове розпорядженє ви-
тратило би всіх ваших людей. Платїть нам
більше, то будемо підпирати лїпше, будемо
вживати на підпиранє стїльки часу, скїльки
треба, замїсь того, щоб хапати ся виключно
до рубаня вугля, одинокої продуктивної роботи.
Тут нема иньшого виходу, праця мусить бути
заплачена, коли має бути добра... А що-ж ви
видумали на місце давнього способу платні?
Ви видумали таку річ, що нам нїяк не може
помістити ся в голові! Ви знижаєте ціну візка
і кажете, що вирівнюєте се вменшенє платні
тим, що будете платити осїбно за підпиранє.
Коли б се навіть була правда, то все таки бу-
ла б нам кривда, бо підпиранє забирає нам

більше часу. Але найбільше обурює нас те, що се зовсім неправда: Спілка не вирівнює вменшення платні ні крихітки, вона просто ховає два сантіми з кожного візка до кишені, і вже!

— Так, справді, правду каже — воркотіли інші члени депутації, бачучи, як пан Аннебо розмахнув ся рукою, наче б хотів перервати йому бесіду.

Але Має не допустив директора до слова. Він тепер уже розмахав ся, слова плили йому самі з себе. Хвилями дивував ся він сам собі, наче би се хтось иньший балакав його устами. Все те, що від давна нагромадило ся в його грудях, виходило тепер само на верх, а він навіть не здавав собі з сього справи. Він оповідав про загальну нужду, гірку працю, про собаче жите, оповідав, як жінки й діти ридують дома та просять хліба. Він згадав останні нещасні виплати, що наче на глум обкроювано ще усякими карами та безробітними днями, згадав як сімя ридала з розпуки, коли вони принесли такі нужденні гроші до хати. Невже Спілка завзяла ся винищити всіх своїх робітників?

— Так отже, прошу пана директора — закінчив він свою промову, — ми прийшли сказати, що як маємо гірко працювати і здихати з голоду, то волимо вже радше нічого не робити і дійдемо до того самого. Будемо мати принаймні менше заходу... Ми кинули роботу і вернемо до неї хіба тоді, як Спілка прийме наші бажання. Вона хоче зменшити ціну візка і платити окремо за підпиране. Ми бажаємо, що б усе лишило ся по давньому, а крім того що б нам підвищено ціну візка на пять сан-

тімів... Тепер ва вас черга показати, чи ви стоїте за справедливість і працю.

Мім робітниками зачали підносити ся по-дібні голоси.

— Так воно все... Се наші загальні думки... Ми хочемо лише справедливости.

Иньші не говорвли нічого, лише притакували головами. Вся заля зі своїм золотом і тканинами, зі своєю нагромадженою старовиною не робила на них ніякого вражіння; вони не чули вже навіть килимів під своїми тяжкими чобітьми.

— Дозвольте-ж мені тепер відповісти — крикнув нетерпливо пан Аннебо. — Передо-всім се неправда, ніби то Спілка заробляє два сантіми на кождім візку... Гляньте на цифри.

Тепер зачала ся загальна дискусія. Пан директор запитав про щось Перона, хочачи роздвоїти робітників. Перон пробовкнув кілька слів та сховав ся назад. Левак навпаки стояв на чолі найбільше завзятих. Він зачав говорити про справи, про які не мав понятя, та сим лише затемнив усе діло. Загальний гамір мішав ся серед килимів і тапісерій теплої кімнати.

— Ну, як ви будете всі разом говорити, то ми ніколи не дійдемо до ладу, — сказав пан Аннебо.

Він відзискав назад свій спокій, свою чемність чоловіка, що вмів ходити коло інтересу. Від перших слів він не спускав очий з Ет'єна та хотів неодмінно вивести його з його завзятої мовчанки. І він нараз залишив дискусію про два сантіми та зачав брати справу ширше.

— Чому ви властиво не хочете сказати правду? Признайте ся, що слухаєте злих намов. В теперішні часи се справдішня зараза,

що находить на всіх робітників і псує навіть найліпших із них... Ну, я не хочу, щоб ви сповідали ся переді мною, але бачу, що хтось перемінив вас, вас, що були колись такі спокійні. Не правда? Хтось мусів обіцувати вам більше масла як хліба, казати вам, що на вас тепер прийшов час бути панами... А тепер втягають вас до сеї славної Інтернаціоналки, тої розбишацької банди, що марить про переворот у цілій суспільности...

Тепер Ет'єн перебив його.

— Ви помилляете ся, пане директор! Анї один робітник не належить доси до неї. Але коли вони будуть до того примушені, то всі зі всіх копалень приступлять до неї. Се залежить виключно від Спілки.

Тепер поветала суперечка між самим лише Ет'єном і паном директором, а інших робітників наче б не було зовсім.

— Спілка опікуєть ся своїми людьми, ви не маєте права грозити їй. Сього року видала вона триста тисяч франків на будову робітницьких хат, що не приносять їй навіть двох процентів зиску. Не говорю вже про запомоги, про вуголь та лікарства, які вона дає безплатно... Ви, що маєте мабуть ширший сьвятогляд, ви, що протягом кількох місяців стали одним із наших найліпших робітників, чи-ж ви не краще б зробили, як би ви вияснювали правдивий стан річий, замісь псувати себе та ходити до людей, що не тїшать ся дуже доброю славою? Так, так, я говорю про Раснера; ми мусіли розійти ся з ним, щоб ратувати наші копальні від соціалїстичної зарази... Вас усе можна бачити у нього і се певно він намовив вас заснувати щадничу касу. Ми не мали б ні-

чого проти неї, колиб вона була лише щадницею, але ми чуємо се добре, що вона — се оружє, вимірене проти нас, се резервовий капітал для покриття коштів війни. Мушу при тім завважити, що Спілка бажає собі мати контролю над сею касою.

Ет'ен дав йому виговорити ся дивлячись йому просто в очі, а уста його трохи тремтіли нервово. На останнє реченє він усміхнув ся та відповів спокійно:

— Се вже нове бажанє, бо до тепер ви, пане директор, залишали всяку контролю... Але на жаль наше бажанє як раз таке, щоб Спілка менше піклувала ся нами і щоб замісь удавати якусь опікунку, вона лучче поводила ся справедливо та давала нам те, що нам належить ся, наш заробіток, що вона розділює поміж себе. Чи се чесно допроваджувати робітників за кожною крізою до голодової смерти, щоб лишє рахувати дивіденди акціонарів? Признаєте, пане директор, що нова система, се лишє штудерне вменшенє платні робітникам і більш нічого; а се нас зайбільше обурює, бо коли лишє Спілка хоче заощадити грошій, то все поступає підло і щадить виключно на робітниках.

— Ось і маємо цілу суть річи! — крикнув пан Аннебо. — Я був приготований на те, що ви будете винуватити Спілку за руйнованє робітників, за її житє з праці їх рук! Як ви можете говорити такі нісенітницї, ви, що мусите знати, на які кольосальні страти наражені капітали в промислі, приміром у копальнях? Ціле урядженє одної ями коштує в наших часах від півтора до двох мільонів франків; і ак же то тяжко витягнути хоча б умір-

ковані зиски з такої велитенської суми! Майже половина всіх французьких гірничих товариств збанкрутувала... Отже треба не мати глузду, щоб винуватити за жорсткість ті товариства, що ще держать ся. Аджеж коли їх робітники терплять, то й вони самі терплять. Чи думаєте, що Спілка не стратить через кризу стільки-ж як і ви? Та вона не може платити робітникам по своїй волі, вона мусить рахувати ся з конкуренцією під загрозою руїни. Держіть ся фактів, а не її... Але ви не хочете слухати сього, не хочете розуміти сього!

— Ні, — відповів Ет'ен — ми се дуже добре розуміємо, що в теперішніх обставинах неможливе поліпшенє нашої долі; але як раз тому мусить колись на сьому скінчити ся, що робітники візьмуть ся змінити сї обставини.

По сих словах настала мовчанка, бо хоч вони мали доволі лагідну форму, але Ет'ен висловив їх грубим, грізним голосом, так що пан Аннебо зрозумів добре, про що тут річ іде. Гості в сальоні трохи налякали ся. Інші члени депутації не розуміли добре розмови Ет'ена з паном директором; вони відчували лише, що їх товариш заступає їх сторону. І вони зачали тихцем приглядати ся до прегарних килимів, до вигідних фстелів та до всього пишного урядженя; за найменшу дрібницю з сього сальону могли б вони варити собі обід цілий місяць.

Пан Аннебо сидів хвилю в задумі, потім підвів ся, щоб розстати ся з ними. Всі встали також. Ет'ен штовхнув легко Маеда ліктем, і Мае зачав знов говорити, але вже не так плавно.

— Чи се вже вся ваша відповідь, пане директор?... Ми скажемо нашим товаришам, що ви відкидаєте наші услівя.

— Але-ж я, добрий чоловіче, не відкидаю нічого!... — крикнув пан Аннебо. — Я так само платний робітник, як ви. Я тут не маю більше голосу, як ваш послідній наймит. Мені наказують, і я маю лише пильнувати, щоб усі накази були точно вповнені. Я сказав вам те, що вважав за відповідне, але я тут не можу нічого рішати. Ви представили мені свої бажаня, я предложу їх зарядови, а потім передам вам його відповідь.

Він говорив як високий функціонер, залежний від вищих властей, що вмів заховати спокій та не горячить ся в подібних питаннях. А робітники споглядали на нього з недовірем, питали себе, для чого він бреше, яка в тім йому користь, скільки він украде через своє посередництво між ними й дійсними їх панами? Він мусить умисне допроваджувати до конфліктів, бо він заробляє на тім. Де-ж то можливе, щоб він, якому платять ніби так як робітникови, міг собі так вигідно жити!

Ет'ви знов осьмілив ся вмішати ся до розмови.

— Вся біда в тім, прошу пана директора, що ми не маємо кому повірити свої справи. Ми сказали би ще багато де-чого, ми дійшли би свої правди, яку і ви в дійсности признаєте нам... Як би ми лише знали, до кого звернути ся!

Пан Аннебо не розгнівав ся за те; він лише всьміхнув ся.

— А, так, то знов иньша справа, коли ви не маєте до мене довіря... В таким разі йдїть он-туди!

Робітники слїдили очима за рухом його руки, простягнутої в напрямі одного вікна. Де воно, се „туди“? Париж, без сумніву. Але вони сього не знали на певне, воно десь мусїло бути далеко, далеко, в якійсь недоступній стороні, де сидїв той незвісний бог на своїм престолі. Вони не бачили його ніколи, лише відчували його як якусь силу, що здалека пригнітав дєрять тисяч робітників у Монсу. А як пан директор говорив, та сила сидїла за його плечима са кермувала його словами.

Робітники були вельми пригноблені; навіть Ет'єн здвигнув плечима, наче би хотїв сказати їм, що найліпше зроблять, як підуть собі геть. А пан Аннебо клепає по приятельськи Маєда по плечі та питає його, як стоїть із здоровлєм Жаялена?

— Ось маєте тут виразний приклад, а ви стаєте в обороні лихого підпираня!... Ви ще надумайте ся, мої дорогі, ви ще зрозумієте, що страйк, се нещастє для всїх. Не мине й тиждень і ви будете мерти з голоду; і що-ж сим докажете?... Я покладаю ся на вашу розвагу і переконаний, що ви вернете до праці найпізнійше в понедїлок.

Усі відійшли з похиленими головами та не відповіли нічого на ті слова надїї пана директора. Він випровадив їх та ще зібрав коротко всю справу: Спїлка хоче нового способу платнї, а вони бажають собі підвищення її на пять сантиметів на візку. Щоб вони не робили собі великих надїй, він уважав за відповідне

упередити їх, що заряд напевно не прийме їх умов.

— Надумайтеся вперед та не робіть дурниць — повторяв він раз - у - раз, збентежений трохи їх мовчанєм.

В сїнях Перон уклонився дуже низенько, а Левак надїв швидко шапку на голову. Має хотїв щось сказати на прощанє, але Ет'єн знов штовхнув його ліктем. І вони вийшли серед сеї зловіщої тиші. Лише двері за ними стукнули голосно.

Пан Аннебо вернув ся до їдальні. Гості сидїли за лікерами тихо і непорушно. Кількома словами оповїв він Денелєнови цілу ситуацію; обличчє пана Денелєна нахмурило ся, видко було його тяжку журбу.

Пан Аннебо зачав пити свою вже вистиглу каву. Пробували зачати розмову про щось иньше. Але самі панство Греґуари зачали знов про страйк та дивували ся, що нема такого права, яке заборонювало би робітникам покидати працю. Поль заспокоював Сесілію та запевнював, що незабаром прийдуть жандарми.

Панї Аннебо покликала льокая.

— Іполїте! поки ми підемо до сальону, йдїть та повідчиняйте там вікна, нехай найде трохи сьвіжого повітря.

III.

Минули два тижні. В понеділок третього тижня приходили до дирекції вісти про нове зменшенє числа робітників, що станули до роботи. Того ранку надіяли ся, що всі робітники вернуть ся до праці; але заряд не хотів ніяк згодити ся на бажанє робітників і се доводило їх до крайности. Страйк розширив ся вже не лише на Воре, Кревкер, Мадлен; у Віктуарі і Фетрі-Кантелі явила ся лиш четверта частина людей. Страйк зачепив навіть Сен-Тома та ставав помалу загальним.

У Воре панувала глибока тиша в усій копальні. Фабрика була мертва, всі будинки порожні і покинуті; робота стояла. Здовж доріжок стояли сумно три або чотири забуті візки. В низу між стовпами руштованя купи вугля зменьшали ся з кожним днем та лишали по собі лише чорний слід на голій землі. Дерево на складах гнило через ненастанні зливи. В пристані на каналі лишив ся один на половину навантажений човен, що наче заснув у мутній воді. На безлюдному валу, де не вважаючи на дощ від землі підносили ся сірчані пари, покинутий візок стояв меланхолійно з піднятими в гору голоблями.

Але найбільше в будинках відчувало ся брак жвтя. Шопа для чищення вугля мала по-

зачиняні вікна, вежа стояла мовчки, а в великій залі не чути вже було звичайного галасу. Заля з паровими кітлами була холодна, а величезний комин був занадто широкий для сього рідкого диму, що добував ся з нього. Машину для добування вугля опалювали лише рано. Стаєнні возили пашу для коний, а на дні ями працювали лише самі дозорці, що тепер стали знов рсбітниками. Вони муїли удержувати в добрім стані всі підземні дороги, бо інакше могли б зчинити ся необчислені шкоди. Від девятої години відбувала ся решт а роботи вже при помочи драбин. А з усіх сих мертвих будинків, покритих верствою чорного пороху, добував ся все той сам острій і довгий стогін помпи. Се був останній знак життя. Як би й він замовк, то вода зруйнувала б усю копальню.

Напротив копальні на рівнині будинки робітників були також наче мертві. Префект*) із Ліля приїхав з купою жандармів, але бачучи спокій серед страйкарів вернув до дому і відкликав та жандармів. Ніколи ще робітницькі будинки не заховували ся так взірцево. Мушени спали цілими днями, щоб не прийшла їм охота заглянути до коршми. Жінки лагодили собі спокійно каву та не базїкали та не сварили ся так завзято як звичайно. Навіть дїтвора заховувала ся поважнійше та бігала босо по вулицях і біла ся без найменшого крику. З уст до уст переказували одні одним, щоб вести себе як слід та не провокувати Спїлки.

*) Найвисший заступник уряду в департаменті, подібно як у нас староста в цовіті.

Але в хаті Маеда було все повно людей. Вічно приходили і виходили звідси нові робітники. Ет'єн як секретар розділював там між найбільшійші родини три тисячі Франків із щадницї. До того з ріжних сторін прийшло ще кілька соток Франків добровільних датків для страйкарів. Але тепер уже всі гроші розійшлися і робітники не мали вже чим піддержувати страйк. Голод зачав уже заглядати їм в очи. Меґра обіцяв давати на кредит пів місяця, але вже через тиждень роздумався і не хотів нічого дати без грошей. Він звичайно діставав накази від Спілки; а вона хотіла мабуть як найшвидше допровадити робітників до голоду та через се зломити страйк. Від тоді став він поводити ся як який вибагливий тиран; давав хліб або не давав відповідно до краси дочки висланої сім'єю до нього. Найбільше неприступний був для Маєди; хотів покарати її за те, що не дістав Катерини.

На довершенє цілої нужди настали сильні морози. Жінки гляділи трівожно на свої купки вугля, що зменьшувалися з кождим днем. Вони знали добре, що нового вугля не дістануть, коли їх чоловіки не підуть до роботи. Тепер могли вже надїятися, що поздыхають не лише з голоду, але також і від холоду.

У Маєдів уже всього не ставало. Леваки жили ще з двадцятьох Франків позичених від Бутелю. Перони мали гроша доволі, але вони удавали, що у них така сама біда, як у иньших, бо бояли ся, щоб сусїди не роззичили у них грошей, для того брали всяку поживу у Меґрата на кредит. А сей останній віддавав би все в своїому склепі Перонисї, коли би вона наставила йому свою спідницю.

Від суботи багато родин лягало без вечері спати. Але знаючи про сі страшні дні, що мали настати тепер, ніхто не нарікав ні словечком; усі слухали мовчки, з німою витревалістю наказів своїх проводирів, певні в тім, що лише солідарністю будуть в силі вибороти собі ліпшу долю. А в ліпшу долю вірили вони сьвято просто з релігійним фанатизмом та не сумнівалися ані хвилинки, що вона от-от настане. Обіцяно їм еру справедливости і вони готові були терпіти до кінця для загального добра. Голод розпалював ще їх фантазію. Ніколи доси в тісного сьвітогляду сих нуждарів не виходили такі широкі понятя про будуччину. Коли очі їх заплющувалися з безсилля, вони бачили свій вимріяний суспільний лад, де всі будуть собі як брати. І вони були певні, що їх мрії незабаром здійснять ся, що вже недалекій той час, коли настане золотий вік праці та рівномірної надгороди для всіх. Ніщо не могло захитати їх сильної віри, що вони вступають уже в той золотий вік. Каса була вже порожня, Спілка не думала уступити, з кожним днем становище могло погіршити ся, а вони держали ся міцно своїх надій і мало звертали уваги на все своє невідрадне положенє. Коли б навіть земля завалила ся під ними, то вони якимось чудом виринуть і досягнуть свого. Ся непохитна віра заступала їм хліб та загрівала їх черева. Коли Маеди і иньші робітвики з'їдять було незвичайно швидко обід зложений із склянки майже чистої води, то впадають у якесь запамороченє, в якусь екстазу про краще житє, що відбирала в сих мучеників розум.

Головою цілого сього руху був безперечно Ет'єн. Читаючи книжки розширив він багато

свій світогляд. Вечерами викладав товаришам про будущий суспільний лад, а ночами читав книжки. Тепер провадив він дуже широку кореспонденцію та передплачував „Месть“, бельгійську соціалістичну часопись. Се була перша газетка, що ввійшла до робітницьких хат. Товариші Ет'єна дивилися на нього з великим поважанем, його популярність росла з кожним днем. А він гордився тим, що він, колись звичайний шлюсар, а потім рубач вугля, з заболоченими, чорними руками, веде тепер широку кореспонденцію, сперечаєся про долю робітників з людьми зі всіх кінців краю, робітники з Воре слухають його як свого начальника; одним словом, він став осередком цілого робітницького руху.

Але через те все він наблизився одним кроком до класу панів, цих ненависних панів з їх більшими життєвими вимогами; лише боявся признатися до цього перед самим собою. Одна лише річ не давала йому спокою: се була свідомість, що йому не став ширшої освіти. Через те він бентежився, коли ставав перед яким паном у сурдуті. І він намагався всіми силами здобути собі як найширше знане, але в його науці не було ніякої методи і часто густо лучалося, що він знав деякі річи, хоч не розумів їх зовсім. Бували хвилі, коли він сумнівався, чи потрапить вивязати ся як слід зі своєї місії, коли йому здавалося, що хіба лише адвокат або в загалі який учений чоловік може так повести справу його товаришів, щоб не програти її. Але незабаром вертала його віра в себе. Ні, на що адвокатів?! Вони всі, се голота, що використовує своє знане лише на те, щоб забагатіти коштом народа! Як буде,

так буде, але робітники повинні самі полагоджувати свої справи. І він мріяв про те, щоб стати проводирем темної маси народу. Монсу в його руках, а там далеко Париж... хто знає, колись може виберуть його послом... І він уже бачив себе, як то він стане на трибуні в великій, багатій залі і як перший робітник у парламенті буде кидати громи на панів.

Від кількох днів був Ет'єн у клопоті. Плішар писав лист за листом та обіцював ся приїхати до Монсу, щоб загристи страйкарів до витревалости. Розходило ся о те, щоб устроїти довірочні збори під проводом Плішара; сей проєкт мав служити до того, щоб використати страйк і втягнути робітників до Інтернаціоналки; доси держали ся робітники суироти неї недовірливо.

Ет'єн бояв ся робити багато розголосу, але був би згодив ся на приїзд Плішара, як би Раснер не був виступив остро проти інтервенції Плішара. І хоч Ет'єн мав велику власть серед робітників, усе-ж таки мусїв числти ся з Раснером, що вже здавна служив робітницькій справі і мав своїх горячих прихильників між своїми сталими гістьми. Так отже Ет'єн не знав тепер, що відповісти Плішарови.

В понеділок о четвертій годині прийшов новий лист із Ліля. Ет'єн сидів тоді як раз сам з Маєдихою в кімнаті на низу. Маєдови було вже занадто неробства і він пішов ловити рибу: як би йому удало ся зловити в каналі яку здорову рибу, то можна буде її продати і купити хліба. Старий Бонмор і малий Жанлен пішли на прохід, щоб випробувати свої направлені ноги. Альзіра з дітьми як звичайно пішла на вал назбирати вуглевого пороху. Маєдиха си-

діла коло печи та виставила з під одежі одну грудь, що звисала їй аж по живіт; вона кормила малу Естелю. В печі блимав лише малий огник, бо вуголь треба було дуже щадити.

Коли Ет'єн отворив лст, вона спитала ся:

— Є там що доброго? Присилають нам може гроші?

Він заперечив лише головою, а вона говорила далше:

— Що ми сього тижня робити- мемо — я вже не знаю... Але у всякім разі вдержимо далі так як доси. Не правда? Коли правда по наших боці, то се додав нам відваги, додав сили.

Вона була тепер за страйком. Так наказував їй здоровий розум. Певно було би ліпше примусити Спілку, щоб поступала справедливо, і не кидати при тім праці. Але коли вже люди поквнули роботу, то тепер не можна взяти ся до неї знов, поки не виборе ся справедливости. Вона обставала при тім з непохитною енергією. Ліпше здохнути, як зректи ся того, що правда по наших боці.

— Гей! — крикнув Ет'єн. — Як би вже раз прийшла яка холера та увільнила нас від усіх свх розбишак, від тих панів членів Спілки!

— Ні, ні — відповіла вона — не треба нікому бажати смерти. Се не помогло би нам богато... Я хотіла б лише, щоб вони признали, що правда по наших боці і я надію ся сього, бо всюди не без добрих людей... Маєте знати, що я зовсім не годжу ся з вашою політикою.

Вона дійсно ганьбила його звичайно за його палкі бесіди та революційні теорії. Вона не мала нічого против того, що він домагав ся, щоб за роботу плачено стільки, скільки вона

варта; але на що займатися цілою купою інших річей, що кого можуть обходити пані або уряд? На що мішатися не в своє діло, коли через се можна на себе накликати лише біду? Але вона про те поважала Ет'єна, бо він не горячився, а до того платив їй дуже точно сорок п'ять франків за удержань. Коли лише чоловік поводить ся як слід, то решту можна вже йому вибачити.

Ет'єн говорив про республіку, яка дасть хліб усім людям. Але Маєдиха хитала головою, бо пам'ятала ще рік 1848, коли то вона разом зі своїм чоловіком не мала що їсти зараз у перших часах свого господарства. І вона зачала жалісним голосом оповідати про ті собачі часи, а мала Естеля, не випускаючи з уст її цицьки, заснула за той час на її колінах. А Ет'єн уже також змучений глядів мовчки на її величезні цицьки, що своєю блідістю відбивали від пожовклого коліру її лиця.

— Ні однієї сотики — шепотіла вона — не було що взяти в зуби, а всі копальні зупинили роботу. А потім що? Бідні люди здихали з голоду, так самісінько як от тепер.

Але в тій хвили обоє вони замовкли здивовані, коли двері відчинилися, а в них появилася Катерина. Від часу своєї втеки з Шавалем вона ще не показувалася в хаті. Вона була дуже збентежена, так що не зачинила дверей за собою і не могла вимовити ані слова. Вона надіялася застати маму саму і по дорозі приготувалася, як має зачати говорити. Але тепер, коли побачила Ет'єна, не могла спромогтися на „добрий день“.

— А ти чого тут? — крикнула Маедиха, не підводячи ся зі стільця. — Я тебе не хочу знати, забирай ся!

— Мамо, ось вам кава і цукор... Се для дітей... Я була на роботі та пам'ятала про них...

Вона витягнула з кишені фунт кави і фунт цукру і відважила ся положити їх на столі. Страйк у Воре зажурив її дуже і вона не могла знайти иньшого способу допомогти трохи своїй рідві, як хибя під тою вимовою, що вона пам'ятає про дітей. Вона працювала в копальні Жан-Бар, де не бало страйку.

Але її добре серце не зворушило дуже матери, що відізвала ся гнівно:

— Замість приносити нам солодоці, ти ліпше була б зробила, як би була лишила ся у нас та помагала нам заробляти на хліб.

Маедиха виговорила дочці тепер до очий усе те, що вже місяць виговорювала на неї перед людьми: „Та чи то хто бачив, щоб утікати з парубком та чіпляти ся його на шіснацятім році життя, коли ще до того ціла рідня в великій нужді! Сього нїяка хоч трохи порядна дочка не зробить! Богато річий можна вибачити, але щось такого навіть рідна мати не може забути. Ще хоч би ми тебе були остро держали! Але ми тобі лишили волю, ти була вільна наче вітер у полі; та-ж ми від тебе нїчого не вимагали, як лише щоб ти приходила до дому спати“.

— Чи ти сказала ся — кричала Маедиха — в таких молодих літах робити оттаке?

Катерина слухала мовчки, стояла поблизу стола з похиленою головою. Її худе, ще не розвинене тіло тремтіло і вона намагала ся оправдати ся короткими, уриваними реченнями:

— Ах, як би се лише я сама зробила, так... для власної приємности!... Се він винен. Як він хоче, то я мушу також хотіти; може ні? бо він дужший... А чи можна знати, що потім може стати ся? Впрочім се вже стало ся і вже не відстане ся, бо тепер лїнше мені з ним як з ким иньшим. Тепер уже мушу вийти за нього за муж.

Вона боронила ся смирно та з резигнацією жєнщини, що передчасно має зносини з мужчиною. А впрочім чи вона допустила ся чогось злого? Кожда дївчина переходила таку саму історію: насильство за валом або на шопі, дитина більше - менше в шіснацятім році житя, потім бідованє в супружїм стані, в тїм разі коли вийде за між за свойого коханця. І коли тепер мати робила Катерині тяжкі докори, вона не червонїла ся та не соромила ся того. Їй було лише нїяково, що мати трактує її як просту ледащвицю в присутности Ег'єна.

Ег'єн був також досить збентежений сею сваркою; він устав та зачав поправляти на пів погаслий огонь у печі, щоб їм не перешкаджати. Мимохїть глянув на Катерину; вона була блїда, спрацьована, шкіра на її обличю зачинала вже морщити ся; але про те вона була ще гарна головно через свої яснї очі. Дивне почутє огорнуло тепер Ег'єна: він забув про свій гнїв і не бажав би тепер їй нічого, лише щоб вона була щаслива з тим, кого вона вибрала собі. І він почув охоту зайати ся її долею, піти до Мовсу і змусити Шоваля, щоб шанував її. Але Катерина бачила лише милосердє в усїм поступуваню Ег'єна що до неї, в його поглядї бачила лише погорду для себе. Через те була так збентежена, що не могла

вимовити їй слова, щоб оправдати ся від докорів матери.

— Так і ліпше буде, як будеш мовчати — зачала на ново невмолима Маедиха. — Коли ти прийшла сюди на те, щоб лишити ся у нас, то добре; а як ні, то забирай ся зараз і твоє щастє, що я занята, бо інакше то ти зараз дістала би ногою в спину.

Нараз немов на здійсненє сеї погрози дістала Катерина з усеї сили ногою в зад, так що аж остовпіла з перестрашу та болю. Се Шаваль скочив крізь відчинені двері і вдарив її тяжко наче лютий звір. Він уже давненько підслухував усю розмову за дверима.

— Га! ти, ледащице якась! — крикнув він. — Я йшов за тобою, та й добре знав, що ти йдеш сюди слухати казаня! Чи то ти своїми грішми заплатила за ту каву? Дивіть ся! Вона тут буде робити дарунки за мої гроші!

Маедиха й Ег'ен сиділи налякані мовчки. Шаваль попхнув Катерину до дверей.

— Чи підеш, до сто чортів?

Катерина втекла в куток, а Шаваль накинув ся тепер на Маедиху.

— Нема що казати, гарно вмієте пильнувати, щоб хто не надійшов на той час, коли дочка там на горі перевертає ся!

Він ухопив Катерину за руки та зачав нею трясти та вишхати на двір. У дверех звернув ся ще раз до Маедихи, що сиділа наче прикована до свого стільця. Вона забула сховати свою цицьку. Естеля сховала ніс у вовняну спідницю і спала; а величезна, гола цицька Маедихи звисала вільно наче вимя товстої корови.

— Як нема дочки, то мама заступає її місце — кричав Шаваль. — Ну, настав своє стерво твому постояльцеві! Він не дуже перебирає!

Ет'єн хотів уже вдарити його в лице. І коли він не видер Катерини з його рук, то лише тому, що бояв ся збентежити бійкою всіх сусідів. Але скажена лютість рвала його, він станув напротив Шавалю; кров набігла їм обом до очей. Давня ненависть, довгий час укривана зависть мало що не вибухла тепер з усею силою. Бійка була би скінчила ся на тім, що один із них був би забив другого.

— Уважай! — вицідив Ет'єн крізь затиснені зуби — бо я тобі тут розвалю голову!

— Попробуй лише! — відповів Шаваль.

Кілька хвиль дивили ся вони мовчки один на другого так з близька, що їх віддихи падали їм на лиця. Катерина захопила Шавалю за руку і випровадила його як найскорше на двір, а потім побігла з ним до дому, не оглядаючи ся позад себе.

— Що за звірюка! — шепнув Ет'єн і зачинив з лускотом двері. Він був такий зворушений, що тепер мусів відпочити, щоб трохи прийти до себе.

Маєдиха все ще сиділа мовчки на своїм стільці. Настала тиша. Ет'єн дивив ся мимовільно на її цицьку, на сей шмат білого мяса, що тепер дразнив його нерви. Вона без сумніву не була гарна, мала вже сорок літ та виглядала як самиця, що дуже багато родила. Але вона ще не одному подобала ся, ще не затерли ся сліди її колишньої краси; при тім мала вона високу, гарну стать і здорове тїло. Помалу, спокійно взяла вона тепер свою цицьку

обома руками і сховала її під одежу; кусник ще виставав і вона встромила його пальцем у середину, а потім позапинала ґузики.

— Ото свиня — відізвала ся вона на-решті. — На те вже треба бути свинею, щоб щось такого видумувати... Мені впрочім про се байдуже! На такі річи зовсім не варто відпо-відати.

Потім додала голосно, дивлячи ся без пе-рерви на Ет'єна :

— Певне, я маю свої гріхи, але не маю того гріха... За все своє жите я належала всього до двох людей. Найперше до одного молодого робітника, ще коли мені було п'ятна-цять літ, а потім до Маеда. Як би Мае був мене покинув так як тамтой, ну, то я не знаю, що б з того вийшло. І я не дуже горда тим, що жила примірно від того часу, як ми по-брали ся, бо звичайно так буває, що як хто не грішить, то лише через те, що не має до того нагоди... Я кажу все се лиш так, як воно дій-сно єсть, та й знаю деяких сусідок, що не можуть похвалити ся навіть тим, чим я; не правда?

— Так воно дійсно, — відповів Ет'єн устаючи.

Ет'єн вийшов, а Маедиха розпалила на ново огонь у печі і положила Естелю на двох кріслах. Як би Маедови удало ся зловити і про-дати рибу, то можна буде зараз варити вечерю.

На дворі вже смеркало ся, заносило ся на досить холодну ніч. Засумований Ет'єн ішов з похвленою головою. Тепер не був він уже лютий на Шавалю, йому не було жаль бідної, мордованої Катерини. Він забув уже про сю

недавню сцену, йому станула тепер перед очима нещасна доля всіх робітників, образ страшної, загальної нужди. Він бачив робітницькі хати без шматка хліба, бачив жінок, дітей, що клали ся без вечері спати, бачив увесь сей народ нуждарів, що бореть ся з порожніми жолудками. І ті сумніви, що йому часом приходили до голови, сумніви що до кінця викликаної ним боротьби набігли тепер на нього серед того меланхолійного вечірнього присмерку з такою силою, як ще ніколи перед тим. Яку тяжку відвічальність узяв він на себе! Чи слід же ще дальше вести боротьбу та намовляти їх до витревалости тепер, коли вже нема ані гроша ані кредиту? А що з того вийде, коли ні звідки не надійде поміч, коли голод відбере робітникам відвагу? Нараз станув йому перед очима страшний кінець усього руху: діти мруть із голоду, мами ридають, а змарвілі, виголоднілі чоловіки йдуть у яму на роботу. Він ішов дальше, спотикаючи ся об каміне, а думка про те, що Спілка міцнійша і вийде побідно з сеї боротьби, і що він буде причиною горя і нужди своїх товаришів, не давала йому спокою ані на хвилинку.

Він підвів голову до гори та побачив, що зайшов до Воре. З темноти виринала збита, чорна маса будинків. Уся копальня виглядала наче покинена твердиня. Від коли станула машина над ямою, від тоді всяке життя щезло з сих мурів. В тім часі в ночі ніщо не давало ознаки життя; ані одна ліхтарня не сьвітила ся, ніякий гуркіт не виходив із копальні. Навіть сей безпереривний стогін помпи звучав якось інакше, наче якийсь далекий хропіт, що виходив десь не знати відки.

Ет'єн дивився на сю мертву фабрику і надія вступала в його серце. Правда, що робітники голодують, але за те Спілка тратить свої мільони. Через що вона має бути сильніша в сій війні праці против гроша? В усякім разі перемога буде її дорого коштувати. Пізніше порахують ся її шкоди. І Ет'єна огорнуло тепер бажанє скаженої боротьби, бажанє скінчити вже раз із сею нуждою, хоч би се навіть скінчило ся смертю багатьох людей. Ліпше щоб робітники вигинули всі нараз, як мають далше гнати по одному з голоду і несправедливої нужди. Він пригадав собі тепер те, чого начитав ся в книжках, як то наприклад деякі народи підпалювали свої міста, щоб не пустити ворога, як то матері ратували своїх дітей від неволі тим, що розбивали їм голови об каміне, як то деякі борці воліли краще вмирати з голоду, як їсти хліб тиранів і т. д. Його сумніви щезали, він глядів весело в будуччину та стидав ся лише, що якийсь час міг завагати ся. Віра в себе вернула ся до нього знов, вернула ся також і гордість та ще навіть збільшилася, вернула ся й радість із того, що він був головою всього руху, що його слухають усі, хоч би він навіть жадав саможертви. І він на ново зачав мріяти про свою силу, свою міць та про колишню свою перемогу. Він уже навіть уявляв собі, як то він колись поборе все, але віддасть усю власть у руки народа.

Нараз здригнув ся; голос Маеда пробудив його з його мрій. Мае оповів йому, що йому удало ся зловити здорового петруга і продати його за три франки. Буде за що зварити вечерю. Ет'єн велів йому йти до хати, а сам обіцяв ся прийти незабаром. Він пішов до Рас-

нера та сїв собі за столом. Один гість сидів у коршмі. Ет'єн мусїв подождати, доки сей гість не вийде, бо хотїв звірити ся в тайні Раснерови, що хоче написати до Плішара, аби приїхав зараз. Він хотїв устроїти довірочні збори і рішив ся на прїїзд Плішара тим, що йому тепер здавало ся, що робітники мусять побідити, коли лише всі разом впишуть ся в члени Інтернаціоналки.

IV.

Довірочні збори призначено на четвер о другій годинї в коршмі Бон-Жуав у вдови Дезіри. Її дуже обходила доля її дїточок вуглярів і вона була дуже люта на те, що вони через Спїлку мусїли терпіти нужду, та виявляла свою лютість головно від тоді; від коли її коршма стояла порожня. Ще ніколи підчас страйку не виходило так мало пива. Ті робїтники, псяюхи, замикали ся в хатах, сидїли тихо та не рухали ся. Монсу, що все роїло ся від людий у такі дни, коли не було роботи, тепер сьвітло порожніми вулицями. Люди немов вимерли. По коршмах пиво не лило ся так як звичайно; рови були сухі. В шинках Казїмір і Прогрес сидїли лише самі коршмарі. А і в самім Монсу всі шинки на всїй просторонї від коршми Лянфан аж до коршми Тїзон стояли порожні. Лише в однім шинку Сент-Ельоа продавано трохи пива, бо туди заходили дозорці. Навїть до Вулькана не заходив ніхто; співачки постили, бо не було на них аматорів, хоч вони звизили з огляду на такі тяжкі часи свою цїну з десять су на пять су. Всю околицю обгорнула справдїшня жалоба.

— Псякров! — крикнула вдова Дезіра, бючи себе обома руками по колїнах. — Жандарми винні всьому! Нехай вони всадять мене

до криміналу, коли хотять, але я не перестану їм докучати!

У неї всі власти, всі пани називалися жандармами; вона обіймала сею згирдливою назвою всіх ворогів робучого народу. Пропозицію Ег'єна прийняла вона з захватом: уся її хата належить до робітників, вона відступить дурно залю танців, вона сама розішле запрошення, коли сього вимагає закон. Слідуючого дня приніс їй Ег'єн п'ятьдесят листів до підпису; він давав розписувати ці листи, написані по одному зразку, таким товаришам, що вміли писати. Ці листи розіслано по копальнях делегатам і тим робітникам, до яких Ег'єн і проводирі страйку мали довіру. На деннім порядку зборів мала бути нарада над страйком; але в дійсності збори були скликані для того, що мав приїхати Плішар. Він мав виголосити бесіду в тій цілі, щоб втягнути робітників цілою масою в члени Інтернаціоналки.

В четвер рано Ег'єн зачав турбувати ся, бо Плішар не приїхав, хоч попередку відповів телеграфічно, що вже в середу у вечері буде в Монсу. Що се могло значити? Ег'єн зажурився, що не міг поговорити з Плішаром ще перед зборами. О девятій годині пішов до Монсу в тій надії, що Плішар поспішив туди просто, не задержуючи ся в Воре.

— Ні, я не бачила вашого приятеля — відповіла йому Дезіра. — Але йдїть подивіть ся, вже все готове.

Вона запровадила його до залї танців. Декорація лишила ся та сама: два вінці держали під стелею корону з цвїтів зроблених з мальованого паперу. На стїнах висїли ті самі позолочені таблицї з картону з іменами сьвя-

тих. Лише в однім куті підвисшене для музик зроблено із стола і трьох стільців. В залі під стіною стояли скісним рядом лавки.

— Дуже гарно, — заявив Ет'єн.

— Знайте, ви тут так як дома, — сказала Дезіра. — Можете горлати, кільки вам лише подобаєть ся... Хяба по моім трупі вйдуть сюди жандарми.

Хоч як був зажурений Ет'єн, усе-ж таки не міг витримати і мусів усьміхнути ся, коли глянув на її шарочезну постать та на її груди. Один чоловік міг спромогти ся лише на те, щоб обійняти одну її грудь, і для того не можна їй дивувати ся, що вона брала собі що вечера по двох із своїх шістьох коханців.

Увійшли Раснер і Суварін. Се здивувало Ет'єна; а коли вдова лишила їх самих у великій, порожній залі, він звернув ся до них:

— Ви вже тут?

Суварін прийшов лише з цікавості. Останньої ночі він працював у Воре, бо машиністи не прилучили ся до страйку. Раснер ходив уже два дни чогось сердитий, на його товстім лиці не було тепер його постійного усьміху.

— Плїшар не приїхав — додав Ет'єн — і я не знаю, що робити.

Раснер відвернув очі та процїдив крізь зуби:

— Се мене зовсім не дивує. Я вже зовсім не жду його.

— Як то?

Раснер глянув йому просто в очі і сказав відважним тоном:

— Хочеш знати, то я тобі скажу. Я також написав до нього лист, а в тім листі молів я його, щоб не прїздив. Мов переконане

таке, що ми повинні самі полагоджувати свої справи і не звертати ся до чужих людей.

Ет'ен увесь затрептів зі злости та дивив ся просто в очи Раснерови повторяючи раз у разу.

— То се твоя робота?! се твоя робота!

— Так, я се зробив, я і ніхто більше. Я маю довіре до Плішара, ти сам про се знаєш. Він хитрий, але і чесний чоловік, можна з ним щось зачинати... Але, бачиш, мені начхати на ваші ідеї! Політика, уряд — я свищу на те все! Я домагаю ся того, щоб ліпше поводили ся з робітниками. Я працював на дніями двацять літ і так напотів ся з праці та нужди, що присяг собі вибороти ліпшу долю для тих бідолах, що дальше працюють під землею. А тимчасом бачу, що ви своїми теоріями нідочого не дійдете, лише вженете робітника ще в гіршу нужду... Коли голод змусить його вернути до праці, Спілка відплатить йому батогами та зажене його наче пса, що вирвав ся з ланцюха, назад до будки... А я не хочу допустити до того, розумієш?

Він зачав говорити чим раз голоснійше та випростувавшись гордо викладав свої погляди на всю справу. Він був розумний, терпливий чоловік, не горячив ся скоро, а говорив плавно та без напруженя.

— Що за ідіотизм вірити в те, що можна одним замахом перевернути сьвіт до гори ногами та поставити робітників на місці панів! Не вже ж можна ділити ся грішми наче яблуком? Тисячі і тисячі літ треба на те, щоб се могло здійснити ся. Дайте мені сьвятий спокій, ви, що хочете робити якісь чудеса! Найрозумнійша партія та, що не хоче головою

розбивати мури, лиш іде простою дорогою і домагаєть ся реформ можливих до здійсненя та стремить до поліпшеня долї робучого народа. Треба жадати від Спілки, щоб лїпше платила робітникам, але обставати уперто при неможливих умовах аж до голодної смерти не мав нїякої ціли.

Ег'єн дав йому виговорити ся, бо в першій злости не міг вимовити анї слова. Потім крикнув люто:

— Та в тебе, до сто чортів, хйба не кров тече в жилах!

Хвилину мав він охоту заїхати Раснера по пиці і щоб запанувати над собою, зачав ходити великими кроками по залї та копати ногами лавки.

— Привнаймні зачинїть двері, — завважив Суварін, — на що хтось мав слухати, як ви тут сварите ся?

Він пішов сам зачинити двері, а потім сїв собі на однім стільці коло стола та зачав крутити циґаретку. Він дивив са на них спокійно та лагідно та лиш усьміхав ся, як вони горячили ся.

— Твоя злість нї до чого не доведе — зачав Раснер спокійним голосом. — Я мав тебе з початку за розумного чоловіка. Ти дуже добре робив намовляючи товаришів, щоб поводи ся спокійно, держачи їх у хатах та не пускаючи до шинків та вживаючи всього свого впливу, щоб удержати порядок. Але тепер ти хочеш допровадити до авантур!

По кождїй такїй промові Раснера Ег'єн підходив до нього, хапав його за плече, тряс ним та відповідав йому з криком просто в лице.

— Але-ж, до дідька, я хочу, щоб усьо відбуло ся спокійно! Та-ж я завів у них діє-ціплїну, я ще й тепер раджу їм, щоб сидїли тихо! Річ лише в тім, щоб ми не програли справи!... Тобі добре розбирати все холодно-кровно. Але менї то часом уже голова крутить ся з того всього.

Сими словами признав ся Ет'ен проти волї до того безладу, який був у його голові. Він тепер уже сьміяв ся з своїх давнїх мрій про недалекий суспільний устрій, де буде панувати справедливість між усіми людьми, які стануть наче братами. Але знов годї сидїти склавши руки та дивити ся спокійно, як люди їдять одні других наче вовки та дальше будуть жертви ся аж до кінця сьвіта. Ні! треба бороти ся, бо інакше кривда вічно буде панувати, вічно богачі будуть ссати кров нуждарів. І він не міг собі ніколи вибачити того, що міг колись думати, що політвку треба віддїлвити від соціального питання. Він тоді був ще дурний, але від того часу багато прочитав, багато навчив ся. Тепер уже його погляди дозріли, він чванив ся, що мав свою систему. Але та його система була скоріш мішанина всяких теорій, вичитаних із книжок. Він покидав одні теорії, потім тримав ся нових, а з того всього лишала ся йому одна лише головна засада Маркса, що капітали і маєток, се крадіж, і що праця має обовязок відібрати ті крадені богацтва. Лише про се не сумнівав ся Ет'ен ніколи, все ж інше змінювало ся в його поглядах. З початку запалив ся він ідеями Прудона про взаїмний кредит, про загальний банк виміни, що виключав би всяке посередництво; потім переняв ся теоріями Ляссаля про робітницькі організації,

що перемінили б усю землю на одно велике промислове місто. Недавно став він знов колективістом. Але він не знав, яким способом завести колективізм у жите і не вмів собі з сим дати ради. Нарешті рішив ся на те, що найперше треба захопити власть у свої руки, а потім покажуть ся, що дальше робити.

— Але до того ти властиво стремиш? Чого ти сам пхавш ся між панів? — кричав завзято Ет'єн станувши перед Раснером. — Ти сам недавно сказав, що крах мусить настати!

Раснер трохи почервонів.

— Так, я се сказав. І коли крах дійсно настане, тоді побачиш, що я зовсім не гірший від інших... Лише я не хочу належати до тих, що хотять закаламутити воду, щоб при сій нагоді захопити собі добре становище.

Тепер знов почервонів Ет'єн. Тепер перестали вони вже так голосно кричати. Тут у тій сцені лише стало ясно, що вони обидва ривалізують із собою в тім, хто має стояти на чолі робітницького руху. Ся ривалізація була властивою причиною, що впливала на сформованє їх поглядів. Ет'єн ставав скрайнім революціонером, а Раснер знов намагав ся показувати всюди розвагу і холодну кров.

Суварін слухав того всього, а на його ніжнім лиці, подібнім до лица молодої дівчини, видко було німу погорду до сеї всеї історії; се був згідний вираз чоловіка, що готов кожної хвилі жертвувати своє жите тихо, без розголосу, не дбаючи навіть про славу мученика.

— Чи ти міриш сими словами до мене? — запитав Ет'єн. — Завидно тобі?

— Завидно, чого? — відповів Раснер. — Я не хочу робити з себе великого чоловіка, не

хочу засновувати секції в Монсу, щоб стати її секретарем.

Ет'єн хотів його перебити, але Раснер додав швидко:

— Чому не говориш отверто? Признайся, що ти сьмієшся в кулак з усеї Інтернаціоналки та стремиш лише до того, щоб стати нашим проводирем та удавати пана, що кореспондує зі славним зарядом північних організацій.

Настала тиша. По хвилі зачав Ет'єн тремтяти зі злости:

— Добре, добре... Я думав, що не маю за що робити собі докорів. Я у всім радився з тобою, бо знав, що ти тут боровся довго ще передо мною. Але коли ти не можеш нікого стерпіти коло себе, я на далі буду робити сам один... А передівсім мушу тобі заявити, що навіть коли б Плїшар не приїхав, товариші приступлять до Інтернаціоналки проти твоєї волі.

— Ну, ну — шепотїв Раснер — приступити, се ще ніщо... Треба буде намовити їх, аби платили вкладки.

— Ніколи в сьвіті. Інтернаціоналка приймає зараз у члени робітників, що страйкують. Ми пізнійше будемо платити, але вона зараз пришле нам заемогу.

Нараз Раснер розпалыв ся.

— Ну, добре, побачимо!... Що до Інтернаціоналки я стою на тім, на чім стояв, і так буду промовляти на зборах. Я тобі не дам завертати голову моїм товаришам, я виясню їм їх правдиве положенє. Побачимо, за ким вони підуть, чи за мною, якого знають отсе вже трицять лїт, чи за тобою, що навіть несповна протягом одного року перевернув у нас усьо

до гори ногами... Ні, ні! дай мені чистий спокій! Побачимо, хто з нас побідить!

Він вийшов та зачинив з тріском двері за собою. Вінці з цв'ітів на стелі затремтіли, золочені таблиці затрясли ся на стінах. Настана тиша. Суварін сидів мовчки кого стола та палив цигаретку. Ет'єн ходив ще хвилю по залі та переконував себе, що він не заслугує на ті докори, які робив йому Раснер. Чи-ж се була його вина, що товариші відвертають ся від того товстого лїнюха, а йдуть за ним? І він пробував вмовити в себе, що він не полював на популярність, що й сам не знає, як се все склало ся, що його товариші так люблять, що мають до нього таке довіре, що він має тепер таку власть над ними. Його обурило се до крайности, що Раснер закинув йому, немов-би він через свою амбіцію хотїв довести до авантур. І він бив ся в груди і впевнював себе про свої братерські почуваня для своїх товаришів. Нараз він зупинив ся перед Суваріном і крикнув:

— Знаєш, як би я знав, що через мене проллеть ся хоч одна краплинка крови одного мого товариша, то я б зараз утік до Америки.

Машинїст здвигнув плечима та зложив уста до усьміху.

— Кров! — шепнув — а щож би се шкодило? Земля потребує крови.

Ет'єн уже майже втихомирив ся і сїв собі по другім боці стола. Йому було все в присутности Суваріна якось нїяково. Особливо бентежили його задумані очі Суваріна, що від часу до часу спалахували диким огнем. Взагалї Суварін мав на нього якийсь дивний вплив, навіть тоді, коли не говорив нічого.

— Ну, а що б ти робив на моїм місці? — запитав Ет'єн. — Не вже я не маю рації?... Правда, що се буде найліпше, як ми приступимо до Інтернаціоналки?

Суварін випустив з рота клубок диму, а потім відповів своїм спокійним голосом:

— Дурниці! Але все иньше також таке саме... Впрочім Інтернаціоналка незадовго розвине велику діяльність. Він займеться нею.

— Хто?

— Він!

Він вимовив се слово півголосом з якоюсь релігійним запалом та звернув при тім очі на схід. Він говорив про Бакуніна, прихильника теорії загального знищення.

— Лише він може щось зробити — продовжав Суварін — а всі твої вчені, се крайні ідіоти разом з їх еволюцією... Під його проводом Інтернаціоналка швидше як за три роки розвалить сей спорохнавілий сьвіт.

Ет'єн слухав уважно. Він палав великою жадобою науки, бажав зрозуміти сей культ руйнування. А Суварін кидав лише від часу до часу якесь слово на сю тему, немов хотів заховати свої ідеї в тайні перед ним.

— Але - ж вясни мені нарешті!... Яка ваша ціль?

— Зруйнувати все... Нехай щезнуть нації, держави, нехай щезне приватна власність, Бог, релігія.

— Розумію. Але до чого се доведе?

— До примітивного суспільного ладу без ніяких форм, в загалі до зовсім нового сьвіта, до нового початку всякого розвою.

— І які мають бути средства? Як ви думаєте взяти ся до того?

— Огнем, отруєю, ножем. Розбійник, се справдішній герой, народний местник, діяльний революціонер, що не кермуєть ся фразами вчитанymi в книжках. Треба, щоб цілий ряд страшних убійств збудив народ і нагнав страху тым, що мають власть.

Підчас сеї мови Суварін виглядав страшно. Він устав із стільця і спер ся делікатними руками на край стола так сильно, що стіл аж тріщав. Очи його засьвітили ся диким огнем, так що Ет'єн злякав ся. Йому стали перед очима ті історії, що курсували про Суваріна між робітниками про те, як то він підкладав бомби під царську палату, як помагав забивати політичних урядників, як повісили в Москві його любку, єдину жєнщину, яку він у своїм житю любив, а він стояв тоді в юрбі народа та переслав їй очима останній поцілуй. Ет'єн махнув рукою, немов хотів відігнати від себе сї страшні привиди, а потім почав тихо говорити :

— Ні, у нас... ми ще не зайшли так далеко. Убійство, пожежа — ніколи! Се огидне, се нечесне, всі товариші кинули ся б на такого, хто б хотів узяти ся до таких заходів.

Але він усе ще не розумів Суваріна та не міг уявити собі, як має виглядати таке спустошенє всього сьвіта, що має бути скошений наче лан жита аж по саму землю. А що буде потім? Яким способом воскреснуть потім народи? І він бажав знайти на те все відповідь.

— Скажи мені, яка твоя програма? Я хочу знати, до чого ми маємо стремити.

Суварін був уже знов спокійний, як звичайно.

— Всяке розумованє про будущину заслугує на кару, — відповів він — бо воно не допускає цілковитого знищеня і здержує революційний поступ.

Ет'єн розсьміяв ся, хоч у нього пробіг мороз по за шкірою при сих словах Суваріна. Впрочім він признавав, що в сих ідеях було багато розумного, йому подобала ся їх простота. Лише що се була б вода на млин Раснера, як би він хотів виступити з такими теоріями перед товаришами. Передівсїм треба бути практичним.

Дезіра попросила їх, щоб обідали у неї. Вони згодили ся на се і перейшли до другої кімнати відділеної фірткою в будні днв. По обідї Суварін хотів відійти. Ет'єн задержував його, але він відповів:

— По що менї слухати ваших дурниць?... Я вже досить їх наслухав ся. Будь здоров!

І він пішов з цигареткою в устах.

Ет'єн зачав усе більше непокоїти ся. Вже була перша година, Плішар уже певно не приїде. Коло пів до другої делегати почали сходити ся. Він мусїв уважати, щоб які шціони Спїлки не вкрутили ся до середини. Для того оглядав кожде запрошенє, та придивляв ся до кожного, хто лише входив до залї. Але багато опинило ся в залї таки без запрошень: хто лише був знайомий, того й пускали до середини. О другій годнї побачив Ет'єн Раснера, що стояв при лядї з люлькою в зубах та балакав спокійненько з товаришами. Се збільшило ще зденервонанє Ет'єна, тим більше, що в залї було видно деяких людцїв, як приміром Захарко, Муке і иньші, що прийшли сюди лише для забави; вони кепкували собі з цілого страй-

ку та тішвили ся лише з того, що не мусіли нічого робити. Вони сіли собі коло стола, замовили по склянці пива за останніх два су та лише посміхували ся та кепкували собі зі своїх товаришів, що прийшли сюди роззявляти роти з дива.

Минуло знов чверть години. Робітники зачали вже нетерпливити ся. Ег'єн зважив ся вже нарешті зачинати нараду і хотів увійти в залю, коли нараз удова Дезіра, що стояла коло вікна, крикнула до нього.

— Ось і ваш приятель!

Се був дійсно Плішар. Він приїхав возом, запряженим одною дихавичною шкапою. Се був сухий панок з великою, чотирогранною головою, убраний у недільне убранє, в плащі з чорного сукна, що зраджував заможного ремесника. Вже пять літ він не мав пильника в руках, а гордий зі своєї слави бесідника дбав лише про свій зверхній вигляд та причісував ся все старанно. Він був дуже діяльний чоловік та догоджав своїй амбіції через те, що їздив ненастанно по цілій провінції для розповсюдження своїх ідей.

— Не гнівайте ся на мене, що я спізнав ся — сказав він, скочивши з воза і немов відповідаючи наперед на можливі питання та закиди. — Вчора рано конференція в Преї, вечером віче в Балянсе. Сьогодні знов обід у Маршієні з Сованятом... Ледво не ледво встиг я сісти на віз. Я сильно змучений, чуєте який мій голос. Але се байдуже, я буду промовляти.

Він станов уже на порозі коршми, коли нараз пригадав собі, що щось забув.

— От тобі на! Я й забув карти! Ото був би вибрав ся!

Він вернув ся до воза, витягнув з нього малу скриньочку з чорного дерева та взяв її під паху.

Радісний Ег'єн ішов побіч нього, а Раснер не мав відваги подати йому руки. Плішар подав йому перший руку, кинувши при тім пару слів, що відносили ся до його листу:

— Чого ти хотів? Чому не треба було устроювати сих зборів? Треба все робити збори, коли лише можна.

Дезіра попросила його, щоб зволив чого будь перекусити та випити, але він відмовив.

— Не треба. Буду говорити не пючи нічого.

Він спішив ся, бо вечером хотів іще поїхати до Жуазеля, де мав порозуміти ся з Левіже.

Всі війшли юрбою до залі. Має і Левак, що надійшли лише тепер, ішли за Плішаром і Ег'єном. Двері заперли на ключ для безпеки, а Захарко і Мук сьміяли ся з того, кажучи, що там певно хотять зісти кождий по одній дитині.

На лавках сиділо яких сто робітників. У замкненій хаті, що ще не вивітрила ся добре від останніх танців, було повітря доволі густе. Коли Ег'єн з Плішаром заняли порожні місця, робітники зачали на них оглядати ся та балакати півголосом. Усі дивили ся на пана з Ліля трохи з неохотою, його чорний плащ колов їх в очі.

На внесене Ег'єна приступлено зараз до вибору президії. Він проголошував імена, а всі інші голосували підіймаючи руки. Плішара вибрано головою, а заступниками Маєда і Ег'єна. Тепер зачало ся суванє стільців, президія засіла

коло стола. Плішар всунув під стіл свою скриньку та застукав легко кулаком по столу, щоб привернути твшу, а потім зачав захриплим голосом:

— Горожани!...

Але мусів перервати, бо двері відчинилися. Се була вдова Дезіра, що надійшла з кухні з шістьома склянками.

— Прошу собі не переривати — шепнула вона. — В часі бесіди добре часом прополоснути горло.

Має взяв від неї склянки, а Плішар зачав даліше говорити. Він заявив наперед, що він дуже щасливий, що його так сердечно привняли робітники з Монсу, перепрошував за своє спізнене, оправдуючи ся втомою та болем горла. Потім дав голос горожанинови Раснерови, що перший записав ся до слова.

Раснер станув побіч стола коло склянок з пивом. Стілець служив йому замісто трибуни. По нїм видко було, що сильно зворушений. Він кашельнув та зачав сильним голосом:

— Товариші!...

Свій вплив на робітників завдячував він своїй гладкій та легкій вимові. Він міг говорити цілими годинами без утоми, говорив просто і ясно без нїякої жестукуляції та засипував своїх слухачів аргументами доти, доки всі було не крикнуть: „Так, так, се правда, добре говориш!“ Але сим разом завважав він зараз при перших словах своєї бесіди, що між робітниками є сильна опозиція против нього. Для того зачав говорити дуже обережно. З початку розводив ся лише про сам страйк та надїяв ся, що товариші приплеснуть йому, ще заким він зверне ся проти Інтернаціоналки.

Певна річ, говорив він, що честь робітників вимагає того, аби не уступити Спілці. Але з другого боку яка нужда, яка страшна будущина жде їх, коли схотять довше уперто обставати при своїх умовах! Він не говорив виразно за закінченням страйку, але його бесіда впливала будь що будь на вменшене запалу до страйку. Він представляв у ярких красках, як то робітники вже примирають з голоду, та питався, на яку поміч числять прихильники дальшої боротьби. Декільки його приятелів пробувало притакувати йому, але сим подразнили вони лише противну сторону; загаль робітників зачав усе голоснійше показувати своє незадоволене з бесіди Раснера. Він побачив, що не зможе переконати їх і нараз лютість пірвала його; він став запевнювати їх, що вони самі стягнуть на себе нещасте, коли дадуть завернути собі голову якомусь заволоці.

При сих його словах піднесли ся з лавок дві третини робітників та хотіли недопустити його більше до слова, кричучи, що він їх ображає, що він має їх за дїтїй, що не знають, як мають поводити ся. А Раснер попивав що хвиля пиво та говорив дальше серед загальної метушнї, кричучи, що ніщо на сьвітї не зможе відстрашити його від виконення свого обовязку.

Плїшар устав та за браком дзвінка стукав кулаком об стіл повторяючи раз у раз захриплим голосом:

— Горожани!... Горожани!...

По якімсь часї удало ся йому привернути який такий спокій. Збори відібрали голос Раснерови через голосоване. Щоб не марнувати часу, голосували лише делегати, ті що репрезентували копальні в депутації до директора.

— Ти собі з нас сьмієш ся! Ти маєш що їсти! — кричав Левак, грозячи Раснерови кулаком.

Ет'ен перехилив ся поза плечима Плішара та заспокоював Маеда, що так був розлючений бесідою Раснера, що аж увесь почервонів.

— Горожани! — сказав Плішар — позвольте мені забрати слово.

Настала глибока тиша. Він зачав захриплим голосом, але се не перешкаджало йому говорити; він уже був привик до того. Вічно в дорозі, возив він усюди свою хрипку разом зі своєю програмою. Але підчас бесіди його голос що далі більше прочищував ся та звучав від часу до часу патетично. Його бесіда була більше подібна до церковного казаня. Він жестикуював живо, говорив уриваними реченнями та вмів у короткім часі переконати своїх слухачів.

У своїй промові розводив ся він над великим значінем Інтернаціоналки. То була його звичайна тема, особливо в початках його ораторської карієри. Він пояснював її ціль — еманципацію робучого народа; потім вказував на її величаву організацію: на долинні громада, потім територія, потім народ, а на самім версі ціле людство. Для лекшого зрозуміння показував усе те руками. Далі говорив про внутрішню адміністрацію, читав статуту, згадував про конгреси, вказував на те, як Інтернаціоналка захопує чим раз ширші круги діяльності, розширює свою програму, яка з початку займала ся лише питанням робітницької платні, а тепер стремить до порішення всього соціального питання, щоб скінчити вже нарешті з усякими платнями. Не буде вже більше національних

ріжниць, робітників цілого світа сполучить одно загальне бажанє привернення справедливости. І сі сполучені робітники виметуть уже нарешті сю буржуазійну гниль та положать основи під новий, свобідний суспільний лад, де той, хто не працює, не буде збирати плодів!

Його голос звучав тепер сильно, так що аж паперові цвѣти дрожали. Декотрі робітники вже були одушевлені його бесїдою та живо притакували йому.

— Дуже добре!... Ми на се годимо ся!

Він зачав тепер говорити про завойованє всеї землі, що здійснить ся ще перед роком. І він вичислював, які то народи були вже до тепер завойовані. Зі всіх сторін світа нові маси робітників записують ся в члени Інтернаціоналки. Нїколи ще нїяка нова релїгія не розширювала ся так скоро. А потім, коли робучий народ здобуде собі власть, тоді подиктує закони панам, а вони мусїтимуть слухати їх.

— Так, так!... тепер на нас черга, ми повинні заняти їх місце!

Плїшар попросив спокою та зачав тепер розбирати питанє страйку. В основі він не похваляв страйку, бо сей спосіб помалу веде до ціли, та при тїм збільшав лише недолю робітників. Але в таких випадках, де нема иньшого виходу, треба зважити ся хоч би й на страйк, бо все - ж таки страйк має ту добру сторону, що дезорганїзує капітал. А в часї страйку Інтернаціоналка, се правдива опікунка робітників. Доказом сього страйк бронзівників у Парижї: властителї прийняли всі умови страйкарів зараз, коли лише довідали ся, що Інтернаціоналка присилає їм запомогн. В Льондонї

виратувала вона робітників одної копальні вугля тим способом, що своїм коштом відіслала до дому робітників із Бельгії, спроваджених властителем копальні. Вистарчить лише записати ся в членів Інтернаціоналки, а вже всякі Спілки затремтять зі страху, бо їх робітники вступають в ряди великої робітницької армії, готові скорійше вмерти одні за других, як лишити ся дальше невільниками капіталістичного устрою.

Буря оплесків перервала його бесіду. Він обтер хусткою чоло; Має підставив йому склянку пива, але він не хотів пити, лише зачинав говорити дальше. Але нові оплески перебили його зараз при перших словах.

— Буде досить! — сказав він до Ет'єна. — Вони вже переконані.. Скоренько! дайте карти!

Він зігнув ся під стіл та витягнув свою скриньочку з чорного дерева.

— Горожани! — крикнув він намагаючись перекричати загальний гамір. — Ось маєте тут карти членів. Нехай прийдуть сюди ваші делегати, я дам їм карти, а вони роздадуть їх потім кождому... Пізнійше урегулюємо все.

Раснер запротестував против сього. З другого боку Ет'єн лагодив ся виголосити бесіду. Счинила ся величезна метушня. Левак піднімав кулаки до гори, немов хотів з ким бити ся. Має стояв і говорив щось, але нічого не було чути з його бесіди. З помоста піднімав ся густий порох, що ще лишив ся з недавніх танців, і по хаті, де вже і так не було чистого повітря, розходив ся острій сопух людського поту.

Нараз малі двері відчинили ся, а в них показало ся черево і груди вдовиці Дезіри.

— Тихо, до сто чортів! — крикнула вона — жандарми йдуть!

Се був окружний комісар, що прийшов (трохи за пізно) списати протокол та розв'язати збори. Він припровадив із собою чотирьох жандармів. Протягом пяти минут вдовиця забавляла їх коло дверей та сварила ся з ними, що вона має право запросити собі до хати своїх приятелів. Але їй випхали і вона прибігла тепер упередити своїх діточок про те, що стало ся.

— Мусите забирати ся відси, — сказала вона — один проклятий жандарище сторожить на подвір'ю. Але се нічого не шкодить, можете вийти туди через комірку на вуличку... Ну, але скоро!

Комісар стукав уже кулаком у двері; а коли йому ніхто не відчиняв, він став грозити, що звелить вивалити двері. Якийсь шпiон певно зробив донос, бо він кричав, що збори нелегальні, велике число робітників не має запросин.

В залі замішанє подвоїло ся. Не можна було втікати, бо ще не було голосованя ані за приступленєм до Інтернаціоналки, ані за продовженєм страйку. Всі хотіли говорити нараз. Тоді голова поставив внесенє, щоб голосувати через аклямацію. Руки піднесли ся до гори, делегати заявили поспішно, що приступають також в імени своїх неприсутних товаришів. І таким способом десять тисяч вуглярів із Монсу стали членами Інтернаціоналки.

Тепер зачала ся загальна втеча. Дезіра підперла плечима двері, які жандарми виважували дручками. Робітники скакали через лавки

та вибігали рядом через кухню і комірку. Раснер утік один із перших, а разом з ним Левак, що забув про свою злість на нього та думав тепер напити ся де пива, щоб трохи відпочити собі. Ет'єн забрав скриньочку та чекав з Плїшаром і Маедом, доки всі не вийдуть. Вони вважали своїм обов'язком вийти на самім кінці.

Як лише вийшли, замок тріснув і комісар мав уже лиш одну барикаду до поборення; сю барикаду творили груди і черево вдовиці Дезіри.

— І ви робите з того такі історії та розбиваєте мені цілу хату! Самі бачите, що тут нема нікого.

Комісар був лагідний чоловік і не любив робити авантур. Він загрозив їй лише, що велить замкнути її до арешту та й пішов разом зі своїми жандармами. Захаркови і Мукетови подобала ся дуже штучка їх товаришів і вони зачали тепер глузувати собі з властей. На вулиці втікав Ет'єн зі скриньочкою під пахою, а його товариші бігли за ним. Нараз пригадав ся йому Перон і він запитав, чому його не було на зборах. Мае не зупиняючи ся в бігу відповів йому, що Перон слабкий; се була лиш удавана слабість, Перон бояв ся прийти на збори. Ет'єн і Мае хотїли задержати Плїшара, але Плїшар відповів, що зараз відїжджав до Жуазеля, де жде його Легуже. І вони не попрощали ся з ним, лише крикнули йому: „Щасливої дороги!“ і побігли далї.

І так бігли всі через Монсу та лише від часу до часу перекидали ся питаннями та відповідями. Ет'єн і Мае були дуже задоволені зі зборів та були певні, що тепер робітники

вийдуть з побідою : коли Інтернаціоналка при-
шле за допомогу, то Спілка мусить просити їх,
щоб вернули до праці. Але крім сеї надії огор-
тало їх в часі того скаженого бігу і стуку
важких чобіт іще щось інше: вони дичіли що
далі-все більше і вже недалеко були від того
стану, в яким були готові сповнити всяке на-
сильство. Але незадовго мав сей стан обняти
всіх робітників і розгорячити всі робітницькі
оселі в цілій околиці.

V.

Минули знов два тижні. Прийшли перші дні січня, холодна мряка залягала безмежну рівнину. Стан робітників за той час ще погіршив ся. Чотири тисячі франків, що прислала Інтернаціоналка з Лондону, не вистарчили навіть на три дні. Більше вже не приходило ніякої заемоги. Запал страйкарів зачинав остигати. Чого тепер мають надїяти ся, коли навіть їх брати покинули їх? Придеть ся їм серед зими загинати, бо люди відцурали ся їх.

В робітницьких хатах уже не мав ніхто ані одного су. Ет'ен і делегати робили що могли, висилали на всі сторони листи просячи заемоги, навіть аж до Парижа; збирали складки по сусідніх містах, устроювали віча і т. д. Але се все не приносило багато, бо публична опінія, що з початку живо заняла ся була страйком, тепер, коли страйк тяг ся вже довго, а все спокійно та тихо, без ніяких більших катастроф, стала до нього байдужою. Маленькі суми зібрані складками вистарчали ледви на піддержанє найбільшійших родин. Усі інші радили собі як могли: заставляли одержу та що мали вартнійшого і продавали, що могли. Все пішло між гандлярів, вовна з матраців, кухонна посуда, навіть меблі. Якийсь час трохи полекшало, бо малі склепки з Монсу, що не

могли витримати конкуренції з Меґратом, зачали робітникам давати на кредит, щоб тим способом відібрати Меґратови клієнтелю. Вердонк, корінний гандляр і два пекарі: Карубль і Смельтен мали цілий тиждень одчинені склепи. Але потім усі їх засоби розійшлися і вони мусіли позамикати; скінчилося на тім, що робітники знов не мали що їсти, а задовжилися так, що лише через кілька років змогли би видобутися з тих довгів.

Прийшов час крайньої нужди. Ніхто вже не давав на кредит, не було вже й ніякого горшка на продаж. Не лишилося нічого иньшого, як хіба лягти десь у кутку та здихати як собака під тивом.

Ет'єн був би охоче продав себе всього, щоб лише допомгти своїм товаришам. Він зрікся своєї платні, заставив у Маршієні свої сукняні штани і плащ, щасливий, що Маеди будуть мати кілька день що варити. Чоботи ще в нього лишилися, але він не хотів їх збутися, бо, як казав, мусить мати здорові ноги. Він нарікав, що страйк вибух занадто скоро, ще поки щадниця мала час назбирати більше грошей. Він бачив у тім єдину причину всього нещастя; на його думку робітники мусіли побідити, як би мали в своїй касі стільки грошей, скільки треба на довший страйк. І йому пригадалися слова Суваріна, що Спілка умисно намагається викликати страйк, аби знищити касу в самім початку.

Розпука бралася його, коли дивився на ті бідні робітницькі хати без хліба і без вугля. І він утікав із дому і робив далекі проходи, щоб хоч яку хвилю не бачити сього страшного лиха. Одного вечера, коли вертав з такого

проходу до дому і переходив повз Рекіяр, побачив якусь стару бабу, що лежала без пам'яті край дороги. Вона мабуть умирала з голоду. Ет'єн підвів її; за тинном появилася якась дівчина, він гукнув на неї.

— А то ти! — сказав він пізнаючи Мукету. — Поможі мені, треба буде дати їй чого напитуся.

Мукета зворушена тою сценою аж до плачу побігла скоренько до хати, що стояла посеред руїн старої копальні Рекіяр. За кілька хвилин винесла трохи хліба і горілки. Горілка додала старій троха сили і вона взяла ся ласо за хліб, не говорячи нічого. Се була мати одного робітника, що жила в робітницьких хатах у Куні. Вона вертала тепер з Жуазеля, де хотіла позичити у сестри десять су. Позички не дістала, а тепер у дорозі не стало їй уже сил і впала край дороги. Наївши ся трохи вона відійшла.

Ет'єн стояв ще якийсь час та дивив ся в сторону старої копальні; з давніх її будинків мало що лишило ся, хіба розвалені шопи виставали трохи з густих корчів.

— Може зайдеш на хвилю до мене випити чарку? — запитала Мукета весело Ет'єна. А коли Ет'єн завагав ся, додала:

— Ти все ще боїш ся мене?

Вона перемогла його своїм сьміхом; до того йому подобала ся та щирість, з якою вона давала хліб хорій бабі. І він рішив ся піти до неї. Вона не хотіла прийняти його в батьковій хаті та попросила його до своєї кімнати чисто удержуваної, і наляла зараз дві чарки горілки. Її сім'я не була в нужді так як інші робітники, бо її батько ходив далі на роботу до Воре, бо

ставні не належали до страйку. Але й вона не сиділа склавши руки, лише наняла ся за прачку; се приносило їй тріцять су на день. Треба лише вміти з людьми добре жити, казала вона, то робота все знайдесть ся.

— Скажи мені, — шепнула вона нараз обнимаючи його, — через що ти не хочеш любити мене?

Вона вимовила ті слова так солодко, що Ет'єн мусів засьміятися.

— Та я люблю тебе, — підповів він.

— Е, але не так, як я хочу... Ти знаєш, що я маю таку охоту, що аж кров у мені застигає. Ну що, як буде? Се була би така радість для мене!

Вона говорила правду. Вона вже пів року бажала собі того. А тепер притиснула ся до нього легко тремтячи, та обнімала його з щирого серця, а її очі дивили ся на нього повні горячої любови. Се вже зворушило Ет'єна. Його кругла стать не визначала ся ніякою красою, лице її пожовкло від вугля. Але в тім горячій бажаню вона наче відмолодніла, лице в неї почервоніло, очі світили ся жагою. Ет'єн не був в силі довше опирати ся.

— Ах, ти хочеш мене — шепнула вона радісно — ти хочеш мене!

І вона віддала ся йому, тремтячи вся як молоденька дівчина, що ще ніколи не зазнала мущини. А як він відходив, вона дякувала йому від усього серця та цілувала його руки з вдячності.

Ет'єнови стало трохи соромно тої всеї історії. Дістати Мукету не була ніяка штука, не було чим чванити ся. Вертаючи до дому він присягнув собі, що сього другий раз не зро-

бить. Але він не погорджував нею, вона вида-
лась йому дуже доброю дівчиною і він почув-
вав до неї симпатію.

Дома довідав ся про нові важні справи
та забув швидко про свою пригоду з Мукетою.
Між робітниками рознесла ся вість, що Спілка
пристала би може на деякі умови, як би де-
легати пішли знов до пана директора. Дозорці
розсївали такі вісти. В них було стільки прав-
ди, що через страйк терпіла більше копальня,
як самі робітники. По обох боках були великі
шкоди; робітники здихали з голоду, а капітал
марнував ся. Кождий день страйку пожирав
сотки тисяч франків. Кожда машина, що стане,
се мертва машина. Матеріяли та знаряди псу-
вали ся, недвижний капітал пропадав наче
вода в піску, невеликі запаси вугля вечерпу-
вали ся. Була чутка, що клієнти Спілки звер-
нуть ся до бельгійських копалень, як би Спілці
не стало вугля. Се була страшна погроза; але
найбільше трівожило Спілку те, що вона на-
магала ся всіми силами затаїти: се були що
далі то частійші і більші шкоди в підземних
дорогах і корідорах. Самі дозорці не могли
всього направляти, деревляні підпори валили ся
в ріжних місцях, майже що години завалювала
ся нова скеля. З часом наробило ся стільки
шкоди, що хоч би робітники вже й закінчили
страйк, то правильне рубанє вугля могло би
зачати ся аж десь за кілька місяців. Деякі
більші катастрофи вже були звісні між робітни-
ками: в Кревкері завалила ся одна підземна
дорога на довжині трьох сот метрів, так що
доступ до жили „Сен Том“ став неможливий;
у Мадлені вода заливала жилу Моїрету. Ди-
рекція заперечувала уперто тим вістям, коли

нараз трапили ся два випадки один за другим, що примусили дирекцію признати ся до тих шкод. Одного дня знайдено в землі широку провалину близь Піолени; ся провалина була як раз над шахтою ями Міру, що завалила ся попереднього дня; а другого дня счинила ся знов катастрофа в копальні Воре, що затрясла цілою частиною села так сильно, аж два дома мало не запали ся в землю.

Ет'єн і делегати надумували ся, чи йти в депутації до директора, не знаючи нічого про наміри заряду Спільки. Вони віднесли ся до Дансаера, але сей не дав їм ясної відповіді: нема ніякого сумніву, казав він, що дирекція дуже жалувє, що прийшло до непорозуміння, і що вона зробить усе, що можливо, щоб допровадити до згоди. Делегати зважили ся нарешті піти до пана Аннебо і висловити йому ще раз свої бажання; вони бояли ся, що як не підуть, то потім можуть товариші закинути їм, що вони не використали доброї нагоди, щоб осягти у дирекції свої бажання. Рівночасно присягли собі делегати, що абсолютно не відступлять ані від одного зі своїх справедливих бажань.

Ві второк рано, того самого дня, коли нужда робітників доходила вже до краю, пішли вони до пана директора. Розмова не вела ся так щиро, як першого разу. І тепер промовляв Має; він заявив лише коротко, що товариші прислали їх сюди спитати ся, чи пан директор не має їм чого нового сказати. Пан Аннебо удавав з початку здивованє; він відповів, що не дістав ніяких наказів, що нічого не може змінити ся, доки робітники не перестануть бунтувати ся. Але сього разу його строге висту-

плене викликало серед делегатів як найгірший ефект. Навіть коли б вони були прийшли з тим наміром, щоб опустити дещо зі своїх бажань, то власне таке поступуванє пана директора було би вистарчило на те, щоб вони рішили ся на дальшу боротьбу.

Далі заявив пан директор, що він рад би дуже допровадити до згоди дорогою взаїмних уступок: нехай би робітники згодили ся на окрему платню за підпиранє, за те Спілка не зменьшить ціни візка на ті два сантіми, які вона буцім то ховає собі до кишенї, на думку робітників. Се він так лиш на свою руку ставить таке внесене, заряд не порішив у тій справі нічого; але як би робітники згодили ся на те, то він виеднав би затверженє в Парижі такого розпорядженя.

Делегати не згодили ся на се та повторили свої жаданя: задержанє старого систему платні і підвишенє ціни візка на пять сантімів. Тоді пан директор признав ся, що має повну власть погодити ся з ними на тих умовах, про які він їм згадав отсе тільки що. І зачав намовляти їх в імени їх жінок і дітей, що мерли з голоду, щоб прийняли умови Спілки. Але делегати поспускали очи вниз і трохи боязко, але твердо відповідали все: ні і ні.

Вони попрощали ся досить непрязно. Пан Аннебо лускав дверима, а Ег'єн, Має та інші делегати вийшли в екаженій злости; се була німа лютість поборених людей, доведених уже до крайности.

О другій годинї пополудни вибрали ся знов жінки робітників у депутації до Меґрата. В тім тяжкім станї лишала ся ще хіба одна надія умолити сього чоловіка та випросити

в нього ще один тиждень кредиту. Сю думку піддала Маедиха, що звичайно занадто числила на добре серце людей. Вона намовила Підпалену і Левакову йти з нею до Монсу; вона просила також і Перониху, але Перониха вимовила ся тим, що не може лишати свого все ще тяжко хорого чоловіка. До сих трьох жінок прилучили ся вьшші, так що їх набирало ся до двадцяти. Панство в Монсу налякало ся, коли побачило їх, як вони йшли купою по вулиці, займаючи всю її в-шир; двері в домах зачиняли; якась пані, що йшла вулицею, сховала скоренько капшучок з грішми. Се був перший такий жіночий похід через Монсу: коли вже жінки волочили ся по вулицях, то се був знак, що нужда робітників дійшла до краю.

У Меґрата відбула ся страшна сцена. Він з початку прийняв їх чемно, впустив до середини, підсьміхуючись та поводячись так, немов би вони прийшли до нього заплатити свої довги: се дуже мило, казав він, що ви так зібрали ся разом, аби принести мені всі гроші нараз. Але коли Маедиха заявила йому, за чим вони прийшли сюди, він зачав удавати крайнє обуренє. Чи вона глузують собі з нього, чи що? Чи вони заприсягли ся пустити його з торбами? Анї однієїнької бараболі, анї шматочка хліба більше! Він відсилав їх до Вердонка та до обох пекарів Карубля і Смелтена, туди, де вони зачали тепер купувати товари. Жінки вислухали сього всього та оправдували ся, як могли, пробуючи вчитати в очах Меґрата, чи він дасть умолити ся. Він зачав на ново жартувати: Підпаленій офірував увесь свій склеп, коли вона схоче мати його за свого коханця. Сеї

розсміяли ся, а Левакова заявила, що вона охоче згодить ся на се. Але сї жарти не тягли ся довго. Меґра велїв їм забирати ся за двері. А коли вони не хотїли забирати ся та молили його ненастанно, він кинув ся хижо на одну з них. Усї інші вибігли на вулицю та обкидали його найпоганїйшими словами. Маєдиха впала в крайню лютість, вимахувала руками та бажала йому, щоб він тріс, кричучи, що такий чоловік не варт того, щоб його сьвята земля носила.

Жінки вернули до дому в тяжкій журбі. Коли прийшли з порожніми руками, мушени ще більше похилили голови: остання вадія зрадила. День уже кінчив ся, а робітники не мали ще нічого в роті. Але се ще не був кінець їх нужді. Їх ждали ще довгі дні може ще й гіршої нужди, бо вже не лишало ся їм ніякої надїї на будуче. Вони самі з доброї волї стягали на себе таке лихо; ніхто й не згадував про те, щоб піддатися волі Спїлки. Се лихо підбурювало їх ще до більшого опору; вони були вже тепер зрезігновані, так як дичина обставлена зі всїх боків сїтями, що краще готова згинути в своїй норі, ніж вилїзти з неї. І хто-ж би відважив ся перший говорити про згоду зі Спїлкою на її умовах? Вони ж присягали, що будуть держати ся солїдарно, і вони держали ся солїдарно так як у копальні під землею в часї якої катастрофи. Там, на дні ями переходили вони добру школу; могли вдержати й цїлий тиждень без страви, бо від дванацятого року життя кожний із них ковтав під вемлею газу та воду, кожний із них щодень боров ся формально зі смертю. Вони були привикли віддавати жите один за другого і були

горді своїм ремеслом. Не дивно отже, що тепер підчас страйку виступали з жовнірською солідарністю.

У Маедів було того вечера дуже сумно. Всі сиділи мовчки коло печи, де горіли останки вуглевого пороху. Всі матраци пішли вже в руки гандлярів; позавчора продано сгінний годинник за три франки і тепер, коли вже не було чути його голосного тикання, вся хата була наче мертва. Лишила ся ще хвба коробка з червоного картону: се був давній дарунок від Маеда; Маедиха берегла його як яку сьвятість і ні за що в сьвіті не хотіла позбутися його. Двох добрих стільців уже не було також, старий Бонмор і малі діти тиснули ся на старій, порослій мохом лавці, що давнійше стояла в огороді. В хаті було холодно як на дворі.

— Що ми далі робити - мемо? — повторяла раз у раз Маедиха, що сиділа в кутку коло печи.

Ет'ен стояв та дивив ся на портрети цїсаря і цїсаревої, що висїли на стїні. Він був би вже давно поздирав ті образи, як би не Маеди, що неодмінно бажали собі заховати їх для окраси хати.

— А ті псяюхи дивлять ся спокійно на нас, як ми здихаємо з голоду! — вицїдив Ет'ен крізь зуби. — Хоч би за них дали нам принаймні два су!

— А може би ціти продати коробку? — шепнула по довгїм ваганю Маедиха, вся блїда як смерть.

Мае сидів край стола; ноги звисали йому в повітрі, а голова похилила ся на груди. На останні слова Маедихи він схопив ся і відповів:

— Ні, не хочу!

Маедиха встала і зачала важко ходити по хаті. Чи пан-Біг забув про них, що вігнав їх у таку нужду? Шафа порожнісїнька, нема вже чого продати, нема ніякого способу дістати десь бодай шматочок хліба! А огонь уже погасав! Маедиха вислала рано Альзіру на вал назбирати вуглевого пороху, але Альзіра вернула з порожніми руками, бо Спілка заборонила збирати вуголь. За те Маедиха тепер накинула ся на неї:

— Що, чи ти муєш слухати Спілки? Чи то яка крадіж збирати непотрібний порох, чи що?

Альзіра оправдувала ся, що якийсь чоловік грозив їй, що її битиме, і вона муєла втїкати. Потім обіцяла, що завтра знов піде збирати, хоч би сей чоловік і побив її.

— А де знов той хлопчисько ледачий? — кричала Маедиха. — Куди подів ся той Жанлен, прошу я вас?!... Він мав принести салати, ми могли б їсти хоч траву як худоба! Побачите, що він не верне зовсім. Учора також не спав дома. Не знаю, що він робить, але бестія виглядає все так, як би мав повне черево.

— Можливо, що збирає гроші по вулицях — сказав Ет'єн.

Нараз впала Маедиха в крайню лютість та крикнула затискаючи кулаки:

— Гей, як би я се знала!... Мої діти жебраки?! Я краще повбивала б їх, а потім саму себе!

Має сїв собі знов край стола. Ленора й Анрі, бачучи, що мати не дає їм нічого їсти, зачали тихцем ридати. Старий Бонмор сидів

мовчки та обертав філософічно язиком в роті, неначе їв що. Ніхто не відзивався, бо й про що мали говорити підчас сеї страшної нужди? Старий Бонмор кашляв та спльовував чорним, його гостець перейшов уже тепер у водяну пухлятину. Має мав астму, Маєдиха і діти були слабкі на золотуху і дідичну анемію, — се були конечні наслідки їх життя під землею; проте — як би лише було що їсти, то вони би не нарікали на свою долю. Але тепер уже люди падали по робітницьких хатах як мухи. Треба неодмінно добути десь щось їсти. Але що діяти? Куди йти?

В хаті ставало щораз темнійше. Ет'єнови прийшла якась думка до голови. Він вагався яквись час, а потім рішився виповнити її.

— Зачекайте на мене — сказав він — я ще піду, загляну в одно місце.

Він думав про Мукету. Вона певно мала хліб та далаб йому його з доброї душі. Він не дуже радо йшов до неї, бо вона цілувала його по руках та поводити ся з ним як закохана невільниця. Але що було робити? Аджеж треба якось допомогти своїм товаришам, треба чемно поводити ся з Мукетою, коли нема иньшого виходу.

— Я також кудись піду — сказала Маєдиха — мені вже не стає терпцю.

І вона вийшла за Ет'єном та зачинила з тріском двері за собою. Всі інші сиділи далше непорушно, не говорячи нічого. Альзіра засьвітила останній шматочок свічки.

За дверима Маєдиха надумувала ся хвилину та пішла потім до Левакової.

— Я тобі недавно позичила бохонець хліба, може б ти мені його віддала?

Але те що вона побачила, зовсім не дозволяло їй надіятися, щоб Левакова могла звернути їй свій довг. Хата Левакової виявляла ще гірший образ нужди як її.

Левакова сиділа коло печи та дивилася з жалем на погаслий огонь; Левак спав п'яний на лаві, а Бутелю лежав на ліжку, притиснений до стіни. Він сердега видав усі свої гроші на Леваків, а тепер і сам пух з голоду.

— Та я як раз хотіла у тебе позичити ще один бохонець — відповіла Левакова.

Левак крізь сон завив з болю, а Левакова прискочила до нього та вдарила його головою об стіл.

— А не лежатимеш тихо, ти свине? Добре тобі так, нехай тебе тепер пече!... Не міг ти ліпше замість приймати від своїх приятелів пиво та горівку, позичити від них двацять су?

Все господарство Левакової було занедбане вже від давна, в хаті було таке нечисте повітря, що годі було видержати; але Левакова не робила собі з того нічого, вона вже була привикла до того. Її син, той проклятий Бебер, щез десь також від рана, а вона казала, що він зробив би найліпше, як би вже не вернув ся ніколи до дому.

Вилаявшись досхочу на свого чоловіка, Левакова заявила, що вже йде спати: принаймні буде їй тепло. Вона штовхнула Бутелю кажучи:

— Вже йдемо спати, чуєш?... Огонь уже погас, а на що маємо світити свічку? на те хвба, щоб бачити порожні горшки!... Ліпше стулити ся разом, буде тепліше. А той п'яниця нехай собі там спить сам, нехай замерзне до чорта!

Маєдиха пішла поперек огородів просто до Перонихи. В її хаті чути було голосний сьміх, але коли Маєдиха застукала до дверей, нараз стало тихо і лише по якімось часі відчинено їй двері.

— А, то ти! — сказала Перониха, удаючи здивованє. — Я була певна, що се лікар.

Вона не дала Маєдисі сказати ані слова, лише говорила дальше скоренько, показуючи на Перона, що сидів коло печи, де горіли великі шматки вугля.

— Він усе ще слабій та слабій. На лиці добре виглядає, але жолудок зіпсований. Лікар наказав йому держати ся тепло і ми мусимо продавати все що маємо, щоб купити вугля.

Перон дійсно виглядав дуже добре, хоч намагав ся удавати слабого та стогнав і зойкав що хвилинки.

Переступивши поріг почувла Маєдиха острый запах печеного крілика. Полумисок уже прибрано, але кісточки лежили ще порозкидувані на столі. На самій середині стола стояла фляшка з вином, яку Перониха в поспіху забула сховати.

— Мама пішла до Монсу добути де кусень хліба — говорила дальше Перониха — а ми вже не можемо дочекати ся її.

Нараз вона замовкла. Вона сьлідила за очима Маєдихи і завважала фляшку на столі. Але вона сим не збентежила ся дуже та видумала зараз цілу історію про походженє сеї фляшки: се пани з Піолєни принесли їй те вино для її чоловіка, бо лікар казав йому пити бордо. І вона зачала навіть величати панство з Піолєни, які то вони добрі люди, а особливо

дочка, що не гордує бідними робітницями, лиш іде до них до хати та сама роздає милостиню!

— Я їх знаю — сказала Маєдиха.

Та воно все так буває, подумала вона собі, а серце стискало ся їй з жалю; щасте все приходять до ботатшвих; та-ж Перонам ніколи нічого не бракує; ті панство з Піолени носять воду до річки, коли приносять їм дарунки. Але як то стало ся, що вона не бачила їх, як вони приходили до Перонів? Вона була б може також дещо дістала від них.

— Я прийшла подивити ся, де більша біда, чи у мене чи у тебе. Чи не могла б ти мені позичити хоч троха макаронів?

Перониха зробила жалісну міву і відповіла:

— У нас нема нічогоїсїнько, ані округинки хліба... Коли мама ще доси не вернула ся, то вона певно не дістала нічого. Ми підемо мабуть без вечері спати.

В тій хвилі якийсь плач почув ся в льоху, а Перониха розлютила ся та зачала п'ястукком бити в двері. Там у льоху була мала Лідія; Перониха замкнула її туди за те, що вона цілий день кудись волочила ся і аж о п'ятій годині вернула ся до дому.

— З сею дівчиницею вже не можна собі дати ради — кричала Перониха. — Вічно десь біда щезає.

Маєдиха стояла та якось не могла рішити ся йти геть. Вона споглядала заздро на великий огонь та відчувала ще більший голод у тій хаті, де тільки що з'їли смачну вечерю. Тепер уже стало їй ясно, що Перони вислали свою стару до міста, а малу замкнули в льоху, щоб зжертвувати в двійку крілика. Певна річ, Пе-

рониха послала до чорта свою честь та за те може собі вигідно жити!

— Добраніч! — сказала нараз Маєдиха.

На дворі була вже темна ніч; місяць кидав із за хмар бліде сьвітло. Замість піти через огороди просто до хати, Маєдиха пішла трохи перейти ся; вона бояла ся вертати до дому з порожніми руками. Але у всіх хатах, у всіх робітницьких домах була така сама нужда, таке саме лихо. І на що мала вона стукати до яких будь дверей? Уже цілі два тижні не було чого їсти не лиш у неї, але й у всіх інших робітників. Навіть запаху цибулі не було ніде чути, сього острого запаху, що давнійше розносив ся з робітницьких хат далеко по полі. На його місце чути було тепер лише вохкість та гниле повітре льоху. Тиша панувала по всіх хатах, хиба від часу до часу чути було здавлений плач або якісь проклятя. Робітники лягли вже спати з порожніми жолудками та на голых дошках.

Переходячи поуз церкви побачила Маєдиха якусь тїнь, що пересувала ся по вулиці. Надія вступила в її серце і вона приспішила свій хід, бо пізнала панотця з Монсу Жуара, що відправляв що неділі службу божу в Воре. Він мусів тепер вийти з закрестії, де мав якусь справу до полагожденя. Він був товстий та при тім солодкавий чоловік, що хотїв би зі всіми жити в згоді. І тепер вибрав ся в ночі тому, щоб не вдавати ся ні в які справи з робітниками та не наразити собі через се Спільки. Була чутка, що він уже дістав лїпше місце і забираєть ся з Монсу. Раз бачили його навіть, як прохожав ся зі своїм наступником, сухим панотцем з червоними очима.

— Отче добродію! отче добродію!

Але він не зупинив ся.

— Добрий вечір, добрий вечір, чесна жінко!

Маедиха була недалеко від дверей своєї хати; ноги відмовляли їй уже послуху і вона ввійшла в середину. Все застала так, як було тоді, коли виходила з хати. Старий Бонмор і малі діти притиснули ся до себе, щоб трохи загріти ся. Має сидів усе ще край стола. Ніхто не відізвав ся за весь час ані словечком. Шматок сьвічки догарав уже до кінця. Коли двері відчинили ся, діти обернули ~~ся~~ ^{ся}; але побачивши, що мати не несе нічого, поспускали очі в низ та давили в собі плач, боячи ся, щоб їх не лаяли. Маедиха вернула ся на своє місце коло печи. Ніхто не розпитував у неї про її мандрівку; та - ж усі бачили, що вона прийшла з порожніми руками; на що було питати ся та неувати собі груди? Лишила ся вже хіба одна слаба надія, що може Ет'єнови поведеть ся видобути дещо. Але час минав, Ет'єн не приходив і вони втратили надію і на сю останню поміч.

Нараз двері відчинили ся і ввійшов Ет'єн, несучи кільканацять уже холодних печених бараболь, завинених у ганчірці.

— Ось і все, що я дістав — сказав він.

Мукеті також забракло хліба; се була вся її вечеря, яку вона встромила Ет'єнови сніломіць у сю ганчірку, цілуючи його при тім від цілого серця.

Маедиха попросила його, щоб також їв з ними, але він подякував, кажучи, що вже їв. Але се була брехня.

Діти кинули ся на бараболю, а Мае й Маедиха не їли також нічого, щоб більше лишило ся для дітей. Старий Бонмор узяв ся до бараболі так захланно, що треба було в нього відібрати одну, бо для Альзіри не лишило ся б нічого.

Ет'єн розповів про гіркі новини, про які він недавно довідав ся: Спілка, обурена ошором страйкарів, наміряє виповісти місце тим робітникам, що верховодять страйком; вона очевидно хоче допровадити до острійшої боротьби. Крім того кружила ще гірша чутка, а то, що значна частина робітників має вернути до праці: в Віктуарі і в Фетрі-Кантелі мають завтра всі робітники стати до роботи, а в Мадлені і в Міру одна третина.

Від сеї вісти розпука взяла Маедів.

— До сто сот чортів! — крикнув Мае. — Коли між нами є зрадники, то треба з ними почислити ся! Завтра вечером до ліса!... Коли нам не дають нараджувати ся в Бон-Жуае, то в лісі нам ніхто не перешкодить.

Старий Бонмор, що перед тим був задрімав, прокинувся від сього крику Маеда. Се був старий оклик гірняків; там у лісі вони не раз змовляли ся ставити опір королівським військам.

— Так, так, до Вандама! Я піду також! — крикнув старий Бонмор, а Маедиха додала енергічно:

— Ми всі підемо. Мусимо вже раз покінчити з нашими кривдами і з нашими зрадниками!

Ет'єн порішив, що всі робітники мають завтра у вечері зійти ся в лісі Вандамі.

Але за той час огонь у печи погас зовсім так як у Леваків, а сьвічка висьвітила ся до решти. Не було вже ані вугля, ані нафти, треба було класти ся спати на помацки; мороз був такий, що аж за шкіру щипало. Діти плакали.

VI.

Жанлен одужав уже, але його ноги не були зовсім добре вилічені і він шквтильгав на праву і на ліву; варто було дивити ся на нього, як він бігав, перехиляючи ся наче качка на обидва боки, а бігав так живо як ранійше, коли ще мав здорові ноги.

Сього вечера був він на чатах на дорозі до Рекіяра разом зі своїми невідступними товаришами Бебером і Лідією. Вони сховали ся за тинном одної будки з корінними товарами. В будці сиділа стара, майже сліпа баба з кількома почорнілими від пороху мішечками сочевиці і бобу, а на дверцях висіла стара, засушена риба. От на сю рибу споглядав ласо Жанлен зі своїми товаришами з за тина. Вже два рази вислав він Бебера відчепити її, але кожного разу появляв ся хтось на скрутї дороги. Вічно хтось перешкодив та не давав їм полагодити їх справу.

Якийсь пан над'їхав верхи. Дітвора кинула ся на землю, бо пізнала пана Аннебо. Від часу страйку можна було його часто побачити самого верхи; він їздив відважно поміж робітницькими оселями, щоб особисто пересвідчити ся про загальний стан села. І ніколи ніякий камінь не свиснув йому коло вух; робітники, яких він стрічав по дорозі, здоровкали ся

з ним спокійно та йшли собі далше важкою ходою. Найчастійше натрапляв він підчас своїх проїздов закохані пари, що сьміяли ся собі з усеї політики та заживали приємностей, де лише могли. А він їхав скорим кроком та не оглядав ся на боки, щоб не перешкодити нікому, а серце стискало ся йому з жалю, коли бачив сю вільну любов, у очах ставали сльози за кожним разом, коли лише побачив парубка й дівчину в купі. І він тоді підганяв коня та тїкав, щоб не дивити ся на се.

— Та коли вже раз, до біса, скінчить ся се! — сказав Жанлен. — Ну, Бебер, іди вже тепер, потягни за хвіст!

Але знов надійшли яківсь два чоловіки, і Жанлен знов зачав лаяти, коли почув голос свого брата Захарка. Захарко оповідав як раз Мукетови, як то він знайшов сорок су, зашитих у кафтаніку своєї жінки. Обидва підсьміхували ся задоволено та плескали себе по плечех. Муке запропонував велику партію крокета на завтра: о другій гѳдині вихід від коршми Раснера в сторону Монтуара недалеко Маршієна. Захарко згодив ся. Що їм там до страйку? Треба бавити ся, коли нема ніякої роботи! Вони вже минали скрут, але їх зупинив знов Ег'єн, що надійшов з боку каналу та вдав ся з ними в розмову.

— Чи вони хотять тут ночувати, чи який чорт! — сказав Жанлен, що вже зачав тратити терпливість. — Привіде ніч та й стара замкне буду.

Якийсь робітник ішов у сторону Рекіяра; Ег'єн попрощав ся з Захарком і Мукетом та пішов разом з сим робітником. Коли вони переходили коло тину, почув Жанлен, як Ег'єн

говорив до свого товариша, що сходини в лісі Вандама відложено на слідуєчий день, бо не було ще часу повідомити про се всі робітницькі оселі.

— Знаєте що? — сказав Жанлен до своїх товаришів. — Завтра велика забава в лісі. Варто там бути, що? Виберемо ся завтра пополудни.

На вулиці вже тепер не було нікого і він знов вислав Бебера по рибу.

— Ну, йди швидко, потягни за хвіст!... А не бій ся, стара не бачить!

На щастє вже було досить темно. Бебер підкрав ся та потягнув рибу за хвіст; шнурок обірвав ся, а Бебер дав драпака, підскакуючи наче паперовий орел. Жанлен і Лідія побігли за нм. Здивована баба вилізла з будки та не могла зрозуміти, чого вони так тікають.

Ся мала шайка дїтваків стала з часом пострахом усеї околиці. Вони завоювали її по-малу наче яка банда розбишаків. З початку не вибігали поза границі копальні Воре, де звичайно давнійше перевертали ся на купах вугля, з відки вилазили чорні як мурини; або знов бавили ся в хованку на складах дерева, де щезали без сліду наче в яким густім лісі. Потім перенесли вони свою діяльність на вал, де знов устроювали собі ховзанку на штанах на таких місцях валу, де не було трави. Наче польові миши ховали ся вони цілими днями від людей, заняті виключно своїми забавами. Вони запускали ся все щораз далі, товкли ся по купах цегол, бігали по сїножатах, де їли без хліба всяке соковите зїльничє, лазили по берегах каналу, а як їм удавало ся зловити яку рибу, то й їли її зараз зовсім сире. Тепер уже вся величезна рівнина належала до них;

вони волочили ся на просторі кількох кілометрів довкола та заходили аж до ліса Вандама весною за сунцями, а літом за горіхами та черницями.

Але не лише сама охота до забави кидала ними по всіх усюдах та по всіх дорогах від Мовсу аж до Маршієна; в них зростала з кожним днем щораз більша жадоба крадіжки. Жанлен був капітаном усіх походів та вислав усе своїх жовнірів за здобичею. Вони нападали на лани засаджені цибулею, пліндрували сади, обкрадали склепові вистави. Люди обвинувачували страйкарів за сї щоденні крадіжки та розповідали собі навіть про з'організовану ватагу розбійників. Раз наказав Жанлен Лідії обікрасти свою маму та принести кількадесять цукорків, що Церониха держала у вікні на полиці. Церониха натовкла її за те, скільки влізло, але мала Лідія не зрадила свого капітана, бо бояла ся його дуже. Але найгірше було те, що він заховував для себе львину частину всякої здобичі. Бебер мусів також віддавати йому все, що вкрав, та був щасливий, коли не дістав від нього поза вуха, та коли Жанлен відступив йому дещо в своїй великодушності.

Від якогось часу Жанлен надуживав своєї власти. Він бив Лідію наче шлюбну жінку та використував легковірність Бебера, посилаючи його на небезпечні авантури, та дуже тішив ся, коли пошив у дурні сього здорового хлопчиська, що був далеко дужшій від нього та міг одною рукою звалити його на землю. Жанлен погорджував своїми товаришами, поводив ся з ними як з невільниками та оповідав їм усякі небилиці про свою любку княгиню, перед якою вони

й показати ся не гідні. Від тяжня він усе щезав з перед їх очий і то не лише на однім місці, але де будь, де вони були: на шляху, на якійсь бічній доріжці і т. д. Він звичайно остро наказував їм вертати ся до дому, а сам щезав десь без сліду. Розумієть ся, при тім забирав він усю здобич із собою.

Того вечера по щасливій крадіжці риби зупинили ся вони всі трое на скрутї дороги недалеко Рекіяра.

— Давай сюди! — сказав Жанлен видираючи рибу з рук товариша. Бебер пробував не дати її.

— То я її дістав, вона мені належить ся!

— Що?! — крикнув Жанлен. — Буде з тебе, як тобі дам шматок; але не сьогодні, лише завтра, як ще що лишить ся.

Потім уставив їх як жовнірів у ряд, а сам станув за ними і закомендерував:

— Тепер стійте так пять хвиль і не оглядайте ся!... Як котре з вас оглянеть ся, то зараз вискочить дикий звір і з'їсть вас... Потім ідіть просто носа до хатв, а коли б мені Бебер по дорозї лише доторкнув ся до Лідії, то я про се зараз буду знати і набере по за вуха!

По сих словах щез Жанлен так тихенько, що навіть не було чути ступаня його босих ніг. Бебер і Лідія стали непорушно протягом пятох хвиль та не оглядали ся поза себе, бо бояли ся, щоб зараз не вдарила їх якась невидима могуча сила. Вони обое любили себе дуже, їх однакове становище впливало на се. Він вічно думав про неї та бажав горячо обіймати її так само, як обіймають ся иньші люди. Та й вона мала до того велику охоту і також бажала б, щоб він притулив її до себе, а не Жан-

лєн, що лише бив її. Але анї вона, анї він не могли відважити ся на непослух. І тепер, коли вони вертали ся до дому, хоч як була темна ніч, вони не обіймили одно другого, лише йшли спокійно поруч. Вони були певні, що коли б лише дотулили ся одно до другого, то зараз почули б із заду на собі кулак свого капітана.

В тїм самім часі прийшов Ег'єн до Рекіяра. Вчора Мукета молила його, щоб сьогодні відвідав її. І він прийшов відвідати її, хоч йому було соромно. Вона обожала його, але й він полюбив її, хоч не признав ся б до цього ніколи навіть перед самим собою. Впрочім він прийшов сьогодні сюди, щоб зірвати з нею. Він постановив собі витолкувати їй, що вона не може довше переслїдувати його з огляду на товаришів, що се не дуже чесно забавляти ся тоді, коли товариші примирають з голоду.

Не заставши Мукети в хаті сїв собі Ег'єн на дєлині поблизу руїн старої копальні і чекав. Під заваленою вежою в Рекіярї був вхід до колишньої ями, вже на пів засипаний. Одна деліна стояла ще просто та піддержувала останки даху; з боку виглядала вона як шибениця. З старих потрісканих стїн виростали два дерева: один ясень і один явір, що запустили своє коріне немов аж на дно ями. Вхід до ями завалили старі зігнилі бальки, так що не можна було дістати ся до нього тим більше, що наперед треба було продирати ся крізь густі корчі терну та глогу. Щоб збути ся великих коштів удержання сеї мертвої ями, хотїла Спілка вже десять лїт тому назад засипати її. Але вона не могла зробити цього, бо підземні корідори сеї ями були сполучені з копальнею Воре, а вхід до старої копальні Рекіяра слу-

жив власне за комин для вентиляторів копальні Воре. Скінчило ся на тім, що старий вхід зміцнено поперечними бальками, щоб не засипав ся, корідори висших поверхів покинено зовсім та удержувано лише галерію на найнижшій поверсі, де стояла велитенська піч; протяг повітря через сю піч був такий сильний, що в головнім корідорі сусідньої копальні віяло наче в бурю. Спілка наказала також дбати про те, щоб драбини в старім вході були в добрім стані, щоб можна було влізти туди на дно ями. Але про те ніхто не журив ся, драбини гнили з вохкості, сходи вже западали ся, так що лізти по тих драбинах було майже неможливо. Вже на самій горі великий корч оживи боронив вступу до ями; далі зараз перша драбина не мала вже ані одного щєбля, так що треба було найперше вчепити ся за корінь ясеня, а потім сунути ся без ніякого ґрунту під ногами аж до другої драбини.

Ет'єн сидів за корчем та ждав терпливо на Мукету. Між корчами щось зашелестіло; він думав з початку, що се певно гадюка звиваєть ся в траві, але нараз побачив сьвітло сїрника і здивував ся дуже, коли при тім сьвітлі пізнав Жанлена, що запалив собі сьвічку і зник у безодні. Се зацікавило його і він наблизив ся до ями; Жанлен щєз, а в ямі видко було слабе сьвітло сьвічки. По короткій розвазі спустив ся й Ет'єн у яму, держучись за корінь. Якийсь час здавало ся йому, що впаде на п'ятсот двадцять чотири метри в долину; так заглобока була яма. Але незадовго почув він щєбель під ногами. Тепер уже дорога була лекша. Ет'єн зачав ступати легенько зі щєбля на щєбель та слідив за рухами Жанлена. Під ним

світло спускало ся в низ що далі то все низше та низше, а разом з ним величезна тїнь хлопця, що зі звірячою звинністю чіпав ся стїн руками, ногами, а навіть бородою на тих місцях, де бракувало щєблїв. Драбина минала за драбиною що сїм метрів, одна була ще міцна, иньша знов тріщала та вигинала ся під ними, так що кождої хвилі можна було надїяти ся, що вона зломить ся. Тісні закрути були такі зелені, зогнілі, що нога ступала неначе по мосї. Що далі в низ, тим більше нестерпною ставала духота. Ся духота походила з печи, що стояла на самім дні ями. Щастє ще, що підчас страйку палено в нїй без порівняня менше як звичайно; підчас праці горіло в нїй на день пять тисяч кїльограмів вугля. Тоді вже навряд чи можна б було дістатися туди, де тепер був Жанлен і Ег'єн.

Ег'єн уже зачав лаяти ся:

— Куди ся проклята осида заведе мене, до сто чортів!

Уже два рази він мало не впав, ноги ховзали ся під ним по вогкім дереві. Як би він ще мав хоч сьвічку, так як Жанлен, то ще якось лекше було б йому лізти; а так, у темнотї він що хвилі стукав ся об стїни та кермував ся лише сим слабеньким сьвітлом, що повзло під ним усе в низ та в низ. Уже мусїли вони минути що найменше двацяту драбину. Тепер Ег'єн зачав рахувати: двацять перша, двацять друга, двацять третя і т. д., і все ще не було кінця мандрівцї. Нараз його кинуло в такий жар, немов він опинив ся в печи, але разом з тим на однім поверсі побачив він, як сьвітло помчало в глибину одного

коридора. Вони перелізли трицять драбин, се значило більше-менше двісті десять метрів.

— Не знати, як далеко він ще заведе мене — подумав Ет'єн. — Він певно прямцює так до стайні.

Але дорога, що вела на ліву до стайні, була завалена. Тепер зачала ся нова мандрівка, ще тяжша і небезпечнійша, як попередня. Переполохані кажани зривали ся їм з під ніг та чіпали ся до стелі. Ет'єн мусів поспішати, щоб не втратити сьвітла з очей. Але де Жанлен перетискав ся вигідно, повзаючи як гадюка, там Ет'єн не міг перецхати ся, щоб не поранити собі тіла. Як усі старі дороги, так і ся доріжка звужувала ся з кождим днем щораз більше під ненастанним напором землі і певно колись мусить завалити ся. На декотрих місцях була вже така вузка, що не можна було протиснути ся. Деревляні підпори потріскали або повалили ся, так що легко було розбити собі голову об них або скалічити ся на їх острих кінцях. Ет'єн посував ся наперед лише на колінах або на череві, мацаючи обережно рукою поперед себе. Нараз ціла юрба щурів перебігла по всьому його тілі від потилиці аж до п'ят. Йому вже ледви віддиху ставало.

— Чи ми, до біса, ще не на місці?

На щастє вони зайшли вже на місце. На кільометер від входу доріжка зачинала розширювати ся та вела нарешті до місця, де частинна колишньої дороги була дуже добре захована. Се місце було все викуте в скалі та виглядало як справжня печера. Жанлен поставив сьвічку між двома камінями та розліг ся вигідно, задоволений, що вже зайшов до своєї хати.

Жанлен перемінив сю печеру на дуже вигідне мешканє. Нічого тут не бракувало: в однім кутї лежала велика купа сїна; се було його ліжко. З старих деревляних підпор зробив він собі стіл, а на тім столї лежала всякого рода пожива: хлїб, яблука, літрові фляшки горівки, вже надпочаті. Се була справжня розбишацька нора; там була нагромаджена здобич із кількох тижнів. Між иньшим були там також і непотрібні річи, крадені лише для приємности, як наприклад мило або смаровило на чоботи.

— Що ти собі властиво думаєш, ти нездаро якась?! — крикнув Ет'єн, відсапнувши трохи. — То ми там на горі здихаємо з голоду, а ти собі живеш тут як пан?!

Жанлен затремтів з переляку. Але коли пізнав Ет'єна, зараз заспокоїв ся.

— Хочеш може вечеряти зі мною? — відповів він. — Може шматок сушеної риби?... Побачиш, який смачний.

І він почав спокійно обшкрябувати рибу гарним, новісїньким ножем в формі штилета, з кістяною ручкою. На таких ножах були звичайно повиписувані всякі приказки. Ніж Жанлена мав лише виписане одно слово: „Amour“.

— А гарний у тебе ніж — завважив Етєн.

— Се дарунок від Лїдії — відповів Жанлен.

Се була правда; лише Жанлен забув додати, що Лїдія вкрала сей ніж по його наказу в одного гандляря в Монсу напротив коршми Тет-Купе.

Не зводячи очий зі своєї риби додав він по хвилї гордо:

— Мені тут добре поводить ся, не правда?... Перш усього тепліше як у вас, а до того нічого не бракує.

Ет'єн сїв собі зацікавлений його способом балаканя, Сей малий, а такий проворний злодюжка заінтригував його сильно. В його печері поводило ся йому дійсно дуже добре. Тепло не було дуже велике, температура була тут усе однакова за всі чотири пори року. А й тепер у грудні, коли на поверхні землі бідним робітникам шкіра тріскала від холоду, тут було теплісінько наче в лазні. Та й повітря було доволі чисте; шкідливі гази не доходили сюди, чувтв було ніжний етеричний запах гниючого дерева, подібний до делікатного запаху гвоздиків. Сї дерева мали впрочім дуже гарний вид: вони були блідо-жовтого коліру та виглядали як мармурові стовпи. Листочки дрібного моху оздоблювали їх наче шовком і перлами; иньші знов покрили ся грибками. В печері жили всілякі метелики, комахи та павуки, а всі були білі як сніг, бо ніколи не бачили денного сьвітла.

— І ти тут не боїш ся сидіти? — запитав Ет'єн.

Жанлен глянув на нього здивованими очима.

— А чого-ж я маю бояти ся, коли тут нема нікого більше крім мене?

Риба вже була обшкрябана. Жанлен розпалив невеличкий огонь та став пекти рибу. Потім розрізав бохонець хліба на дві половини; одним словом, злагодив для себе і для свого гостя таку вечерю, про яку вуглярям ніколи навіть у ліпші часи не снило ся.

Ет'єн узяв свою пайку хліба.

— Ну, тепер то я вже не дивую ся, що ти що далі все лїпше виглядаєш, хоч по всіх робітницьких хатах нема і шматочка хлїба... Але мусиш знати, що се крайне свинство напихати ся так як ти в такі часи!... Невже - ж тобі про твоїх близьких так зовсім байдуже?

— А чого - ж ті мої близькі такі дурні?

— А в тім, ти добре робиш, що ховаєш ся від людей, бо як би твій батько довідав ся, що ти крадеш, то навчив би тебе розуму.

— Овва! а що - ж у тім такого злого? А ніби то пани нас не обкрадають? Та ти сам вічно се говориш. От і сей хлїб, що я потягнув у Меїрата, властиво належав до нас.

Ет'ен не знав, що на се відповісти. Він їв мовчки хлїб та придивляв ся до Жанлена, що був схожий швидше на малпу, як на чоловіка. Видовжений рот, зелені очі, величезні вуха, а від останньої катастрофи в копальні поломані ноги надавали йому вже зовсім звірячий вигляд. До того ще й умові прикмети складали ся на се: малий розвиток, звіряча звинність та дикі і хитрі інстинкти.

— А Лідію приводиш сюди часом? — запитав знов Ет'ен.

Жанлен усміхнув ся з погордою.

— От не мав би я роботи!... Жонота не зможе вдержати язика за зубами.

І він розсміяв ся сьміхом повним крайньої погорди до Бебера й Лідії. І як - же він не мав погорджувати ними: чи бачив хто на сьвітї дурнійших дїтваків від них! Усі його брехні приймають з повною вірою та відходять потім ні з чим до хати тоді, коли він собі смачно заїдає рибу в теплім мешканю.

Нарешті сказав Жанлен з повагою Фільозофа :

— Аджеж ліпше самому ! Чоловік з собою живе все в згоді.

Ет'єн скінчив уже їсти та напився трохи горілки. Хвилю надумував ся він, чи не ліпше буде витягнути сього хлопчиська за вухо в гору та заборонити йому красти під загрозою, що коли се ще раз повторить ся, то він усе розповість його батькови. Але нараз впала йому в голову иньша думка : хто знає, чи ще колись не здасть ся отся нора для нього або для його товаришів у такім разі, як би страйк повернув ся на гірше ? І він лишив Жанлена в спокою та казав йому лише забожити ся, що вже більше не буде спати поза своєю хатою, так як то вже йому не раз лучало ся. Ет'єн узяв шматок сьвічки і вийшов, а Жанлен кінчив далі свою вечерю.

Мукета не могла вже дочекати ся його і сіла собі тяженько зажурена на делині під хатою, хоч на дворі було дуже холодно. Побачивши Ет'єна кинула ся йому на шию. А коли він заявив, що вже останній раз прийшов до неї, їй зробило ся так, наче б їй устромив хто ножа в самісіньке серце. Бо й чомуж се він покидав її ? Невже вона ще мало любила його ?

Ет'єн бояв ся, щоб Мукета таки не намовила його ввійти до хати ; він затягнув її на дорогу та зачав їй пояснювати, як лише міг найделікатнійше, що вона компромітує його в очах товаришів, що компромітує всю страйкову справу.

— А що ж се має спільного зі страйком ? — запитала здивована Мукета. — Я вже знаю, в чім тут річ ; ти соромиш ся того, що знаєш

мене!... Але я не гніваю ся за се на тебе, я тобі зовсім не дивую ся. Але ми можемо удавати перед сьвітом, що ми зірвали зі собою; як хочеш, то вдар мене завтра в лице при всїх людях, то вони й повірять сьому. Але на правду не кидай мене! Заглянь ще коли до мене на часочок!

І вона молила його завзято та божила ся, що ніколи не буде його задержувати навіть пять хвилин. Ет'єн був дуже зворушений, але обставив твердо при своїм намірі. Нарешті згодив ся попестити її ще раз на прощанє. Крок за кроком зайшли вони вже до перших будинків Монсу та обняли ся тут горячо при сьвітлі місяця в повні. В тій самій хвилі якась жінка перейшла попри них, підскочивши так, наче б спіткнула ся об камінь.

— Хто се? — запитав Ет'єн неспокійним голосом.

— Се Катерина — відповіла Мукета. — Вона вертає з Жан-Бара.

Жінка пішла собі далі з похиленою головою; по її ході пізнати було, що вона дуже змучена. Ет'єн дивив ся їй у слід та не міг вибачити собі того, що Катерина бачила його з Мукетою. Совість мучила його, хоч він сам не знав з якої причини; бо чи-ж Катерина не належала до иньшого чоловіка? Невже вона не зробила йому зовсім такої самої прикрости годі на дорозі до Рекіяра, коли то вона перший раз віддала ся Шавалеви? Але не вважаючи на те все, Ет'єна вельми засмутила вся та подія.

— Хочеш, щоб я сказала тобі всю правду? — шепнула Мукета крізь сльози, коли вже

Катерина щезла з їх очей. — Ти мене вже не хочеш лише через те, що сподобав собі вньшу.

Другого дня була прегарна погода. Се був один із тих гарних зимових днів, коли земля звенить під ногами як кришталь. Жанлен вийшов із хати вже о другій годині. Коло церкви зачекав на свого невідступного Бебера. Лідія була ще замкнена в льоху; і вони були бв вже й пішли без неї, але на щастє Перониха випустила як раз Лідію та дала їй кошик до рук, грозячи, що як не принесе повного кошика салату, то муситиме цілу ніч спати разом зі щурами. Лідія хотіла дійсно піти зараз по салату, але Жанлен відвів її від того наміру:

— Ще мавш час!

Уже довго не давала йому спокою велика Раснерова крілиця, яку Суварін називав Польонією. І коли він переходив з Бебером і Лідією попри Раснерову коршму, Польонія вибігла як раз на вулицю. Одним скоком ухопив він її за вуха і всадив у кошик Лідії. Рівночасно всі трое дали драпака і тішили ся вже наперед, як то Польонія муситиме бігти за ними як песик аж до ліса.

Але вони ще зупинили ся, щоб побачити Захарка і Мукета, що разом з двома иншими товаришами пили пиво у Раснера та лагодили ся до своєї великої партії крікета. Ставку зложили у Раснера: се була нова шапка і червона хустина. На першу туру назначено просторонь між Воре і Пайо, яких три кільометри в простій лнії. Муке хотів, щоб сю туру відбути в вісьмох підбитях пилки, але нарешті всі згодили ся на внесене Захарка, себ то лише на сім підбить. Грачі уставили ся по два на-против себе і положили на землі пилку з бук-

шпанового дерева. Кождий із них держав у руці зелізний молоток з довгою деревляною ручкою, обкрученою мотузком, аби не сковзала ся в руці. Партія зачала ся о другій годині. Перший підбив Захарко. Пилка полетіла на більше як чотирьста метрів через поля; по селах і на дорогах не вільно було грати з огляду на небезпеку для людей. Муке, такий самий здоровий парубок як Захарко, підбив пилку з такою силою, що вона полетіла аж сто пятьдесят метрів поза Захарка. Потім ішла партія звичайним тягом, грачі підбивали пилку на череміну, уганяючи за нею що сили по замерзлих грудках зораної землі.

Жанлен, Бебер і Лідія бігли з початку за грачами, але потім пригадали собі Польонію, якою трясли немилосерно, уганяючи по грудю. І вони покинули грачів та випустили її з кошика, щоб переконатися, як скоро вона буде бігти. Польонія пустила ся на втеки, а вони всі троє кинули ся за нею; погоня тягла ся цілу годину, Польонія втікала у всіх можливих напрямках і що хвилі вихоплювала ся їм з рук. А вони бігли за нею з усеї сили та верещали на все горло, щоб налякати її. Як би вона не була мала початків вагітності, ніколи вони не зловили б її.

Нараз почули біля себе люті проклятя. Вони влізли на партію крікета. Захарко як раз підбивав пилку і мало що не розвалив голову своєму братови. Грачі робили вже тепер четверту туру. Від Пайо пустяли ся вони до Катр Шмена, а звідси знов до Монтуара. Тепер були вони на дорозі з Монтуара до Бреде-Ваша. Се все разом давало півтретя мвлі. По дорозі зайшли вони до коршми Венсав,

а потім ще й до Труа-Саж та випили по склянці пива. Сім разом Муке підбивав перший. Його побіда вже була певна, він мав ще лише два рази підбити, коли нараз Захарко відбив йому так зручно, що пилка полетіла в глибокий рів. Товариш Мукета не міг підбити її з рова і се було нещастя для них обох. Усі чотирьох зачали кричати, сварити ся та постановили нарешті зачинати на ново. Від Пре-де-Ваша пустили ся вони до Ерб-Руса; се було всього два кілометри дороги і вони перебігли її за п'ять підбить. В Ерб Русі вони знов покріпили ся трохи у Леренара.

Жанленови прийшла в голову нова гадка. Він відлучив ся знову від грачів, витягнув з кишені мотузок і прив'язав його до лівої задньої ноги Польонії. Се була для всіх трьох дівчаків велика забава, бо Польонія волочила ногою, киваючись на боки так комічно, що вони ще ніколи так сердечно не сьміяли ся. Потім прив'язали вони її за шию, щоб могла бігти. А коли вона вже змучила ся, вони зачали волочити нею по землі та тягнути її наче малий візок. Така забава тягла ся знов майже годину, Польонія зачинала вже харчати. Тоді всадили вони її назад до кошика, бо почули знов голоси грачів.

Захарко, Муке і два товариші перебігали тепер цілі кілометри, та відпочивали лише стільки, скільки часу треба було, щоб випити склянку пива в коршмі. А коршми служили їм за мету. Від Ерб-Руса пустили ся вони до Біші, потім до Круа-де-Цера, потім до Шамбле. Земля гуділа під їх ногами, коли вони гнали ся за пилкою, що відбивала ся на леду. Се був час дуже відповідний для сеї гри: земля

була замерзла, ноги не стрягли, не можна було собі нічого зробити, хіба що найбільше поломити ноги. В сухім повітрі удари молота о пилку були такі голосні, як гук з рушницї. Грачі держали міцно за ручку обкручену мотузком, а підбиваючи вилку кидали ся всім тілом, наче б мали забити якого вола. І се тягло ся цілі години, від одного кінця рівнини до другого, через рови, плоти, дороги, низькі мури та паркани. Треба було мати здоровий міх у грудях та зелізнi завіси в колінах, аби се все вдержати. Копальняні робітники віддавали ся пристрасно сій грі в години вільні від праці. Декотрі між ними були такі завзяті, що грали нераз по десять годин без перерви. Се були головно двацяти-кілька-літні парубки. На сороковім році життя закидувано вже звичайно сей спорт, бо тоді ставав він уже занадто тяжким для них.

Вибила пята година. Грачі постановили зробити ще одну туру аж до ліса Вандам, аби нарешті рішити, хто виграв шапку і хустину. Захарко зачав уже робити злобні уваги на тему зборів, що мали відбутися в лісі. Жанлен також від самого початку сьогоднішньої гулянки мав на оці ліс Вандам. Лідія згадала про погрозу мачухи і хотіла вертати до Воре та збирати салату. Але Жанлен не пустив її: як то, вони б не були на сходинах?! Він ще хоче почути, що старі будуть говорити. Решту дороги до Вандама перебігли вони таким чвном, що випустили знов Польонію з кошика та бігли за нею, кидаючи на неї камінцями. Се також придумав Жанлен. В дійсности видумав він такі забави з кріликом лиш на те, аби його при тій нагоді так буцім нехотячи забити

а потім забрати та з'їсти в печері в Рекіярі. Польонія притулила вуха до голови та кинула ся що сили на втеки; один камінь здер їй шерсть із спини, другий відтяв їй шматок хвоста. І певно була б вона не вийшла жива з сеї забави, як би дїтваки не побачили нараз Маеда й Ет'єна, що стояли на середині лісової поляни. Жанлен ухопив швидко Польонію і всадив знов до кошика. В тій самій хвилі Захарко, Муке і два иньші товариші скінчили партію. За останнім підбитєм упала цилка на кілька метрів від поляни. І так усі вони опинили ся на сходинах.

Від коли лише зачало смеркати, пересували ся по всіх дорогах та по всіх стежках, що провадили до ліса, незлічені тїни робітників, що йшли то одинцем то громадками на сходини. Всі робітницькі оселі випорожнили ся, навіть жінки й діти повиходили наче на прохід у погідний день. Тепер уже було темно, вже по дорогах не було видко нічого, чути було лише змішані голоси юрби людей, а земля гула під ними наче під великим табуном худоби. Між плотами, між корчамв, всюди на всій рівнині гомонїли людські голоси, чути було невиразні розмови мущин і жінок, і все те посувало ся в сторону ліса Вандама.

Того саме часу вертав ся пан Аннебо верхи з проїздки до дому. До його слуху долїтали ті помішані людські голоси, він велухував ся в них і йому здавало ся, що се лиш самі закохані пари повиходили собі на прохід у ту прегарну зимову ніч. І що в тім дивного? Адже се чвете поле було звичайне місце сходин для парубків і дівчат, що перевертали ся по всіх усяодах, по всіх ровах та під кожним тинном,

та заживали одинокої приємности, що нічого не коштувала. І як сї робітники можуть ще нарікати на свою долю, подумав собі пан Аннебо, — вони, що заживають до схочу одинокого щастя на сїм сьвітї! Він би охоче поміняв ся з ними, потерпів би радо нужду і голод, щоб лише за те віддала ся йому яка жінка так швидко, так сердечно, хоч би й на твердій землі. Його доля була невідраднa, він завидував сьим нуждарям. Зажурений пан Аннебо схилив голову та пошкандибав далї, а безпереривні голоси, що губили ся серед темної ночі, доводили його до розпуки; він чув у них лише самі поцілуї.

VII.

Юрби робітників збирали ся на широкій поляні, відомій під назвою Плян-де-Дам. Її терен був трохи спадистий; високі, пишні буки з простими і реґулярними пнями окружали її докола наче ряд білих мармурових стовпів. На сім місці вврубано недавно частину ліса; та декуди лежали ще велитенські пеньки на землі, а по лівім боці стояли вже порізані дрова, уставлені в стоси. Мсроз що далі ставав лютійшій, замерзлий мох скрипів під ногами. Ніч була темна. Вершки дерев вирисовували ся на блідім небі, де тільки що почав сходити місяць в повні, затемнюючи зорі навколо себе.

Вже зібрало ся майже три тисячі робітників, а все ще з поміж дерев надходили нові ватаги мужчин, жінок і дітей. Поляна заповнювала ся помалу до країв. Море голов хвилювало, бурило ся, гомоніло, нові ріки припливали ненастанно, а мертвий безлистий ліс шумів наче в бурю.

На найвишнім місці поляни стояли Ет'єн, Має і Раснер. Між ними счинила ся сварка, що хвилі один із них кричав підвисшеним голотом. Коло них стояла громадка людей, що слухала їх розмови: Левак з затисненими кулаками, Перон, що лиш обзиравав ся, куди б то можна втекти так, аби ніхто не бачив; він не

міг уже довше удавати слабого та мусів зі страхом та трепетом прийти на збори. Недалеко сиділи на пні старий Бонмор і Мук у глибокій задумі. За ними стояли Захарко, Муке й інші такі, що прийшли лише робити злобні уваги та сьміяли ся з усеї страйкової справи. Навпаки, жінки були в дуже поважнім настрою та устали ся разом як у церкві. Маєдиха хитала головою слухаючи важких прокловів Левакової. Фільомена покашлювала; тепер зимою вернув ся до неї хронічний катар олегочної. Лиш одна Мукета шкірила зуби та реготала ся з Підпаленої, що ганьбила свою дочку Перониху, сього виродка, що вислала її з дому, аби тим часом з'їсти крілика, сю повію, що опасла ся завдяки нікчемности мужа. А на стосах дров високо понад усіми головами розсїв ся знов Жанлен, що прислуував Бебера й Лідію драпати ся за ним на верх.

Причиною сварки був Раснер, що неодмінно хотів зробити все по формі і приступити наперед до вибору президії. Він був дуже лютий на свою недавню невдачу в Бон Жуав, і постановив тепер направити її; він був певний, що здобуде собі знов давнє поважанє у своїх товаришів, коли промовить уже не до делегатів, але до загалу робітників.

Ет'єн знов розлючений упором Раснера доказував, що вибір президії тут у лісі не має ніякої ціли, що тут треба робити революцію, що збори мусять мати дику, елементарну силу, коли Спілка поводить ся з робітниками наче з худобою.

Бачучи, що сварка тягнеть ся без кінця, вискочив Ет'єн на один зрубаний пень, і в одній хвили зробив ся паном ситуації.

— Товариші, товариші! — крикнув він голосно.

Юрба зачала помалу затихати, а Мае втихомирював Раснера, що завзяв ся протестувати проти такого поступуваня Ет'ена. Цо якімось часі настала тиша і Ет'ен зачав говорити.

— Товариші! Коли нам не дають говорити, коли на нас насилають жандармів наче на розбійників, ми мусимо йти аж сюди нарадити ся над своєю долею! Тут ми вільні, тут ми у себе дома, сюди ніхто не може прийти і наказати нам, аби ми мовчали, так саме як не можна сього наказати птахам і звірям!

Тисячі голосів відповіли йому на се:

— Славно! Так воно є! Ліс наш, ми тут хиба маємо право сходити ся... Говори далше!

Ет'ен стояв на зрубі та чекав, доки не настане тиша. Місяць був ще низько на небо-склонї і освічував лише вершки дерев. Уся юрба виглядала як одна чорна маса, а Ет'ен виставав понад нею наче чорний стовп.

Настала тиша. Ет'ен підняв руку в гору і зачав говорити далі. Але його голос не звучав уже так як перше, він зачав говорити холодно, як посол, що здає справу зі своєї діяльності. Він сказав тепер ту саму промову, яку мав виголосити в Бон-Жуав, коли то комісар поліції розігнав збори. Та промова зачинала ся від короткої історії страйку, при чім він намагав ся по вченому подавати виключно самі лише факти. На самім передї заявив, що в основі не похваляє страйку; але се не робітники викликали страйк, се дирекція спровокувала їх своєю новою системою платні. Потім згадав про першу депутацію до пана директора, про поведженє заряду Спілки, про

другу депутацію, та про те, як то Спілка рішила ся нарешті відступити від тих двох сантимів, які хотїла вкрасти через свій новий спосіб платні. Далі здавав він рахунки з каси щадничої, пояснював цифрами, яким способом розійшли ся всі надіслані запомоги, оправдував у кількох словах Інтернаціоналку, Плішара і иньших, що не могли більше для них зробити, бо мають иньші, далеко важнійші справи, що доторкають не лише малої громадки людей, але всеї суспільности, всього людства. По тім усїм перейшов Ет'єн до теперішнього стану робітників: нужда їх дійшла до краю, Спілка хоче їм вимовляти хати та грозить, що спровадить собі робітників із Бельїї; крім того удало ся намовити велике число робітників до зломаня солідарности і до повороту до праці. І все ще не змінював він одностайного тону промови, немов би хотїв підкреслити сї страшні вісти, та намагав ся ще зміцнити їх вражінє, говорячи про нужду і голод, що відбирає вже робітникам охоту до дальшої боротьби і всяку надїю на будуче.

І тим самим тоном закінчив він також свою промову свми словами:

— І серед таких то обставин, дорогі товариші, маєте сьогодні рішати про свою долю. Чи бажаєте собі вести далї страйк? А коли так, то що думаєте робити, щоб одержати побїду над Спілкою?

По сих словах настала хвиля глибокої тиші. Ет'єн висловив усе те, що в кожного лежало на серці, та поставив такі питання, які задавав собі кожний з усеї сеї маси робітників не можучи знайти на них відповіди. І для того то по свх словах усї наче занїміли.

Нараз зачав Ет'єн говорити зовсім иньшим голосом. Тепер уже не промовляв секретар організації, але проводир усеї юрби, апостол, що проповідає істину.

— Не вже ж дійсно трапляють ся між нами такі падлюки, що ломають слово? Як то? То ми надармо стілько натерпіли ся за цілий місяць і тепер маємо вернути ся до праці з похиленими головами, а стара нужда має зачати ся на ново?! Чи не ліпше було нам усім відразу вмерти і увільнити ся через се з тої тиранії капіталу, що приводить нас до повільної голодної смерти?! Тепер, коли вже нас нужда так притиснула, що навіть найспокійніші з поміж нас буаються ся, ми маємо з доброї волі вертати ся знову до давнього стану та ждати терпливо, доки знов щось такого не видумають, щоб нас знов підбунтувало на якусь хвилю? І так вічно і вічно, без кінця?! Ні, товариші, се вже мусить нарешті скінчити ся!

Потім доказував Ет'єн, що всякі нещасливі кризи відбивають ся виключно на спині робітника, що коли конкуренція вплине на вменшенє доходів копальні, то робітники мусять терпіти голод, аби лише акціонарі дістали свої дивіденди.

— Ні! — крикнув Ет'єн гучним голосом — нову систему платні неможливо було прийняти, її видумали лише на те, аби вменшити нам платню, щоб красти в кожного робітника заробіток з одної години праці на день. Се вже нанадто, се вже переповнила ся мірка нашої терпливости! Тепер настав час, аби сї визискувані на кождім кроці робітники здобули собі вже нарешті справедливість!

Голосні оплески перервали його промову; в юрбі кричали голоси :

— Справедливість! Справедливість!... Настав час!

Ет'єн усе більше запалював ся в своїй промові. Він не мав такої легкої і гладкої вимови як Раснер. Йому не раз не ставало якогось слова, він мучив ся часом з одним реченням та виходив з нього лише при помочи жестуляції. Але за те його промови відзначали ся енергією і через те робили на слухачів велике вражінє. Його рухи мали також величезний вплив на його товаришів; се були рухи робітника підчас рубаня вугля: він подавав ся руками назад, то знов підіймав їх у гору, затискаючи кулаки, або кидав ся наперед, держачи хустину, що виглядала так, наче б хотїла кусати. Всї казали про нього, що він не великий бесїдник, але його слухаєть ся залюбкв.

— Платня, се лиш нова форма невільництва — зачав він ще сильнішим голосом. — Копальня повинна бути власністю робітників, так само, як море — власність рибаків, а земля — власність хлїборобів... Слухайте! Копальня належить до вас, до вас усіх, бо ви платили за неї вашою кровю і вашою нуждою протягом цілого столїтя!

Тепер запустив ся він у всякі неясні правничі питання та зачав розбирати спеціяльні закони, що дотикали ся копалень. Але на тім полі він не дуже був битий і весь сей його виклад був досить неясний. Він опирав ся головню на тім, що все те, що під землею, так як сама земля, була первісно власність народа; аж драконські привілеї надали копальняний

монополі усяким Спілкам. І коли робітницький народ домагається, щоб копальні були його власністю, то він в дійсності жадає звороту свого власного майна, що йому по закону належить ся.

Ет'ен показав рукою на всю рівнину, що стелила ся довкола ліса, а в тій самій хвилі світло місяця, що вже підняв ся в гору, зсунуло ся з вершків дерев і освітлює його. Коли юрба, що ще стояла в тіни, побачила його, як він у яснім світлі розділював маєтки простертими руками, нагородила його знов голосними оплесками.

— Так, так, се правда! Славно!

Тепер перейшов Ет'ен до свого улюбленого питання, себ то до колективізму. Еволюція понять у нього вже тепер завершила ся. Він уже покинув давно свої колишні ідеї про братерство, про потребу реформи платні і відкидував тепер усяку грошеву платню. Від часу зборів у Бон Жоає його ще тоді несформулований колективізм виплодив досить скомпліковану програму, і він почав тепер розбирати науково кожду її точку: передовсім свободи не здобути інакше, як через зруйноване держави; тільки тоді, коли народ візьме керму в свої руки, зачнуть ся реформи: поворот до первісного устрою суспільности, абсолютна рівність політична і економічна, забезпечена особиста свобода, а нарешті загальна освіта безплатна, коштом загалу. Сі всі реформи відновлять теперішній зігнилий світ аж до самих основ. При тім накидував ся він також на шлюб, на право дідичности і т. д. Великим рухом руки стер він до тла весь безправний устрій дотеперішніх віків, а рівночасно будував дру-

гою рукою новий суспільний лад, опертий на правді і справедливості, що в двадцятім віці запанує на всій землі. Давні його сумніви ще-зли без сліду, ніщо йому не видавало ся тепер лекшим як зреалізоване тих ідей. І він говорив про се все з такою певністю, немов-би дійсно міг відновити весь сьвіт у дві години без жадного розливу крови.

— Тепер на нас прийшла черга! — крикнув він на закінченє своєї промови. — Ми тепер повинні дійти до власти і до богацтва!

Голосні оплески залунали на весь ліс. Місяць осьвічував уже всю поляну, а навіть тих, що стояли між деревами. Вони вже не чули морозу, слова Ет'ена загрили їх. Вони вже не чули й голоду, бо думали лише про ту будущину, яку їм обіцював Ет'ен, готові зараз кинути ся на своїх гнобителїв та відібрати в них ті маєтки, що були колись їх власністю. Мушви, жінки, навіть діти слухали кожного слова Ет'ена з роззявленими ротами, очи їх сьвітили ся, якась релїгійна екзальтація наче у перших християн витягнула їх із щоденного горя і нужди та завела в край мрій і надій. Правда, що з промови Ет'ена недочували вони багато неясних фраз та не розуміли добре його вчених та абстрактних виводів, але як раз ся неясність і сї абстракції розширювали ще круг їх надій та викликували у них одушевленє. Що за прекрасна будучність для них! Вони будуть мати власть, будуть панувати, скінчить ся вже нарешті їх нужда, а настане щастє — доля!

— Добре! добре!... На нас тепер черга!... Смерть гнобителям!

Найдужше кричали жінки. Маєдиха дістала з голоду горячку та втратила свою зви-

чайну мовчазливу терпливість; Левакова вила, Підпалена верещала наче божевільна та вимахувала руками як стара чарівниця. Фільомену напав страшний кашель, а одушевлена Мукета кричала Ет'єнови слова любови. Але і муштини не лишили ся по заду: Має, переконаний промовою Ет'єна, крикнув якесь слово обуреня на гнобителів, стоячи між Цероном, що тремтів зі страху, і Леваком, що верещав на все горло. Захарко, Муке пробували робити злобні уваги, але якось не йшло; і вони дивували ся лише, як Ет'єн міг так довго говорити, не покушавши навіть пива. Але найбільше крику робив безперечно Жанлен на купі дров; він вимахував кошиком з Польонією та вічно підштуркував Бебера й Лідію, щоб дерли ся на все горло.

Оплески і крики вибухали що хвилі з новою силою. Ет'єн дістав тепер нові докази своєї популярности. Його мрії наче здійснили ся: він мав тепер власть, власть над трьома тисячами людей, що готові йти за ним усюди, куди він лише поведе їх. Як би Суварін захотів був прийти на сї збори, то був би певно оплескував його промову, так як інші, бо відшукав би в ній свої власні думки. Він тішив ся б, що його ученик зробив уже великий поступ на бік анархізму, та був би може навіть згодив ся на всю програму Ет'єна, з виїмком хиба одної точки що до загальної осьвіти. Се була б єдина дурниця в сій програмі, бо як раз сьвяте, благодатне неуцтво мав бути сею купілю, в якій би всі люди відсьвіжили ся.

Раснер здвигав лише з погордою плечима під час усеї промови Ет'єна.

— Позволь тепер мені забрати слово! — крикнув він.

Ет'єн зіскочив зі зруба та відповів :

— Говори собі ; побачимо, чи вони будуть тебе слухати !

Раснер станув на місці Ет'єна та зачав просити о спокій. Але крики не вгавали ; ті що стояли в перших рядах, пізнали його і його імя перелетіло потім через усю юрбу аж до останніх рядів між деревами. Ніхто не хотів його слухати, він був уже для загалу робітників наче старе, покинене божище, так що вже сам вид його дратував його давніх прихильників. Плавна та легка вимова, добродушний спосіб балаканя, що так довго очаровували всіх робітників, були тепер предметом загального сьміху. Даремно він свлував ся перекричати галас та вплинути своєю промовою на заспокоєнє робітників ; усі глузували з його доказів, що сьвіта не можна відразу змінити, що соціяльна еволюція потребує багато часу, щоб могла перейти в жите і т. і. Невдача була сього разу ще більша, як на зборах у Бон Жуав, він утратив зовсім поважанє серед своїх товаришів. Крики не затихали, дехто зачав свистати, грудки замерзлого моху летіли в сторону Раснера, якась жінка крикнула пискливим голосом :

— До біса зрадника !

Раснер доказував далї, що копальня не може бути власністю робітників, так як варстат є власністю ткача ; для того лїпше домагати ся лише, аби робітники мали участь у зисках, себ то аби стали лише співвласителями копальні.

— Геть зрадника ! — повторяли раз у раз тисячні голоси, а каміне зачало свистати Раснерови коло вуха.

Він поблід, в очах йому стали сльози. По двадцятьох літах сердечної приязни тепер камінем відплачували йому товариші за його завзяту боротьбу проти гнобителів! Серце стисло ся йому з жалю від такої невдячності юрби; він скочив зі зруба, бо не мав сили говорити далі.

— Ти тішиш ся з того?! — сказав він звертаючи ся до Ет'ена. — Добре, добре! бажая собі, щоб ти дочекав ся того самого!... І ти ще дочекаєш ся сього, памятай собі!

Він наперед знав, що вийде з такого революційного настрою серед робітників; і щоб немов зкинути з себе відвічальність за те все, що тепер буде діяти ся, він покинув збори і пішов сам один через поля до дому.

Юрба відповіла на се скаженим реготом. На зрубі появил ся старий Бонмор. Доси сидів він собі на пеньку разом з Муком та думав як звичайно про давні часи. Він мав часом у своїм життю такі хвилі, в яких несподівано почував потребу вибалакати ся. І тоді тиснуло ся йому до голови так багато споминів і то з такою силою, що він оповідав їх не раз цілими годинами. І тепер як раз прийшла на нього така хвиля. Настала глибока тиша, всі цікаві були почути сього старого, що в сьвітлі місяця виглядав на зрубі наче який дух. У юрбі можна було завважити якесь пригнобленє, особливо коли Бонмор зачав оповідати всякі історії з давньої минувшини, що не мали ніякої звязи з теперішніми справами і яких ніхто не міг розуміти. Він балакав про свою молодість, про смерть своїх двох вуйків у копальні Воре, про запаленє легких, що забрало в нього жінку. Провідною думкою його оповідання було те, що

робітникам ніколи не було добре. Тут у тім лісі зібралося їх раз п'ятьсот люда, бо король не хотів зменшити годин праці. Він оповів коротко історію того страйку, та зачав потім оповідати про иньший. Та-ж він їх стільки бачив! Усі вони кінчилися в тім лісі тут на Плян де-Дам, або там низше на Шарбонері, або ще далі, недалеко Со-ді-лю. Часом був мороз, иньшим разом знов було тепло. Одної ночі падав такий дощ, що ніяк не можна було відбутися зборів. І все приходило королівське військо і розганяло страйкарів рушницями.

— Ми так само піднімали руки до гори та присягали не вертатися до праці... Ой присягав я, присягав, еге!

Юрба слухала його позіхаючи, коли нараз Ет'єн вискочив на зруб і станув побіч Бонмора. Тільки що побачив він Шавалю між товаришами в першому ряді. Він надіявся, що з ним разом мусить бути також і Катерина і мав охоту показатися перед нею.

— Товариші! Ви слухали тепер одного з найстарших робітників. Ви чули, як він натерпівся і як будуть терпіти наші діти, коли ми вже нарешті не покінчимо з тими, що нас окрадають, з нашими катами!

Ет'єн виглядав страшно. Ніколи ще не говорив він з таким завзятем. Одною рукою держав Бонмора і вказував на нього як на образ нужди і горя, що викликав пімсту з неба. В коротких словах начеркнув він історію родини Маєдів, зачинаючи від їх прадіда, сеї родини, що в протязі цілого століття тратила в копальні свої сили, висискувана Спілкою та допроваджена тепер до крайньої нужди. Навпаки, всякі заряди Спілок збирають золото мішками,

цілі банди акціонерів удержують ся ціле століте з праці рук сих нуждарів, хоч самі нічогоїсїнько не роблять, лише догоджають своїм тілесним похотям. Чи ж се не страшна кривда? Народ робітників замучуєть ся на смерть на дні штолень з батька на сина лише на те, аби було чим підплачувати міністрів, щоб цілі генерації великих панів і ексцеленцій могли устроювати собі забави та розкидувати маси грошей на свої забаганки.

Потім зачав Ег'єн вичислювати всі слабости, на які наражають ся копальняні робітники: анемія, золотуха, хороби горла, астма, що відбврав віддих, гостець, що паралізує руки й ноги. Сї нуждарі служать за поживу для машин, по домах толочать їх наче худобу, великі Спілки з'уживають помалу всі їх житєві сили, переміняють їх просто в невільників та стремлять до того, аби міліони робучих рук запрягти до праці раз на все, для добра одної тисячки лїнюхів. Але робітник перестав уже бути неуком, перестав бути скотиною, що тягне терпливо ярмо там попід землею. Армія борців зачинає виростати на дні ями, нове насїне горожан зачинає дозрівати, а коли дозрів, то розсадить землю до самих основ. І тоді побачимо, чи хто відважить ся дати по сорок роках служби сто пятьдесять франків річної платні чоловікови на шістьдесятому році життя, що плює вуглем та вже не може ходити, бо ноги його попухли від гістцю. Праця мусить уже нарешті почислити ся з капіталом, сим богом без ніякої особи, який висисав кров робітників, що його годують. Треба вже нарешті піти туди, де сидить сей незвісний для робітників бог, треба заглянути йому просто в очи

при сьвітлі пожежі, треба затопити в крові сей проклятущий ідол, що пожирає стільки людського мяса!

Ет'єн замовк, а простягнуеною рукою показував туди, де сидить сей ворог, себ то не знати куди, десь по всій землі. Сього разу зчвнила юрба такий скажений крик, що аж пани в Монсу зачули його та поглядали трівожно в сторону Вандама, думаючи, чи се не якась нова катастрофа в копальні? Нічні птахи схопили ся понад лісом і кружили на яеному небі.

Ет'єн хотів уже закінчити збори.

— Товариші! на що ви думаєте рішити ся?... Чи хочете далі ще витревати в страйку?

— Хочемо! хочемо! — залунали тисячні голоси.

— А яких ви способів хочете вживати?... Наша справа програна зовсім певно, коли знайдуть ся між нами падлюки, що завтра вернуть ся до праці.

Юрба відповіла на се скаженим криком:

— Смерть падлюкам!

— Отже ви хочете пригадати їм їх обовязок, хочете примусити їх, аби вони додержали присяги на солідарність... Товариші! ми можемо зробити се хйба таким способом: піти по всіх копальнях і особисто примусити зрадників, щоб покинули роботу. Тоді покажемо Спїлці, що між нами нема ніякого розділу, що ми швидше наложимо головами, а не уступимо!

— Добре! До копалень! до копалень!

Підчас своєї промови Ет'єн усе шукав Катерини між першими рядами. Але її там не було. Він бачив усе лише самого Шавая, що здвигав плечима та всьміхав ся злобно. Ша-

валь так завидував Ет'єнови, що віддав би в сій хвилі жите за крихітку його популярности.

— А коли між нами єсть шпіони — говорив далі Ет'єн — то нехай вони стережуться! ми їх знаємо... Я бачу тут між вами робітників із Вандама, що доси не покинули праці...

— Чи ти се до мене говориш? — запитав Шаваль провокуючим тоном.

— До тебе і до інших таких самих як ти... Але коли ти відзивавш ся, то я тобі скажу, що ти повинен се знати, що ті, що їдять, не можуть мати нічого спільного з тими, що терплять голод. Ти працюєш у Жан-Барі...

Якись злобний голос перебив його:

— Та де він працює!... Він має жінку, що працює на нього.

Шавалеви набігла кров до голови.

— Що до чорта! то вже тепер не вільно працювати?

— Не вільно! — крикнув Ет'єн. — Коли товариші терплять нужду, то тоді не вільно бути еґоїстом і підлизувати ся до своїх панів. Як би страйк був загальний, то ми були би вже давно побідили... Коли в Монсу страйк, то і в Вандамі ані один чоловік не повинен іти до роботи. Як би страйк захопив увесь край, як би робота зупинила ся всюди, отже і у пана Денелена, то се був би рішучий удар для всяких Спілок... Чуєш? Усі ті, що ще досі не покинули праці, се підлі зрадники! Ви всі з копальні Жан-Барі зрадники!

Довкола Шавалю юрба зачиннала прибирати грізну поставу, кулаки піднімали ся до гори, дехто кричав: „Смерть зрадникам!“ Шаваль по-

блід, але нараз прийшла йому щаслива думка до голови.

— Але-ж послухайте вперед, що я вам скажу! Прийдіть завтра до Жан-Бара і подивіть ся, чи я працюю!... Ми йдемо з вами рука в руку, мої товариші прислали мене як раз сюди сказати вам се. Але треба також загасити огонь у парових кітлах, треба щоб і машиністи пристали до страйку. Ще ліпше, коли помпи зупинять ся! Вода залле всі ями, ну і всі копальні підуть до чорта!

Зірвала ся скажена буря оплесків. Юрба так була захоплена сими словами, що тепер навіть Ет'єн лишив ся в тіни. Тепер виступав на зрубі по черзі цілий ряд бесідників, і всі вони ставили як найдикійші внесеня. І знов можна їх було порівняти з новою релігійною сектою, що вічно надієть ся якогось чуда, а на-решті тратить терпливість і рішаєть ся силою викликати се чудо. Сї виголоднілі нуждарі бачили тепер довкола себе лише кров і пожежу та уявляли собі, як із руїн старого сьвіта виринає новий, що принесе всім людям щастя і добро. А спокійний місяць купав у своїм сьвітлі всю юрбу, густий ліс окружав сї скажені крики глибокою тишею. Замерзлий мох тріщав під ногами, лише тверді буки стояли непорушно, горді своєю силою, не чули і не бачили всеї сеї юрби людей, що гомоніли коло їх стіп.

Має й Маєдиха стояли побіч себе; вони вже втратили свою давню уміркованість. Нужда докучала їм уже від місяця, а тепер уже притиснула їх до краю, так що вони втратили терпливість і горячили ся так само як усі інші. І коли тепер Левакова кричала, щоб

помордувати інженерів, вони лише притакували їй. Церон щез, Бонмор і Мук говорили обавраз, але нічого не було чути. Захарко іронічно домагався зруйнування церков, а Муке валив молотом о землю, так лише, аби збільшити гармідер. Жівки казалися: Левакова накиннула на Фільомену, закидаючи їй, що вона сьміялася; Мукета хотіла викидувати жандармів копняками в зад; Підпалена знайшла Лідію без салати і без кошика та й замалювала її по пиці, а потім біла ще рукою повітре, уявляючи собі, що має під руками всіх панів. Жанлен на хвилю збився з пантелику, бо Бебер довідався від якогось хлопця, що пані Раснерова бачила їх, як вони крали Польонію. По короткій розвазі видав він своєму підвладному наказ, що в часі повороту до хати треба тихенько підкинути Польонію під коршму Раснера. Тепер зачав він іще дужше верещати та вмахував у повітрі своїм новісіньким ножем, тїшучись, як на ньому гарно відбивається сьвітло місяця.

Ет'ен напружав усі свої сили, щоб на хвилинку привернути спокій та порішити щось позитивного.

— Товариші! товариші! — кричав він уже захриплим голосом.

Нарешті юрба заспокоїлася.

— Товариші! завтра рано до Жан-Бара! Годьтеся на се?

— Так, годимося! До Жан-Бара! Смерть зрадникам!

Немов гураган знялися цілі три тисячі голосів у небо і розвіялись в ясному сьвітлі місяця.

ПЯТА ЧАСТЬ.

I.

О четвертій годні місяць зайшов, ніч зробила ся дуже темна. У панства Денелєнів усі ще спали. Його дім стояв поблизу копальні Жан-Бара та був відділений від неї лише широким садом. Сад був удержуваний досить недбало. По другім боці дому йшла дорога до Вандама, невеликого місточка, що лежало за лісом яких три кілометри далі.

Попереднього дня пересидів пан Денелєн довгий час на дні ями; він був сим досить змучений і хропів тепер міцно, обернувши ся носом до стїни. Нараз приснило ся йому, що його хтось кличе. Він прокинув ся і почув дійсно якийсь голос, що виходив із саду. Схопивши ся з ліжка відчинив вікно та побачив одного зі своїх дозорців, що стояв у саду.

— Що там трапило ся? — запитав він.

— Прошу пана, в копальні бунт; половина робітників не хоче працювати, та не хоче допустити інших до роботи.

Пан Денелєн не зрозумів добре, бо мав ще тяжку голову зі сну, а до того холод із двора вдарив на нього наче ледовий душ.

— Прислуайте їх, до чорта, нехай ідуть до ями! — відповів він.

— Се вже тягнеть ся годину і ми постановили повідомити вас, прошу пана, бо хиба ви одні зможете навернути їх на розум.

— Добре, добре, я зараз піду туди.

Він уже тепер розумів гаразд, про що йде річ, і кинув ся скоренько одягати ся, затрівожений сими лихими вістями. Кухарка і льокай навіть не поворухнули ся та спали так міцно, що можна було сплюндрувати весь дім, а вони сього й не чули б. Але за стіною почув він трівожні голоси і як раз у тій хвилі, коли вже збирав ся вийти, двері відчинили ся, а в них появили ся обидві його дочки, вбрані в поспіху в білі шляфроки.

— Прошу тата, що стало ся?

Старша Лукія мала вже двацять два роки; вона була висока дівчина з чорним волосем та гордим виразом лиця, а молодша Жанна мала лише девятнадцятий рік та була навпаки малого росту, мала золоте волосе та лагідне, ніжне личко.

— Нічого важного — відповів Денелен, щоб заспокоїти їх. — Робітники щось там трохи кричать; я йду поглянути.

Але вони ніяк не хотіли допустити до того, щоб він пішов не папивши ся чогось теплого, бо в таким разі він вернеть ся недужий та стане як звичайно жалувати ся на свій жолудок. Він боронив ся, давав слово чести, що йому дуже спішно, але Жанна повісила ся йому на шиї кажучи:

— Таточку, випий лише чарочку рому та з'їж дві булочки; бо як ні, то я лишу ся так і ти муєш занести мене з собою.

Він божив ся, що не може їсти булок, бо вони стають йому в горлі, але нарешті таки мусїв уступити. Утішені дочки вибігли на сходи з свічками в руках, він пішов за ними. Внизу в Удальні кинули ся вони на перегони услугувати йому. Одна налила рому, друга поставила булки.

Вони втратили маму в дуже молодих літах та виховували ся самі, досить лихо. Батько псував їх ще до того свсею надмірною любовю. Старша мріяла лише про театр, а молодша знов малювала цілі дні. Та коли справи Денелена повернули ся лихо і треба було зачати ощадне житє, вони покинули нараз свої фантазії та взяли ся з запалом до господарства. Вони провадили тепер домову касу та удавали дуже розумних та ощадних господинь, що числять ся з кожним сотиком; при купні торгували ся завзято, перероблювали ненастанно свої сукні та допровадили остаточно до того, що їх хата виглядала досить прилично як на їх доходи.

— Їж, таточку — припрошувала Лукія.

Денелен сидїв мовчки, тяжко зажурений та думав лише про свою справу. Лукія завважала се.

— Бачиш, таточку, який ти недобрий і не хочеш сказати нам, що тебе гриве. Скажи нам! Як треба, то ми лишимо ся при тобі, а там на обіді обійдуть ся без нас.

Вона мала на думці прогульку до залізної гуті, що мала відбутися того дня рано. Панї Аннебо мала поїхати в своїй кариті найперше до Грегварів за Сесілією а потім за ними; всі три мали поїхати до Маршіена, де їх панї директорова залізної гуті запросила до себе на обід. Се була гарна нагода оглянути залізну

гугу з її височезними коминами та коксовими печами.

— Розумієть са, ми лишимо ся дома — заявила Жанна.

Денелєн зачав гнївати ся.

— А вам що знов прийшло в голову? Кажу вам, що се зовсім маловажна справа... Зробіть мені приємність і запакуйте ся знов до ліжка та вставайте потім о девятій годинї як звичайно.

Він попрощав ся з ними і вийшов, лише чоботи заскрипіли за ним.

Жанна закоркувала старанно Фляшку з ромом, а Лукія сховала булки до шафи і заперла її на ключ. В їдальні був взірцевий порядок, але можна було догадати ся, що тут не дуже багато їжі ставлено на столі. Жанна і Лукія скористали з раннього встаня, щоб переконатися, чи що де не лишило ся від учора в непорядку. Одна серветка лежала не на своїм місці. Вони обіцяли ся виговорити за те льокаєви та вернули ся потім у свою кімнату.

Денелєн ішов до копальні найпростїйшими стежками свого саду та думав по дорозі про своє з'убожіле майно. Він пригадав собі, як то він продав свій уділ у Монсу за мільон франків, надїючи ся побільшити ту суму в десятеро через свої власні спекуляції. Але цілий ряд нещасних подій зруйнував його достатки; найперше вже самі умови експлюатації в його копальнях були дуже тяжкі; вічно треба було викидувати маси гроша на величезні та несподівані направи. А коли вже Денелєнови удало ся побороти всі перешкоди і коли його копальня Жан-Бар зачала приносити доходи, тоді як на злість прийшла промислова криза. Як би тепер

ще у нього вибухнув страйк, то він уже тоді не мав що робити.

Копальня Жан-Бар не мала такого значіння як Воре, але її новісіньке урядженє робило з неї „гарну ямку“, як її називали інженери. Вхід до неї розширено на півтора метра та поглиблено аж до семисот вісьмох метрів. Машинна була нова, клітки нові, всі знаряди нові, а все уряджено згідно з найновішими вимогами та найновішими дослідями науки, ба навіть з елеґанцією і комфортом. Шола для чвищення вугля була оздоблена гарними луками, на вежі був годинник, велика зала при вході і машинова галя були збудовані в стилю ренесанс, високий комин складав ся з червоних і чорних цегол, уложених так, що творили мозаїчну спіраль. Помпа стояла над старою ямою Гастон-Марі, що була удержувана виключно для черпаня води. В Жан-Барі була входова яма переділена на три часті: в середині їздили клітки, по однім боці стояли драбини, а друга переділка була для парового вентилятора.

О третій годині рано Шаваль прийшов до копальні один з перших. Він зачав намовляти своїх товаришів, аби не йшли до роботи, перековуючи їх, що вони повинні наслідувати робітників із Монсу і домагати ся підвищення платні на пять сантімів від візка. Незабаром зібрали ся в великій залі при вході до ями всі чотиреста робітників. Зчинив ся великий крик і метушня. Ті, що хотіли працювати, стояли з босими ногами, держачи в руках ліхтарні й лопати або гаки. А ті, що були за страйком, стояли в черевиках і в своїй звичайній одежі та заступали першим вхід до ями. Дозорці намагали ся даремно всіми силами привернути

порядок та молили страйкарів, щоб мали розум та не насилували тих, що мають добру волю працювати.

Встаючи рано з ліжка Шаваль наказав строго Катерині, аби собі спала далі і не важила ся йти сьогодні на роботу. Але вона таки пішла за ним, бо з чого мала жити, як би перестала ходити на роботу? Шаваль не давав їй грошей ніколи, часто-густо мусіла вона платити за себе і за нього. І що би тоді стало ся з нею, як би вона не заробила нічого? Страшна будучність ставала їй перед очима, вона згадала про публичний дім у Маршієні, де звичайно кінчили робітницї без даху і хліба.

Вона прийшла до копальні одягнена в своє робітницьке шмате і лагодила ся до від'їзду на дно ями. Але Шаваль побачив її і впав зараз у крайню лютість.

— А ти чого приволокла ся сюди? — крикнув він.

Катерина відповіла вся тремтячи, що вона не живе з рент і для того прийшла на роботу.

— Ей, не задирай ся зі мною!... Вертай зараз до хати, бо як ні, то я відведу тебе коняками в зад!

Вона подала ся зі страхом назад та сховала ся між робітниками. До хати таки не пішла, бо хотіла дізнати ся, чим воно скінчить ся.

По сходах, що провадили зі шопи для чищення вугля, ввійшов до залі пан Денелен. Хоч ліхтарні осьвічували залю дуже слабо, він в одній хвилі зрозумів ціле положенє. Він знав усіх своїх робітників дуже добре, ані одно лице між ними не було йому незнайоме. Робота станула всюди, машина стала непорушно і видавала під натиском пари легенький свист; клітки

висіли спокійно на сталевих пасах, покинені візки стояли на шинах. Всього на всього розібрано лише вісімдесят лямпок, усі інші світилися ще в шафі. Але Денелен був певний, що одно його слово вистарчить, аби вся робота зачала ся на ново.

— Що вам таке стало ся, діти мої? — запитав він сильним голосом. — За що ви гніваєте ся? Прошу, поясніть мені се, щоб ми могли погодити ся.

Денелен був чоловік строгий, палквий, поводив ся звичайно по батьківськи зі своїми людьми, але рівночасно вимагав від них багато роботи. Він намагав ся все впливати на них передовсім лагідністю. Робітники любили та шанували його головно за його неустрашиму відвагу. Він вічно сидів разом з ними на дні ями, а всюди, де лише грозила яка катастрофа, він усе був перший. Два рази по вибухах газів спускали його до ями привязаного на мотузї; найвідважніші з поміж робітників не могли тоді на се відважити ся.

— Думаю, — говорив він далі — що ви не дасте мені причини, щоб я жалував того, що взяв на себе відвічальність за вас. Ви знаєте, що я не прийняв у себе постою жандармів... Отже говоріть отверто, чого бажаєте; я слухаю.

Але всі мовчали збентежені та відсували ся від нього. Лише Шаваль спроміг ся на відвагу і заявив:

— Ми, прошу пана, не можемо далі працювати на дотеперішніх умовах, ми повинні діставати за візок по пять сантімів більше.

Денелен зробив здивовану міну.

— Якто? Пять сантімів! З якої причини ви ставите таке жаданє? Я ж не нарікаю на ваше підпиранє, я не заводжу у себе нової системи платні так як дирекція в Монсу.

— Се правда, але наші товариші в Монсу ставляють зовсім справедливі бажаня. Вони не лише відквдають нову систему, але домагаються також підвищення на пять сантімів, бо се просто неможлива річ працювати в теперішніх обставинах... Ми всі жадаетмо на пять сантімів більше. Нехай інші скажуть, чи не так!

Робітники притакували йому, зчинив ся новий крик. Незабаром усі обступили колесом Денелена і Шаваля.

Очи Денелена засьвітили ся, старий жовнір відізвав ся в ньому, привиклий до безоглядного послуху. Він затискав кулаки, щоб не забути ся і не вхопити за чуба одного з робітників, бо хотів ліпше поговорити з ними по розумному.

— Я признаю, що ваша робота варта сих пять сантімів більше. Лише біда, що я вам їх не можу дати. Як би я згодив ся на ваше бажанє, то мені тоді був би капут... Зрозумійте ж бо, що на те, аби ви жили, передовсім мушу жити я. А я вже стою над пропастью, найменше побільшенє коштів зажене мене в руїну... Пригадайте собі: два роки тому назад, підчас останнього страйку, я уступив, бо я ще тоді міг уступити. Але те підвишенє платні мало для мене також фатальні наслідки, бо ось уже два роки я лише ледви-ледви держу ся... Тепер про жадне підвишенє платні не може бути й мови, бо лучше відразу замкнути буду, як лише вічно побивати ся, звідки взяти грошів на другий місяць, щоб оплатити вас.

Хоча Денелен виявив так отверто все своє безутішне становище, все ж таки та його сповідь не зробила великого вражіння на робітників. Шаваль підсьміював ся злобно йому просто в очі, а всі інші попускали носи та, розуміють ся, нічого не вірили Денелєнови. В їх тісних головах ніяк не могло помістити ся, щоб міг на сьвітї істнувати такий пан, що не заробляє мільйонів на своїх робітниках.

Денелєн сповідав ся дальше та пояснював їм, яку тяжку боротьбу веде він зі Спілкою з Монсу, що лише чигає на те, аби з'їсти його, коли б він лише раз спотикнув ся через необережність. Ся стара, завзята конкуренція примушує його бути дуже ошадним, тим більше, що незвичайна глибінь копальні Жан-Бар вимагає більше коштів. Ті кошти нагороджує лише в малій мірі велика грубість вуглевих жил у тій копальні. Він ніколи не підвищив би платні підчас останнього страйку, але мусів наслідувати Спілку з Монсу, бо інакше були б його робітники покинули. І він перестерігав робітників, щоб подумали над своєю будуччиною, бо інакше мусять піти під тяжке ярмо Спілки, коли присвлюють його продати свою копальню.

— Я не суджу десь далеко, в якійсь невідомій сторонї; я — не один із тих акціонерів, що оплачують собі всяких директорів для гнобленя робітників, один із тих акціонерів, яких ніякий робітник ніколи не бачив! Я сам властитель своєї копальні і наражую на втрату ще щось иньшого, як самі лише гроші. Я вкладаю в неї свою духову роботу, наражую своє здоровлє, своє житє! Коли у мене робота зупинить ся, то се означає кінець сеї копальні, бо

я не маю маґазинів з вуглем, а тим часом мушу вислати його на замовленя. З другого боку вложений капітал не може лежати мертво, бо як мені тоді виповнити свої зобовязаня? Хто заплатить тоді відсотки від тих сум, що мені повірили мої приятелі? Се була би проста руїна. Таке мов становище, мої добрі люди! Я думаю, що ви дали переконати себе... Впрочім не можна ні від кого вимагати, аби сам собі приложив ніж до горла, не правда? А коли я дам вам отих пять сантиметів або коли позволю на те, щоб ви страйкували, то се зовсім так саме, якби я підтяв собі горло.

Він скінчив. Робітники зачали живо розмовляти. Частина їх ще вагала ся, але більша половина станула вже коло входової ями.

— Та хоч би всі могли робити по власній волі — сказав один дозорець. — Хто хоче працювати?

Катерина виступила одна з перших. Але Шаваль відіпхнув її в скаженій злості і крикнув:

— Ми всі однакової думки, між нами суть лише деякі падлюки, що зраджують своїх товаришів!

Тепер уже всяке порозумінє було неможливе. Крики підняли ся на ново, страйкарі зачали кулаками штовхати тих, що стояли коло ями. Денелен утратив терпливість і вмішав ся до бійки, аби силою навернути лад. Але се не мало ніякого успіху; він мусїв через хвилю подати ся назад. Роздратований до краю своєю безсильністю вбіг він до бюро касієра і кинув ся на стілець. Довгу хвилю навіть ніяка думка не хотїла прийти йому в голову. Лише через якийсь час він заспокоїв ся та

велів одному сторожеви закликати Шавалю. Шаваль пристав на розмову і тоді він рухом рук наказав усім іншим вийти на якийсь час.

— Лишіть нас самих.

Денелен хотів пізнати, що властиво вско-
чило нараз тому чоловікови до голови викли-
кувати страйк. Зараз по кількох словах пізнав,
що Шаваль кермуєть ся якоюсь завистю та
гордощами. І тоді постановив Денелен підійти
його лестними словами та зачав удавати велике
здивованє, що такий заслужений робітник як
Шаваль може таким чинном компромітувати себе
і шкодити своїй власній будуччині. Потім зая-
вив Денелен, що вже давно мав його на оці
та хотів підвищити йому платню. Нарешті обі-
цяв Шавалеву, що зробить його незабаром до-
зорцем, коли він намовить своїх товаришів, аби
йшли до роботи. Шаваль слухав його мовчки,
з початку з затисненими кулаками, але де далі
його кулаки зачали помалу розтуляти ся. В його
голові важили ся тепер дві думки: коли при-
ступить до страйку, то буде все лише стояти
під розказами Ет'єна, а з другого боку всьмі-
хав ся йому аванс. Серед того міркованя аж
піт виступив йому на чолі. Банда страйкарів
з Монсу, якої він ждав від самого ранку, все
ще не приходила. Мусіло їм щось перешко-
дити, можливо, що жандарми. Се вплинуло на
його рішенє. Але він усе ще перечив Денеле-
нови головою та бив ся в груди, кажучи, що
він те такий чоловік, щоб його підкупити. На-
решті обіцяв таки, що заспокоїть своїх товари-
шів і намовить їх до праці. Про сьогоднішні
умовлені сходи в Жан-Барі зі страйкарями
з Монсу не згадав ані словечком.

Денелен лишив ся в бюрі, всі дозорці відсунули ся також від маси робітників. Цілу годину доходив до них голос Шаваля, що стояв посеред залі на однім візку та проголошував шумні промови. Частина робітників перебивала його криками, сто двадцять обставало уперто при страйку і пішло до дому в крайнім обуреню. Вже була сема година, на дворі був уже ясний день, коли робота зачала ся на ново. Найперше пущено в рух машину, ливни зачали звивати ся і розвивати ся. Потім серед гомону сигналів клітки наповнювали ся людьми та потопали то вирнали з безмежної глибини. Яма пожирала свою звичайну пайку людського мяса, а по шинах зачали їздити зі скаженим туком візки з вуглем.

— Ну, і чогож ти стоїш та дивиш ся як теля на нові ворота? — крикнув Шаваль до Катерини, що чекала, доки на неї не прийде черга. — Ідеш до ями, чи хочеш, щоб аж я попросив тебе?!

О девятій годвині приїхала каритою до Жан-Бара пані Аннебо разом з Сесілією. Жанна і Лукія були вже зовсім готові та вбрані досить елегантно, хоч мали на собі сукні перероблені вже може двадцятый раз. Але Денелен здивував ся, бо побачив коло карита Неґреля верхи.

— Якто? мушани беруть також участь у вашій прогульці?

Пані Аннебо пояснила йому, що їх налякано, що дороги непевні, що всюди вештають ся підозрені людці, і вона попросила Неґреля, аби поїхав з ними для можливої оборони. Неґрель усміхав ся та запевнював їх, що робітники роблять лише багато крику та вічно відгро-

жують ся, але ніхто з них не має відваги кинути каменем на шибу. Денелен був у дуже добрім гуморі, оповів гостям, як він сьогодні загасив бунт у копальні, та хвалив ся, що вже тепер на певно буде мати спокій.

Панни повсідали до карити, всі хвалили гарний день, але нікому з них не прийшло до голови, що там далеко машерує тою самою дорогою робітницький люд. Як би вони були приложили вухо до землі, то були би може почули, як вона гуде під стопами великої маси людей.

— А у вечері прошу приїхати за панночками до нас, — сказала пані Аннебо до Денелена. — Повечеряємо разом... Пані Греґуарова обіцяла також приїхати за Сесілією. Згода?

— Прошу дуже! — відповів Денелен.

Карита помчала в сторону Вандама; Жанна і Лукія вихилили ся та прощали ся руками зі своїм татом, що стояв ще на дорозі. Неґрель їхав з заду за каритою.

Вони переїхали через ліс та звернули на дорогу, що провадила з Вандама до Маршіена. Коли наближали ся до Тартаре, Жанна запитала паню Аннебо, чи вона знає Кот-Верт. Пані Аннебо признала ся, що ще ніколи не була там, хоч жила вже пять літ у сих сторонах.

Тартаре був необроблений пустар, безплідний задля вульканічного характеру. Під ним у землі горіла цілі віки жила вугля. Робітники оповідали про се таку легенду:

Там була колись копальня, а її робітницї вели на її дні таке неморальне житє, що раз огонь упав з неба і запалив усю сю підземну Содому. Робітницї не мали часу повтікати і доси горять там на дні сього пекла.

Звапнілі скали темно-червоного коліру покрили ся галуном наче якою проказою. Декуди в землі були шпари, а з них добували ся сіркові випари, що осаджували понад землею немов жовті цвѣти. Ті, що відважили ся заглянути до сих дїр у ночі, божили ся, що бачили там полумя: певне то грішні душі смажили ся у внутрішньому вогні. На поверхні землі бігали блудні огники, шкідливі пари вибухали ненастанно та затроювали повітря. А по середині сеї заклятої пустині лежало Кот-Верг наче який чудовий край вічної весни. Там усе була трава зелена, буки ніколи не тратили свого листа, а збіже дозрівало три рази на рік. Се була натуральна оранжерія, ogrівана підземним огнем. Снігу там не було ніколи, а тепер у грудні все цвѣло там і зеленіло.

Карита в'їхала на рівнину. Неґрель оповів паням легенду про Тартаре та пояснював, яким способом огонь найчастійше займаєть ся на дні ями через ферментацію вуглевого пороху: коли його не дасть ся опанувати, то він горить без кінця.

— В Бельгії приміром — казав Неґрель — в одній копальні удало ся загасити огонь лише таким робом, що ріку виведено з її звичайного бігу і впроваджено до копальні.

Але Неґрель мусїв перервати собі виклади, бо що хвилі ватаги робітників минали ся з ними. Вони переходили мовчки та лише поглядали скося на сю кариту, що примушувала їх уступати ся з дороги. Число сих ватаг зросло, на малім мості на Скарпі мусїли конї йти вільним кроком. Що се могло значити, що сей народ так розволочив ся по дорогах? Пан-

ночки зачали лякати ся. Неїрель вітрив уже в повітрі якусь саламаху. Всім аж лекше стало, коли доїхали до Маршіена та побачили батерії коксових печій і вежі високих коминів, із яких вічно плела сажа та занечищувала повітря.

II.

В Жан - Барі працювала Катерина вже цілу годину, чхаючи візки з вуглем аж до того місця, де їх від неї відбирала иньша робітниця. Піт обляв її всю, так що вона мусіла на хвилинку зупинити ся, щоб собі обтерти лице.

В глибині ями Шаваль рубав вуголь разом зі своїми товаришами. Лямпки сьвітили ся дуже слабо, а до того така маса вуглевого пороху лїтала в повітрі, що нічого не було видно. Але коли Катерина зупинила ся, Шаваль завважав се зараз, бо не було чути звичайного гуку візка по шинах.

— Що там стало ся? — крикнув він здивовано.

Катерина відповіла йому, що так горяче, що вона мало вся не розтопить ся та що їй уже серце слабне.

— Дурна, зроби так як ми, скинь сорочку! — відгукнув Шаваль люто.

Вони були в глибині сїмсот вісьмох метрів під землею в північній стороні копальні, на першій дорозі жили Дезіре, віддаленої на три кілометри від входової ями. Коли робітники говорили вноді про сю сторону копальні, то звичайно блїдли і знижували голос, наче б говорили про пекло. Але звичайно, коли їх хто допитував ся, вони лише кивали головами та

не хотіли нічого говорити про сю жилу. В міру як її шахти посували ся на північ, вони наближали ся до Тартаре, а потім втискали ся в нуто горючої жили. Ями мали в тім місці, доки дійшли робітники, пересічну температуру сорок пять степенів. Там було справдішне пекло, робітники працювали там серед тих самих огнів, які бачили люди на поверхні землі крізь шпари, що ригали сїркою та шкідливими випарами.

Катерина вже перед тим скинула з себе куртку, а тепер по короткій розвазі скинула також і штани. Сорочку перевязала в поясиці мотузком та взяла ся далї пхати візок голими руками і ногами.

— Тепер уже піде лїпше, — сказала вона голосно.

Вони працювали в тім місці отсе пять неділь. Катерина відчувала якусь непевну тривогу в часї, коли сама одна по підземній доріжці пхала візки. Від колески наслухала ся вона немало про тих грішних дівчат, що горіли під Тартаре за те, що допускали ся таких річий, про які голосно не можна говорити. Правда, вона була вже тепер занадто велика, щоб вірити в такі нісенітницї; але хто знає, може як раз вилізе з за стїни яка дівчина червона як зелїзна піч, з очима наче два розжарені вуглї? Ся думка побільшала ще її муку.

Катерина пхала візки аж до місця віддаленого на вісімдесять метрів від рубачів. Тут відбирала від неї візок друга робітниця, що пхала їх далї ще вісімдесять метрів аж до спадистої рівнини, де знов лучено більше візків у поїзди і відвожено аж до входової ями. Ся робітниця була суха, трицятилїтня вдова.

— Псякров! ти собі се вигідно урядила — сказала вона, коли побачила, що Катерина має лише сорочку на собі. — Я не можу того зроби́ти, бо ті хлопчиська на рівнині не дали би мені спокою.

— Я не роблю собі нічого з людей — відповіла Катерина. — Що мені до них! тут такий скажений вар, що вже годі видержати.

Катерина пустила ся назад у дорогу, пхаючи тепер порожній візок.

Найгірше було, що в сій глибокій доріжці не лише саме сусідство Тартаре викликувало таку неможливу температуру. Та доріжка йшла повз колишню галерію старої копальні Гастон-Марі, де десять літ тому вибух газу запалив вуглеву жилу. Та жила горіла ненастанно за глиняною стіною, яку збудували і вічно підправляли, аби не допустити до катастрофи. Стіна мала не допустити повітря і коли б се дійсно було удадо ся, то тоді огонь був би мусів погаснути. Але повітря очевидно кудись таки продвирало ся, бо жила горіла собі спокійно вже десять літ та огрівала глиняну стіну так сильно, що можна було коло неї спекти мясо. І як раз повз сю стіну пхали візки на просторони більше як сто метрів у температурі шістьдесять степенів.

По двох переїздах мусіла Катерина знов на хвилинку відпочити. Щастє ще, що ся доріжка була широка і вигідна, бо жила Дезіре була одна з найгрубших в усій околиці; поклад вугля був високій на метер і девятьдесять сантиметрів, робітники могли працювати стоячи. Але вони краще воліли б рубати в иньшій жилі, де треба було втискати ся між скали, але за те не було такого скаженого вару.

— Чи ти там спиш, чи яка мара?! — крикнув Шаваль, коли почув, що Катерина затихла. — Яке лихо привязало мені сього непотріба до шиї? Може би ти вже таки наповнила той візок, та взяла ся до пхання!

Катерина стояла оперши ся на лопату, та дивила ся без тям перед себе. Сили вже покинули її. Вона не бачила добре рубачів, бо лампки осьвічували їх дуже слабо. Вони були зовсім голі, але так облиті потом і вуглевим порохом, що їх нагота не бентежила Катерини. Навпаки, вони мусіли бачити її виразнійше, бо в сій хвили перестали рубати та зачали жартувати з неї за те, що вона скинула штани.

— Гей ти, уважай, бо ще перестудиш ся!

— То називають ся у мене здорові ноги! Правда, Шаваль? Вистарчили би для двох дівчат!

— Треба б краще придивити ся... Піднімино ще трохи сорочку! Висше! висше!

Шаваль не гнівав ся за ті жарти, лише накинув ся на Катерину:

— Ну і доки ти там думаєш стояти?!... До жартів то вона аж-аж! За тим то вона сиділа би тут до завтра.

Катерина стала набирати вуголь, напружуючи всі свої сили. Потім пустила ся в дорогу. Галерія була тут занадто широка, щоб вона могла так як давнійше в Воре опирати ся ногами о деревляні підпори. Вона намагала ся відбивати себе від шин, але босі ноги сковзали ся, викручували ся, а візок посував ся дуже поволі. А коли вже дійшла до глиняної стіни, зачала ся на ново скажена спека, піт спадав із неї великими краплями наче дощ у бурю. Вона мала за собою ледви третю частину дороги, а вже піт залив їй очі, чорний порох укритв її

від ніг до голови. Її тісна сорочка, що виглядала наче замочена в чорнилї, прилипла до всього тіла з виїмком хіба ніг, що через свій рух підкидували нею аж до клубів. І знов не стало їй сил і вона мусїла перервати роботу.

Що їй таке сьогодні стало ся? Вона ще ніколи так скоро не втомляла ся. Повітря мусїло бути гірше завечищене як звичайно. Вентилятори не доходили до сеї віддаленої часті копальні. Робітники мусїли вдихувати всякі випари, що добували ся з вугля з таким булькотанєм, як вода з жерела. Часом сих випарів була така сила, що лампки не хотїли сьвітити ся. А про гази вже нема що й згадувати; робітники стїльки ликали їх підчас праці, що зовсім не журили ся ними. І Катерина була вже привикла до сих зловіщих газів, сього мертвого повітря, як казали робітники, що відбврало віддих, а запалене розсаджувало в одній хвили всю копальню з сстками людей у серединї. Від дитинства вона вже стїльки проковтнула їх, що тепер не могла зрозуміти, чому вона сьогодні так скоро опадає на силах. В ухах їй шумїло, в грудях палив огонь.

Тепер побачила Катерина, що треба буде скинути їй сорочку. Се була би для неї велика пільга, бо найменша фалдина на сорочці врїзувала ся в тіло і пекла немилосерно. Хвилю вона ще вагала ся, пробувала пхати візок далї, але даремно. Тодї з великим напруженєм випростувала ся і скинула з себе все, що ще на нїй лишило ся; себ то мотузок і сорочку; зробила се так скоро, так горячково, що була б може здерла з себе шкіру, якбв була могла. Жаль було тепер дивити ся на неї: гола, облита потом, чалапкала вона наче собака вихляпана

по вулицях, обмазана чорним порохом, заболочена аж по черево, наче фіякерська шкапа.

Розпука брала її; нічого се їй не помогло, що була гола. А влекшити собі та скинути ще що з себе вже не можна було ніяк. В ухах шуміло їй що раз голоснійше; мала таке вражінє, наче би її хто шрубою стискав між двома дошками. Впала на коліна. Сьвітло лямпки, що стояла на візку між вуглем, зачинало погасати. Майже несьвідомо простягнула вона руку, щоб підкрутити лямпку. Два рази ставила її на землі перед собою, щоб оглянути її, але за кожним разом сьвітло блідло, наче б і йому не стало віддиху. Нараз лямпка загасла. Тепер весь сьвіт зачав крутити ся довкола Катерини, в її голові обертав ся млиновий камінь, серце переставало бити, бо воно також змучило ся тою надмірною працею, як і всі інші сугасти. Вона перевернула ся півперек доріжки та конала на землі серед задушливого газу.

— Менї здаєть ся, що вона, псякров, знов лїнюхує! — кричав люто Шаваль.

Він прислухав ся якийсь час, але не чув гуку візка.

— Гей! Катерино! Здохлячко проклята!

Його голос губив ся далеко в глибині чорної галерії, але ніхто не відповідав.

— Чи хочеш, щоб я пішов пустити тебе в рух?

По кождих його словах западала та сама мертва тиша. В скаженій злості побіг він з лямпкою в руках та мало не спотикнув ся на тілі Катерини, що перегороджувало дорогу. Він глянув на неї здивовано. А їй що стало ся? Може вона лиш так положила ся, щоб трохи заснути? Він спустив лямпку вниз, аби осьві-

тити їй лице, а лампка зачала погасати; він підняв її знов у гору, потім знов спустив у низ і зрозумів, що тут стало ся. Його лютість ще-зла від разу, а на її місце відізваля ся в ньому готовість до посвяти, що звичайно огортала робітників, коли який товариш був у небезпеці життя. Він крикнув до товаришів, аби принесли йому сорочку, взяв на руки Катерину, що не давала ніякого знаку життя, і підняв її, як лише міг найвище. Товариші закинули йому на плечі їх одежу, і він пустив ся бігти держачи в одній руці Катерину, а в другій обидві лампки. Галерія минала одна за другою, він звертав то на ліво, то на право, прямуючи до широкої площі, де було досить холодне повітря. Нарешті почув булькотанє жерела, що добувало ся з поміж скал. Він зупинив ся на широкому роздоріжю двох галерій, що обслуговували давнійше копальню Гастон-Марі. Повітря віяло тут з вентилятора наче буря; було так холодно, що Шаваль увесь аж здрігнув ся. Він сїв собі на землі та опер ся о деревляну підпору, а його любка все ще лежала без пам'яті з заплющеними очима.

— Ну, Катерино! та не роби дурниць... Тримай ся трохи, нехай я отсе замочу в воді.

Але Катерина не рухала ся. Затривожений Шаваль замочив з великою бідою своєю сорочку в воді та обмив їй нею лице.

Але вона була наче мертва та вже навіть похована під землею і то в глибокій, дуже глибокій могилі. Лише по якімось часі дрож перебігла по всьм її ще дитинячим тілі. Вона розплющила очі та прошептала:

— Мені холодно.

— Ну, нарешті! Се вже добрий знак! — крикнув Шаваль з утіхою.

Він узяв ся одягати її і надів на неї сорочку та зачав лаяти ся, бо йому тяжко було зтягнути їй штани. Катерина ще не могла допомогти йому в тій роботі. Вона ще не прийшла до себе, не знала, де вона і через що вона гола. Потім, коли вже пригадала собі, що з нею діяло ся, засоромила ся дуже та не могла вибачити собі, що позкидувала з себе все шматє. І тоді запитала його, чи її хто не бачив у такім стані, навіть без хустини в поясі. Шаваль жартував, видумуючи всякі байки, та оповів їй, що ніс її недавно між двома рядами товаришів, що збігли ся в галерії довідавши ся, що стало ся.

— Що се тобі прийшло в голову — казав він — послухати мене та виставити зад на публичний вид?

Але потім дав їй слово чести, що товариші не могли навіть побачити її, так скоро біг він з нею галеріями.

— Але-ж бо тут холодно як у псарні! — сказав він одягаючись.

Він ще ніколи не поводив ся з нею так лагідно. Звичайно коли вона почула від нього одно добре слово, то зараз слідували далі що найменше два погані. А се було-б так гарно, як би вони все так жили в згоді! І їй забажало ся пестощів, вона всьміхнула ся до нього і шепнула:

— Обійми мене.

Він ліг коло неї ждучи, поки вона зможе встати, і обіймив її.

— Бачиш, — сказала Катерина, — що ти зовсім несправедливо ганьбив мене, бо я

справді не могла довше витримати. Там, де ви рубаєте, ще не так дуже горячо. Але як би ти знав, як чоловік смажить ся в галерії!

— Та певне, — відповів він, — що воно-б лучше було, як би тут були тіністі дерева... Тобі там дуже тяжко котити візки, я се знаю, моя ти бідна дитино.

Вона так зворушила ся сим його признанем, що від разу стала весела.

— Я лиш сьогодні в такому лихому настрою. До того повітря сьогодні дуже нечисте. Але побачиш незабаром, чи я здохлячка. Як треба працювати, то чоловік мусить працювати, хоч би не знати що; не правда? Я воліла-б краще вмерти, як перестати працювати.

Настала хвиля мовчанки. Він обняв її рукою на-пів і притиснув до своїх грудий, щоб вона не простудила ся. Вона чула вже в собі досить сили, щоб вернути ся до праці, але їй жаль було розстати ся так скоро з сею хвилиною щастя.

— Лиш я хотіла би, — продовжала вона дуже тихенько, — щоб ти був для мене трохи чемнійший... Се було би так гарно, як би ми трохи любили ся.

І вона заплакала тихцем.

— Але-ж я тебе люблю, — крикнув він — коли взяв тебе до себе.

Вона відповіла на се лиш кивком голови. Чи мало то таких мужчин, що беруть собі жінок лиш на те, аби їх мати, але зовсім не журять ся їх щастем. Катерина знала се і ніколи не надіяла ся нічого ліпшого, але в сій хвилі приводило її се до розпуки. Сльози котили ся з її очий що разу горячійші; вона згадала, що могла-б бути щасливійша в житю, коли-б була попала ся иньшому хлопцеві, такому, що

все обіймав би її так солодко. І їй привидівся образ сього иньшого хлопця. Але що-ж, се вже пропало! Вона мусіла погодити ся зі своєю долею та не мала тепер уже иньшого бажання, як жити до кінця з Шавалем, аби він лише не так дуже помітував нею.

— Коли так — сказала вона — то старайся бодай від часу до часу поводити ся зо мною так як тепер.

Вона гірко заридала. Шаваль обняв її знов.

— Що бо ти видумуєш!.. Ось я кленуся тобі, що буду чемний з тобою. Я знов не такий злий, як тобі здасть ся, принаймні не гірший від иньших.

Вона глянула на нього і всьміхнула ся крізь сльози. Може бути, що він говорив правду, бо инакше не було би так мало щасливих жінок на сьвітї. І хоч вона не вірила в його присягу, то в сій хвилі забула про все, що витерпіла від нього; так була зворушена сею хвилиною щастя. І знов вони обняли ся і держали ся так довго, довго. Нараз почули якісь кроки і зірвали ся на рівні ноги. Се три товариші прийшли довідати ся, що стало ся.

Всі разом вернули ся до свого відділу ями. Вже була десята година. Вони розсїли ся в однім холоднійшій кутку ями і взяли ся до сніданя. Але не встигли ще з'їсти своєї подвійної кришки хліба та випити трохи кави, коли нараз долетїли до них якісь далекі крики. Вони налякали ся. Що могло стати ся? Чи знов яке нове нещастє? Вони позривали ся та пустили ся бігти в сторону входової ями. По дорозі стрічали що хвиля громадки робітників, що також повибігали зі своїх ям.

Ніхто не знав, що стало ся, всі кричали, се мусіло бути якесь велике нещастє. Незабаром уся копальня була на ногах, зі всіх ґалерій вибігали налякані тїни робітників, лямпки танцювали в повітрі, і всьо летїло в сторону входу. Всї мали лвш се питанє на устах: Де се? в котрім се місці? чому вже нарештї нам хто не скаже?

Нараз один дозорець перебіг через ґалерію кричучи:

— Перетинають ливви! перетинають ливви!

Зчинила ся страшенна панїка; все бігло темними дорогами наче божевільне. Ніхто не міг зрозуміти, длячого перетинають ливви, ані хто їх перетинає тоді, коли всі люди на дні ями. Се було щось нечуване.

Іньший дозорець перебігав знов ґалерією і кричав:

— Страйкарі з Монсу перетинають ливви! Виходїть усі зараз!

Шаваль зупинив Катерину в бігу. Мороз перейняв його на думку, що він попаде ся в руки товаришів з Монсу зараз по виходї з ями. Отже та розбишацька банда таки не натрафила на жандармів! Хвилю надумував ся Шаваль, чи не лучше-б було вернути ся і вийти входом до старої копальні Ґастон-Марі. Але про се шкода було й думати, се було неможливе. Шаваль проклинав, ішов помалу та покривав свою тривогу, кричучи, що се не має ніякої ціли гнати ся так з виваленим язиком, що вони-ж якось ще вилізуть на верх.

Знов надбіг один дозорець.

— Нехай усі люди виходять! На драбини! на драбини!

Юрба потягла Шавалю з собою. Він поштовхував Катерину та лаяв її, що біжить так помалу. Чи вона хоче, аби вони тут лишилися самі та поздохали з голоду? Таж ті розбишаки з Монсу готові поломити драбини, поки ще люди повиходять із ями! Се страшне підозрінє довершило тривоги робітників. Тепер зачалися скажені перегони; всі летіли наче божевільні, бо кождий хотів випередити своїх товаришів та добігти перший до входу. Дехто кричав, що драбини вже поломані і ніхто не здужає дістатися на верх.

У великій залі при вході зчинилася крайня метушня. Всі кинулись до тісних дверей, що провадили до драбин; лиш один старий ставний, що тільки що одвів свої коні до стайні, стояв собі байдужно та дивився з погордою на всіх переляканих людей. Він був при звичаєний сидіти цілими ночами на дні ями, і тепер не сумнівався, що його вже якось витягнуть відси.

— Та йди-ж бо до біса наперед мене! — сказав Шаваль до Катерини. — Як упадеш, то я мотти-му задержати тебе.

Налякана, задихана, облита потом після цього скаженого бігу на просторі трьох кілометрів, Катерина йшла тепер без тями туди, куди юрба тягла її з собою. Шаваль шарпнув її за руку так сильно, що вона аж застогнала з болю, а сльози покотилися з її очей: він уже забув про свою присягу, вона ніколи не буде з ним щаслива.

— Та йди вже нарешті! — кричав він.

Але вона боялася. Коли буде лізти по драбинах перед Шавалем, то весь час він буде лише ганьбити та підштовхувати її. Він пхав її

спломіць до дверець, але вона не давала ся, а хвиля робітників відпихала їх на бік. Вода падала з входової ями великими краплями. На дні було там т. зв. „буню“, себ то багно, глибоке на десять метрів. Тут у сій копальні Жан-Барі порвала ся раз перед двома роками ливва, клітка впала в те „буню“, а два робітники втопили ся. Тепер усі пригадали собі сю катастрофу, бо тепер ждало їх те саме, колиб підлога з дощок не видержала напору такої маси людей.

— Лишай ся тут, ти бідо уперта! — крикнув Шаваль. — Здохай собі тут з голоду, мені лекше буде!

Він поліз на драбину, а вона пішла за ним.

Зі дна ями аж на гору провадили сто дві драбини, завдовжки більше менше кожда по сім метрів. Аби дістати ся з одної драбини на другу, треба було перелізти крізь тісну, квадратову діру в підлозі, на якій опирали ся драбини. Вся ся просторонь, яку виповнювали драбини, була наче один гладкий комин, заввишки сімсот метрів, що втискав ся між стіну ями і штучну стіну з дощок. Драбини стояли майже зовсім просто. Треба було що найменше двадцять п'ять мінут і то для здорового парубка, щоб вилізти зі дна ями аж на саму гору.

З початку йшла Катерина весело до гори. Її босі ноги були призвичайні до твердих шин і не чули тепер ніякого болю, ступаючи по чотиригранних щелях, накритих залізною штабкою для більшої витривалости. Її руки, стверділі від коченя візків, хапали без напруження трохи за грубі для них дрючки драбини.

Вона так була занята сею роботою, що ні про що иньше не думала та забула про своє горе. Робітники спинали ся до гори по три на одній драбині, таким довгим рядом, що коли-б перші з них вийшли вже на гору, то останні були би ще на самім споді. Але до того було ще далеко; ті, що були найвисше, могли лише зробити третю частину дороги. Ніхто не відзивав ся, лише щєблї під ногами видавали глухий скрип, а лямпки, подібні до блудних зьвізд, посували ся довгим рядом у гору, а число їх зростало з кожною хвилею.

Катерина почула, як один хлопець, що йшов за нею, рахував драбини і вона й собі почала рахувати. Вже минули п'ятнацять драбин та дійшли до одного поверха. Але в сій хвилі Катерина зачепила за ноги Шаваля. Він почав лаяти ся та крикнув до неї, щоб уважала. Незабаром уся колюмна робітників зупинила ся. Що се знову? що стало ся? — питав ся кожний переляканим голосом. Тривога їх зростала за кождим кроком в міру, як вони віддалювали ся від дна ями, а наближали ся до вершка бо не знали, що їх там жде на горі, чи драбини дійсно ще не поломані. Їм тепер, коли зупинили ся, нараз сказав хтось, що треба вертати назад, бо драбини поломані. І тепер про все було байдуже, лиш ся одинока думка лежала їм на серці, сей страх, що вони опинять ся незабаром перед порожнечою, а тоді не лишить ся їм уже нічого, як хиба вертати назад та ждати терпливо голодної смерті. Вони все ще стояли на місці, з уст до уст перелїтала поголоска, що се якийсь робітник посковзнув ся і впав із драбини. Але напевно не можна було довідати ся, що властиво здер-

жало весь рух, бо всі кричали і нічого не можна було почути, як хибя: „Дока-ж ми тут стояти-мем?“ Нарешті рушила знов уся колюмна, хоч ніхто не довідав ся гаразд, що таке властиво задержало її. Всі лише догадували ся, що певно горішні драбини вже поломані.

На трицять другій драбині, коли минали третій поверх, почула Катерина, як її руки і ноги починають терпнути. З початку завважала лише легке скоботанє, але тепер не чула вже ані зеліза під ногами, ані дерева в руках. Мязи зачали її боліти що раз більше, сили опадали. Вона пригадала собі тепер оповідання старого дїдуся Бонмора, як то давнійше не було ще такого урядженя як тепер, драбини стояли просто одна над другою, а десятилітні дівчата носили по них вуголь у кошиках на плечех; коли одна з них посковзнет ся або коли лише шматок вугля випаде з кошика, то зараз троє або четверо дівчат полетить коміть головою на саме дно ями. Катерина вже зачинала тратити надїю, що зможе вийти на верх.

Нові перестанки дали їй трохи відсапнути. Але за кожним разом нові трівожні вісти, що надходили з гори, добивали її. Всім уже зачало неставати віддиху, голова зачала крутити ся із сього ненастанного спинаня в гору. А Катерина вже по просту давила ся та тремтіла до того від вохкості та холоду, тіло її опирало ся що хвиля о стїну ями. Піт змочив їй всю одежу та спадав з неї грубими краплями. Ще лишила ся половина драбин; дощ зачав падати такий густий, що кождої хвилі можна було надїяти ся, що лампки погаснуть.

Два рази Шаваль запитував про щось Катерину, але не дістав ніякої відповіді.

— Що ти там робиш? чи тобі вже язик відпав? Здаєть ся, можеш мені відповісти, чи ще держиш ся добре.

Вони спинали ся вже пів години, але дійшли лише до пятьдесять девятої драбини. Лишало ся ще сорок три. Катерина відповіла нарешті Шавалеви, що ще зовсім добре держить ся; а то він зараз назвав би її здохлячкою, як би була признала ся, що вже змучена. Зелізо на щелях втискало ся їй у ноги, так що їй здавало ся, немов вона вже мала прорізану шкіру до самої кости. За кождим разом, коли обхапувала дрючки, думала, що руки випустять дерево; такий корч хапав її, що вже не могла затиснути пальців. Боки боліли в неї, бо вічно обтовкала ся о стіну, ноги вже ледви піддержували її. Що хвиля мала таке вражінє, немов би вже летіла стрімголов у долину. Але найбільше терпіла від того, що драбини стояли майже зовсім просто. Мусіла підіймати ся до гори силою своїх кулаків, а черевом приперти ся до драбини. Всі иньші були вже також сильно помучені, важке сапанє заглушувало тепер глухий скрип щєблів під ногами та звучало при деревляній стіні десять разів сильнїше, так що ті, що стояли над ямою, мусіли вже чути його. Нараз хтось застогнав голосно: пішла чутка, що се якийсь хлопець розбив собі голову перелазячи з одної драбини на другу.

Катерина спинала ся дальше. Ті, що були на передї, виходили вже на верх. Дощ пе-

рестав падати, лише густа мряка залягала повітря, занечищене запахом старого заліза та гнилого дерева. Катерина машинально рахувала далі драбини: вісімдесят і одна, вісімдесят дві, вісімдесят три; ще лиш девятнадцять. Се рахованє піддержувало її. Вона вже втратила свідомість своїх ритмічних рухів, піднесла очі в гору, а лампки над нею зачали крутити ся колесом. Їй здавало ся вже, що смерть зближаєть ся, найменший вітерець здмухнув би її з драбини. Найгірше було, що ті, що були по заду, натискали тепер на неї, вся колюмна пхала ся до гори, випружаючи останки своїх сил. Перші товариші були вже на горі, отже драбини не були поломані, не було чого так спішити ся. Але вони бояли ся, щоб про те не поломано драбин, аби решту не пустити на верх. І через те вони спинали ся як божевільні; коли знов хто падав, вони вже не задержували ся, лише лаялись та спинали ся далі, штовхаючи одно другого та ступаючи по його тілі.

В таких обставинах Катерина впала. В останній хвилі викрикнула в розпуці імя Шавая. Але він не почув, її, бо в тій хвилі боркав ся з одним товаришем на драбині, копаючи його ногами в бік, бо хотів неодмінно випередити його. Катерину відшхали, топтали, вона втратила притомність: їй здавало ся, що вона десятилітня дівчина з давніх часів, а шматок вугля, що вихопив ся з кошика її попередниці, впав на неї з гори, і вона впала на дно ями як воробець поцілений каменем. Ще лишало ся всього пять драбин, а вихід із низу трівав уже цілу годину. Нарешті витягнуто її

на верх. Яким способом се стало ся, вона не знала, бо прийшла до пам'яті аж тоді, коли побачила денне сьвітло і рівночасно опинила ся серед юрби людей, що верещали на все горло і гань-били її.

III.

Так як тепер отсе кипіло по всіх дорогах в усій околиці, так само кипіло в робітницьких оселях уже від самого ранку, ще перед сходом сонця. Але вихід не міг наступити в умовленім часі, бо розійшла ся чутка, що драґони і жандарми вештають ся по всій рівнині. Оповідали собі, що вони прийшли сюди в ночі з Дуе; підозріне впало на Раснера, що буцімто зрадив своїх товаришів і упередив про їх наміри пана Аннебо. Одна робітниця божила ся навіть, що бачила льокая пана Аннебо, як ніс надавати телеґраму. Робітники затискали кулаки та дивили ся крізь вікна, чи не побачать жандармів.

О пів до осьмої разом зі сходом сонця прийшла нова вістка, що заспокоїла нетерпливих робітників: військо і жандарми робили лише свій звичайний марш через Монсу. Від часу страйку генерал заряджував такі марші на бажанє префекта з Ліля. Сього урядника робітники ненавиділи гірше пса за те, що обіцяв інтервенювати між ними і Спілкою; але та інтервенція полягала лише на тім, що раз на тиждень військо перемашеровувало

через Монсу, аби робітникам нагнати страху. І цього разу військо лише постукало копитами по твердій землі та повернуло на дорогу до Маршієна, а робітники сьміяли ся з того добродушного префекта та його драгонів, що покидають поле битви як раз у тій хвилі, коли противник лагодить ся до атаки. Аж до дев'ятої години стояли робітники громадками перед своїми будинками та слідили очима рухи драгонів і жандармів, що віддалювали ся в сторону Маршієна, поки нарешті не щезли за обрієм.

Уся інтелігенція з Монсу спала ще в своїх широких ліжках, позавивана в перини. Пані Аннебо виїхала вже в своїй кариті та лишила свого чоловіка самого в хаті. Пан Аннебо мусів уже взяти ся до своєї праці, бо його вілля була позамикана та тиха, наче мертва. Ані одної копальні не стерегло військо або жандарми; під сей такий небезпечний час власти не зробили нічого, щоб не допустити до катастрофи. Власти зовсім не розуміли стану річий і не догадували ся нічого.

О дев'ятій годні робітники пустили ся в дорогу до Вандама, щоб потім зійти ся в Жан-Барі відповідно до того, як учора порішено на сходинах у лісі.

Ет'єн переконав ся ще рано, що в Жан-Барі не стануть три тисячки робітників, як він учора надіяв ся. Богато з них думало, що маніфестацію відложено на пізнійше. Найгірше було, що вже дві або три купи пустили ся в дорогу і могли-б поспувати справу, як би він не пішов з ними і не станув на їх чолі. Майже сотня їх вийшла ще досьвіта і сховала ся в буковім лісі, чекаючи на решту.

Ет'єн пішов порадити ся з Суваріном. Але Суварін здвигнув лише плечима, кажучи, що десять готових на все хлопців зможе більше зробити, як ціла юрба. Він устромив знову ніс у книжку, що лежала перед ним на столі, і не хотів іти з Ет'єном. На його думку такі походи для спиненя праці в копальнях мають у собі занадто багато сентименталізму; ліпше підпалити Монсу, бо се коштувало би далеко менше праці, а при тім було би багато кориснійше. Виходячи від нього Ет'єн побачив Раснера, що сидів дуже блідий коло залізної печи, а пані Раснерова стояла побіч нього і робила йому докори острими але чемними словами.

Має був тої гадки, що треба додержати слова. Що порішив загал товаришів, се було для нього сьвяте. За ніч усі остигли доволі в своїм запалі; і Має тепер бояв ся, що їх похід до Жан-Бара може допровадити до нещастя. Він доказував тепер перед жінкою й Ет'єном, що їх обовязок піти до Жан-Бара в тій ціли, аби вдержати товаришів від надмірних вибриків. Маєдиха притакувала головою, а Ет'єн повторяв, що треба ділати революційно, але не наставати ні на чие житє. Перед виходом не хотів він з'їсти шматка хліба, лише випив три чарки горілки, так лише аби побороти холод. Сей хліб і пляшку горілки мали Маєди від нього; він приніс їм се попереднього дня. Ет'єн узяв собі повну плящину на дорогу. Альзіру лишили в хаті, щоб пильнувала дітей. Старий Бонмор лишив ся в ліжку; він багато находив ся вчора і тепер його боліли ноги.

Для обережности не пішли всі разом. Жанлен щез уже десь давно. Має й Маєдиха

не пішли простою дорогою, лише звернули в сторону Монсу, а Ет'єн побіг до ліса, щоб сполучити ся там з товаришами. По дорозі стрінув ся він з громадкою жінок, між якими розпізнав Підпалену і Левакозу. Ідучи, вони їли каштани, які принесла їм Мукета, та проковтували їх разом з лушпинами, аби їм довше сиділи в животі. В лісі не застав він нікого, товариші були вже в Жан-Барі. Він пустив ся сюди і застав уже в копальні Левака і сотню інших робітників. З усіх сторін надходили нові громади; Маеди прийшли шляхом, жінки через поля; всі йшли в безладі, без усякого проводу і без оружя, всі спливали до копальні наче вода по похилости. Ет'єн побачив на однім руштованю Жанлена, що видрапав ся туди, щоб усе добре бачити. Він пробіг до копальні один з перших.

Тепер уже назбирало ся їх до трьох сотень. Нараз відчинили ся двері від великої залі при вході до ями, а на сходах появив ся пан Денелєн. Його вид збентежив трохи страйкарів.

— Чого ви собі бажаєте? — запитав він дужим голосом.

По від'їзді дочок вернув він до копальні, наче прочуваючи нещастє. Все було в порядку, робітники вже позіходили в яму, все функціонувало нормально. Денелєн заспокоїв ся та розмовляв якраз зі своїм головним доглядачем, коли нараз донесено йому, що страйкарі надходять. Він побіг скоренько до шопи від чищення вугля і станув собі в вікні. Весь копальняний чотирикутник зачав помалу наповнювати ся юрбою виголоднілих робітників. Денелєнови серце стискало ся від почутя своєї

безсильности. Яким робом мав він боронити сі отверті зі всіх боків будинки? Довкола себе зміг зібрати ледви двацять своїх людей. Для нього не було вже ніякого ратунку.

— Чого ви собі бажаєте? — повторив він, увесь блідий зі злости, намагаючись виступити відважно і холоднокровно супроти своїх ворогів.

Юрба зачала воркотіти; ті, що стояли по заду, пхали її в сторону Денелена. Ет'єн видобув ся на перед і сказав:

— Пане, ми не прийшли сюди, щоб зробити вам якесь лихо. Але робота мусить усюди стати, отже і у вас.

— Невже ви думаєте, — відповів Денелен — що зробите для мене добро, коли зупините у мене працю? Адже сим ви зруйнуєте мене зовсім... Так, мої люди працюють на дні копальні і не позиходять з відтам, хіба що ви мене вперед положите трупом.

Острий тон його промови викликав серед юрби крайнє обуренє. Має мусів силоміць задержати Левака, бо сей уже затиснув кулаки та хотів кинути ся на Денелена. Ет'єн розмовляв ще далі з Денеленом та хотів переконати його про легальність їх революційної акції. Денелен покликував ся на закони, що забезпечують кождому свободу праці. Впрочім він не хотів балакати про такі дурниці та заявив, що хоче бути паном у своїй хаті. Він тепер лише жалував, що не має коло себе кількох жандармів, аби розігнати сю голоту.

— Се виключно моя вина, тепер приходить на мене зовсім заслужена кара! З такою голотою як ви не можна нічого зробити, хіба силою. Таке то воно виходить з того, коли

уряд думає з'єднати собі вас уступками. Коли-б вам дати оружє в руки, то ви перевернули би все до гори ногами!

Ет'єн тремтів увесь, але ще здержував себе і зачав говорити тихійшим голосом:

— Пане, прошу вас, накажіть своїм робітникам вйти з ями. Я не маю ніякої власти над своїми товаришами і не відповідаю за те, що станеть ся. Ви можете ще не допустити до нещастя.

— Ні, дайте мені сьвятий спокій! Чи я вас знаю? Ви не маєте нічого спільного з моєю копальнею і не маєте тут нічого балакати... Порядві робітники не волочуть ся по краю і не нападають на спокійних людвй. Так можуть робити лише розбишаки!

Страйкарі підняли тепер такий крик, що вже не було чути, що він говорив далі. Особливо баби обкидали його всякими образливими словами. А Денелєн стояв усе ще на сходах і не думав уступати. Йому вже було тепер усе одно, бо чи згодив ся-б добровільно на жаданє страйкарів, чи вони силоміць зупинили-б у нього працю, у всякім разі його руїна була неминуча. Число страйкарів збільшало ся, тепер уже п'ятьсот їх пхало ся до дверей, і хто знає, що було-б стало ся з Денелєном, як би його головний доглядач не потягнув його силоміць назад.

— Пане, змилуйте ся!... Тут ще готово дійти до розливу крови. На віщо мордувати людвй, коли се ні до чого не придасть ся?

Денелєн не давав ся, хотів ще боронити входу до залі та крикнув у останнє:

— Чекайте, розбишацька голото! Ми ще вам покажемо, як будемо мати силу в руках!

Його відвели до залі, а юрба натисла тепер із заду з такою силою, що ті, що стояли на переді, вилетіли аж на сходи. Баби підохчували своїх чоловіків та напирали найбільше. Поруче на сходах поламано. Двері, що не замикалися на ключ, лише на просту засувку, не видержали й хвилинки під напором юрби. Але сходи були занадто тісні, лише не багато людей могло на них поміститися. Чимало часу треба було-б, поки вся маса дісталася б до залі; але ті, що стояли по заду, впали на думку вийти до неї иньшими входами. Тепер ввалилися вони зі всіх боків, із шопи, де грілися робітники перед входом до ями, з шопи від чищення вугля, з будинка з паровими кітлами. За п'ять хвиль уся копальня була в їх руках. Скажений крик долітав зі всіх будинків, крик перемоги над паном, що важився ставити їм опір.

Переляканий Мае вбіг до залі один з перших та сказав до Ет'єна:

— Вони ще готові забити його!

Але Ет'єн уже бігав по всіх усюдах, шукаючи Денелєна, щоб евентуально стати в його обороні. Потім, коли переконався, що Денелєн забарикадувався в кімнаті для дозорців, відповів Маєдови:

— А як би його навіть і вбили, то чи се була би може наша вина? А чого-ж так горіжить ся?

Але в дійсності Ет'єн був дуже неспокійний. Його проводирська гордість утерпіла багато, коли побачив, як юрба вихоплюєть ся з його влади та береть ся в скаженій люто-сти руйнувати всю копальню. Даремно накли-

кував він до холоднокривності, даремно кричав, що не слід переконувати своїх ворогів руйнуванєм їх майна, що се не має ніякої ціли.

— До кітлів, до кітлів! верещала Підпалена. — Загасім огонь!

Лєвак знайшов десь пильник та вимахуючи ним наче штилетом, кричав на все горло:

— Перетинаймо ливви! Перетинаймо ливви!

Всі почали повторяти сей оклик, лиш Ет'єн і Має протестували проти сього. Але серед скажених криків їх не було чути. Нарешті крики на хвилинку ослабли; Ет'єн скористав із сього і крикнув з усеї сили:

— Але ж товариші! Там у низу люди!

У відповідь на сї слова заревла юрба з подвійною силою:

— Тим лїпше! Нехай би були не йшли сьогодні на роботу!... Се буде добра наука для зрадників!... Добре, нехай там усї виздыхають!... А в тім, вони мають драбини!

Коли хтось з юрби нагадав про драбини, то вже неможливо було не допустити до перетинання ливвів. Ет'єн побачив, що мусить уступити. Щоб не допустити ще до більшого нещастя, він кинув ся до машини, щоб бодай витягнути клітки до гори, бо інакше ливви по розбивали-б їх своїм тягаром. Машинїст пропав без слїду так як і кілька робітників, що працювали на поверхні землі. Ет'єн ухопив за корбу і пустив машину в рух, а Лєвак з двома товаришами драпали ся за той час на зелїзні бельки, що двигали бльоки. Ледви клітки стали на засувах, а вже чути було скрип пильника о сталь. Настала глибока тиша, лише сей

зловіщий скрип наповнював усю просторінь. Усі підвели голови до гори та слїдили з напруженєм рухи пильника. Має стояв у першїм рядї та вже не протестував, але навпаки відчував тепер дику радість, в міру як пильник врізував ся в сталь, так наче-б зубці сього пильника висвободжували робітників із довголітнього горя і нужди; через хвилинку линви будуть перерізані і вже принаймні одна невольна яма не буде жертви людського мяса.

Підпалена ввїгла сходами, що провадили до шопи, де збирали ся робітники перед вхідом до ями, та верещала ненастанно:

— Треба загасити огонь! До кїтлів! до кїтлів!

Баби пішли за нею. Маєдвха побїгла також, аби вдержати їх від надмірних вибріків, так само як її чоловік удержував своїх товаришів. Вона була найспокійніша зі всіх жінок та тримала ся того, що можна домагатися своїх прав, але не треба людям робити шкоди. Коли вона ввїгла до будинка з кїтлами, баби прогнали вже обох палячів, а Підпалена з великою лопатою в руках вицорожнювала завзято одно огнище та кидала роз'ярений вуголь на цегляну підлогу, де він горів дальше, наповняючи будинок чорним димом. Усіх огнищ було десять для п'ятох парових кїтлів. За прикладом Підпаленої інші баби взяли ся до роботи: Левакова працювала обома руками біля сусіднього огнища, Мукета підкачала ся аж по колїна, аби не запалити на собі одежі. Всї виглядали наче закровавлені в червонім сьвітлі розяреного вугля, піт вступав їм на всїм тілі; купа вугля збільшала ся, звар був такий, що підлога тріскала.

— Буде досить! — крикнула Маєдиха.
— Ще вся буда згорить!

— Тим ліпше — відповіла Підпалена. —
Тоді буде й робота скінчена... Я казала нераз,
що вони, псякров, дорого заплатять за смерть
мійого чоловіка!

В тій хвилі почув ся тоненький голос
Жанлена:

— Чекайте! я вам покажу, як гасити
кітли!

Жанлен був вельми одушевлений сим по-
ходом на ковальню; він біг сюди найблизшою
дорогою як лише міг найшвидше, та прийшов
один із перших. Увесь час шукав він лише на-
годи, щоб скоїти щось. Тепер прийшло йому
в голову отворити кляпи і випустити пару зі
всіх п'яток кітлів. Пара бухала з такою си-
лою, що повітре хвилювало ся наче в бурю;
кітли випорожнювали ся з таким скаженим
свистом, що всі мусїли затулити собі вуха.
Пара наповнила всю залю, так що не видко
було майже нічого; баби виглядали вже лише
як рухливі тїни, вуголь зачав погасати. Лиш
одного Жанлена не закрила пара. Він стояв
у горі на галерії поза клубами пари та тїшив
ся з того, що то він викликав таку бучу.

Се тягло ся чверть години. На купи вугля
вилито кілька ведер води, аби їх загасити до
решти; небезпека пожежі була через се вже
зовсім усунена. Але лютість юрби через те
зовсім не погасла, а навпаки ще збільшила ся.
Чоловіки вештали ся з молотами в руках, баби
узброїли ся також хоч яким-будь шматком зе-
ліза; тепер уже бесїда йшла про те, щоб порозби-

вати кітли, поломити машини та зруйнувати всю копальню.

Ет'єна упереджено про ті погрози і він прибіг з Маедом, аби не допустити до того. Хоч він сам уже піддав ся трохи тій загальній жадобі пімсти, але ще був у силі побороти її та заховати холодну кров. Він молив своїх товаришів, аби заспокоїли ся, та переконував їх, що вже тепер ніяка робота в копальні неможлива, коли ливви перерізані, огні погашені, а кітли порожні. Але ніхто не слухав його, всі вже хотіли брати ся до роботи, коли нараз скажений крик зчинив ся біля малих, низьких дверець, що провадили до драбин.

— До ката зрадників!... Ви падлюки прокляті! морди погані!... До біса вас! до біса!

Се зачав ся вихід робітників із ями. Перші з тих, що вийшли крізь дверці, стояли хвилю та кліпали очима не бачучи довкола себе нічого. Потім намагали ся як найскорше вибрати ся на вулицю та втікати.

— До чорта з падлюками! До чорта з фальшивими братами!

Вся юрба страйкарів прибігла сюди. За три хвилі вже не було ані одного чоловіка в інших будинках. Пятьсот робітників із Монсу уставило ся в два ряди, так що ті, що зрадили їх і пішли до роботи, мусіли переходити поміж дві лави. За кожним разом, коли лише появляв ся в дверцях новий робітник обмазаний чорним болотом, юрба ревла з подвійною силою, а на нього сипали ся всілякі злобні уваги: „А о, сей має ноги на три цалі; як вони можуть носити такий тяжкий зад?! А тому вже ніс з'їли дівки з Вулькана! А сей знов стільки має

воску в очах, що можна-б ним освітити десять катедральних соборів! А сей довгий як великодний піст, а з заду нема за що вхопити!“ Надійшла якась робітниця, що її зад, черево і груди творили три великі колеса одно над другим. Побачивши її юрба заревла скаженим сьміхом. Усі хотіли доторкнутися до неї, жарти зачали сипати ся що разу грубші; страйкарі зачали знов попадати в дику лютість, деяких робітників зачали вже обкладати кулаками. А сі чорні бідаки йшли мовчки поміж двома рядами видзвонюючи зубами, та оглядали ся лише на боки, чи де на них не впаде який кулак; вони не відповідали на всі ті проклятя та бажали лише як найшвидше втекти з копальні.

— Кілько-ж їх там усіх? — запитав Ет'єн.

Його дивувало те, що з ями виходить стільки робітників, бо він був переконаний, що в ямі працювало лише кілька людей, яких спонукав до того голод або стероризували дозорці. Невже се була брехня, що йому говорено в лісі? Майже всі робітники з копальні Жан-Бара були в низу. Нараз появив ся в дверцях Шаваль. Ет'єн кинув ся до нього та крикнув у скаженій злості:

— Падлюко! То ти сьмів сам нас запроєнти сюди на сходи?!

Зі всіх боків посипали ся на Шавалья важкі проклятя. Що хвиля можна було сподівати ся, що юрба кинець ся на сього зрадника. Аджеж він ще вчора присягав разом з ними, а сьогодні пішов собі найспокійнійше до праці! Се вже очевидне глузуванє!

— Візьміть його! До ями з ним! до ями!

Шаваль поблід зі страху та зачав щось говорити на своє оправданє. Але Ет'єн не дав йому говорити; він уже втратив тепер свою холодну кров, його пірвала така сама крайня лютість, як і всю юрбу.

— Коли ти так хочеш сидіти в ямі, то лишиш ся там на віки... Гайда! Марш, проклятуща собако!

Новий крик заглушив його слова. В дверцях стояла тепер Катерина, засліплена ясным сьвітлом, перелякана дикою юрбою, що окружвла її. Вона ледви держала ся на ногах по переході сто двох драбин, її долоні були покрівавлені. Маєдиха побачила її і кинула ся зараз на неї з піднятим до гори кулаком.

— Ти також тут, ледащице?!... Твоя мати здихає з голоду, а ти будеш зраджувати її для свого коханця?!

Має здержав її руку та не допустив до удару. Але він ухопив дочку та зачав трясти нею, обурений на неї до краю так само як його жінка. Вони обоє ганьбили її за її поведінку, та кричали ще голоснійше як усі інші.

Вид Катерини допровадив Ет'єна до крайної лютости. Він кричав раз у раз:

— Гайда! До иньших копалень! А ти підеш з нами, голото!

Шаваль мав ледви час узутти в шопі свої черевики та закинути на себе вовняний плащ. Усі тягли його та силували бігти посеред них. Катерина взула також черевики та взяла стару, вовняну чоловічу свиту, в яку вдягала ся, від коли було холодно. Вона бігла за своїм коханцем та не хотіла лишити його, бо надіяла ся, що вони напевно захочуть забити його.

Не минуло пять хвиль, а вся копальня Жан-Бар була порожня. Жанлен знайшов десь трубку та добував з неї хрипливі звуки як пастух, що трубить на худобу. Баби: Підпалена, Левакова, Мукета попіднімали спідниці, аби їм лекше було бігти. Левак ішов по переду з сокирою в руках та вимахував нею наче генерал-тамбур своєю булавою. Все ще надходили нові товариші, тепер уже було їх до тисячі. І знов поплила дорогою величезна юрба, без усякого порядку, наче гірський потік, що виступив із берегів. Вулиця, що провадила з копальні на шлях, була занадто тісна; паркани поломано.

— До копалень! До біса зрадників! Ніде не сьміють працювати!

Жан-Бар залягла глибока тиша. Не було вже нікого, не чути було нічого. Денелен вийшов з кімнати для дозорців та пішов сам один оглянути копальню. Він був блідий, але вже зовсім спокійний. Найперше зупинився при вході до ями, підвів очі в гору та глянув на перерізані ливни: кінці сталевих ливов звисали, непридатні тепер уже ні до чого: пильник лишив на нвх сьвіжу рану, се місце сьвітило ся, бо ще не припало чорним порохом так як усе інше. Потім пішов до машини: вона не рухала ся та виглядала наче який велитень розбитий паралізом. Денелен діткнув ся машини, була вже холодна; мороз перейшов по всьому його тілі; він мав таке вражінє, наче доторкнув ся трупа. Тепер пустив ся до китлів: огнища були погашені, по підлозі порозливано воду. Він постукав ногою о китли, а вони звучали порожньо. Він побачив, що його руїна вже тепер неминуча. Якби навіть направив ливни та

як би наново розпалив у кітлах, то звідки візьме робітників? Якщо страйк протягнеться ще два тижні, він буде банкрут. Але Денелен уже тепер не відчував ненависти до розбишак із Монсу та не спихав на них усеї вини. Се вина всеї суспільности, цілих поколінь, цілих віків; певна річ, що страйкарі, се дика чернь, але чернь, що не вмів читати і здихав з голоду.

IV.

Мороз покритив усю рівнину білою скатертю. Юрба завернула з дороги і пустила ся поперек піль. Ет'єн обняв провід у свої руки. Не зупиняючи ся видавав він накази та порядкував усїм походом. Жанлен біг на самім передї та грав ненастанно в свою трубку. Потім перші ряди творили баби; деякі з них узброєні були палицями. Маєдиха дивила ся наперед себе дикими очима, немов шукала ними десь у далечинї обіцяного краю справедливости. Підпалена, Левакова і Мукета машерували остро наче жовніри, що йдуть на війну. Вони готові були кинути ся навіть на жандармів, колиб посьміли зачепити їх. За бабами йшли безладно чоловіки наче табун баранів, наїжений зелїзними штабами; а понад усе виставала сокира Левака, що сьвітила ся відбитим у нїй промінєм сонця. В серединї йшов Ет'єн та не зводив очей із Шаваля, якого він присилював іти поперед себе. По заду йшов засумований Має, що споглядав усе від часу до часу на Катерину. Катерина була єдина жєнщина, що бігла поміж рядами мущин. Вона не хотїла відсту-

пити анї на крок від свого коханця, щоб йому не зробили чого злого. Вони йшли з непокритими головами, сильний вітер розвівав їх чуприни. Ніхто не відзивався; чути було лише стук чобіт. Наче полишений без призору табун волів бігли вони на сліпо за диким голосом Жанльенової трубки.

Але незабаром залунали нові окрики.

— Хліба! хліба! хліба!

Було як раз полудне. Голод, що тяг ся вже шість тижнів, відізвався тепер у порожніх черевах; сей жвавий похід через поля збільшив ще його. З тих огризків, проковтнених рано перед виходом із хати, та з тих кількох каштанів від Мукети не було вже тепер анї сліду. В черевах у них гуділо, а до сього голодового терпіння прилучувала ся скажена лють проти зрадників.

— До копалень! ніде не сьміють працювати! хліба!

Ет'ен, що в хаті рано не хотів нічого їсти, відчував тепер якийсь нестерпний біль у грудях. Він не нарікав, лише витягав від часу до часу майже несвідомо свою плящину. Він так тремтів від холоду та голоду, що йому здавало ся, що не зайшов би до кінця, як би не напив ся горілки. Лице його почервоніло, очі сьвітили ся диким огнем. Але він ще не стратив голови, ще хотів перешкодити товаришам, як би вони задумали плюндрувати копальні.

Юрба дійшла вже до дороги, що провадила до Жуазеля. Один робітник із Вандама, що прилучив ся до страйкарів, бажаючи пімстити ся на своїм пані, намагав ся всіми силами завернути всю юрбу на право.

— Ходіть до Гастон Марі! — верещав він на все горло. — Треба зупинити помпу! Нехай вода зруйнує Жан-Бар!

Юрба повертала вже за ним, хоч Ет'єн молив її, аби дала спокій та не руйнувала без потреби підземних галерій копальні. Ет'єн сам мав велику жадобу пімсти, але се було вже занадто, він як довголітній і добрий робітник не міг ніяк погодити ся з сею думкою. Так само і Має вважав несправедливим кидати ся на машини. Але робітник із Вандама верещав ненастанно, юрба зачинала вже піддавати ся йому; нараз крикнув Ет'єн ще голоснійше від нього:

— До Міру! там є зрадники на дні!... До Міру! до Міру!

І він показав рукою на дорогу, що провадила на ліво. Жанлен побіг знов наперед та трубив ще голоснійше. Вся юрба завернула в противний бік. Сього разу Гастон Марі була уратована.

До Міру було чотири кілометри дороги. Страйкарі перейшли їх майже бігцем протягом пів години. В сій стороні перетинав рівнину канал довгою ледовою стрічкою. Монотонна рівнина простягала ся в безконечність та губила ся на кінці небозводу в синьому небі, наче в морі. Невеличкі сугорби закривали Монсу і Маршієн. Поза те рівнина була гладенька як стіл і зовсім гола, хіба над берегами каналу стояли безлисті дерева, що виглядали наче велитенські білі канделябри.

Страйкарі прийшли вже до копальні; але на одній кладці, що провадила до шопи від чищення вугля, побачили одного дозорця, що станув там, аби не пустити їх у середину. Всі

знали добре діда Кандіє, найстаршого літами з поміж усіх дозорців із Монсу. Його волосє було біле як сніг; дивним способом був він ще доволі здоровий, хоч мав уже сїмдесять літ і працював від молодих літ на дні ями.

— А ви тут чого хочете, волоцюги? — крикнув він.

Юрба зупинила ся. Се вже не був жаден пан, се був товариш; усі поважали його дуже, ніхто не мав відваги вдирати ся силоміць у середину.

— Є там робітники на дні? — запитав Ет'єн. — Вони мусять покинути роботу.

— Так, робітники є на дні — відповів дід Кандіє — буде їх там зо сїмдесять; усі інші не поприходили, бо бояли ся вас!... Але кажу вам наперед, що анї один із них не вийде, або ви будете мати діло зі мною!

Дехто з юрби зачав кричати, чоловіки натискали з заду, баби зачали пхати ся наперед. Але Кандіє зіскочив з кладки і заступив фіртку. Має пробував переконати старого.

— Слухай, старий, та-ж ми маємо на се право. Яким чином маємо довести до загального страйку, коли не присилуємо товаришів іти разом з нами?

Хвилю старий не знав, що відповісти. Очевидно його безтямність у сих справах була така сама, як і Маєда. Нарешті відповів:

— Маєте право, не перечу. Але з другого боку я знаю лиш те, що менї наказують... Я тут сам один. Усі інші на дні, де мають сидіти до третьої години. І вони дійсно лишать ся там до третьої години, аби не знати що!

Кінцеві його слова приглушила юрба голосним криком Деякі грозили йому кулаками,

баби зіпхали ся до нього так близько, що їх віддих падав йому на лице. Але він стояв твердо та підвів у гору свою сиву голову; відвага додала його голосови такої звучности, що серед загальних криків було зовсім виразно чути кожде його слово.

— До сто чортів! ви не перейдете сюди!... Я швидше здохну, заким допущу до того, аби ви хоч доторкнули ся линов, побачите!... Не напірайте більше на мене, бо кину ся в яму на ваших очах!

Налякана юрба подала ся назад, а він говорив дальше:

— Хто між вами така свиня, що не хоче зрозуміти сього? Я не хто будь, лише такий самий робітник, як ви. Звеліли мені стерегти копальні, і я стережу.

Розум старого Кандіє не виходив по за сю границю; його тісна голова була заскорузла у військовім послузі, очи його обертали ся пятьдесят літ у темноті на дні ями та втратили вже свою бистрість. Товариші дивили ся на нього глибоко зворушені його мовою, а сі слова жовнярського послуху та резигнації в часі небезпеки звеніли їм ще довго в вухах. Він думав, що вони ще міркують вдирати ся силоміць, і повторив ще раз:

— Кину ся в яму на ваших очах!

Юрба здрігнула ся знов від сих слів. Усі обернули ся до нього плечима та пустили ся далі в дорогу. І знов зачав ся похід через безмежну рівнину, знов зачали підносити ся окрики.

— До Мадлена! до Кревкера! Ніде не сьміють працювати! Хліба! Хліба!

Нараз у самій середині юрби зчинила ся якась колотнеча. Всі питали ся трівожно, що стало ся. Через хвилю довідали ся всі, що се Шаваль хотів скористати з хвилевого замішання і непомітно втекти. Але Ет'єн ухопив його за плечі, грозячи, що поломить йому ноги, коли він знов задумає якусь зраду. Шаваль видирав ся що сили та кричав люто:

— Чого ви мене тягнете з собою? Чи вже тепер нема свободи?... Я вже мерзну цілу годину, я вже мушу нарешті обмити ся. Пусти мене!

Йому дійсно докучав немилосервно вуглевий порошок, що поналипав від поту до цілого його тіла. Правда була також, що йому було холодно, бо його плащ не грів його дуже.

— Іди наперед, бо як ні, то ми вже обмиємо тебе, — відповів Ет'єн. — Не треба було вчора заохочувати нас до острійшої боротьби.

Юрба побігла далі. Катерина бігла за Шавалем у своїй чоловічій свитині та заболочених штанах. Вона вся тремтіла та гйбла вже від утоми, але не відступала від свого коханця ані на крок. Ет'єн чув усе її близькість коло себе і се доводило його до розпуки; він не міг дивити ся на неї. Нарешті звернув ся до неї:

— Ти собі можеш іти.

Але Катерина немов не чула сих слів. Вона лише глянула на нього з досадою і не спинила ся в бігу ані на хвилинку. Чого він жадав від неї, аби вона покинула свого чоловіка? Певна річ, Шаваль не був для неї дуже добрий, часом бив її навіть. Але він був її чоловік, він перший мав її. До того її обурювало до краю те, що на нього одного ки-

дало ся більше як тисяча людей. І вона наважила ся боронити його не з любови, але з гордості.

— Іди собі! — повторив остро Має.

Сей батьківський наказ здержав трохи її біг. Вона тремтіла, в очах ставали їй сльози. Але незабаром вона знов вернула ся на своє місце та бігла далі за Шавалем. Потім уже не зачіпав її ніхто більше.

Юрба перейшла через дорогу до Жуазеля, йшла якийсь час у сторону Крона та вернула потім до Куні. В тих сторонах видко було цілу масу фабричних коминів, деревляні шопи та цегляні будинки з широкими, запорощеними вікнами тягли ся здовж дороги. Юрба йшла тепер біля низьких домів двох робітницьких осель. В одній мешкало сто вісімдесять робітників, а в другій сімдесять. На голос Жанленової трубки та криків юрби вибігали з кожної хати робітники з бабами й дітьми і прилучували ся до походу. Коли дійшли до Мадлени, вже було їх півтори тисячі. Дорога йшла тут трохи в долину. Страйкарі муїли найперше обійти вал, а потім заняли цілий чотирокутник копальні.

В той час тільки що вибила друга година. Але дозорці прискішили вихід із ями, бо ще завчасу довідали ся про похід страйкарів. І коли вони появили ся в копальні, вихід уже кінчив ся. Як раз двадцять останніх робітників вийшло з клітки. Як лише побачили страйкарів, зараз пустили ся в розтіч. Страйкарі кинули ся за ними та кидали за ними камінем. Двох досягнуло каміне, один загубив рукав від своєї куртки. Але ся погоня за людьми уратувала цілу копальню. Ніхто не доторкнув ся

ані до линов, ані до кітлів. Через хвилину вся юрба покинула Мадлену та валила до сусідньої ями Кревкера.

Кревкер був віддалений від Мадлени лише на п'ятьсот метрів. Тут також робітники вже виходили з ями. Баби зловили одну робітницю, подерли на ній штани на заді і вибили її на очах цілої купи мущин, що стояли довкола та реготали ся на все горло. Хлопці діставали по пиці, старші робітники ратували ся як могли; один набрав стусанів по під ребра, иньшому текла кров із носа. Дикість юрби зростала. Давня жадоба пімсти, ненависть до сеї праці, за яку їх так лихо нагороджувано, лютість проти зрадників, усе те вибухало тепер з елементарною силою. До того черево домагало ся страви. Скажені крики гомоніли тепер ненастанно: „Смерть зрадникам! Хліба! Хліба!“ Вони взяли ся перерізувати ливви, але пильник дуже помалу різав сталь, ніхто не мав терпливости довести діло до кінця. Вони всі мали вже тепер лиш одно горячкове бажанє: йти наперед, вічно наперед. В кітлах поломали кляпи та вливали до огнищ воду цілими ведрами, так що зелізо в них потріскало.

Коли вже юрба вийшла з копальні, хтось піддав думку йти до Сен-Тома. В тій копальні була найліпша дісципліна, страйк не зачепив її; там працювало майже сімсот людей. Як раз се велике число підбурювало страйкарів, вони мали охоту повітати їх палицями, коли будуть виходити з ями, та звести з ними формальну битву, аби перекопати ся, хто дужший. Але нараз перелетіла серед юрби чутка, що в Сен-Тома жандарми, ті самі, з яких страйкарі глузували собі сьогодні рано. Хто приніс

сю звістку, сього ніхто не міг сказати. Проте тривога огорнула всіх і вони рішилися піти до Фетрі-Кантеля. І знов кинулися бігти в той бік наче божевільні, і знов вистукували чобітьми по твердій землі, а крики здіймалися аж під небеса:

— До Фетрі-Кантеля! до Фетрі-Кантеля! Там певно лишилося ще до чотирохсот зрадників, будемо мати забаву!

Копальня Фетрі-Кантель лежала в віддаленню трьох кілометрів між двома горбками, недалеко Скарпи. Вони перейшли вже половину дороги, коли нараз хтось крикнув, що драґони стоять мабуть у Фетрі-Кантелі. Хто се сказав, не можна було довідатися. Але знову перелетіли всі слова від одного кінця юрби до другого. Тривога зростала помалу між страйкарями, вони дивувалися, чому вони досі не надібали ніде війська... Але як раз ся безкарність бентежила їх, вони вже прочували, що їх незабаром постигне кара.

Новий оклик, що знов походив не знати звідки, завернув їх у сторону внішої копальні:

— До Віктуара! до Віктуара!

А хиба в Віктуарі нема ані драґонів ані жандармів? Ніхто не знав сього, але всі якось були про се спокійні. Звернувши на бік, вони пустилися в сторону Бомона поперек піль, аби як найшвидше вибратися знову на дорогу до Жуазеля. По дорозі натрапили вони на залізницю, але не надумуючися поломали загороди і перейшли через неї. Тепер наближалися до Монсу; невеличкі сугорби знижалися, а перед ними розстелився величезний краєвид, що сягав аж до чорних будинків Маршіена.

Сього разу мали вони зробити добрих сім кільометрів. Але вони йшли з таким запалом, що не чули ніякої втоми, самі ноги несли їх наперед. Число їх росло ненастанно, зі всіх робітницьких осель прилучалися нові юрби товаришів. Коли перейшли через міст Маґаш на каналі і станули перед Віктуаром, уже було їх дві тисячі. Але вже вибила третя година, всі робітники давно повиходили з ями. Розчароване було велике. Вони вилили свою злість на робітників від копаня землі, що як раз надходили до роботи, і обкидали їх шматками порозбиваних цегол. Робітники розбіглися і тепер уже вся копальня була в руках страйкарів. Розлючені до краю тим, що ніяке зрадницьке лице не навинулося їм під руки, кинулися вони на річч. Всю лютість вилили тепер із себе, все що в них варилося від років, вибухло тепер з усеї сили. Віковичний голод і нужда виробляли в них помалу скажену жаждобу мордовання і руйнованя всього, що лише попадеться під руки. Тепер прийшов для них давно пожаданий час пімсти.

За одною шопою побачив Ет'єн кількох робітників, що накладали вугле на вози.

— Махайте звідси! — крикнув він. — Ані одного кусничка не вивезете звідси!

На його команду бігло вже сюди сто страйкарів. Робітники мали лише час утекти. Одні страйкарі відпрягли коні та затяли їх бато́гом; коні сполошилися і погна́ли куди очі бачать. Інші за той час перевернули вози і поломали осі.

Лєвак із сокирою взяв ся до руштовань, по яких вожено візки з вуглем. Хоч як завзято рубав, руштованя держали ся міцно та не ду-

мали валти ся. Тоді прийшла йому нова думка до голови: позривати шини на всій дорозі від одного кінця копальні до другого. Незабаром усі взяли ся до сеї роботи, навіть Має підважував шини своєю зелізною штабою. За той час Підпалена потягла баб за собою та напала на склад лямпок. Порозбивані їх палицями лямпки застелили всю підлогу. Маєдиха втратила свою поміркованість та товкла так само здорово як і Левакова. Всі обсмарували ся оливою. Мукета витирала руки спідницею та тішила ся, що вона така брудна. Жанлен для більшої втіхи вилив їй повну лямпку оливи за ковнір.

Але вся ся помста не давала їм нічого їсти. В черевах гуло чим далі все голоснійше. Знову залунав окрик розпуки:

— Хліба! хліба! хліба!

Як раз у Віктуарі мав один давній дозорець склеп з усякою поживою. Страйкарі мусіли певно нагнати йому доброго страху своєю появою в Віктуарі і він мабуть не думав ждати на них у своїй буді. Коли баби і чоловіки скінчили свою роботу, всі кинули ся штурмувати склеп. Невеличкі дверці не видержали довго. Але в середині не було хліба, знайдено там лише два шматки сирого мяса і мішок бараболі. Підчас плюндрованя натрапили на пів сотні пляшок з горілкою: в одній хвили щезли вони, наче крапля води в піску.

Ет'єн уже випорожнив свою плящину і тепер наповнив її в друге. Помалу горілка зачала впливати на нього, тим більше, що дерево його було порожнє. Очи набігли йому кровю, а з поблідлих уст виставали вовчі зуби. Нараз завважив він, що Шаваль щез десь се-

ред загального замішання. Він зачав лаяти ся, товариші кинули ся за Шавалем і знайшли його разом з Катериною між стосами дров.

— Га, ти падлюко собача, ти тепер боїш ся нас! — верещав Ет'єн. — А хто то домагав ся в лісі, аби машиністи приступили до страйку, аби зупинити помпи?!... Чекай, псякров! ми вернемо ся тепер до Гастон-Марі, я хочу побачити, як ти будеш розбивати помпу. Так, до сто чортів! ти сам мушиш розбити помпу.

Він був п'яний і вислав тепер своїх людей на ту саму помпу, яку сам виратував кілька годин перед тим.

— До Гастон-Марі! до Гастон-Марі!

Всі приплескували йому та кинули ся як стій у дорогу. Кілька їх ухопило Шавалю за плечі та пхали його завзято наперед себе, а він усе просив ся, щоб йому дали обмити ся.

— Іди собі геть! — крикнув Має до Катерини, що пустила ся знов бігти за Шавалем.

Сим разом вона не задержала ся, лише глянула на свого батька огняними очима і побігла далі.

Юрба пересувала ся знов через величезну рівнину. Вона вертала ся на давнє місце тими самими довгими, простими дорогами, тими самими широкими полями. Вже була четверта година, сонце схилило ся на небозводі та видовжувало на замерзлій землі тіни сеї орди, що бігла наче божевільна з дикими рухами та скаженим криком.

Монсу лишили страйкарі на боці та вийшли аж за ним на шлях, що йшов до Жуазеля. Аби скоротити собі дорогу, пішли здовж мурів Піолени. Греґуари тільки що виїхали з дому, бо мали віддати візиту нотареві, а потім мали

поїхати по Сесілію до панства Аннебо, куди були запрошені на вечерю. Вся Піолена разом зі своєю липовою алеєю, огородом і садом виглядала наче мертва. В домі ніщо не давало знаку життя, тепла пара осіла з середини на вікнах. Проте зараз на перший погляд можна було пізнати, що до тої хати біда не заглядала ніколи, що властителі її ведуть безжурне життя в вигідних ліжках та при достатно заставленим столі.

Не зупиняючи ся ішла юрба здовж охоронних мурів та споглядала скоса крізь паркан на дім пана Греґуара. Знов залунали крики:

— Хліба! хліба! хліба!

У відповідь їм загавкали лише пси, два великі данські британи з буланою шерстю. В домі не було нікого, лише дві служниці: Мелявія кухарка і Оноріна покоївка. На крик страйкарів прибігли вони до вікна, і коли побачили, що така дика орда машерує здовж паркану, зблідли та обілляли ся потом зі страху. А коли до того один камінь розб'ив раму сусіднього вікна, вони впали на коліна та думали, що вже їм приходить кінець. Але лише сей один камінь полетів у вікна Греґуарів; се Жанлен зробив собі жарт. Він зладив собі з шматка мотузка пращу і хотів тепер переходячи сказати лише Греґуарам добрийдень. Потім зачав знов трубіти на свій трубці. Юрба губила ся в далечині. Крики помалу затихали:

— Хліба! хліба! хліба!

Наче гірський потік після зливи ломили вони та змітали все, що їм лише лежало на дорозі. До Гастон-Марі прийшли ще в більшім числі, вже було їх півтретя тисячі. Годину перед тим перейшли через Гастон-Марі жавдарми та

відійшли потім у сторону Сен Тома. Вони перебігали копальні та шукали страйкарів за вказівками селян. У поспісі не лишили вони в Гастон-Марі навіть кількох людей для охорони копальні. Протягом чверть години погашено огні, випорожнено ківлі, сплюндровано всі будинки. Але з найбільшим завзятом кинули ся вони на помпу. Їм за мало було того, що вона викинула з себе останній стогін пари і зупинила ся; вони кинули ся на неї наче на яке живе єство.

— Тобі належить ся перший удар! — кричав Ег'єн, впихаючи молот Шавалеви в руки. — Ти присягав разом з нами!

Шаваль тремтів, видирав ся, молот упав на землю. Але інші товариші не чекали, лише гаратали помпу зелізними штабами, валили в неї цеглою та всім, що їм лише попало ся під руки. Деякі поломили навіть свої палиці на ній. Шрубки повилітали, сталеві і мідяні части розпадали ся, хтось продіравив гаком бляшаний резервуар, вода бухнула та вилівала ся з таким булькотанєм, що нагадувало стогін конаючого чоловіка.

Діло було довершене. Юрба вибігла на двір та верещала довкола Ег'єна, що не випускав з рук Шавалю.

— Смерть зрадникови! до ями з ним! до ями!

Блідий, змордований Шаваль не знав, що говорити, та все лиш повторяв, що він мусить уже нарешті обмити ся.

— Чекай, коли ти неодмінно хочеш, — сказала Левакова. — дивись, ось маєш тут умивальницю!

В тім місці була саджавка, що повстала з води добуваної помпою. Груба верства леду вкривала її. Туди затягли Шавалю, прорубали лід і присилували його встромити голову в таку зимну воду.

— Занури голову, до сто чортів! — верещала Підпалена. — Бо як не зануриш, то ми тебе усього віпхнемо!... А тепер ти ще мушиш трохи наптити ся! Ну, пхай морду як скотина в корито!

Шаваль мусів наптити ся стоячи рачки. Всі заревли скаженням сьміхом. Одна баба потягла його за вухо, иньша знов кинула йому в лице сьвіжий гній знайдений на вулиці. Його старий плащ пороздирали на всі боки. А він розлючений до краю боров ся і рвав ся, аби втекти.

Має штовхнув його, Маєдиха була між тими, що найбільше докучали йому: вони обоє виливали тепер на нього свою давню злість. Навіть Мукета, що звичайно поводила ся по приятельськи зі своїми коханцями, знущала ся над Шавалем та піддала думку стягнути з нього штани, аби переконатися, чи він усе ще мушцна.

— Досить уже того! — сказав Ет'єн. — По що мають усі мішати ся в нашу справу... Як хочеш, ми покінчимо з собою самі.

Він затиснув кулаки, його очі блиснули страшним огнем, п'яний стан замінював ся у нього в божевільний і він чув тоді в собі потребу мордованя.

— Ти вже готов? Один з нас мусить тут упасти трупом... Дайте йому ніж. Я маю свій.

Катерина дивила ся на нього переляканими очима. Вона пригадала собі, як то він їй

звірив ся, що коли лише вище три чарки горівки, то зараз має охоту замордувати якогось чоловіка; його родичі п'яниці вляли йому в кров стільки сеї отруї. І нараз попала вона в крайнє обуренє, кинула ся на Ет'єна і витріскала його обома руками по лиці, кричачи придавленим голосом:

— Падлюко!... Тобі ще за мало того всього? Ти хочеш тепер забити його, коли він уже не може остояти ся на ногах?!

Вона обернула ся до свого батька, до своєї матери, обертала ся до всіх інших:

— Ви падлюки! падлюки!... Забийте мене разом з ним. Я вам усім очи видру, коли ще раз доторкнете ся його! Га! ви падлюки! ви всі падлюки!

Вона стала перед Шавалем і боронила його, забуваючи те, що він її бив, забуваючи своє нужденне житє. Вона пам'ятала лише, що належала до нього, бо він був її муж, і що се для неї був сором, коли вони так знущали ся над ним.

Під ударами сеї молодої дівчини Ет'єн поблід як труп. В першій хвилі не багато бракувало, і він був би забив її. Але потім протер собі рукою лице, наче прокинув ся зі сну, і сказав до Шаваля серед глибокої тиші:

— Вона правду каже, досить уже того... Махай звідси!

Шаваль зірвав ся зараз на рівні ноги. Катерина побігла за ним. Зворушена юрба дивила ся їм у слід мовчки, аж доки вони не щезли за закрутом дороги. Лиш одна Маєдиха шепнула:

— Ви зле зробили, треба було держати його з собою. Він на певно видумає якусь нову зраду.

Юрба пустила ся знов у дорогу. Вже була пята година, сонце червоним полум'ям досягало вже обр'я та в останнє осьвічувало безкраю рівнину. Один гандляр, якого страйкарі стрінули на дорозі, остеріг їх, що жандарми надходять з Кревкера. Вони завернули в иньший бік, а з одного кінця юрби до другого перелетів знов новий окрик!

— До Монсу! до пана директора!... Хліба! хліба! хліба!

V.

Пан Аннебо стояв у вікні, щоб дивити ся, як карита з його жінкою буде від'їздити до Маршіена. Хвилю слїдив він очима за Негредем, що їхав на кони побіч дворець карити; потім вернув ся спокійно до своєї робітні. Візник поїхав з панею, нова покоївка Роза дістала відпустку аж до пятої години і в хаті лишив ся крім пана Аннебо ще лише льокай Іполїт, що вештав ся в патинках по веїх покоях, і кухарка, що товкла ся від самого ранку зі своїми пательнями, лагодячи вечерю для панства і для запрошених гостей. В хаті було зовсім тихо, ніхто не перешкаджав і пан Аннебо обіцював собі, що скористав з від'їзду жінки і багато робіт доведе сьогодні до кінця.

Іполїт дістав наказ не впускати нікого. Але коло девятої години він таки позволив собі замельдувати Дансаера, що принїс важні вісти. Пан директор довідав ся від нього про вчорашні сходи в лісі. Але Дансаер оповідав про сї сходи так докладно і з такими деталями, що пана Аннебо зацікавило, звідки він се все може знати. Він догадував ся, що се мусїв розповісти йому Перон. Любощі Дан-

саера з Перониною були загально звісні, а до директора приходили що тижня два або три анонімні листи, що доносили про поведжене головного дозорця. Не дивно отже, що директору прийшло таке підозрінє в голову. Він скористував ся кількома незручними словами в оповіданю Дансаера і зачав йому робити докори, впевняючи його, що він про все знає, та радив йому, аби був обережний і не допровадив до якого скандалу. Переляканий Дансаер зачав вибріхувати ся, оправдувати ся, але його довгий ніс, що нараз почервонів, признав ся через те до вини. Нарешті Дансаер дав собі спокій з дальшим оправдуванєм, щасливий, що пан Аннебо задоволв ся лише на сій пересторозі, бо непорочний пан директор був звичайно невмолимий супроти таких урядників, що позволяли собі на роскоші з гарними дівчатами з поміж робітниць.

Потім зійшла розмова знову на страйк. Анї пан директор, анї головний дозорець не прикладали великої ваги до вчорашніх сходинок у лісі. На їх думку се лиш деякі крикуни хотїли виговорити ся і більше нічого. Коли би навіть робітники задумували яку халепу, то у всякім разі будуть ще сидїти тихо принаймні якийсь час, бо сьогоднішній військовий марш через Монсу мусїв їм нагнати страху на кілька днів.

Але по відходї Дансаера пан директор таки надумував ся, чи не вислати телеґрами до префекта. Він бояв ся, аби знов не помилити ся так як тоді, коли лише настав страйк: він тоді розголошував усюди та писав навіть до заряду Спїлки, що страйк протягнеть ся що найбільше два тижні. А на його превелике

здивоване страйк тягнув ся вже майже два місяці і ще не можна було сподівати ся, коли він скінчить ся. Пан Аннебо не міг собі вибачити сеї помилки; він бачив, що сильно скомпромітував себе, та мусів тепер видумати хйба щось незвичайне, щоб здобути собі знову довіре у заряду Спілки. Недавно вислав він запитане до заряду, що робити в разі яких авантур. Відповідь ще не надійшла, він надіяв ся, що сьогоднішній пополудневий поспішний поїзд привезе її. І він рішив ся дождити відповіди і аж тоді вислати телеграму за військом, коли-б така була воля заряду. На його думку спроваджувати військо було небезпечно, бо се могло-б дуже легко допровадити до розливу крови. І хоч він був звичайно досить енергічний, але тепер не хотів на свою руку обсадити військом копальні, бо бояв ся брати на себе таку велику відвічальність.

До одинацятї години працював він спокійно. В хаті було зовсім тихо, чути було лише, як на першій поверсі в одній кімнаті Іполіт воскував підлогу. О одинацятій годині дістав він два листи один по другім: один доносив про напад страйкарів на копальню Жан-Бар, а другий оповідав про порізані ливви, погашені огні і т. і. Пан Аннебо не міг сього зрозуміти. Чого ті страйкарі можуть хотіти від Денелена, чому вони краще не напали на яку копальню Спілки? Впрочім нехай собі плюндрують Денелена, се може лише прискішити здійснене давніх бажань Спілки і її директора, бо се присилує Денелена відпродати Спілці свою концесію на Вандам.

Ті вісти зажурили трохи пана Аннебо. В полудне сїв він обідати сам один у великій

залі; льокай услугував йому, але пан директор не чув навіть черканя його патинків. Самота збільшувала ще його неспокій, а коли один дозорець прибіг що духу та оповів йому про похід страйкарів на Міру, холодний піт виступив йому на чолі. Незабаром, коли він як раз допивав чорну каву, прийшла знов телеґрама, що Мадлена і Кревкер сильно загрожені. Пан Аннебо стратив голову до решти. Що робити? Поспішний поїзд приходив о другій годині. Чи мав він зараз телеґрафувати за військом? Чи не ліпше буде може ждати ще терпливо дві години і не постановляти нічого без волі заряду? Вчора просив він Неґреля, щоб зредаґував лист до префекта. І він пішов до своєї робітні, аби прочитати той лист. Але в робітні не міг він ніде знайти його. Тоді прийшло йому на думку, що може Неґрель лишив лист у своїм покою, де він часто писав у ночі. І так роздумуючи про той лист пішов він машинально на гору до покою Неґреля.

Пан Аннебо станув здивованвий на порозі. В покою Неґреля ще було зовсім не прибрано. Іполіт очевидно або забув, або з лїнивства не прибрав. Кальоріфер не був зачинений, повітря було вохке, тепле, не відсвіжене ще від учора. В ніс пана Аннебо вдарив такий острій запах парфуми, що годі було дихати. Він думав з початку, що се тоалетові води так пахнуть в умивальні. В кімнаті був великий нелад, одежа лежала розкидана, мокрі рушники звисали на поручах крісел, ліжка розстелене, одно простирало стягнене з ліжка лежало аж на килимі. Пан Аннебо глянув на се все лише мимохідь та пішов просто до стола, де лежали всякі папери, та став шукати листа до пре-

фекта. Два рази перевернув він усі папери, оглядав окремо кожний з осібна, але листа не було. Де-ж до біса сей легкодух міг заподіти його?

Коли пан Аннебо вернув ся на середину покою і глянув ще раз довкола себе, побачив у ліжку якийсь невеличкий предмет, що світив ся наче іскра. Майже несвідомо наблизив ся він до ліжка і простягнув руку. Се була маленька, золота плящинка. Він пізнав зараз, що се плящинка панї Аннебо, ся славна плящинка етеру, з якою панї Аннебо не розставала ся ніколи. В першій хвилі пан Аннебо не міг зрозуміти, яким способом могла вона дістати ся до ліжка Неґреля. Та нараз поблід як труп. Та-ж се було ясне як сонце, що його жінка спала тут.

— Перепрашаю вас, пане — шепнув Іполіт із за дверей, — я бачив, що пан директор пішли сюди на гору...

Іполіт увійшов до середини і побачив нелад у кімнаті; се збентежило його дуже.

— Йой, Боже мій! Та тут ще зовсім не прибрано! Та бо Роза пішла собі геть і всю роботу здала на мене.

Пан Аннебо сховав плящинку в руці та стискав її з усеї сили.

— Чого хочеш?

— Прошу пана, тут ще один чоловік... Прийшов з Кревкера і приніс якийсь лист.

— Добре, добре! Іди! Скажи йому, нехай зачекає.

Його жінка спала тут! Пан Аннебо зачинив двері на ключ, а потім розтулив руку і став оглядати плящинку, що витиснула на

його руці червону пляму. Нараз усе прояснило ся йому в голові. Та-ж він чув той запах не раз у ночі в своїм покою! І він пригадав собі тепер свої давні підозріння, пригадав собі, як то по ночах двері легенько скрипіли, а якісь босі ноги мандрували тихо по покою. Так, се його жінка вже кілька місяців приходила сюди виспляти ся!

Пан Аннебо впав на крісло, що стояло напротив ліжка, і не зводив з нього очей. Довго сидів він наче мертвий. Хтось застукав і пробував відчинити двері. Аж се збудило пана Аннебо і він пізнав голос льокая:

— Прошу пана... Ах, пан замкнули ся...

— Що там знов?

— Прошу пана, нові дуже важні вісти. Робітники розбивають усе. Знов прийшли два чоловіки, крім того також телеґрами.

— Дай мені хоч на хвилинку спокій! Я зараз прийду туди.

Пан Аннебо подумав тепер, що Іполіт був би знайшов плящинку, як би був прибирав рано. Мороз пройшов по всьому його тілі. Але впрочім що би в тім було страшного? Таж Іполіт мусів знати все, він-же не раз мусів застати ще тепле ліжко, мусів не раз побачити на подушці волосе пані добродійки та завважити на простиралі зловіщі плями. Можливо, що він не раз прикладав вухо до дверей та прислухав ся, як його панство бавить ся.

Пан Аннебо сидів усе ще непорушно на своїм кріслі і дивив ся на ліжко. Вся його нещаслива минувшість станула тепер перед його очима. Він оженив ся з сею женщиною, яку кохав, обожав, але вони ніяк не приставали до себе, грубі непорозуміння повставали між

ними зараз у перших часах їх спільного життя. Вона мала цілий ряд коханців, про яких він не знав, а про одного то він навіть знав, та терпів його цілих десять лїт. Потім приїхали до Монсу; се Монсу була його остання надія. Він думав, що вона нарешті вже устаткуєть ся тут серед того тихого провінціяльного життя, що вона таки віддасть ся йому, коли вже старість буде за плечима. Приїхав Поль, вона стала формально його матірю та розповідала йому про своє погасле серце, поховане в попелі на віки. І дурний муж не догадував ся нічого, він обожав далі ту жінчину, що була його жінкою, а віддавала ся всім, лише не йому! Лише він один не міг здобути собі того, що иньші здобували досить легко. А він обожав її так пристрасно, що впав би перед нею на колїна, коли би вона схотїла йому віддати решту того, що лишило ся після иньших! Але, на жаль, ту решту віддала вона сьому хлопчиськови Полеви.

Нараз пан Аннебо здрігнув ся, бо почув голос дзвінка, що долїтав з низу. Він пізнав, що се прийшов якийсь новий післанець, бо він навчив свою службу дзвонити все на один спосіб, коли приходив який післанець. Він підвів ся з крісла, жаль такий стиснув його за серце, що не в силі був здержати себе і крикнув зовсім голосно:

— Начхати мені на їх листи! Начхати на їх телеграми!

Тепер зачав він впадати в крайню лютисть. Як би так міг, то був би вкинув весь той бруд у якусь кльоачну яму. Свою жінку обкидував він найпоганїйшими словами. Коли до того ще погадав, як то вона з материнською

дбайливістю побивала ся, аби Поль оженив ся з Сесілією, то се вже випроварило його просто з рівноваги. Отже на дні тих похотий не було навіть вїякої любови, не було нїякої заздрости! Се була лише проста забавка, аби вбити час, лише проста привичка, наче перекуסקа по обіді. Він скидав усю вину лише на жінку, а Неїреля майже зовсім оправдував: у неї віджив апетит і вона вкусила заказаний овоч в виді малого Поля, так як то кусаєть ся перший зелений овоч, украдений із сусідського саду. Що вона потім буде кусати, як низько ще впаде, коли вже не стане услужних та на стільки практичних небожів, аби прийняти в своїй родині харч, ліжко й жінку!

Іполіт застукав трівожно в двері і шепнув крізь дірку від ключа:

— Прошу пана, почта прийшла... Крім того прийшов пан Дансаер і каже, що діють ся страшні річи.

— Іду вже, йду, до сто чортів!

І що тепер з ними зробити? Викинути їх? Нагнати їх з дому кієм зараз по їх повороті з Маршієна як паршивих овець, нехай собі деінде улїплять гніздо для свого парування? Вони наповнили повітре своїми сполученими віддихами, заразили ними весь дім, а сей острій запах парфуми, що так дусив у горлі пана Аннебо, се був запах мускуса, що виходив із шкіри його жінки. Се була також одна з її примх оточувати себе вічно острими парфумами, а та примха замінила ся з часом у дійсну потребу, без якої вона не могла обійти ся. Всюди відчував тепер пан Аннебо лише запах перелюбства: і в сих склянках, що стояли в безладі то на столі то на кріслах,

і в умивальницях з водою, і в розкиненій одежі, і в кождім знаряді; вся хата була заражена ним. У своїй безсильности виляв пан Аннебо всю свою лютість на ліжко: він валив у нього кулаком що сили, немов хотів затерти ті сліди, які витиснули їх тіла на простиралі. Він кинув ся на ковдри і подушки наче на живі істота; але всі ті предмети не кричали, не стогнали під його ударами, а се приводило його до розпуки; йому здавало ся, що всі її подушки і ковдри вичерпали всі свої сили та завмерли, двигаячи цілу ніч сих двоє.

Нараз видалось йому, що Іполіт знов іде по сходах на гору. Сором зупинив його безхосенну роботу. Якийсь час лишив ся він ще на горі, аби трохи відсапнути. Він обтер собі піт із чола, станув перед зеркалом та глянув на своє лице; воно так змінило ся, що тяжко було його пізнати. Потім, коли вже трохи заспокоїв ся, мусів ужити всеї своєї сили волі, аби зійти на низ.

На низу ждало його пять післанців, не числячи Дансаера. Всі принесли йому нові дуже важні вісти про похід страйкарів через копальні, а головний дозорець оповів йому широко, що стало ся в Міру, як то дід Кандіє виратував цілу копальню своєю острою поставою. Пан Аннебо слухав, притакував головою, але не чув нічого, його думки лишили ся там, у тій кімнаті на горі. Нарешті відіслав він їх кажучи, що незабаром видасть відповідні розпорядження.

Коли пана Аннебо лишили знов самого, він сів собі коло свого бюрока і якийсь час наче дрімав, схопивши голову в долоні і зажмуривши очи. Почта лежала перед ним, він

перевернув її і знайшов дожидану відповідь від заряду Спілки. З початку букви танцювали перед його очима, але нарешті він таки зрозумів, що пани з заряду бажали собі викликати якусь халепу; розуміється, вони не наказували йому отверто вплинути на погіршене цілого положення, але з їх листа можна було догадатися, що якась авантюра з боку робітників приспішила би лише кінець страйку, бо викликала би енергічні репресії. Тепер уже пан Аннебо не сумнівався більше, що робити: він порозсилав телеграми на всі боки, до префекта в Лілі, до військової коменди в Дуе, до жандармерії в Маршієні. Се була для нього велика пільга. Він замкнувся у себе в покою, а службі наказав, аби не пускала нікого, бо він слабкий на гостець. І так сидів він сам у своїй робітні ціле пополудне та читав лише листи і телеграми, що напливали ненастанно. Сім способом слідив він з далека за рухами страйкарів із Мадлені до Кревкера, з Кревкера до Віктуара, з Віктуара до Гастон-Марі. З другого боку довідався він із цих листів, що жандарми і драґони потратили голови та все забирають ся з сеї копальні, на яку звертає ся похід страйкарів. Але нехай вони там усі вимордують ся, нехай сплюндрують усі копальні, пану Аннебо тепер про все було байдуже, він підпер ся знов обома руками, поклав пальці на очі та сидів так у важкій задумі серед глибокої тиші, що залягала всю порожню хату. Лише в кухні стукала від часу до часу кухарка, наставляючи горшки на розпалену плиту, лагодячи вечерю для панства і гостей.

Вечірні сумерки затемнювали вже кімнату: була як раз пята година. Пан Аннебо

все ще сидів, опершись ліктями на свої папери, коли нараз якісь крики збудили його з про- соня. З початку думав, що се тих двоє нуж- денних людей вертають ся до дому. Але крики лунали що раз голоснійше, в міру як він на- ближав ся до вікна.

— Хліба! хліба! хліба!

Се були страйкарі. Вони завалили все Монсу, а жандарми, надіючи ся нападу на Воре, погнали тільки що в ту сторону, аби стерегти тамошню копальню.

В віддаленю двох кільометрів від перших домів Монсу, недалеко роздорожа, де перети- нав ся головний шлях з дорогою до Вандама, пані Аннебо з панночками приглядали ся до походу страйкарів. День у Маршієні минув їм досить весело у директора залізних гут. Обід був дуже гарний, пополудне зійшло знов на істересних оглядинах фабричних будинків, а та- кож і сусідньої фабрики скла. Підчас пово- роту в той погідний зимовий вечір прийшла знов Сесілії фантазія в голову випити склянку молока в одній невеличкій сільській коршмі, що стояла при дорозі. Всі повисідали з карити, Неґрель граціозно зіскочив з коня. Збентежена такими достойними гістьми селянка кинула ся услугувати їм та хотіла вперед накрити стіл обрусом. Але Жанні й Лукії захотіло ся знов бачити, як доять коров, і всі пішли з горнят- ками до стайні. Тут знов побачили вони нові несподіванки: тік у стайні буз застелений гру- бою верствою соломи; всі тішили ся дуже, що їх ноги так гарно стрягнуть у ній. Словом, устроїли собі прегарну іділлю.

Пані Аннебо з своєю солодкою материн- ською міною замачала крайочок уст у молоко,

коли нараз якісь дивні крики перервали їй сю приємну роботу.

— Що се таке? — запитала вона трівожним голосом.

Стайня стояла при самій дорозі та мала широкі двері, бо служила рівночасно за шопу на сїно. Панночки виставили голови та побачили на превелике своє диво величезну чорну масу, що сходила зі скаженим криком на шлях із дороги до Вандама.

— Що се до чорта! — шепнув Неґрель, що вийшов також на вулицю. — Невже се наші крикуни таки справді розсердили ся?

— Се мабуть знов вуглярі, — сказала селянка. — Вони вже другий раз переходять туди. Мабуть із сього не вийде нічого путнього. Вони мають усю околицю в своїх руках.

Вона вимовляла кожде слово з наміслом та споглядала на обличчя своїх гостей, яке вражінє зробить на них ся звістка. І коли завважила, яка тривога огорнула всіх, як неміло було їм стрінути ся тут із сею юрбою, додала скоренько:

— От голота, тай тільки!

Неґрель бачив, що вже пізно сїдати в кариту та простувати до Монсу. Він наказав вінкови закотити як найскорійше кариту на подвірє селянки і сховати її за стодолу. Свого коня привязав також до сеї стодоли. Коли вернув ся назад до стайні, його тітка і панночки тремтіли зі страху і хотіли вже йти за селянкою, аби сховати ся у неї в хаті. Неґрель завважав, що тут буде їм далеко безпечнійше, бо нікому навіть у голову не прийде шукати їх тут у стайні. Але двері від стайні замикали

ся дуже слабо та мали такі широкі шпари, що крізь них можна було бачити всю вулицю.

— Лише не тратити відваги! — сказав Неґрель. — Наше житє буде їх дорого коштувати.

Сей жарт збільшив ще тривогу пань. Ще не було видно нічого, але крик збільшався з кожною хвилиною. Вулиця робила тепер таке вражінє, наче би зближала ся яка страшна буря. Що хвиля крик підіймався з більшою силою, то знов затихав на якийсь час.

— Ні, ні, я не хочу дивити ся! — сказала Сесілія, заховуючи ся в куточку в сїні.

Панї Аннебо була блїда як смерть; її проймала лютість на ту голоту, що завзяла ся зіпсувати їй забаву; вона стояла позаду та лише скося споглядала на двері. Лукія і Жанна хоч тремтіли так само як і всі інші, але приложили очі до шпарок і не хотїли прогавити нічого з сього видовища.

А юрба зближала ся, земля стугонїла. Перший появив ся Жанлен, трублячи наче божевільний.

— Прошу взяти парфуму в руки, бо народній піт надходить! — шепнув Неґрель, що хоч мав республіканські переконання, любив кепкувати собі з голоти в присутности пань.

Але його слова заглушили скажені крики на вулицї. Тепер надїйшли баби. Число їх доходило до тисячі. Всї вони мали розчіхране волосє, крізь підране шматє виглядало голе тіло. Вони робили вражінє самиць, що вже не хотять розмножувати довше насїня нуждарів. Деякі з них несли немовлят на руках і підіймали їх у гору та вививали ними наче яким прапором жалоби і пімсти. Інші молодші вимахували з запалом палицями, а старі, погані

верещали так сильно, що їм мало горло не дерло ся. Потім ішли муштини, дві тисячі хлопців, парубків і старших людей валило одною збитою масою. Вони стиснули ся так сильно, що не можна було розрізнити ані полатаних штанів, ані подертих плащів, усе збило ся в одну чорну купу. Очи сьвітили ся огнем, отверті роти співали Марсильянку, але сей спів мішав ся з загальним риком та стуком чобіт о тверду землю. Понад головами, поміж наїженими зелізними штабами виставала одна сокира несена якоюсь випростуваною рукою. Та одинока сокира була наче прапором усеї куши, а на тлі ясного неба виглядала як профіль острого ножа гільотини.

— Що за погані пики! — шепнула пані Аннебо.

А Негрель процідив крізь зуби.

— Нехай мене чорт візьме, коли я хоч одного з них пізнаю! Звідки вони, сї розбишаки?

І дійсно лютість, голод, два місяці важкої нужди, а тепер сей скажений похід довкола по копальнях змінили спокійні лиця вуглярів із Монсу так, що годі було їм пізнати їх, та зробили їх подібнішими до морд диких звірів. В сій хвилі сонце як раз заходило, останнє темночервоне проміне осьвічувало всю рівнину кровавим блиском. Уся дорога наче купала ся в крові, всі страйкарі виглядали як різники, коли ріжуть волів.

— Який се величній вид! — мовили півголосом Жанна і Лукія. У них пробудив ся тепер артистичний смак на вид сього гарного страховища.

Але вони злякалися і подалися нараз до пані Аннебо, що притулилася за жолобом. Мороз перейшов по всьому їх тілі, коли подумали, що вистарчає лише, щоб один із сих нуждарів приложив око до шпари дверей, а вже би їх змасакровано до тла. Навіть Негрель, що звичайно був такий відважний, почув тепер, як йому кров уступає з лиця. Тривога взяла верх над його волею, така тривога, яка часом нападає на чоловіка не знати з якої причини. Сесілія в куті не рухалася. Всі інші хоч боялися глядіти в сторону вулиці, не могли відірвати очей від шпар.

Перед їх очима переходила як раз червона мара революції, що колись одного кривавого вечера може змести їх усіх ще при кінці сього століття. Так само колись одної гарної ночі давлений народ кине з себе всі кайдани і буде так само перебігати вулицями. Се вже не буде промінь заходового сонця, що освітить його кровавим блиском; він скупався весь у крові панів, а на таких залізних штабах понесе їх голови. І він розіб'є їх скрині і розсипле з них усе золото. Жінки будуть так само кричати, мушени будуть мати такий самий вигляд диких звірів, що роззявляють рот на те, аби кусати. Вони будуть у такім самім подертім шматю, так само будуть вистукувати твердими чобітьми, будуть мати таку саму брудну шкіру, і сі нуждарі зметуть своїм страшним напором до тла весь старий сьвіт, пожежі запалають по всьому краю, камінь на камени не лишиться по містах. А по тому всьому, коли вже бідні одної ночі випорожнять пивниці богатих, усе верне до первісного стану, до дикого життя по лісах. І зі старого

ладу не лишиться нічого, ані один сотик зі всіх величезних маєтків; тоді щезне саме поняття маєтку. І тоді можливо, що з цих руїн зачне процвітати новий, кращий світ. Такі то дива переходили тепер дорогою до Монсу, а наші панство в стайні дістали їх добру жменю просто в лице.

І знов підняв ся скажений крик, що заглушив Марсиліанку:

— Хліба! хліба! хліба!

Лукія і Жанна притиснули ся до пані Аннебо, що зі страху ледви держала ся на ногах, а Негрель станув перед ними, наче хотів заслонити їх своєю особою. Невжеж іще сього вечера затрясе ся старий світ у своїх основах?

Але те, що вони тепер побачили, переходило вже всякі границі. Ядро юрби вже перейшло, а тепер ішли лише ті, що волочили ся за нею. Між ними виринула нараз Мукета; вона лишила ся по заду і розглядала ся за панами. А коли побачила якого при дверцях від города, або у вікні якої хати, то не можучи наплювати йому в лице, показувала їм те, що у неї означало найвисшу погорду. І тепер мусіла вона побачити когось, бо нараз станула серед дороги, піднесла спідницю до гори і випняла свій величезний зад, а сонце освітіло його останніми проблісками. Сей страшний зад не представляв нічого неприличного і зовсім не побуджував до сьміху.

Все щезло, ціла хвиля поплила до Монсу здовж закрутів дороги, між низькими, помальованими хатами. Кариту витягнуто знов на вулицю, але візник не мав відваги везти панство до дому, бо бояв ся нападу страйкарів.

А найгірше було, що не було другої дороги, яка вела би до мешканя панства директорів.

— Але-ж ми мусимо якось дістати ся до дому, вечеря жде на нас! — сказала пані Аннебо, сама не своя з переляку. — Ті паскудні робітники мусіли вибрати собі такий день, коли в мене гості. Ну і роби тут що доброго для тих людей!

Лукія і Жанна взяли ся витягати Сесілію з сїна. Але Сесілія не давала ся; вона думала, що сей дикий народ усе ще маширує вулицею, і вона повторяла раз у раз, що не хоче на се дивити ся. Нарешті повсїдали всі до карити. Неґрель усїв на свого коня. Йому прийшла як раз думка в голову вернути ся доріжками через Рекіяр.

— Їдьте помалу — сказав він до візника, — бо дорога туди дуже лиха. Коли-б вам громадки страйкарів не дали вернути ся назад на шлях, то тоді станете за старою копальнею і ми підемо далі пішки та доберемо ся через огород до дому. А ви лишіть кариту і коні де будь, у якій коршмі або де.

Вони поїхали. Юрба за той час розплила ся по Монсу. Між мешканцями Монсу панувала паніка вже від тої хвилі, коли вони другий раз того дня побачили в своїм місті жандармів і драґонів. Усякі страшні історії бігали там від полудня, ходили слухи про якісь писані оголошеня, де робітники грозили панам, що будуть їм пороти черева. Ніхто не читав тих оголошень, а цитовано з них цілі уступи. У нотарія тривога дійшла до краю, бо він дістав сьогодні поштою анонімний лист, у яким хтось доносив йому, що в його пивниці закопана в землі бочівка пороху і що він кождої

хвилі може вилетіти в повітря, коли не заявить себе приятелем народа.

Як раз через сей лист Греґуари задержали ся довше у нотарія та розмовляли на сю тему. Вони догадували ся, що се може хтось жартом хотів налякати нотарія. Нараз юрба залляла Монсу і весь дім тремтів зі страху. Але панство Греґуари всьміхали ся, виглядали з поза фіранок та потішали нотарія, що тут не прийде до ніякого нещастя, що все на певно скінчить ся по доброму. Вибила пята година, вони мали ще лише на стільки часу, щоб підіждати, доки вулиця не буде порожня, а потім мали піти напротив до панства Аннебо на вечерю, де вже їх мусіла дожидати Сесілія. Але в цілім Монсу якомсь ніхто не поділював гадок панства Греґуарів. Перелякані люди втікали до домів, вікна і двері зачинювали на всі засуви. По другім боці вулиці Меґра барикадував свій маґазин величезними зелізними штабами. Він був блідий як труп та так тремтів зі страху, що своїй малій жінці наказав навіть позамикати рахункові книжки.

Юрба зупинила ся перед будинком дирекції, крики залунали на все місто:

— Хліба! хліба! хліба!

Пан Аннебо стояв у вікні, а Іполіт увійшов до його покою, щоб зачинити віконниці, боячи ся, щоб камінем не повибивано шиб. Так само замкнув він усі вікна на низу і пішов потім на перший поверх. Але на жаль не можна було зачинити найважніших вікон, себ то вікон кухні в сутеренах. З вулиці видко було, як огонь кидав червоне сьвітло на горшки та сковороди.

Пан Аннебо хотів бачити всю сцену і пішов на другий поверх до покою Поля. Сей покій був найліпше положений, бо з нього видко було всю вулицю аж до магазинів Свілки. Він сховав ся біля вікна за заслоною і обійняв оком усю юрбу. Але ся кімната пригадала йому знов його горе, хоч уже все було прибране, ліжко вже вихололо, наложено сьвіжу постелю. Вся його пополуднева лютість, уся його внутрішня боротьба на самоті в тихій робітні лишила тепер по собі велику втому. Його серце було вже тепер таке як сей покій, воно було вже вистуджене так як се ліжко, весь ранішній бруд уже з нього виметено і воно вернуло ся вже до свого нормального стану. На що робити скандал? Чи в його хаті що змінило ся сеї ночі? Його жінка мала одним коханцем більше; хиба се лиш обтяжало її вину, що вона вибрала собі його з поміж родини. Але з другого боку може се й краще, бо вона через се принаймні не маніфестуєть ся перед сьвітом. І тепер пан Аннебо не міг зрозуміти, як його могла рано пірвати така дурна заздрість. Що за сьміх валити так кулаками в ліжко! Міг він терпіти вже одного чоловіка, то може терпіти й другого. З усеї сеї справи йому не лишить ся нічого, хиба ще трохи більше погорди до своєї жінки. Страшний біль стиснув його за серце. Він бачив, що всі його заходи ні до чого не здадуть ся, бачив, що його горе не змінить ся ніколи. Йому було соромно перед самим собою, що він усе ще бажав і бажав тої жінки, яку ніяк не міг витягнути з її брудоти.

А під вікнами рев залунав з подвійною силою :

— Хліба! хліба! хліба!

— Дурні! — вицідив пан Аннебо крізь затиснені зуби.

Він чув, як вони проклинали його за його високу платню, як називали його товстим лінюхом, випасеною свинєю, що напихаєть ся всякими витребеньками тоді, коли робітник здихає з голоду. Баби завважили кухню, буря скажених проклять підняла ся проти фазана, що смажив ся на огні, і проти сосів, що своїм острим запахом наповнили порожні черева. Га, ті проклятущі пани! То ти працюй, аби тобі аж кишки повилазили, аби лише вони мали шампана та труфлів по вуха!

— Хліба! хліба! хліба!

— Дурні! — повторив пан Аннебо — хіба-ж я щасливий?

Лютість брала його на сих нуждарів, що не розуміли його стану. Та-ж він подарував би їм охоче все те, що мав, аби лише за те мати таку тверду шкіру як вони і могли так легко парувати ся без найменших докорів совісти. Чому він не може посадити їх за своїм столом, напхати їх своїм фазаном, а сам піти за вал та перевертати дівчат та не звертати уваги на тих, що їх перевертали давнійше?! Він віддав би все: своє образование, свій маєток, свою директорську власть, коби лише за те міг бути хоч один день посліднім із сих нуждарів що йому підлягали, сям посліднім нуждарем, що має необмежену волю що до свого тіла і має на стільки безличности, що вибе свою жінку по пиці та йде бавити ся зі своїми сусідками. І пан Аннебо бажав собі всею душею здихати з голоду, мати порожнє черево аж до тої міри, щоб жолудкові корчі і горячка від-

бирали свідомість: аж се може вбило би його вічний біль. Що за щастє жити як собака, не мати зовсім нічого, товкти ся в збіжу з найпоганійшою, з найбруднійшою дівкою і мати спроможність задоволяти ся сим!

— Хліба! хліба! хліба!

Сього вже було йому занадто. Він попав у крайню лютість і крикнув наче божевільний серед скаженого галасу:

— Хліба?! невже ж сього досить для щастя, дурні?!

Він їв, а терпів не менше від них. Його нещасне подружє, ціле його затровне житє тиснуло ся йому тепер до горла та пекло його як огонь. Йому зовсім не було добре на світі, хоч мав хліба доволі. Хто був той ідіот, що бачив щастє цілого світа в рівнім поділі всього людського майна? Сї заскорузлі революціонери можуть знищити весь суспільний устрій та поставити на його місці новий, але через те, що вібдеруть у кожного відповідну пайку, вони не дадуть людству ані одної втіхи більше, не увільнять його ані від одної болячки. Вони збільшать лише загальне горе, будуть колись вити як собаки, коли вилабудають ся з тупого заспокоюваня своїх інстинктів та навчать ся за те нового горя, незаспокоєних пристрастей. Ні, одиноке щастє не істнувати зовсім, а коли вже істнуєть ся, то найліпше бути деревиною, каменем, ще менше, зернятком піску, що не в силі навіть закровавити ноги перехожих.

І в сій важкій муці очи пана Аннебо зайшли сльозами, горячі краплі спливали йому по лиці. Темний сумрак уквив усю вулицю, коли нараз каміне зачало оббивати мури будинка дирекції. Пан Аннебо вже не був тепер лютий

на сих нуждарів, його власна важка рана в серці приводила його до одчаю і він вимовляв раз у раз сї слова крізь сльози :

— Дурні! дурні!

Але крик порожніх жолудків був дужший, скажений ревіт підіймав ся аж під небеса та приглушував усе :

— Хліба! хліба! хліба!

VI.

Ет'єн отверезив ся під ударами Катерини і держав даліше провід у своїх руках. І коли він кликав захриплим голосом товаришів до походу на Монсу, вже другий голос відізвався в ньому, голос розуму, що питав ся, на що се все здало ся. Він-же не хотів ніякої бучі, він пішов до Жан-Бара лише для того, аби не допустити до нещастя; яким-же способом могло се стати ся, що він сам попхнув товаришів на Гастон-Марі, а тепер знову на будинок дирекції в Монсу?

А про те таки він сам крикнув до юрби перед самою дирекцією: станьте! Він хотів через те уратувати маґазини Спілки, бо страйкарі відгрожували ся, що зруйнують їх до тла. А тепер, коли вже каміне зачало оббивати стіни дирекції, Ет'єн силував ся даремно видумати для юрби якусь леґальну здобич, щоб звернути на неї всю її лютість і зробити кінець усім тим бучам. Він стояв безрадний на середині вулиці, коли нараз закликав його якийсь чоловік, що стояв на порозі коршми Тізон. Коршмарка позамикала всі віконниці,

щоб уратувати шиби, і лише двері були неза-
чинені.

— Се я... Послухай-но!

Се був Раснер. Крім нього сиділо в коршмі
зо трицять людей, майже всі з тої самої оселі,
що Маеди, Леваки і т. і. Вони рано лишилися
дома, а тепер у вечері прийшли до Монсу за
новинами. Коли надійшли страйкарі, вони зва-
лилися до коршми Тізон. Коло одного стола
сидів Захарко зі своєю жінкою Фільоменою,
а в куточку Перон і Перониха плечима до две-
рий, аби часом хто зі страйкарів не пізнав їх.
Ніхто не пив нічого, вони лише сховалися
сюди від войовничої юрби.

Ет'єн пізнав голос Раснера і хотів відійти,
але Раснер крикнув йому:

— А, тобі соромно дивитися на мене,
правда? Я тобі казав наперед, що з цього вийде.
Можете собі тепер просити хліба, але будете
їсти олово замість нього.

Ет'єн підійшов до нього і відповів:

— Мені соромно дивитися на зрадників,
що ззирають на нас склавши руки, як ми
наражуємо своє життя.

— Отже хочеш плюндрувати все наче на
війні? — запитав Раснер.

— Я хочу передовсім лишитися до кінця
зі своїми товаришами, що рішилися вмерти ра-
зом за свою справу.

Розпука бралася Ет'єна. Він вернув на
дорогу і вмішався в юрбу. Три хлопчакки ки-
дали камінем, він розігнав їх та кричав до
всіх, що се ні до чого не доведе вибивати шиби.

Бебер і Лідія відшукали Жанлена і вчили
ся від нього уживати пращ. Кожде з них ки-

дало по черзі камінем, а головне було те, хто зробить найбільшу шкоду. Лідія не мала ще вправи і розбила голову якійсь бабі в юрбі, а обидва хлопці хапали ся за боки від сьміху. За ними сиділи на лавці Бонмор і Мук і придивлялися до їх забави. Опухлі ноги Бонмора боліли так, що він з великою бідою пришкандибав сюди. Ніхто не знав, що його так зацікавило і що його спровадило сюди, бо його обличчя мало сьогодні колір землі, і в такі дні не можна було видобути з нього ані одного слівця.

Ет'єна тепер уже не слухав ніхто. Град каміня падав без перерви, хоч він усіми силами намагав ся перешкодити сьому. Сі робітники, що їх так тяжко було порушити до якої будь акції, тепер, коли вже раз вирвали ся з ланцюхів, не знали вже межі в своїм гніві та готові були зважити ся на все. Вони мали в собі загально звісну спокійну та тяжку флямандську кров, що потребує цілих місяців на те, аби розігріти ся, але потім уже не чує нічого, не слухав нікого, впадає в дику скаженість та руйнує все, аж доки не упеть ся жорстокими вчинками. Ет'єн пізнав тепер на своє горе сей флямандський характер. В полудневій Франції, звідки він був родом, юрба запалювала ся далеко швидше, але за те лекше було остудити її. Тут мусів він формально бити ся з Леваком, аби видерти в нього сокиру з рук, та не знав, яким способом здержати Маєдів, що кидали каміне обома руками. Але найбільше трівожили його баби: Левакова, Мукета і иньші кидали ся наче божевільні, виставляли зуби і нігті та гавкали як собаки, а Підпалена вештала ся між ними та все підбурювала їх.

Нараз усе затихло. Одна несподіванка привернула на хвилю спокій і зробила те, чого не були в силі зробити просьби Ет'єна. На дорозі показали ся панство Греґуарн. Їм уже знудило ся чекати, вони попрощали ся з нотарієм та йшли тепер напротів до пана Аннебо. Вони були сьвято переконані, що сї чесні робітники, що годували їх своєю кровавицею протягом цілого столітя, тепер лише жартують. На їх лицах був такий спокій, що здивована юрба перестала дійсно кидати камінєм, боячись, аби який камінь не вдарив сього старенького пана і сиву паню. І вони перейшли свобідно через дорогу і через огородець, вилізли спокійно по сходах і задзвоняли при дверех. Але ніхто не спішив ся відчиняти їм. На щастє надійшла Роза, що всьміхала ся до здичілих робітників. Вона була з Монсу і знала їх усіх. І лише коли вона зачала гримати кулаком у двері, Іполіт рішив ся нарешті відчинити їх.

Ледви Греґуари ввійшли до середини, а вже посипав ся новий град каміня. Юрба вийшла вже зі свого здивованя та верещала тепер ще дужше.

— Смерть панам! най живе соціалізм!

Іполіт тремтів зі страху, а Роза сьміяла ся ще в сїнях наче втішена всею сею авантюрою.

— Вони не злі люди, я їх знаю — сказала вона.

Пан Греґуар повісив свій капелюх та поміг пані Греґуаровій здіймити плащ з грубого сукна.

— Без сумніву — сказав він — вони не задумують нічого злого. Коли вони тепер добре

викричать ся, то будуть потім з ліпшим апетитом їсти вечерю.

В той час пан Аннебо зходив з другого поверха. Він бачив крізь вікно всю сцену і йшов тепер приймати своїх гостей. Він мав тепер уже свою звичайну урядову міну, лише його бліде обличчя зраджувало, скільки він втерпів тільки що. Се вже не був пан Аннебо чоловік, лше пан Аннебо директор, строгий урядник, що йде сповнити свої обовязки.

— Знаєте? — сказав він, — пані ще не вернули ся.

Перший раз тепер Грегуари перелякали ся. Сесілія не вернула! Яким способом вернеть ся вона, коля жарти сих робітників треватимуть ще довше?

— Я вже думав над сим, як би висвободити дім із сеї облоги, — сказав пан Аннебо. — Але біда, що я тут сам, а до того не знаю, куди післати льокая, аби спровадив мені кількох жандармів з капралем, вони зараз перечистили би сю голоту.

— Е, вони знов не такі злі люди, прошу пана — завважала Роза боязливо.

А на дворі скажені крики лунали що раз голоснійше, каміне розбивало ся об стіни.

— Я на них зовсім не злий, — сказав пан Аннебо, — я їх навіть оправдую, вони не мають найменшої осьвіти і вірять в те, що ми завзяли ся на них і хочемо виссати з них усю кров. Але з другого боку я відповідаю за спокій... Цікава річ, що, як мене запевняють, жандарми крутять ся по Монсу й по околиці, а я від ранку не бачив ще ані одного!

Потім обернув ся легенько до пані Греґуарової і сказав:

— Чого-ж ми тут маємо сидіти в сїнях? Пані добродїйко, прошу до сальону!

Але панство лишили ся ще кілька хвиль у сїнях, бо кухарка надійшла з сутеренів і зупинила їх. Вона була обурена до краю та заявила, що не відповідає за сьогоднішню вечерю. Вона замовила паштети у пекаря з Маршієна і він мав привезти їх о четвертій годині. Але пекар очевидно злякав ся сих розбишаків і завернув з дороги назад до Маршієна. Можливо, що навіть зрабовано в нього його коші. І кухарка вже уявляла собі, як то десь під корчем висипано всі паштети, а тисячна юрба обступила їх та напихала ними свої порожні черева, що домагали ся хліба. На всякий випадок вона хотїла упередити про се свого пана, бо вона готова краще кинути всю вечерю в огонь, як зіпсувати її через сю революцію.

— Майте бо трохи терпливости! — сказав пан Аннебо.— Ще ніщо не втрачене, пекар іще може приїде.

Він обернув ся знов до пані Греґуарової і відчинив двері до сальону. Крізь двері впало до сїний трохи сьвітла і пан Аннебо побачив якогось чоловіка, що сидів у куточку на лавочці. Досї в темноті не завважав його ніхто.

— Се ви, Меґра? а вам що стало ся?

Меґра встав, його товсте лице було бліде як смерть; тривога змінила його так, що й не впізнати. Та певність себе, сей звичайний спокій і задоволений вид щезли тепер без слїду. Він оправдував ся смирно, що втиснув ся сюди

до пана директора, аби просити в нього помочи, колиб оті розбишаки напали на його маґазин.

— Та-ж бачите, що я так само загрожений як ви і не маю нікого для своєї оборони,— відповів пан Аннебо. — Ви ліпше зробіте, коли лишите ся у себе дома боронити свої товари.

— Та я зміцнив двері зелізними штабами, а в хаті лишив жінку.

Пан Аннебо втратив терпливість і не старав ся навіть укривати свою погорду до сього чоловіка. Гарна оборона, нема що казати! Така мізерна жінка, таке слабе сотворіньє, що й дмухнути нема на що!

— Кажу вам, що я не можу нічого зробити,— сказав гнівно пан Аннебо. — Старайте ся якось оборонити свої маґазини. А я вам раджу вернути ся зараз до дому, бо вони облягають мою хату і кричать: хліба... Послухайте мене.

На дворі крики вибухли знов зі скаженою силою, а Меґратови здавало ся, що чує в них своє імя. Тепер вертати було годі, юрба рознесла-б його на шкаматє. Він притулив лице до шиби в дверях та тремтів зі страху, піт обливав його від ніг до голови.

Панство Греґуари ввійшли до сальону, де вже сьвітили ся дві лампи. Пан Аннебо зачав грати ролю господаря дому. Але даремно просив своїх гостей сідати. Хоч увесь дім був позамиканий та забарикадований зі всіх боків, але кожного разу, коли крики вибухали з більшою силою, мороз переходив у всіх по всім тілі. Килими притлумлювали крики, так що не можна було відріжнити поодиноких слів, чути було лише зловіщий рев юрби, що додавав ще більшої тривоги. Ясна річ, що розмова

не могла йти ні про що иньше, як лише про сей незвичайний бунт. Ніхто не міг пояснити собі його. Пан директор дивувався, що не предвидів його; він спихав усю вину на Раснера та добачав його вплив у всім тім робітницькім заколоті. Впрочім він надіявся, що незабаром прийдуть жандарми, бо-ж се неможлива річ, аби його лишено так без усякої оборони. Грегюари думали лише про свою доньку: се-ж мала дитинка, так скоро чого будь злякається! А може вони бачучи небезпеку вернули назад до Маршієна? Дожджане тягло ся ще чверть години. Всі були вже до краю зденеровані скаженими криками на вулиці і камінєм, що від часу до часу вдаряло в віконниці, які гули наче барабани. Довше вже годі було видержати. Пан Аннебо говорив уже, що вийде сам на вулицю, розжене сю голоту та піде назустріч паням, коли нараз влетів до сальону Іполіт і крикнув:

— Прошу пана! прошу пана! паню мордують!

Карита не могла дійсно переїхати доріжкою через Рекіяр, бо там вештали ся громадки страйкарів. Негрель постановив виконати свій плян і перейти пішки сих сто метрів, що відділювали їх від будинка дирекції, а потім застукати в малі дверці з огорода недалеко офіцини. Він надіявся, що огородник почує їх або що все хтось буде в огороді і одчинить їм. З початку йшло все добре, пані Аннебо і паночки стукали вже в дверці, але баби побачили їх і кинули ся в ту вуличку. Все діло поспувало ся відразу. Ніхто не приходив відчиняти, Негрель силувався даремно висадити дверці плечима. Число баб зростало, Негрель боявся,

що вони відітнуть їм усякий вихід. Тоді відважився він на останній крок: свою тітку і панночок попхав наперед себе крізь маси страйкарів, хочачи дістати ся до танку. Се викликало велике замішанє, вони перетискали ся з великою бідою, юрба обетупила їх довкола, зі всіх боків валили ся з скаженим риком нові купи. Ніхто не розумів, що стало ся, всі дивували ся, звідки взяли ся сї пишно вбрані пані, полишені на полі битви. В тім замішаню знов зчинила ся така хвиля загального заколоту, якого собі нічим не можна вяснити. Ніхто не зробив їм нічого злого, Лукія і Жанна добрали ся вже до танку, покоївка відхилила двері і вони вбігли разом з панею Аннебо до середини. За ними війшов Негрель і зачинив двері на ключ, певний, що Сесілія пройшла перша. Але її тут не було, вона відбила ся по дорозі від решти. Вона була така перелякана, що відвернула ся плечима до будинку дирекції і кинула ся сама в найгустійшу юрбу.

Довкола неї залунали крики:

— Най живе соціалїзм! смерть панам! смерть!

Деякі, що стояли далі, мали її за паню Аннебо, бо Сесілія мала лице заслонене воалькою. Інші знов казали, що се приятелька пані директорової, молода жінка одного сусідного фабриканта, якого проклинали всі його робітники. Впрочім се була річ малої ваги, хто була ся пані; юрба впала в крайню лютість побачивши її, бо вона мала шовкову спідницю, футро і біле перо на капелюсі. Се вистарчало. До того від неї чути було парфуму, вона мала золотий годинник, мала ніжну шкіру нероби, що ніколи не доторкаєть ся вугля.

— Чекай! — верещала Підпалена — ми тобі тут зараз виперемо зад!

— Се оті лежибоки обкрадають нас! — кричала Левакова. — Вони обкутують ся в футра, а ми мусимо здихати від холоду... Розберіть її до гола, нехай знає, що то житє!

Мукета прискочила до неї.

— Розберіть її! треба її порядно випрати!

Баби кинули ся на неї наче дикі звірі. Кожда хотїла дістати шматок сеї панської одежі, каждая верещала на все горло. Адже у неї такий самий зад, як і у кождої иньшої, лише що у бідних робітниць він стратив форму під таким нужденним убранєм. Неправда вже досить панувала на сьвітї, час уже покласти їй край, час уже, аби такі ледащиці, що то викидують пятьдесят су за випране одної сорочки, мусїли убирати ся так само як усї робітницї!“

Серед того всього Сесілія тремтіла та не мала сили встояти на ногах. Вона повторяла двацять раз усе одно і те саме реченє:

— Мої панї, прошу вас, не робїть менї нічого злого!

Нараз крикнула вона, захриплим голосом. Якїсь холодні руки вхопили її за горло. Се був старий Бонмор. Баби загнали ся з Сесілією аж до нього. Він був наче п'яний з голоду, довга нужда відібрала в нього розум і він, що протягом пів столїтя працював на дні ями з пожертвованєм і з таким поважанєм до своїх старших, тепер не знати з якої причини кинув ся на сю панночку, щоб задусити її. В своїм житю виратував він від смерти дванацять товаришів, варажуючи своє житє в часї вибухів газу та иньших катастроф, а тепер побачивши

білу шию Сесілії почув нараз у собі непоборну охоту вхопити її за горло. Що його пхало до того, сього він сам не міг собі пояснити. Його дразнила біла шия і він чув потребу дусити її. Він не говорив нічого, він того дня втратив мову і був подібний до старої, безсилої звірини. Він стискав пальці, але з його лиця не зійшов звичайний вираз задуми, він і в сій хвилі мабуть перетравлював свої спомини з давніх часів.

— Ні, дайте їй спокій! — кричали до нього баби.— Зад до гори! зад до гори!

Коли в домі побачили, що Сесілії нема, пан Аннебо і Неґрель відчинили відважно двері, аби бігти їй на поміч. Але юрба кинула ся до паркана, так що годі було перепхати ся. Коло фіртки зчинила ся бійка, а налякані панство Греґуари появили ся на ганку.

— Лишіть її, старий! се панна з Піолени! — крикнула Маедиха; вона пізнала Сесілію, бо одна баба здерла в неї воальку з лиця.

З другого боку Ет'єн обурений сим знущанєм над дитиною намагав ся всіми силами видерти її з рук розлюченої юрби. Але се було не легко. Він бачив, що се не піде інакше, хиба коли йому удасть ся звернути увагу юрби в иньший бік. І він підняв у гору сокиру, яку недавно видер у Левака, і крикнув з усеї сили:

— До Меґрата! до Меґрата!... У нього є хліб! Розвалім Меґратову буду!

І він ударив перший обухом у двері Меґратового магазину. Товариші пішли за ним, Левак, Мае і кілька інших. Але баби зовсім не остигли в своїй завзятости і Сесілія з пальців

Бонмора попала ся в руки Підпаленої. Бебер і Лідія під проводом Жанлена протиснули ся рачкуючи поміж спідницї, аби побачити, як виглядає панський зад. Баби здирали вже з неї одежу, коли нараз появив ся якийсь їздець, що продирав ся відважно крізь юрбу та бив тростиною кожного, хто в пору не уступав ся з дороги.

— А голото! ти береш ся тепер мордувати наших дітей!

Се був Денелен, що приїхав як було умовлено в гості до панства Аннебо. В одній хвилі зіскочив він з коня, захопив одною рукою Сесілію в поперек, другою рукою держав коня і з незвичайною силою і зручністю вививав ним наче живим дрючком. Юрба подавала ся назад перед кінськими копитами. Коло паркана бійка не переставала, але Денелен продер ся таки аж до пана Аннебо, розпихаючи народ на всі боки. Його поміч прийшла в саму пору, бо висвободила з великої біди пана Аннебо і Неґреля, що наслухали ся за той час досить масних прокльонів та дістали по кілька паличок по спині. Нарешті Неґрель із Сесілією втікли до середини, а Денелен, що на ганку заслонював пана Аннебо своїм величезним тілом, дістав каменем у плечі так сильно, що вони мало не розпали ся на дві половини.

— Добре маєте! — крикнув він — полуміть мені кости, коли вже поломили мої машини!

Він ускочив до середини та зачинив скоренько двері за собою. Се було як раз у пору, бо зараз за ним ударили в двері сальви каменя.

— Що за божевільні люди! — сказав Денелен. — Ще дві хвилі і були-б мені розбили голову як порожню макітру... Тепер уже не може, хотя їм що говоріть. Чого ждете? Вони вже не знають, що роблять; не лишають ся нічого иньшого, лише силою привернути спокій.

В сальоні Греґуари плакали. Сесілія по-малу приходила до себе. Їй не стало ся нічого, вона не мала на собі навіть ані одного синця, лише воалька пропала. Але страх панства Греґуарів ще збільшив ся, коли вони нараз побачили перед собою свою кухарку Мелянію. Вона зачала оповідати, як юрба зруйнувала Піолену. З перестрашу стратила вона голову і прибігла розповісти про все своєму панству. До середини дістала ся разом з Сесілією та іншими, хоч тоді ніхто не завважив її. В її довжезнім оповіданю один однісінький камінь Жанлена, що вибив одну однісіньку шибу, став формальною канонадою, від якої потріскали мури. Панство Греґуари зачали змінювати свої переконання про робітників: вони душили їх дочку, вони сплюндрували їх хату. Отже робітники справді злі на них за те, що вони жиють чесно з їх праці?

Покоївка принесла серветку і кольонську воду та повторила ще раз:

— Се цікава річ! Адже вони все таки не злі люди.

Пані Аннебо сиділа дуже бліда і ще не зовсім прийшла до себе. Вона лише всьміхнула ся, коли Нетрельови складали подяку. Батьки Сесілії дякували йому найбільше, їх вінчане було вже порішене. Пан Аннебо глядів мовчки то на жінку, то на її коханця, то знов на молоду дівчину, що його мабуть незабаром увіль-

нить від нього. І він тепер бояв ся лише, щоб його жінка не впала потім ще низше, приміром з яким льокаєм або що.

— Ну, а що з вами було, мої доні? — запитав Денелен. — Вам не поломано нічого?

Лукія і Жанна наїли ся доброго страху, але були задоволені, що бачили все. Тепер вони вже сьміяли ся.

— Гарний був сьогодні день, нема що казати! — відізвав ся знов Денелен. — Коли ви хочете мати віно, то хіба мусите самі заробити на нього, а будьте приготовані також на те, що ще мусите заробляти на мене.

Він жартував, але голос його тремтів. Очи його зайшли сльозами, а обидві дочки кинули ся в його обійми.

Лице пана Аннебо прояснило ся, коли Денелен признав ся до своєї руїни. Вандам перейде незабаром у руки Спілки з Монсу. Се буде для нього нагорода, се принесе йому трохи щастя, бо через се здобуде він собі знову довіре панів із заряду. Все, коли лише вагало ся його становище, він ратував ся тим, що виконував точно всі розкази, і з сеї військової дісципліни, в якій жив, умів він усе витягнути якусь користь для себе.

Нараз на дворі все затихло і всю хату залягла важка тиша. Що там могло стати ся? Юрба вже перестала верещати, каміне не вдаряло вже о стіни. Чути було лише якісь далекі, важкі удари соквири о дерево. Всі цікаві були знати, що се таке, а мушви пішли до сїний, аби глянути крізь шибви в дверях. Пані і панночки вилізли на перший поверх і поставили в вікнах за віконницями.

— Бачите сього голодранця Раснера там напротив, на порозі того магазину? — запитав Аннебо Денельна. — Я вже давно занюхав, що він тут десь мусить бути.

Але се не був Раснер, се Ет'ен валив сокирою в двері Меґратового магазину. Він усе ще накликував товаришів. Хибаж ті товари, що там у середині, не власність вуглярів? Не вже вони не мають права відібрати своє майно від того злодія, що визискував їх так давно, що на одно слово Спілки готов був їх усіх заморити голодом? Помалу всі лишили будинок дирекції та брали ся плюндрувати сусідній магазин. Знов підняли ся крики: „Хліба! хліба! хліба!“ Там за сими дверми певно буде хліб. Усі нараз почули тепер такий голод, що їм здавало ся, що вже довше не будуть в силі видержати тут на вулиці. Всі пхали ся до дверей так, що Ет'ен мусів при кождім ударі уважати, аби не розвалити кому голови.

Меґра вийшов із сїний дирекції і сховав ся з початку в своїй кухні. Але тут не чув він нічого, йому все привиджували ся розбишацькі напади на його магазин. Він вийшов на двір, аби сховати ся за криницею, коли нараз почув виразно сильні удари в двері, скажені крики, що домагали ся сплюндрованя його магазину. Се вже не був ніякий привид. Він не бачив нічого, але чув за те докладно, хоча в вухах йому шуміло. Кождий удар сокири був наче вимірений просто в його серце. Нехай лиш одна завіса трісне — ще пять хвиль, і весь магазин буде в руках розбишаків. Він уже малював собі в душі цілий образ своєї страшної руїни. Розбишаки ввалять ся до середини, порозбивають усі скрині, випорожняють усі

мішки, все з'їдять, усе вишють, усю хату розберуть і нічого не лишить ся, нічогісінько, навіть торби не буде, щоб можна піти з нею по селах на жебри. Ні, він не може допустити до того, аби розбишаки зруйнували все його добро! І він не допустить до того, хоч би мав трупом упасти! З за кривниці бачив він свою маленьку жінку в однім вікні, що виходило на подвір'є. Вона була бліда як стіна та дожидала мовчки, поки страйкарі не відруть ся до середини та не стануть її бити. Вона вже привикла до бійки, а що-ж єї розбійники можуть зробити їй більше?

Під сим вікном стояла шопа; на ту шопу можна було легко вилізти з огорода дирекції по мурі, що відгороджував обійсте Меґрата від дирекції. Потім через дах сеї шопи можна було дістати ся просто до вікна хати. Меґра жалувал тепер, що вийшов із хати і надумував ся, чи не вернути ся б до неї через шопу. Може як раз зможе ще в пору забарикадувати маґазин усякими меблями або що? Йому приходили тепер у голову всілякі героїчні способи оборони; він думав приміром лити з гори на страйкарів кип'ячу оливу або запалену нафту. Любов до товарів борола ся в ньому з тривоґою, він намагав ся всіми силами перемогти свою трусливість. Сокира видовбала вже в дверях глибоку діру; Меґра завважав се по звуках сокири. Захланність узяла в ньому гору і він наважив ся вернути ся до хати і бороти ся до останньої краплі крові. Краще йому й його жінці вкрити мішки своїми трупами, як мають страйкарі видерти в нього хоч один бохонець хліба!

Незабаром залунали скажені крики :

— Дивіть ся! дивіть ся! Котюга на дасі!
Гей, ловіть кота! ловіть кота!

Юрба як раз побачила Меґрата на дасі шопи. Він був досить тяжкий, але в своїй горячці видрапав ся на мур з великою зручністю, та повзав тепер по дахівках шопи. Але дах був для нього занадто спадистий, черево заваджало йому, ніхті вихоплювали ся. Але він таки був би доліз до вікна, як би не те, що зачав дрожати з тривоги перед камінем, бо юрба ненастанно верещала під ним :

— Тю, на кота! на кота!

Нараз обидві руки вихопили ся йому відразу, він покотив ся в низ як куля, перелетів через ринву, відбив ся від граничного муру так нещасливо, що впав коміть головою на вулицю і розбив собі череп об острій камінь. Мозок вискочив на верх, він забив ся на місці. А його жінка сиділа в вікні, бліда як перед тим, і дивила ся мовчки на всю сцену.

В одній хвилі все затихло. Ет'єн зупинив ся, сокира випала в нього з рук. Має, Левак і всі інші лшчили свою роботу при дверях магазину та споглядали в сторону муру, де сочила ся вузка смужечка крови.

Але незадовго крики зачали ся на ново. Баби збігали ся зі всіх боків.

— Таки єсть іще добрий Бог на сьвітї! Оттак тобі й треба, паскудо, тепер уже тобі амінь!

Вони обступили ще теплого трупа довкола, кидали на його розбиту голову важкі проклятя, збезчещували його вуличними жартами. Вони так ненавиділи його за життя, але були супроти нього безсильні, аж тепер настав для них час пімсти.

— Я була тобі винна шістьдесять франків, ось твоя заплата, злодію собачий! — кричала Маедиха розлючена так само як інші баби. — Не будеш мені більше відмовлювати кредиту... Чекай! Мушу тебе ще чимось напхати!

Вона зачала драпати землю обома руками, набрала дві повні жмені і всунула йому в рот.

— На, їж!... На маєш, їж, їж! Ти їв нас усіх за життя!

І знов посипали ся важкі проклятя, баби верещали ще дужше як перед тим. А мертвець простягнений горілиць вивалив очі та дивив ся бездушно просто в небо. Ся земля, набита йому в рот, була тим хлібом, якого він жалував для робітників. Тепер він уже не буде їсти иньшого хліба. Се не принесло йому багато добра, що він морив голодом сих бідних людей.

Але бабам ще було сього мало, се була ще для них не повна пімста. Вони ходили довкола та обнюхували його зі всіх боків як вовки. Всі намагали ся видумати якусь нову пакість, якусь дикість, аби через те зробити собі полехкість.

Підпалена крикнула скаженим голосом.

— Треба його оскопити як каплуна!

— Гаразд! оскопити його!... Сей отер багато нагрішив!

Вони взяли ся зараз роздягати його. Левакова піддержала йому ноги, а Мукета стягала штани. Підпалена розтворила його голі литки, вхопила сухими, старими руками його мужеський член та рвала так сильно, що аж їй кости тріщали. Але м'ягка шкіра не пускала. Вона напружвля ся ще раз з усеї сили і вдерла нарешті сей закровавлений, оброслий

шмат мяса. Тоді зачала вимахувати ним зі скаженим тріумфальним реготом.

— Маю вже! маю вже!

Баби привитали сей страшний трофей прокляттями і реготом.

— Ти, худобо, вже не будеш більше поганити наших дочок!

— Нарешті вже прийшов сій гадині кінець! Ми вже більше не мусимо стелити ся під тобою, щоб дістати шматок хліба!

— Я тобі винна шість франків, може хочеш узяти завдаток? Я пристаю охоче, коли лише ти здужавш!

Від сих жартів попали вони в дику радість. Вони показували собі сей закровавлений шмат наче якусь пажерливу звірюку, яка їм усім багато надоїла, але вони нарешті таки перемогли її, вбили її, і ось вона лежала в їх руках без життя, без сили. Вони плювали на неї та верещали наче божевільні, об'являючи до трупа Меґрата обриджене і крайню погорду.

— Він уже не може нічого! не може!... Се вже не чоловік, се лиш купа стерва, що піде тепер їсти землю!... Іди, гний, собако!

Підпалена привязала вирваний шмат мяса до кінця своєї палиці і пішла з ним вулицею, підняла палицю в гору та несла її наче який прапор, а юрба тисла ся за нею. Краплі крови спадали з сього нужденного шматка мяса, а воно звисало наче шматок фляка зі стола різника. А Меґратова жінка сиділа все ще коло вікна і не рухала ся. Крізь поляпані шибви її бліде лице виглядало так, наче-б сьміяло ся. Вічно бита, зраджувана що хвилинки, похилена від ранку до ночі над рахунковими

книжками, вона тепер може й дійсно сьміялася, коли юрба баб уганяла з сею проклятою гадюкою, привязаною до кінця палиці.

Мороз перейшов усіх на вид сеї варварської езекуції. Анї Ет'єн, анї Має анї інші товариші не мали часу перешкодити сьому. Їх наче щось прикувало до землі і вони дивилися мовчки на сю божевільну сцену. В дверех коршми Тізон появили ся Раснер, Захарко і Фільомена, щоб побачити, що стало ся. І коли побачили Підпалену з її булавою в руках, усі зблідли і не могли промовити слова. Бонмор і Мук хитали важко головами. Лише Жанлен реготав ся, штовхав Бебера ліктем і силував Лідію підняти ніс до гори. Баби в своїм поході завернули тепер під вікна дирекції. А на першій поверсі пані і панночки стояли в вікнах за заслонами і витягали шиї. Всеї сцени з трупом Меірата вони не могли бачити, бо мур заслонював її, до того на дворі вже було досить темно.

— Що вони несуть на тій палиці? — запитала Сесілія, що здобула ся аж на таку відвагу, щоб зирнути крізь вікно.

Дукія і Жанна заявили, що се мусить бути шкіра з крілика.

— Ні, ні, — шепнула пані Аннебо — вони мабуть сплюндрували якусь масарню і несуть так останки свинини.

В тій хвилі вона здригнула ся і замовкла. Пані Греґуарова штовхнула її коліном. Панночки зблідли як смерть і не допитували ся вже більше, лише слідили очима за тою червоною плямою, що щезала помалу в пільмі.

Ет'єн ухопив ся знов за сокиру. Але робота вже тепер не йшла. Сей труп заступав

тепер дорогу та боронив свого магазину. Богато товаришів кинуло облогу. Їх жадоба пімсти вже тепер наче погасла, страшна смерть Меїрата заспокоїла роз'юшені уми. Має споважнів і засмутив ся. Нараз почув якийсь голос, що крикнув йому над ухом: „Ратуй ся!“ Він обернув ся і побачив Катерину, що була все ще в своїх старих чоловічих штанах і вся обвалена чорним порохом. Він відіпхнув її рукою, не хотів слухати, що вона говорить та загрозив їй ще, що її набє. Вона хвилю завагала ся, а потім побігла до Ет'єна.

— Втікай! утікай! жандарми йдуть!

Ет'єнови вдарила кров у лице так само, як тоді під її ударами. І він тепер відпихав та ганьбив її. Але вона не злякала ся, вирвала йому сокиру з рук і потягла його обома руками з незвичайною силою.

— Але-ж кажу тобі, що жандарми йдуть!.. Послухай же мене. Коли хочеш знати, то скажу тобі, що се Шаваль пішов за ними і веде їх сюди. Мене се обурило і я прибігла сюди... Втікай, я не хочу, аби вони зловили тебе!

Катерина потягла його за собою як раз у ту хвилю, коли вже земля гуділа від кінських копит. Швидко залунали крики: „Жандарми! жандарми йдуть!“ В юрбі зчинила ся страшенна паніка, кожний утікав та ратував ся, як міг. За дві хвилі вся вулиця була зовсім порожня, немов би який сильний вітер змів із неї все до тла. Лиш один труп Меїрата визначав ся чорною плямою на білій землі. Перед коршмою Тізон лшвив ся лиш один Раснер; він тепер відсапнув лекше та тішив ся, що шаблі так легко побідили. Ціле Монсу вже було порожнє, всі позамикані дома за-

лягла глибока тиша, а все панство спотїле зі страху дзвонило зубами та не важило ся ще показати ся на вулицю. Всю рівнину вкрила темна ніч, видко було лише високі комини та коксові печи на краю обрїя. Жандарми наближували ся з важким тупотом, а потім переїхали вулицею як одна чорна маса. А за ними появив ся нарештї віз пекаря з Маршіена, що приїхав сюди під їх опікою. Се був малий візок на двох колесах. Він зупинив ся перед будинком дирекції, хлопя вискочило з нього і взяло ся спокійно випаковувати паштети.

ШЕСТА ЧАСТЬ.

I.

Минула перша половина лютого. Зима не уступала, острій мороз тиснув без милосердя виголоднілих страйкарів. Знов появили ся на вулицях у Монсу високі урядники, префект з Ліля, один прокуратор, один генерал. Жан-дармів було за мало і спроваджено військо для обсаджень околиць Монсу. Цілий полк був розміщений на просторі між Боні й Маршіеном. Узброєні вартівники стерегли кожної копальні, при кожній машині стояло кілька жовнірів. Будинок дирекції, маґазини Спілки, а навіть дома деяких панів у Монсу наїжили ся багнетами. По дорогах вічно вештали ся патрулі. На валу в Воре стояла варта раз у раз; се був найвищий пункт на всю рівнину, вітер віяв там такий холодний, що годі було встояти. А що дві години чути було голоси при зміні варті, наче в неприятельськїм краю.

— Хто йде?... Яке гасло?!

Робота не почала ся ніде знов. Навпаки, страйк ще розширив ся. Кревкер, Міру, Мадлен

зупинили роботу так як Воре; до Фетрі-Кантеля і Віктуара приходило що ранку чим раз менше робітників; навіть у Сен-Тома, де доси не страйкував ані один робітник, бракувало вже досить людей. Се був тепер німий опір робітників, що в своїй гордості не могли знести виду сеї узброєної сили. Серед широких піль робітницькі оселі були наче мертві. Ані один робітник не вилазив на сьвіт; часом лише можна було побачити якого, що стояв з похиленою головою та дивив ся скоса на червоні штани жовнірів. Очевидно сей спокій був лише поверховий, робітникам не лишало ся нічого иньшого через таку масу наїжених багнетів, вони піддали ся тій силі та ждали терпливо в свої хатах наче дикі звірі в клітках, але їх очі були вічно звернені на їх ворога і вони готові були кожної хвилі кинути ся на нього, коли-б він лише необережно обернув ся до них плечима. Сей застій праці руйнував Спілку; ходили слухи, що вона хоче найняти собі робітників із Борінажа на бельгійській границі. Вона була би зробила се охоче, але не мала відваги. І так тягла ся без кінця ся німа боротьба між робітниками, що позамикали ся в хатах, і мертвими копальнями, яких стерегло військо.

Така тиша зчинила ся зараз на другий день по тім страшнім поході страйкарів. Усіх опанувала така тривога, що й робітники і Спілка заховували в як найбільшій тайні всі шкоди і всі варварства. Комісія сконстатувала, що Меґра забив ся через те, що впав з даху, а варварське збезчещенє його тіла лишило ся нев'яснене, про се зачали вже курсувати всілякі байки. Спілка бояла ся признати ся до

своїх страт, а Греґуари не хотіли компромітувати своєї дочки через процес, в яким вона мусіла би свідчити. Кількох людей арештовано, але як звичайно в таких випадках самих лише дурних, невинних, таких, що не мішалися ні до чого й не знали ні про що. Через помилку Церон пошкандибав з кайданами на руках до Маршіена на превелику втіху товаришів. Не багато бракувало, і Раснера були-би також попровадили два жандарми. Дирекція задоволила ся тим, що зробила реєстр тих робітників, яких відправляла зі служби. Книжечки віддавано цілими масами: Має дістав свою, Левак також і так само інших трицять чотири товариші лише з сеї одної оселі. Вся суворість звернула ся на Ет'єна. Шаваль у своїй ненависти зробив на нього донос, а інших не назвав лише завдяки Катерині, що умолила його, бажаючи уратувати своїх батьків. Але Ет'єн щез десь ще таки того вечера, зараз по халепі; жандарми шукали його, але не впали навіть на його слід. Дні минали за днями, всі чули се добре, що ще ніщо не скінчило ся, і всі дожидали нетерпливо сього кінця.

Від того памятного вечера панство в Монсу зривало ся що ночі. Вічно причували ся їм якісь крики та привиджували ся юрби страйкарів. Але найбільшого клина забив їм у голову своєю проповідю новий панотець з Монсу, сей сухий аббе Ранвіє з червоними очима, що прийшов на місце Жуара. Що за різниця була між ними обома! Товстий, солодкий, вічно з усьмішкою на устах Жуар не мав иншого бажання, як лише жити в згоді зі всіми людьми. А сей Ранвіє відважив ся боронити публично

на проповіді сих розбишацьких страйкарів! Невже се не образа релігії?! Він намагався оправдати всі страшні злочини страйкарів, ударяв завзято на всю буржуазію і звалював на неї всю відвічальність. Буржуазія відібрала у церкви її давню свободу і опанувала її, через те зробила з сього світа проклятий край неправди і терпіння. Буржуазія викликає всякі колотнечі, буржуазія стремить до страшної катастрофи через свій атеїзм, через те, що ні за що в світі не хоче вернути ся до віри, до традицій перших християн. Ранвіє відважився навіть грозити богачам, що коли далі будуть уперто обставати при дотеперішнім способі життя і не послухають божого голосу, то Бог на певно стане по стороні бідних, відбере все майно в недовірків, що лише вміють бавити ся, і розділить його між бідних сеї землі собі на славу. Побожні богомільниці тремтіли, нотар заявив, що вся проповідь, се чистий соціалізм. Усі уявляли собі вже отця Ранвіє з хрестом у руках на чолі революційної юрби, що розвалить стару буржуазійну суспільність.

Пан Аннебо довідав ся також про сю проповідь. Він лише здвигнув раменами та сказав:

— Як він собі занадто багато буде позволяти, то єпископ увільнить нас від нього.

В часі, коли така паніка стояла в усій околиці Монсу, Ет'єн жив під землею на дні Рекіяра в Жанленовій печері. Ніхто не думав, щоб він був так близько, в самій копальні, ніхто не підозрівав, щоб можна було сховати ся в старих, покинутих шибках Рекіяра. Впрочім до сеї нори годі було дістатися ся. На поверхні землі густі корчі, що росли між розваленими бальками старої вежі, заступали вхід

до ями. Спустити ся до неї ніхто не мав відваги, бо на те треба було знати, яким способом можна дістати ся до середини: треба було чіпляти ся за коріня ясеня, що виростав над самою ямою, потім треба було відважно кинути ся і летіти аж до першої драбини з добрими щелями. Крім того були ще й інші перешкоди, страшній вар чим далі в низ, сто двадцять метрів небезпечної дороги по старих драбинах з лихими щелями або зовсім без щелів, а щоб дістати ся аж до самої печери, треба було ще переповзати чверть милі на череві поміж стінами колишньої галерії.

Ет'ен мав там усього доволі. Він знайшов там горілку, останки засушеної риби і всяку поживу. Велике ліжко з сїна було дуже добре, не було ніяких протягів, температура все однакова, тепло як у лазні. Лише сьвітла було мало. Жанлен опікував ся ним і був би не зрадив його ні за що в сьвітї; його се тішило, що вони пошили жандармів у дурні. Він приносив Ет'єнові все, що лиш де видобув, навіть такі річи, як помаду, але якось не міг ніде потягнути хоч одної пачки сьвічок.

Від пятого дня свого побуту в норі Ет'ен сьвітив уже лише тоді, коли їв. У темноті якось іжа не хотїла лїзти йому в горло. Ся вічна, глупа, все однаково чорна ніч була його важким терпінєм. Хоч йому взагалі було там добре, спав безпечно і тепло та мав хліба доволі, але ніколи темнота не впливала так сильно на його ум. Під її впливом приходили йому всякі чорні думки в голову. Совість гризла його, що він жив тепер з крадіжв. Хоч він перейняв ся комуністичними теоріями, проте брали тепер у ньому верх старі понятя,

серед яких він виховав ся, і він задовольняв ся лише самим сухим хлібом та не доторкав ся до інших крадених річий. Але і за кожним шматком хліба сумління гризло його і він їв його лише через те, що мусів чимось жити. А жити йому треба було, бо він ще не сповнив свої задачі на землі. До того сором пригнітав його: він не міг вибачити собі того, що тоді в такий мороз напив ся горілки, не з'ївши перед тим нічого, і кинув ся з ножем на Шавая. Він не міг забути сеї сцени, вона наповняла його глухою трівогою перед тою дідичною хворобою, одержаною в спадку по довгим ряді предків-п'яниць, яка не зносила ані краплини горілки, щоб не попасти в скажену охоту до мордованя. Невже він ще скінчить на тім, що забє якогось чоловіка?

По поході страйкарів через копальні, коли він лише дістав ся до Жанленової нори, зараз ліг спати і спав дві доби без перерви. Але потім прийшло огірченє, грижа сумління. Він жив пригноблений та слабкий наче після страшеного перепою. Минув тиждень. Маеди знали вже про його положенє, але не могли вистарати для нього свічки. І він мусів обходити ся без світла навіть коли їв.

Ет'єн лежав на сїні цілими годинами. Він ніколи ще не роздумував так багато про весь страйк і про своє становище в ньому. Він намагав ся вислідити, звідки взяло ся у нього таке огірченє кілька день після сеї божевільної мандрівки страйкарів по копальнях. Відповідь на се була дуже проста: низькі пориви робітників, грубі інстинкти, невсипуща жадоба пімсти викликали у нього се огірченє. Але він не знав сього, бо бояв ся згадувати про сей страшний день, мерзив ся думати про нього.

Наслідком свого самоуцтва він уважав себе чимось висшим від своїх товаришів. Хоч як мучила його вічна темнота, він майже з тривогою дожидав тої хвилі, коли вийде на світ і вернеться між робітників. Що за гоґота сї нуждарі, що живуть на купі наче худоба в стайні! Анї одного нема між ними такого, щоб можна побалакати з ним поважно про політику. Всі ведуть те саме собаче життя серед вічного смороду смаженої цибулі, що аж чоловіка за горло тисне! Він хотів розширити їх світогляд, хотів дати їм власть у руки та підняти їх до такого добробиту й освіти, яке тепер мають пани. Але яка се тяжка і довга робота! І він уже не чув у собі відваги боротися разом з сими нуждарями аж до кінця, аж до самого дня побіди. Він уже тепер не був такий гордий на те, що був проводирем своїх товаришів, та не мав уже такої охоти думати за них при кожній нагоді. Помалу своїм способом думаня він ставав подібним до тих панів, яких ненавидів усею душею.

Одного вечера привіс йому Жанлен шматок свічки, який украв у одного візника з ліхтарні. Се була для Ет'ена велика полекша. Коли темнота пригнітала його вже до тої міри, що йому грозило божевілля, він тоді світив на хвилинку, потім коли мари і привиди зникнуть, він гасив зараз, аби заощадити собі як найбільше сього світла, що було йому до життя не менше потрібне як хліб. Тиша стояла така, що йому вічно шуміло в вухах. Він чув лише від часу до часу, як юрба щурів ганяла по сусідній доріжці або навіть як павук ткав свою сітку. Часом заскриплять старі деревляні підпори. Він думав тепер вічно лише про те, що там на горі роблять його товариші. На-

слідком сих довгих роздумувань амбіція таки взяла у нього гору: він уже не думав відступити від своїх товаришів, се була би з його боку остатня підлість. Адже він ховав ся тут від властей лише через те, аби не втратити свободи, аби могли далі дораджувати товаришам і розвивати свою діяльність між ними. Але з другого боку він бажав би собі бути таким як Плішар, кинути так само роботу і працювати виключно для політики на самоті, в чистій хаті, під тою вимівкою, що умова праця забирає весь час і вимагає великого спокою.

В перших днях другого тижня сказав йому Жанлен, що жандарми перековані, що він утік до Бельгії. Тоді Ет'єн відважив ся вилізти в ночі на сьвіт зі своєї нори. Він хотів довідати ся про ціле положенє, хотів знати, чи товариші думають ще далі видержати в страйку. На його думку робітники вже програли справу. Ще перед вибухом страйку він сумнівав ся, чи страйк випаде на користь робітників; він бачив тоді лише, що нема иньшого виходу і тому агітував за страйком. В часі боротьби він увірив у можливу побіду робітників, але тепер давні сумніви вернули ся до нього і він утратив надію, що Спілка мусить згодити ся на бажанє страйкарів. Але він не хотів признати ся до того. Мороз переходив по всім його тілі, скільки разів подумав, у яку нужду впадуть робітники, коли страйк скінчить ся для них нещасливо, а вся відвічальність за сю нужду спаде на нього. До того кінець страйку буде рівночасно кінцем усеї його діяльності, його значінє і вплив пропадуть тоді на віки і він мусить вернути ся до сього собачого життя в робітницьких домах

і до сеї важкої праці на дні ями. І він намагався всіма силами відзискати свою недавню віру в перемогу страйкарів, силував себе перекопати не брехливими але розумними, ясними доказами, що перемога ще можлива, що капітал зруйнується через це героїське самовбивство праці.

Страйк вуглярів мав для всієї околиці величезні наслідки. Коли Ет'ен наче вовк, що вилазить зі свого ліса, волочився ночами по темних полях, то мав таке враження, немов би чув, як фабрики валять одна за другою від одного кінця рівнини до другого. Здовж шляхів стрічав лише самі позамикані, мертві фабрики. Будинки ніде не були освічені. Особливо утерпіли цукроварні: Отон і Фовель уже давнійше зменшили число своїх робітників, а тепер уже не функціонували зовсім. У фабриці муки Дітієля спинився останній млиновий камінь у другу суботу місяця лютого. Може найгірше вийшла Блез, фабрика залізних ливар для копальняних кліток: страйк просто забив її. Такий був стан діла в околиці Монсу, а в околиці Маршієна він погіршувався з кожним днем. Фабрика скла Гажбуа погасила всі свої огні, в Сонвілі відправляються вічно робітників, у залізних гутах палило лише в одному високім комні, а всі батареї коксових печей погасли. Промислова криза тяглася вже два роки, вона була властивою причиною страйку вуглярів у Монсу, а страйк збільшив ще її і грозив довести весь промисел до цілковитої руїни. Величезні капітали вийшли з руху через надмір продукції, Америка здержала свої замовлення, а до того всього прилучився тепер несподіваний брак вугля для цих кількох

Фабрик, що ще функціонували. Се був для них смертельний удар, бо копальні не давали вже хліба для їх машин. Ще перед страйком Спілка намагала ся вменьшити свій видобуток і морила голодом своїх робітників через те, що в богатьох днях спивювала працю. Се скінчило ся для неї фатально, бо тепер уже від кінця грудня не мала вона шматочка вугля в копальняних складах. Усе було в тіснім звязку з собою, одна катастрофа тягла за собою другу, промислові інституції валили ся, руйнуючи одна другу в цілім ряді наглих катастроф. Се відбило ся також на сусідніх містах, таких як Ліль, Дуе, Валянс'єн: банкири банкрутували, втікали за море та руйнували таким способом багато родин.

Серед зимної ночі Ет'єн зупиняв ся часто на закрутах дороги та надслухував, чи де що не валить ся. А коли чув гук під землею, радість вступала в нього, надія помалу вертала, що чейже прийде колись той день, коли зі старого сьвіта не лишить ся каменя на камені, коли щезне всяка приватна власність, а запаує загальна рівність. Але в тій деструктивній роботі займали його таки найбільше копальні Спілки. І він у найтемнійші ночі мандрував від одної до другої, оглядав їх і тішив ся, коли відкривав яку нову шкоду. Підземні катастрофи множили ся, в міру як страйк огортав чим раз більше число робітників. Над північною галерією в Міру земля западала ся що раз більше, так що дорога до Жуазеля щезла в землі на просторі сто метрів мов по яким землетрясеню. А Спілка платила властителям піль за всі шкоди без торгу, аби лише затулити їм рота та заховати на скільки можливо в тайні всі свої

втрати. В Кревкері і Мадлені підземні шахти були дуже слабкі, дороги валили ся там одна за другою. Була чутка, що в Віктуарі засипало двох дозорців. Фетрі Кантель залила вода. В Сен-Тома треба було підмурувати одну галерію на просторі цілого кілометра, бо деревляні підпори валили ся зі всіх боків. Се все були для Спілки величезні страти в грошах, були виломи в дивідендах акціонерів; а коли би се нищенє копалень потягло ся довше, то мусіло би скінчити ся тим, що славні динарії Спілки з Монсу, що стократно побільшили свою вартість протягом одного столітя, зачали-б помалу топити ся.

При такому стані річий надія зростала на ново в серці Ет'єна. Він увірив в те, що третій місяць страйку добив би сього череватого, випасеного божка, що сидить десь далеко в невідомій стороні. Він знав, що авантурами в Монсу заняла ся живо париська преса, що через се ведеть ся завзята полеміка між урядовими та опозиційними часописями, що урядові часописи описують усякі страшні сцени і використовують їх головво проти інтернаціоналки; правительство з початку підгримувало інтернаціоналку, але тепер налякало ся її, коли вона зачала розвивати ширшу діяльність. Заряд Спілки вже не міг довше удавати, що йому байдуже про страйк, і два панове з заряду зволили приїхати на комісію до Монсу. Вони удавали, немов би ціле положенє зовсім не трівожило їх, немов би вони навіть зовсім непотрібно приїхали сюди. По трьох днях вони від'їхали, заявивши, що все йде як найкраще в сьвітї. Але з иньшого боку впевнювано Ет'єна, що сі панове радили ненастанно в часі свого побуту в Монсу, що

вони розвинули горячкову діяльність, лише ніхто з їх оточення не сьмів про се згадувати ані словом. Ет'єн уважав їх від'їзд за соромну втеку з поля битви і був тепер уже певний, що робітники побідять, коли сї страшні пани покинули все та вернули ся до дому.

Але слідуючої ночі на Ет'єна найшла знов розпука. Спілька мала занадто міцні кости, щоб можна було так легко поломити їх; вона могла собі тепер спокійно тратити мільони, бо пізнійше відібв їх собі на певно на шкірі робітників. Тої ночі запустив ся він аж до Жан-Бара і тут сказав йому один сторож, що вже голосно говорять про продаж концесії на Вандам Спільці з Монсу. Ет'єн пізнав тепер усю правду про відносини Денелєна. У сього пана була правдива нужда. Він сам уже був безсильний та постарів ся через свої вічні грошевні турботи, а дочки щадили, як могли, та латали і перероблювали своє шматє. В виголоднілих робітницьких хатах люди терпіли менше як у тїм панськїм домі, де пити чисту воду вважало ся соромом. В Жан-Барі робітники не вернули до праці, в Гастон Марі треба було направити помпу. До того вода вже трохи залила Жан-Бар, а се потягало за собою величезні видатки. Нарешті рішив ся Денелєн попросити Греуарів, щоб позичили йому сто тисяч Франків, хоч не мав надії, щоб вони пристали на се. Греуари відмовили йому під тою вимівкою, що хотять вибити йому з голови його неможливу боротьбу зі Спількою; і вони радили йому продати свою концесію. Він відповідав усе ще, що не продасть нї за що в сьвітї. Се приводило його до одчаю, що він муситиме заплатити кошти страйку. Він думав, що не

переживе сього. Але відмова Греґуарів добила його, йому не лишало ся вже ніщо і він мусів нарешті робити угоду з зарядом Спільки. Пани з заряду вживали всяких підступів, щоб намовити його до продажі, та давали дуже низьку ціну за його гарну копальню, відновлену згідно з найновішими вимогами, де лише недостача гроша паралізувала експлюатацію. Денелен був би ще добре вийшов на продажі, коли-б задоволити усіх своїх вірителів. Два дні торгував ся він з тими двома панами з заряду, що приїхали до Монсу; сей спокій, з яким вони використовували його невідрадне становище, допроваджував його до крайньої лютости. Він усе ще кричав до них з усеї сили, що не продасть своєї копальні ні за що в світі. Так і скінчило ся тоді нічим, пани вернули до Парижа, щоб там ждати терпливо останнього передсмертного стогону Денелена. Ет'єн пронюхав, що Спілька таким робом відіб'є собі свої втрати, і зачав знов тратити надію на побіду робітників супроти такої непоборної сили великих капіталів, що в часі війни збогачують ся навіть через побіду ворога, бо їдять трупи своїх менших сусідів, що впали в боротьбі.

На щастє привіс Жанлен Ет'єнови на другий день веселу новину. В Воре деревляні стіни у входовій ямі ось-ось мали завалити ся, вода протікала поміж усі дошки. Треба було найняти цілу юрбу столярів та як лише мога найскорше поробити направи.

До тепер Ет'єн усе оминав Воре, бо на валу стояла вічно варта. Годі було її обминути, бо вона стояла високо понад рівниною наче полковий прапор та панувала над усею околицею. Коло третьої години в ночі небо

захмарило ся, ніч була зовсім темна. Тоді Ет'ен відважив ся піти до копальні Воре, де товариші описали йому докладно злий стан деревляних стін у ямі. На їх думку треба неодмінно зараз відновити всі стіни з гори до низу, а робота може через се зачати ся аж за три місяці. Довго волочив ся Ет'ен довкола ями та слухав, як столярі молотками обстукували стіни. На серці йому ставало веселійше дивлячи ся на сю нову рану, яку Спілка мусіла як найскорійше гоїти.

Коли зачало вже розвиднювати ся, Ет'ен пустив ся назад до своєї норі. Тепер уже вартовий на валу мусів побачити його. Ідучи думав Ет'ен про тих жовнірів, яких беруть із народа і узброюють проти народа. Яка легка була би перемога революції, як би армія заявила ся за нею! Вистарчало би лише, щоб робітник та селянин пригадав собі в казармі про своє походжене. Для панів була би се найбільша небезпека, найбільший страх, вони дзвонили би зубами при самій думці, що військо може колись стати проти них. Протягом двох годин сліду не лишилось би по них, щезла би раз на все ся гнила порода, що живе лише неправдою і кровю бідних людей та загорнула в свої руки всі добра і всі приємности сього світа. Вже й так ходять слухи, що всі полки заражені соціалізмом. Невже се правда? Невже справді настане справедливість завдяки сим кулям, які буржуазія сама розділила поміж народ? Нова надія вступила в серце Ет'ена; він мріяв уже, що весь сей полк, який сторожить копальні, прилучить ся до страйку, вистріляє та розвалить усю Спілку та віддасть копальні нарешті в руки робітників.

З такими думками Ет'єн пустив ся машинально просто на вал. Чому він не мав побалакати собі з сим жовніром? Він міг би принаймні пізнати його думки. І він наближав ся помалу до жовніра, удаючи, що зовсім байдужно збирає собі тріски на валу. Вартівник стояв непорушно.

— Неправда, товаришу, поганий день сьогодні? — промовив нарешті Ет'єн. — Мабуть будемо мати незабаром сніг.

Вартівник був малий жовнір з дуже ясним волосєм. Його біле лице з червоними плямками мало добродушний вигляд. Зараз на першій погляд можна було пізнати, що се недавно зятягнений рекрут, що ще не привик до мундура.

— Еге-ж, буде сніг, і я гадаю, — сказав він.

І своїми синіми очима дивив ся він довго на сіре небо. Воно вже зачало прояснювати ся, але всю рівнину вкрив наче якийсь густий дим, якась сажа, що заслонювала довкола краї обрія.

— Що їм прийшло в голову ставляти вас тут на такім морозі! — говорив Ет'єн. — Се так виглядає, якби на нас мали напасти козаки!.. Тут на тім валу віють вічно холодні вітри.

Малий жовнір тремтів від холоду, але не скаржив ся. Недалеко стояла невелика хатчина з сухого каміня, де старий Мук ховав ся в бурю. Але вартівник мав наказ не сходити з самого верху валу і дійсно не рухав ся з місця, хоч руки йому вже так заціпли від холоду, що не чув у них рушниці. Він належав до того відділу з шістьдесятьох людвй, що сте-

ріг Воре. Сю тяжку варту на валу відбував наш вояк доволі часто, та тепер уже ледво міг там ввдержати. Але він не скаржився, служба вимагала сього; до того його вже навчили пасивного послуху та відібрали в нього власну волю. На всі питання Ет'єна відповідав він кількома процідженими словами, наче дитина крізь сон.

Протягом чверть години силував ся Ет'єн даремно допровадити до того, аби вояк зачав говорити про політику. Він відповідав усе „так“ або „ні“, та робив таке вражінє, немов би зовсім не розумів запитаня. Ет'єн видобув з нього лише стільки: товариші казали, що капітан республіканець, але він сам не має ніяких переконань політичних, для нього все те було байдуже. Колиб йому закомендеровано стріляти, він стріляв би без намислу, щоб його не постигла кара.

Ет'єн слухав того, а в його серці родила ся ненависть до армії, до тих братів, яким змінювано весь спосіб думаня, причіплюючи їм до стану червоні штани.

— Як ви називаєте ся?

— Жіль.

— А відки ви?

— З Пльоґоф, там-о!

Він показав рукою, хоч сам не знав де. Пльоґоф лежав у Бретанії, але він сього не знав. Згадка про рідну землю розвеселила та розігріла його, він зачав радісно сьміятися.

— Я маю маму і сестру. Вони певно ждуть на мене нетерпливо. Ну, але я ще так скоро не верну ся... Як я відходив до війська, вони відпровадили мене аж до Пон-Лябе. Ми наняли коні в Лепальме, але з Од'єрні ми з

великою бідою з'їхали на долину. Наш свояк Шарль ждав на нас з ковбасами, але баби ридали так, так що нам їжа ставала в горлі... Милій Боже! милій Боже! як же се звідси далеко до нас!

Його очі зайшли слізми, хоч він не переставав сьміяти ся. Пльоґоф, сей голій степ, сей дикий край побережа Ра, виставлений на нестанні зливи та бурі, видавав ся йому найгарнійшим краєм під сонцем.

— Скажіть, — запитав він — як гадаєте, чи як я не буду ніколи караний, то дістану за два роки відпустку на місяць?

Ет'єн оповідав знов йому про Прованс, звідки він недавно прийшов сюди. День ставав що разу ясніший. платочки снігу зачали літати в повітрі. Ет'єн побачив у корчах Жанлена, се затурбувало його трохи. Жанлен був дуже здивований, що він балакає з жовніром на валу. Ет'єн рішив ся відійти. До чого се здало ся, думав він собі, мріяти про якесь братерство з жовнірами? На се треба ще ждати багато років. І він засумував, немов би зачав розмову з жовніром у тій надії, що перетягне його на свій бік і се йому не вдало ся. Жанлен махав на нього живо рукою: саме ось надходила зміна варті. Ет'єн відійшов швидко та побіг сховати ся в свою печеру в Рекіярі. Він знов стратив віру в можливу побіду страйкарів.

Жанлен біг побіч нього та набріхував на жовніра, що він гукав на нову варту та хотів стріляти за ними.

На версі валу Жіль стояв далі непорушно та дивив ся на сніг, що літав у повітрі. За

хвилину надійшов сержант зі своїми людьми. І вони обміняли ся приписаними окликами :

— Хто йде?... Яке гасло?

Один жовнір лишив ся на валу, а інші відійшли важкими кроками. Хоч уже був ясний день, у робітницьких домах ніхто не рухав ся, вуглярі позамикали ся в хатах та вижидали догідної хвилі, щоб вилити свою лютість на ворога.

II.

Сніг падав уже дві доби і перестав лише третього дня рано. Острий мороз не попускав ані на хвилю, а вся ся безмежна рівнина, сей чорний край з чорними дорогами, з мурами і деревами обсіпаними вуглевим порохом був тепер зовсім білий. На цілім обрії не було ані одної темної плямки. Робітницькі дома сховали ся під снігом, так що їх майже не було видно. Ані з одного комна не курив ся дим. Нетоплені хати були такі холодні як камінь на дорозі. На дахах лежала груба верства снігу, вся оселя виглядала як велика біла колода, що лежала на рівнісенькій, білій поверхні землі. Вся околиця була наче мертва, дороги були порожні, лише патрулі переходили ними та лишали на них сліди чобіт.

Маеди спалили ще вчора останню жмінку вуглевого піску, а щоб збирати відпадки вугля на валу, не було й мови, бо час був такий поганій, що навіть воробці не могли знайти стеблини трави. До недавна Альзіра гребала в снігу на валу, але заплатила за се дуже тяжко, бо заслабла небезпечно. Маедиха звинула її в лахман із накривала та дожидала доктора Вандергагена. Вона була вже у нього два рази, але не застала його дома; служниця

обіцяла їй, що пан доктор піде у вечір відвідати робітницькі хати, і Маєдиха дожидала його тепер крізь вікно. Альзіра злізла в велику кімнату на низу та тремтіла від холоду сидячи на кріслі коло печі. Хоч піч була зовсім холодна, але їй здавалося, що коло неї таки ліпше сидіти як деінде. Старий Бонмор скулився в четверо та виглядав так, немов дрімав. Левори й Анрі не було в хаті; вони волочилися разом з Жанленом по вулицях та жебрали. В хаті всі сиділи мовчки, лише Має прохожався важкою ногою сюди й туди; за кожним разом отирався о стіну, наче звір у менажерії, що не бачить границь своєї клітки. Нафта також вийшла вже зовсім; але на дворі було так біло від снігу, що через те і в хаті було трохи ясно, хоч сонце вже давно зайшло.

Нараз почулися якісь кроки, а за хвилинку Левакова мов буря відчинила двері і вже від самого порога зачала верещати в скаженій злості на Маєдиху:

— Як ти сміла казати, що я велю своєму льокаторови платити двадцять су, як він коли спить зі мною?!

Маєдиха здвигнула раменами.

— Та чого хочеш від мене? Я нічого не говорила... Але передівсім, хто тобі се сказав?

— Були вже такі, що мені сказали, що ти таке говорила на мене; тобі не треба знати, хто се був... Чекай, то ще не всьо! Ти ще казала, буцім ти чула, як ми за стіною устроюєм собі такі брудні річч, і що у нас через те все так нехарно, бо я вічно лише лежу на спині... Ну, може скажеш, що ні, га?!

В робітницьких домах сварні повставали щодень наслідком вічних бабських пльоток. Особ-

ливо такі родини, що сусїдували з собою, сварили ся і перепрошували ся не раз кілька разів на день. Але ніколи давнїйше сї звичайні колотнечі не були такі завзяті і так острі як тепер. Від часу страйку голод прибїльшив усї їх злі інстинкти і вони чули потребу мордувати ся; і тепер сварка між двома бабами кінчила ся звичайно бійкою між двома чоловіками.

Як раз надїйшов Левак, що тягнув силоміць Бутелю за собою.

— Ось тут і товариш. Нехай він сам скаже, чи він давав моїй жінці двацять су, аби спати з нею.

Настрашений льокатор ховав своє добродушне лице в довгу бороду та перечив, загикуючись:

— Е, де ж би щось таке... ні, ніколи нічого!

Левак зачав грозити Маєдови кулаком під сам ніс.

— Ти знаєш, що я таких жартів не люблю! Як би я мав таку жінку, як ви говорите, то я поломив би їй кости... Чи ти віриш тому, що казала твоя жінка?

— Але-ж бо до сто чортів! — крикнув розлючений Має. — Що мають означати ті всі сплїткв? Чи ще вам мало всеї сеї нужди? Дай менї спокій, бо як ні, то я готов ударити!... Але вперед скажи, хто се тобі сказав, що моя жінка говорила таке?

— Хто се сказав?... Перониха сказала.

Маєдиха розсьміяла ся голосно. Потім обернула ся до Левакової:

— Ну, так і кажи, що Перониха... Коли так, то я тобі можу сказати, що вона говорила

мені на тебе. Слухай! вона говорила мені, що ти спиш між обома твоїми чоловіками, один на версі, а другий під сподом!

Тенер уже про згоду не було мови. Всі були розлючені. Леваки оповідали у відповідь Маедам, що Церониха також багато дечого наговорила на них, між иньшим, що вони продали Катерину, що Ет'єн приніс погань з Вулкана та заразив їх усіх аж до наймолодшої дитини.

— Вона се сказала, вона сказала? — заревів Мае — чекайте! Я зараз іду до неї і як вона признаєть ся, що сказала се, то я їй повибиваю всі зуби!

Він вибіг на двір, Леваки пішли за ним, аби сьвідчити, а Бутелю, що мав відразу до всякої колотнечі, вернув ся тихцем до хати. Маедиха запалила ся також до сеї справи і хотіла йти за ними, але Альзіра застогнала голосно і вона лишила ся в хаті. Накривалом обвинула вона змерзле тіло малої каліки та стала знов у вікні, дожидаючи лікаря. А лікар як не приходив, так не приходив!

Перед дверми Церонихи застали Мае і Левак малу Лідію, що бігала по снігу. Хата була зачинена, в однім вікні крізь діру в віконниці продирало ся трохи сьвітла. Лідія відповідала з початку на питання досить збентежена: тата не було дома, він пішов до пральні, щоб разом з Підпаленою занести пачку з білєм. Опісля вона змішала ся дуже і не хотіла сказати, що робить мама. Але нарешті сказала все, підсьміхаючи ся злобно: мама вкинула її на двір, бо в хаті є пан Дансаер, а вона перешкаджала би їм. Дансаер уже від рана прохожував ся з двома жандармами серед робіт-

ницьких домів та намагався намовити робітників, аби вертали до праці. Проти слабших робітників уживав пресії та голосив усюди, що коли страйкарі не стануть у понеділок у Воре до праці, то Спілка рішила ся найняти тоді Бореняків. Коли настав вечір, він відіслав жандармів, бо застав Перониху саму і задержав ся у неї, щоб випити чарку горілки та загріти ся трохи коло печи.

— Цитьте! сидіть тихо, ми мусимо їх побачити! — шепнув Левак, задоволений, що зловив їх на горячій учинку. — Тепер уже вияснить ся все... Іди собі геть, ти мала збиточнице!

Лідія подала ся назад на кілька кроків. Левак приложив око до дірки в віконниці. Він скрикував від часу до часу притишеним голосом, а спина його аж тремтіла з надмірної цікавості. По черзі заглядала знов Левакова; але її немов щось закололо, вона заявила, що просто бридко стає бачити такі річи. Має відіхнув її, аби й собіж заглянути: він завважив, що не диво, коли Перони мають гроші. Потім заглядали вони всі трое по черзі крізь дірку та дивили ся наче на яку комедію. Хата Перонів світила ся від чистоти, в печи горів великий огонь. На столі лежали булочки, пляшки і чарки з горілкою. Словом усе, було заставлене як на весілю. Се розлютило Левака і Маеда до краю; в иньших обставинах їх не лютило би се, навпаки, вони з пів року сьміяли ся-б з сього. Що вона напихала ся аж по шию за те, що піднімала спідницю до гори, се ще не було ніяке лихо; але, до сто чортів, невже се не останнє свинство забавляти ся при таким великим огни та годувати ся булочками тоді,

коли товариші не мають ані шматочка хліба, ані горстки вугля?!

— Тато йде! — крикнула Лідія і пустила ся на втеки.

Перон вертав спокійненько з пральні та ніс на плечах пачку з білєм. Зараз Має запитав його:

— Скажи, чи се правда, що мені говорили, ніби твоя жінка голосить, що я запродав Катервну і що ми всі в хаті позаражувані? А у тебе в хаті що діється? Хто той пан, що платить тобі за твою жінку і що тепер як раз обробляє її шкіру?

Перон остовпів та не зрозумів гаразд, в чім річ. Коли Перониха почула якісь крики на дворі, злякала ся і стратила голову так, що відхилила двері, аби побачити, що діється. Вона була дуже червона, груди її були відкриті, а спідниця ще піднята і припнята до пояса. В хаті Дансаер затягав скоренько штани. Він вибіг та пустив ся на втеки, тремтячи зі страху, аби про сю справу не донесли до пана директора. Се був страшний скандал, усі зачали реготати ся, ревити, проклинати.

— Ти вічно кажеш на иньших, що вони брудні — кричала Левакова до Перонихи. — То не штука, що ти чиста, бо пан дозорець усе вичистить тебе!

— І кому то ще говорити такі річи? — кричав знов Левак. — Ось дивіть ся на ту паскуду, що сказала, буцім то моя жінка спить зі мною і з моїм льокатором, один на версі, а другий під сподом!.. Я знаю зовсім певно, що ти се сказала!

Але Перониха вже заспокоїла ся. Вона задерла голову гордо до гори, а на всіх тих, що обкидали її грубими лайками, дивила ся

з крайньою погордою в тій певности, що вона найгарнійша і найбогатша зі всіх.

— Що я сказала, те сказала, відчепіть ся від мене тай годі!... А вам яке діло до моїх справ? Ви нам завидуєте і ви злі на нас за те, що ми складаємо гроші до щадничої каси! Ви собі можете говорити, що хочете, але мій чоловік знає добре, чого пан Дансаер був сьогодні у нас.

Перон дійсно зачав горячитися та боронити свою жінку. Всі звернули ся тепер на нього, називали його запроданцем, шпігуном, псом Спілки, закидували йому, що він напихається ся грішми, бо начальство платить йому за його зраду. Він відповідав знов, що Має підквдує йому під двері всякі папери з погрозами, де були намальовині дві трупячі кістки зложені навхрест, а над ними штилет. Ся колотнеча закінчила ся бійкою, як і всі сварні між бабами, від коли голод роздрочив навіть найспокійніших поміж робітниками. Має і Левак кинули ся на Перона, окладаючи його кулаками, так що аж треба було їх розборонити,

Кров ляла ся у Перона з носа, коли надійшла Підпалена з пральві. Довідавши ся, з чого тут пішло, вона сказала лише:

— Та свиня паскудить моє чесне імя.

По якімось часі на вулиці було вже зовсім тихо, ніяка тїнь не плямила чистого, білого снігу. Робітницькі дома вернули до свого мертвого спокою, а люди в них примирали дальше з голоду серед острого морозу.

— Лікар був? — запитав Має, зачиняючи за собою двері.

— Та де, не прийшов — відповіла Має-диха, що все ще стояла біля вікна.

— Діти вернули?

— Ні, не вернули.

Мае зачав знов ходити від стіни до стіни наче заспаний віл. Старий Бонмор сидів згорблений на кріслі та не підвів навіть голови до гори, коли ввійшов Мае. Альзіра так само не говорила нічого; вона лише добувала всіх сил, аби не тремтіти, бо не хотіла батькам додавати журби. Але хоч як відважно зносила всякі болі, все таки хвилями здригала ся так сильно, що чути було, як її сухе тільце било ся о покривало. Своїми великими очима дивила ся вона ненастанно на стелю, де відбивали ся білі огороди і осьвічували хату наче сьвітлом місяця.

Тепер уже у Маедів була формальна агонія. Хата була порожнісінька, нужда дійшла до останнього краю. По вовні пішли пішевки з матраців до гандлярів; потім прийшла черга на простирала, шматє, на все те, що лиш можна було продати. Одного вечера продано за два су дідуневу хустину. Сльози пили за кожним предметом, з яким треба було розлучити ся, а Маедиха ридала ще й доси через те, що одного дня занесла до міста коробку з червоного картону. Се був колишній дарунок від Маеда; вона понесла його наче дитину, аби підкинути її комусь під двері. Вони були голі, не мали вже нічого продати, хиба свою шкіру, але ся шкіра була вже така знищена, така змарнована, що й за неї ніхто не дав би навіть шага. Вони навіть не завдавали собі стільки праці, щоб шукати чогось у хаті, бо знали добре, що не знайдуть нічого, що вже вийшло все, що не можуть надіяти ся, аби де в хаті лишив ся шматочок сьвічки або шматочок вугля або одна однісінька бараболя. І вони ждали спокійно голодної смерти. Їх уже навіть не

дразнило се, їм уже було байдуже про все. Лише ся жорстока доля лютала їх, що приносила вперед їх дітям тяжкі недуги замісь видушити їх від разу.

— Нарешті йде вже! — сказала Маедиха.

Якась чорна тїнь пересунула ся повз вікно. Двері відчинили ся. Але се не був доктор Вандергаген, лише новий панотець із Монсу, аббе Ранвіє. Він зовсім не виглядав здивований, коли ввійшов до сеї мертвої хати без сьвітла, без огню і без хліба. Перед сим відвідав він уже три дома, ходячи від родини до родини та збираючи людей доброї волі так само як Дансаер з жандармами. Ледви переступив поріг, зараз зачав говорити своїм горячковим голосом сектанта:

— Чому ви не були в неділю на службі божій, діти мої? Ви зле зробили, церков одна може спасти вас... Але обіцяйте мені, що прийдете сеї неділі.

Має дивив ся на нього хвилю, а потім зачав знов ходити важкими кроками по кімнаті і не відізвав ся ані словечком. Маедиха відповіла:

— На службу божу, отче добродію? Та по що? Хибаж наш добрий пан-Біг не сьмієть ся з нас?... Гляньте сюди! Що ся моя мала дитина зробила йому, за що терпить вона тепер таку горячку? Правда? у нас ще мало нужди, треба ще було, аби пан-Біг зіслав на неї слабість тоді, коли я їй навіть не можу дати горнятка теплого чаю.

Ранвіє станув і виголосив довжезну промову. Гін говорив про страйк, про сю страшну нужду, про голод як неминучий наслідок страйку, і говорив з таким запалом як місіонер, що

проповідує серед диких людей для прославлення своєї релігії. Він казав, що церквою стоїть на боці бідних, що вона накликає гнів божий на неправду багатих і через неї колись справедливість запанує на всьому світі. А день перемоги прийде вже незабаром, бо багатим захотіло ся зайняти місце Бога; в своїй безмежній захланності та властолюбності дійшли вони вже до того, що рядять без Бога. Але коли робітники бажають собі справедливого поділу земних дібр, то повинні зараз віддати ся в руки священників, так як по смерті Ісуса Христа всі слабші і немічні збирали ся довкола апостолів. Яку то силу мав би в руках папа римський, якою армією розпоряджував би клир, як би став на чолі незліченої маси робітників! За один тиждень вичищено б увесь світ зі злих, безбожних людей, прогнано б несумлінних панів, і тоді нарешті настало б справдішнє царство боже на землі. Кожного надгороджувано б по його заслугі, а справедливий поділ праці унормував би загальне добро.

Маєдиха слухала того всього і думала, що се балакає Ет'єн в осінній вечір, коли то він пророкував їм кінець їх горя. Але вона все з недовірем дивила ся на реверенди.

— Се все дуже гарно, що ви тут говорите, отче добродію — відповіла вона. — Але ви мабуть говорите так тому, що не живете в згоді з панами... Всі дотеперішні наші отці духовні обідали у пана директора та грозили нам чортом, коли ми домагали ся хліба.

Ранвіє забалакав знов та говорив про невідрадні відносини між церквою і народом. Про сю справу не говорив він уже так ясно і отверто, як перед тим, лише трохи поплута-

ними реченнями. Він звернув ся проти міського сьвященства, проти єпископів і висшого клиру, що заживав всяких утїх сього сьвіта, дбає лише про особисту власть та в своїм безтямнім засліпленю тягне руку з ліберальною буржуазією, не бачучи, що власне ся буржуазія відібрала в нього панованє над сьвітом. Правда вийде аж від сїльського сьвященства, воно всьо підійметь ся, щоб заснувати царство Христове при помочи нуждарів. Ранвіє стояв уже наче на його чолї, він випростував своє костисте тїло та говорив тепер як проводир юрби, як церковний революціонер; його очі набрали такого огню, що осьвічували темну хату. Але ся горяча проповідь загнала його у всякі містичні звороти; бідні Маеди не розуміли його вже давно.

— І по що тратити даремно стїльки порожніх слів, — відізвав ся нараз сердито Має. Краще було зачати роботу від того, щоб ви принесли нам бохонець хлїба.

— Прийдїть у недїлю на службу божу, — крикнув Ранвіє. — Бог дасть вам усе!

Він відійшов і пішов навчати Леваків; він так набив собі голову мріями про остаточну побїду церкви та так легковажив собі дїйсність, що перебігав робітницькі доми з порожніми руками та не давав сим виголоднілим нуждарям нїякої милостинї; по його розуміню нужда може всїм вийти лише на добро, бо вона прискішить загальне спасенє.

Має прохожав ся без упину; в хатї було тихо, чути було лише стук його важких чобіт по підлозі. Хвилями заскреготало щось наче

заржавіла вісь: се старий Бонмор спльовував у холодну піч. Потім чути було знов лише ритмічний стук кроків. Альзіра стратила притомність у горячці і зачала бубоніти тихим голосом; вона сьміяла ся, їй увижало ся, що їй зовсім тепло і що вона бавить ся на сонці.

— Проклята доля! — шепнула Маедиха, доторкнувши ся до лица Альзіри. — Вона вже горить уся... Я вже не жду тої свині, сї розбишаки певно заборонили йому прийти до нас.

Вона мала на думці доктора і Спілку. Проте скрикнула радісно, коли двері відчинили ся. Але руки опали в неї знову, лице її посумніло, бо се ще таки не був лікар.

— Добрий вечір! — сказав Ет'єн півголосом, зачиняючи уважно двері за собою.

Він заходив до них часто, як лише наставала темна ніч. Маеди довідали ся про його печеру два дні по поході страйкарів через копальні. Але вони заховали се в тайні, так що в робітницьких домах ніхто не знав на певно, що стало ся з Ет'єном. Про нього ходили вже всякі байки. Робітники ще вірили в нього та надіяли ся, що він появить ся незабаром з великою армією та з повними скринями золота. Вони все ще вижидали з релігійною вірою якогось чуда, що здійснить відразу всі їх ідеали та впровадить їх до царства справедливости, яке їм обіцяно. Одні казали, що бачили його в карті в товаристві якихось трьох панів на дорозі до Маршієна; иньші запевняли, що він забавить іще два дні в Англії. Але по якімось часі робітники зачали тратити віру в нього; злобні язики плескали, що він ховаєть

ся в однім льоху, де Мукета дбає про нього, аби йому було тепло. Про його відносини з Мукетою знали вже всі і брали йому се за зло. Його популярність зменьшала ся з кожним днем, товариші почали до нього остигати; як звичайно побіджені звертають ся в розпуці проти своїх проводирів, так само і серед страйкарів було вже багато таких, що були незадоволені з Ет'єна і зачали ворогувати проти нього, а число таких людей помалу зростало.

— Що за собачий час! — сказав Ет'єн. А у вас нічого нового, все що раз гірше тай гірше?... Я довідав ся, що малий Негрель поїхав до Бельгії наймати Бореняків. Коли се правда, то ми пропали!

Коли він увійшов до сеї холодної та темної хати, мороз подрав його поза спиною. Його очи мусіли спершу привикнути до темноти, щоб бачити нещасну родину Маєдів. З початку пізнавав лише по густійшій тїни, де стоїть якась людина. Як робітник, що вийшов зі своєї сфери і був більше освічений а до того досить амбітний, він почував тепер обриджене та нудьгу бачучи се лихо. Яка тут нужда! який смід із усіх сих людських тіл на купі! Милосерде брало його, кров бурилася в ньому дивлячись на сю агонію до тої міри, що він хотів уже радити їм піддати ся Спілці.

Але Має станув перед ним і крикнув люто :

— Бореняків?! Вони не посьміють зроби се!... Нехай лише поспробують спровадити Бореняків, коли хочуть, аби ми їм знищили всі копальні.

Збентежений Ет'єн пояснював йому, що не можна буде нічого зробити, бо бельгійські робітники підуть до роботи під ослоною тих жовнірів, що стережуть тепер копалень. Але Має стискав кулаки, його лютило се до краю, що робітники мають тепер баїнети на карку, як він казав. Хибаж вуглярі вже не пани в своїй хаті? Та-ж тепер поводять ся з ними немов зі злочинцями та силують їх до праці набитими карабінами! Має любив свою копальню, йому тяжко приходило ся не бачити її отсе вже два місяці. Через те йому зараз привиджувала ся кров, коли згадував сю тяжку кривду, що Спілка грозить впровадити до сеї копальні чужинців.

Нараз пригадав собі Має, що йому звернено робітницьку книжечку. Серце роздирало ся йому від сеї думки.

— Я не знаю, чого я властиво лючу ся — шептав він. — Я-ж уже не належу до їх буди... Коли мене викинуть звідся, то мені не лишить ся нічого, хіба здихати на вулиці.

— Дай спокій! — відповів Ет'єн. — Коли лише захочеш, вони ще завтра візьмуть назад твою книжечку. Добрих робітників не відправляють так скоро.

Нараз він замовк здивований, бо почув тихий сьміх Альзіри в горячці. Доси він не завважав її та бачив лише згорблену тїнь старого Бонмора коло печи. Ся веселість слабої дитини затрівожила його. Сього вже занадто, коли діти беруть ся вмирати! І Ет'єн відважив ся сказати тихим, тремтячим голосом:

— Се вже ніяк не може довше тягти ся! Наша справа пропала... Треба піддати ся.

Маедиха, що доси сиділа мовчки, нараз зірвала ся і крикнула до Ет'єна, тикаючи йому і проклинаючи як мущина:

— Що ти сказав?... І ти таке говориш, ти? Сто чортів на тебе!

Він хотів оправдати ся, але вона не дала йому говорити.

— Лише мені не кажи вдруге сього, до всіх чортів! Бо як ні, то хоч я жінщина, але вліплю тобі зараз кулаком по пиці!... Отже ми здихали з голоду два місяці, я продала все своє господарство, мої діти похорували ся — і се все даремно? І неправда має зачати ся на ново?!... Знаєш, мені кров у жилах застигає, коли подумаю про се. Ні! і ще раз ні! я зараз краще попалю все, помордую всіх, але ні за що в світі не думаю піддавати ся!

Вона простягнула руку і показала грізно на Маеда.

— Слухай, що я тобі скажу. Як би мій чоловік вернув ся до праці, я перша вибігла би напротив нього на вулицю і назвала-б його падлюкою і наплювала-б йому в лице!

Ет'єн не бачив її, але чув її горячий віддих на лиці, наче віддих розлюченої звірини. Він подав ся назад перед розлюченою Маедихою та стрепенув ся, бо знав, що се наслідки його власної роботи. Якже змінила ся та колись така слокійна і розважна жінщина, що так часто закидувала Ет'єнови надмірний запал, що все повторяла, що не треба нікому ба-

жати смерти! Тепер вона навіть слухати не хотіла розважної бесіди, не хотіла навіть застановити ся, чи правда по її боці, та кликала до мордованя людей. Тепер уже не Ет'єн, лише вона говорила про задачу цілої суспільности, вона бажала змести одним замахом усіх панів, вона домагала ся республіки і гільотини, щоб уже нарешті увільнити землю від сих богатих злодіїв, що пасуть ся працею нуждарів.

— Я-б їх усіх своїми власними руками видушила!... Вони вже досить напанували ся, тепер уже прийшла черга на нас, ти сам се казав... Коли подумаю, що батько, дід, дідів батько і так далі терпіли те, що ми терпимо, і що наші сини і сини наших синів будуть так само далі терпіти, то дурію від того, і мене бере охота вхопити ніж... Ми тоді ще мало зробили. Ми повинні були розвалити все Монсу аж до останньої цеглини. Знаєш, я лиш одного жалую, а то, що я не дала старому задушити панни з Піолєни... Голод душить моїх дітей, і сього йому ніхто не боронить!

Її слова падали наче вістрє сокири на дерево. Замкнений сьвітогляд не хотів отворити ся, неможливий до здійснення ідеал став ся отруєю на дні її черепа роздвоєного і без того вже важким терпінем.

— Ви мене зле зрозуміли — здужав нарешті промовити Ет'єн. — Треба робити нову умову зі Спілкою: я знаю, що копальні потерпіли багато через страйк і Спілка пристане охоче на згоду.

— Ні, ні, нізащо в сьвіті! — ревіла Мадєдиха.

В сій хвилі війшли Ленора й Анрі. Вони не принесли нічого. Якийсь пан дав їм два су, але як сестра по дорозі копала ногою що хвалі свого меншого брата, то при тій нагоді два су впали в сніг. Жанлен шукав разом з ними, але два су потонули десь наче камінь у воді.

— Де Жанлен?

— Він пішов кудись, мамо, казав, що має діло.

Ет'єн слухав і серце краяло ся йому з жалю. Давнійше Маедиха грозила, що повбивала би своїх дітей, як би вони простягнули руку по милостиню. Тепер сама висилала їх на дорогу, та казала, що вони всі дійдуть до того, що всі десять тисяч вуглярів із Монсу візьмуть палички і торби в руки як старі діди та розсиплють ся жебраючи по всім краю.

Тепер горе ще збільшило ся в сій темній хаті. Діти прийшли голодні, хотіли їсти та дивували ся, чому їм не дають хліба. Вони зачали сварити ся, товкти ся по підлозі, аж дочки не зачепили ся за ноги вмиракчої сестри. Альзіра застогнала, а розлючена мама біла їх на сліпо в темноті, куди попало. Але коли вони стали голоснійше ридати, просячи хліба, вона залила ся слізми, впала на підлогу і обіймила обома руками їх обох і Альзіру. Довго плили її сьози, в яких вона шукала полекші, та повторяла вічно лише ті слова: „Боже мій, чому не забереш нас усіх до себе? Змилуй ся над нами і візьми нас, аби вже від разу скінчило ся наше горе!“

Старий Бонмор сидів усе мовчки наче старе дерево повигинане вітром і дощами,

а Має ходив від печи до шафи і назад, не повертаючи голови.

Нараз двері відчинили ся і сього разу ввійшов доктор Вандергаґен.

— Псякров! шматочок сьвічки не позривав би вам очий... Спішім ся, бо я не маю часу.

Він лаяв ся вже так з привички, бо був дуже перетяжений працею. На щастя мав із собою сірнички. Має висьвітив їх шість одну по другій і держав їх коло Альзіри, аби лікар міг оглянути хору.

Її розвинули з ковдри, а вона почала тремтіти вся. Вона була така суха як пташина, що здихає в снігу, така мізерна, що нічого не було на ній видко, хіба її горб. Але вона все ще всьміхала ся легеньким усьміхом умираючої людини, очі її були широко розплющені, а руки сплетені на запалих грудях. Мати давила в собі плач і запитувала, чи се годить ся, аби Господь забирає від неї її найліпшу дитину, єдину, що помагала їй у господарстві, що була така розумна, така добра? Доктор зачав на ново лаяти ся.

— Диви ся! вона вже забираєть ся геть... Вона вмерла з голоду, ся твоя проклята шалапута. Але не бій ся, вона не одна, тільки що бачив я в сусідстві другу таку.. Ви мене кличете всі, але я вам не можу нічого допомогти, для вас треба мяса, щоб васвилічити.

Огонь дійшов Маєдови до пальців, він випустив сірничка на землю. Темнота заслонила знов ще теплий труп дитини. Лікар вибіг скоренько на двір. Ет'єн чув серед темної хати

вже лише плач Маєдихи, що без кінця, вічно повторяла свою жалібну молитву:

— Боже мій, забери тепер мене разом з нею!... Боже, забери мого чоловіка, забери решту, май милосерде над нами, нехай уже відразу скінчять ся наше горе!

III.

Тої неділі в коршмі Раснера не було нікого. Від осьмої години вечером сидів там лиш один Суварін на своїм звичайнім місці коло стола сперши ся головою об стіну. Ніколи ще Раснерова коршма не мала так мало гостей; ані один вугляр не міг ніде видістати два су на склянку пива. Пані Раснерова сиділа мовчки за лядою, а сам Раснер стояв біля зелісної печи та слідив задуманими очима за червоним димом вугля. В хаті стояла важка тиша.

Нараз застукав хтось легенько в вікно три рази. Суварін обернув ся і встав, бо пізнав, що се був Ет'єн. Уже не раз Ет'єн стукав так у вікно, коли бачив із двора, що Суварін сидить сам коло стола і курить цигаретку, і коли хотів викликати його. Але поки Суварін дійшов до дверей, Раснер уже відчинив їх, і пізнавши Ет'єна при сьвітлі, що падало з вікна, сказав до нього:

— Боїш ся може, щоб я не зрадив тебе?... Вам ліпше буде балакати в хаті як на вулиці.

Ет'єн увійшов до середини. Пані Раснерова офірувала йому чемненько склянку пива, але він відмовив.

— Я вже давно догадую ся, де ти ховаєш ся, — сказав Раснер. — Колиб я був шпігуном, так як се говорять твої приятелі, то я ще тиждень тому післав би жандармів до тебе.

— Ти зовсім без потреби борониш ся, — відповів Ет'єн. — Я знаю добре, що ти ніколи не зробив би нічого такого... Можна мати інакші переконання, але при тім також і поважати себе взаїмно.

Знов настала тиша. Суварін сів собі на своїм стільці та спер ся о стіну, а очі його слідили за димом цвігаретки; але його нервові пальці були дуже неспокійні, він гладив ними по колінах, шукаючи теплої шерети Польонії, що десь поділа ся того вечера. Через се він був досить засумований, бо йому бракувало її, хоч він не здавав собі справи, чого йому не достає.

Ет'єн сів по другім боці стола і сказав по довгій павзі:

— В Воре завтра підіймаєть ся праця на ново. Бельгійці приїхали разом з малим Негрельом.

— Їх спроваджено сюди в ночи, — шепнув Раснер, що стояв побіч них. — А то для того, аби не допустити до нового розливу крови!

Потім зачав говорити чим далі голоснійше:

— Ні, знаєш, я не хочу знов зачинати з тобою диспуту, але се скінчить ся дуже погано, коли ви ще довше захочете обставати при страйку... Знаєш! з вами дієть ся зовсім те саме, що з інтернаціоналкою. Я мав передучора діло в Лілі і здибав ся там з Плішаром. Його машина мабуть уже псуєть ся.

Він розповів про се докладно. Інтернаціоналка здобула собі через оживлену пропаганду робітників з усього світа, так що буржуазія доси тремтіла, коли лише згадувала про неї. Але тепер внутрішня боротьба, що вивязала ся наслідком особистих амбіцій, ослаблювала її все більше. Від коли анархісти взяли в ній гору та прогнали еволюціоністів на самім початку своєї діяльності, все зачало валити ся, первісна ціль реформи платні запропастила ся серед вічної боротьби поодиноких секцій, розумна організація розв'язувала ся наслідком загальної знеохоти до строгої дисципліни. Вже тепер можна було наперед бачити неминучий кінець сього масового руху, що якийсь час грозив розвалити одним ударом увесь старий, зігнилий суспільний лад.

— Плішар аж захорював через се, — продовжав Раснер. — Через такий стан річий він тепер не має ніякого голосу. Але він усе ще розмовляє багато та хоче навіть їхати в Париж і проголошувати там свої промови. І він повторив мені три рази, що наш страйк звів ся ні на що.

Ет'єн спустив очи вниз та не перебивав його, лише дав йому виговорити ся до кінця. Вчора балакав він з товаришами та завважив, що вони дивлять ся на нього недовірливо та звертають ся чим далі все більше проти нього. Він побачив, що се перші признаки його непопулярности, які попереджують його упадок. І він сидів мовчки дуже засумований, але не хотів признати ся до свого пригнобленя перед сим чоловіком, який пророчив йому, що юрба звернет ся против нього і пімстять ся за найменшу його помилку.

— Нема сумніву, що наш страйк зле скінчить ся, я знаю се так добре як і Плішар — сказав Ет'єн. — Але ми се давно знали вперед. Ми взяли ся до страйку проти власної волі і не надіяли ся виграти справи зі Спілкою... Але чоловік запалюєть ся, надієть ся чогось, а як справа повернеть ся на лихий кінець, тоді він забуває, що повинен був на се бути приготованим, і тоді нарікає і поводить ся так, немов би та катастрофа впала з неба.

— Коли так, — відповів Раснер, — значить, коли ти думаєш, що ви вже програли справу, то чому не хочеш переконати в сьому своїх товаришів?

Ет'єн глянув йому просто в очи.

— Слухай, скажу тобі отверто всю правду... Ти маєш свої переконання, я маю свої. Я прийшов у твою хату, щоб показати тобі, що я про те поважаю тебе. Але на мою думку, коли ми поздихаємо в сій боротьбі, то наше вигодніле стерво pomoже більше народній справі, як уся політика вчених людей... Гей! як би так один із тих собачих жовнірів вцідив мені кулю в саме серце, як би се було славно скінчити таким способом!

Його очи зайшли сльозами при сих словах, у яких він висловив останнє бажанє побороної людини, бажанє смерті, щоб увільнитися раз на все від своїх мук.

— Зовсім справедливо! — заявила пані Раснерова та глянула при сих словах на свого чоловіка поглядом повним погорди до його радикальних переконань.

Весь сей час Суварін сидів мовчки та немов не слухав розмови. Він заглибив ся весь у якісь містичні мрії і через його мозок пере-

ходили всякі кроваві образи. Його біле, дівоче лице з тонким носиком та малими, острими зубами набирало дикости серед сих мрій. І він зачав думати голосно та відповідати на якесь Раснерове слово про інтернаціоналку, яке він уловив із усеї розмови.

— Всі вони падлюки, лиш один чоловік був у силі зробити з їх машини страшний знаряд знищення. Але треба хотіти сього, а ніхто сього не хоче і тому то ще й сим разом діло революції не дійде до ладу.

Він говорив далі голосом повним неохоти й огірчення. Нарікав на людську глупоту, а двом товаришам було якось ніяково, слухаючи його голосу подібного до голосу сомнамбуля. В Росії не йшло ніщо наперед; вісти, які він недавно дістав звідти, доводили його до одчаю. Всі його давні товариші поробили ся політиками; славні нігілісти, перед якими дрожала Європа і до яких належали сини поців, дідичів, купців, не вміли вже тепер поставити собі висшої цілі, як увільненє своєї вітчини; вони думають, що спасуть увесь сьвіт, як замордують царя. А коли Суварін хотів переконати їх, що стару суспільність треба зжати наче дозріле збіжжє, коли він лише навіть згадував про сeditняче слово „республіку“, вони не слухали його, не розуміли його; він чув себе все більше відчуженим від них та вступав у ряди тих князів, що набили собі голову революційним космополітизмом. Але невідрадни відносини в Росії вражали болючо його патріотичну душу, він повторяв з глибоким жалем раз по разу своє улюблене слово.

— Дурниці!... Вони ніколи не доведуть ні до чого через свої дурниці!

Потім зачав говорити ще тихійше та оповідав гіркими словами про свої давні мрії про братерську любов між людьми. Він покинув своє становище і свої маєтки та змішався з робітниками лише в тій надії, що вже незабаром уформується нова суспільність зі справедливим поділом праці. Всі гроші з його кешені розійшлися давно між дітьми з робітницьких домів і він поводився зі всіма робітниками як рідний брат, приєднував їх собі через те, що був взірцевий робітник і не балакав багатого, та всьміхався лише, коли вони дивилися на нього з недовірею. Але про те він був для них усе чужий, бо не хотів ні з ким і ні з чим ближше вязатися, стремив до того, щоб бути для всіх чесним чоловіком та погорджував усяким розголосом та всякими забавами.

Сьогоднішнього ранку він був особливо розлючений одною подією, яку вичитав у часописях. Коли тепер пригадав собі її, голос його змінився, очі його заблискотіли і дивилися ненастанно на Ет'єна, до якого він тепер обернувся:

— Чи ти розумієш добре ту справу? Подумай собі! Сі робітники, сі капелюшники з Марсилії, що виграли головний лось на сто тисяч франків, купили собі папери і заявили, що будуть тепер із них жити нічого не роблячи!.. Се ваше загальне бажане, бажане всіх французьких робітників — знайти десь закопаний скарб та вживати його потім самому в куточку, не роблячи нічого. Ви вмієте кричати проти багатів, але коли доля посилює на вас грішми, то ви не маєте відваги віддати їх бідним... Ви ніколи не заслужите собі кращої долі, доки будете мати якусь хочби найменшу власність

і доки ваша ненависть до панів не буде походити виключно з сеї невсипущої жадоби бути панами на їх місці.

Раснер розсміяв ся голосно. Се жаданє, щоб ті два робітники з Марсилії зrekli ся свого виграного льосу, здавало ся йому нісенітницею. Але Суварін поблід, його змінене лице було страшне в одному з тих вибухів релігійного гніву, коли він мав охоту нищити цілі народи. Він крикнув:

— Ви всі засуджені на цілковите знищенє, на цілковиту руїну і моральну гниль. Незабаром прийде на сьвіт такий чоловік, що зітре до тла вашу нужденну, ледачу расу. Ось бачите тут мої руки? Коли-б сї руки мали силу, то вхопили-б землю і трясли-б нею доти, доки-б вона не розлетїла ся на шматочки, а се лиш для того, щоб вас поховати під її руїнами!

— Зовсім справедливо! — заявила пані Раснерова своїм солодким голоском, немов слова Суваріна переконали її.

Хвилю стояла мовчанка. Потім Ет'єн зачав знов говорити про робітників із Борінажа. Він розпитував Суваріна про нові зарядженя в Воре. Але Суварін був такий зайнятий своїми думками, що відповідав лише знехотя; він не знав ні про що більше, хіба про те, що між сих жовнірів, які стерегли копалень, розділено острі набої. Пальці тремтіли йому на колїнах так нервово, що він нарешті таки завважив, що їм недостає теплої, гладкої шерсти фамілійного крілика.

— Де Польонія? — запитав він.

Раснер розсміяв ся знов і глянув на свою жінку. По короткім ваганю відповів:

— Польонія? В череві.

Від своєї пригоди з Жанленом родила вона лише самі мертві крілики. І щоб не годувати її без жадної користі, Раснери рішилися таки того самого дня приправити її з бараболею.

— Та-ж ти сам з'їв сьогодні в вечері одно стегно з неї... Не тямиш? ти ще собі пальці облизував!

З початку Суварін не зрозумів як слід. Опісля поблід дуже сильно, мязи на щоці затремтіли йому з обридженя. І хоч яку мав сильну волю і з яким стоїцизмом зносив усі удари, все-ж таки дві великі сльози станули йому в очах.

Але ніхто не мав часу завважити його зворушення, бо як раз у тій хвилі двері відчинилися нагально і в них появився Шаваль, що пхав Катерину наперед себе. Піднивши собі та набалакавши ся доволі у всіх можливих шинках у Монеу, він почув охоту піти ще до Раснера, щоб тут показати своїм колишнім товаришам, що він не боїть ся нікого. Входячи говорив до своєї любки:

— Кажу тобі, псякров, що ти можеш тут сьміло випити склянку. Нехай би лише хто посьмів криво подивити ся на нас, то я йому зараз дам у морду!

Побачивши Ет'яна Катерина стала, немов прикована до землі, і поблідла як стіна, а Шаваль лише всьміхнув ся злобно.

— Пані Раснерова, дайте нам дві склянки. Ми запиваємо сьогодні поворот до праці.

Не кажучи ні словечка пані Раснерова налила дві склянки пива. Вона в загалі частувала радо своїм пивом усякого, хто лише за-

бажав. Настала тиша. Раснер, Ет'єн і Суварін сиділи мовчки на своїх місцях.

— Я знаю добре, хто то мене назвав шпігуном, — зачав Шаваль визиваючим тоном. — Я жду лише, щоб дехто з сих панків повторив мені се просто в очи, щоб уже на решті можна було полагодити сю справу.

Ніхто не відповів. Усі повідвертали голови та завзято оглядали стіни.

— Є на сьвіті нероби, а є й такі, що роблять, — говорив Шаваль що разу голоснійше. — Що до мене, то я не маю ні з чим таїти ся: я пустив у трубу мізерну буду Денелєна, а завтра йду до Воре разом з дванацятьма Бельгійцями, яких віддано під мій провід з тої причини, що мене люди поважають. Як кому се не подобаєть ся, то може се отверто заявити і ми побалакаємо про се докладнійше.

Всі його провокації прийнято знов згїрдливою мовчанкою; тоді він обернув ся гнївно до Катєрини.

— Чи пєш ти раз, чи нї, до сто чортів!... Стукнімо склянками та випиймо на погибель усіх тих гольтїпак, що не хотять працювати!

Катєрина взяла свою склянку, але рука її так тремтіла, що коли стукнула о Шавальову склянку, чути було тихий дзвєнькіт обох склянок. Шаваль витягнув із кишені жменю срібних грошей та розложив їх на столі, кажучи, що се зароблене в поті чола. При тім кликав усіх неробів, аби показали, чи мають хоч десять су. Поводженє товаришів доводило його до крайної лютости і він зачав їх тепер ображати без усяких загальників.

— Отже всякі кроти виходять на сьвіт

лише в ночі! Коли жандарми сплять, тоді можна здібати розбишаків.

Ет'єн устав і зачав говорити дуже спокійно, готов на все.

— Мені вже сього занадто... Так, ти дійсно шпігун, твої гроші смердять зрадою, мені гидко дотикати ся твої запроданої шкіри. Але проте я до твоїх услуг, бо вже давно один із нас повинен був позбутися другого.

Шаваль затиснув кулаки.

— Ну, нарешті здобув ся на відвагу! Тобі треба спершу наговорити, аби тебе розігріти, ти падлюко мерзений!... Я охоче порохую ся з тобою, але лише з тобою самим; ти заплатиш мені за всі ті свинства, які я мусів витерпіти через тебе!

Заломивши руки, хотіла Катерина кинути ся поміж них. Але вони не потребували відтручувати її, бо вона сама відчувала, що тут мусить неодмінно скінчити ся бійкою. І вона сама подала ся назад та станула під стіною. Вона вже не тремтіла тепер, тривога так спаралізувала її, що вона стояла мовчки та витріщила очи на сих двох мужчин, що мали тепер бити ся із за неї.

Паві Раснерова позбирала лише склянки з ляди, щоб не потовкли ся підчас бійки. Потім сіла собі знов на лавку і не виявляла найменшого здивованя. Але годі було допустити до того, аби два давні товариші мордували ся; Раснер хотів доконче погодити їх, так що аж Суварін мусів ухопити його за руку та посадити коло стола, кажучи:

— Що тобі за діло?... Їх двох за багато на сьвіті; котрий із них дужчий, той повинен лишити ся.

Не ждучи нападу з боку Ет'єна, Шаваль зачав вимахувати стисненими кулаками. Він був більший від Ет'єна, але досить незручний; він мірив у лице противника та викидував скаженими рухами на переміну то одною рукою то другою, немов вимахував двома шаблями. При тім балакав ненастанно, поводив ся наче атлет на сцені перед публікою та лаяв без кінця і міри, підохочуючи себе таким чином.

— Гей! ти гадино проклята, я досягну твого носа! Бо як раз найбільшу охоту маю розвалити тобі твоє носище!.. Настав свою морду, се зеркало для публичних дівок, нехай я зроблю з неї саламаху для свиний. Побачимо, чи ще будуть бігати за тобою ледачі бабн!

Ет'єн лише стискав зуби та напружав увагу на всі рухи противника. Він боров ся по правилах; одною рукою заслонював лице, а другою груди. В відповідній хвилі ті руки вискакували як пружини в простім напрямі та задавали страшні удари.

З початку не зробили вони собі багато ляха. Шаваль кидав ся на всі боки та вимахував руками без ніяких правил, а Ет'єн вичікував холодно догідної хвилі і відбивав усі його удари. Через се боротьба тягла ся досить довго. Один стілець перевернув ся, їх важкі чоботи розтирали білий пісок, яким була посипана підлога. Але по якімось часі вони задихали ся, чути було сапанє їх віддихів, а їх червоні лица виглядали так, немов у їх нутрі горів огонь, а його промінь продирало ся крізь шпари в їх очах.

— Маєш! — заревів Шаваль. — Розлетить ся твоє стерво!

Він ударив кулаком з боку і дійсно досягнув плечий Ет'єна. Ет'єн здавив свій біль і не випустив навіть пари з уст, чути було лише глухий стук важкої руки Шавалья на його м'язях. За хвилинку відповів Ет'єн таким сильним ударом, виміреним просто в груди, що був би ним напевно повалив противника з ніг, як би Шаваль не відсунувся був завдяки своїм вічним скокам у всіх можливих напрямках. Але кулак Ет'єна досягнув його таки в лівий бік та ще так сильно, що Шаваль захитався і йому заперло дух у грудях. Скажена лютість пірвала його, бо він почув, що руки слабнуть йому з болю, і зачав кидати ся як дикий ранений звір та намагався задати противникови рішучий удар ногою в черево.

— На, маєш у твої кишки! — вимовив він придавленим голосом. — Вони тобі тут зараз вилізуть на верх!

Ет'єн оминув щасливо смертельний удар; але се зломане правил регулярної бійки обурило його до тої міри, що він уже не мав змоги довше мовчати.

— Мовчи но вже, худобо! І дай собі спокій з ногами, бо я вхоплю стілець і положу тебе трупом на місці!

Тепер боротьба заострилася. Раснер уже не міг видержати і хотів знов умішати ся, але суворий погляд жінки зупинив його. Невже гості не мають права полагоджувати у господарів свої справи? Так говорили очі пані Раснерової, а він зрозумів їх і сів собі коло печи, бо бояв ся, щоб іще котрий з противників не впав у огонь. Суварін як звичайно скрутив собі з надзвичайним спокоєм цигаретку, але забув запалити її. Під стіною Катерина стояла

непорушно; лише її руки підняли ся несвідомо до пояса і тут вони сїпали та рвали одежу регулярними корчами. Всю силу напружила вона на те, аби не крикнути, аби не вбити одного з них, коли б вона своїм окриком дала пізнати, що бажає краще другого. Впрочім вона була так перелякана, що сама вже не знала, кого-б більше хотіти.

Незабаром сили Шаваля вичерпали ся через вічне вимахуванє руками без усякого порядку; піт виступив йому на всім тілі. Хоч Ет'єн був розлючений до краю, але все ще лише боронив ся та заслонював ся від ударів Шаваля. Він відбивав влучно майже кождий удар, лише деякі з них удряпнули його. Одно вухо було вже скалічене, а тепер знов здер йому Шаваль нігтем шматок шкіри з шиї. Се запекло його так, що він вилаяв ся люто і вимірив рівночасно один із своїх страшних ударів просто в груди. Ще раз удадо ся Шавалеви уратувати скоком свої груди, але він при тім похилив ся і кулак Ет'єна дістав ся йому в саме лице, розбив йому ніс і всадив ся в одно око. Зараз кров бухнула йому з носа, його око підбігло кровю, напухло і посиніло. А нещасний Шаваль, засліплений сею червоною течією, оголомшений важким потрясенєм голови, бив на сліпо повітрє, коли нараз другий удар, сього разу вже в самі груди, довершив його. Він повалив ся горілиць з таким стуком, немов би хто висипав повний мішок гіпсу на підлогу.

Ет'єн подождав хвилинку.

— Вставай! Коли хочеш іще, то можемо почати знов.

Не відповівши нічого Шаваль зачав підводити ся з землі по кількох хвилях отупіня.

Він почав випростовувати ся і з тяжкою бідою підіймав ся з землі; якийсь час клячав на колінах скулений у четверо та шукав чогось не примітно в кишені. Потім підняв ся на ноги і зачав знов кидати ся на всі боки, видаючи з себе дикі, захриплі окрики.

Але Катерина побачила, що стало ся. І проти своєї волі крикнула з усеї сили, налякавши ся сама свого голосу, бо через се зрадила несвідомо, кого хотіла більше.

— Уважай! він має ніж!

Ет'єн мав ще на стільки часу, щоб відбити рукою перший удар Шаваля. Вістре ножа прорізало йому вовняну свту; се був широкий ніж, прикріплений мідяною обручкою до ручки з букшпанового дерева. Ет'єн ухопив з усеї сили Шаваля за кулак; тепер настала боротьба на жите і смерть, бо Ет'єн знав, що пропаде, коли випустить руку Шаваля. А Шаваль видрав ся знов з усеї сили, щоб висвободити свою руку і встромити ніж у тіло противника. Їх руки вже потюмили ся і задеревіли; Ет'єн чув уже два рази холодну сталь на своїй шкірі. Тоді напружив у останнє всі свої сили і розкліщив Шавалів кулак так сильно, що ніж вихопив ся з отвореної руки. Обидва кинули ся на землю. Тепер Ет'єн дістав ніж у свої руки, притис Шаваля коліном та грозив підрізати йому горло.

— Чекай, ти зраднику собачий, прийшов тобі кінець!

В тій хвилі відізвав ся в ньому той страшний голос, що доводив його до божевіля. Сей голос виходив десь із його нутра і бив наче молотом у його голову. Він почув нараз прокляту жадобу мордованя, потребу розливу

крови. Ще ніколи доси се лихо не вступало в нього так сильно, хоча тепер він зовсім не був п'яний. Він боровся проти сього дідичного лаха, дрозь перейшла по всім його тілі так, як у чоловіка закоханого без пам'яті в хвилі, коли борикається з собою перед сповненням насильства. Але нарешті Ет'єн таки поборов себе і кинув ніж за себе, крикнувши захриплим голосом,

— Вставай і забирайся геть!

Тепер і Раснер не міг уже висидіти; що правда, він не відважився кинути ся поміж них, бо боявся, щоб йому також дещо не попало ся. Але він не бажав собі, щоб у його хаті сповнено вбійство, та зачав сердити ся так голосно, що аж його жінка підняла ся з лавки і завважила, що він усе за вчасно вибирається зі своїм криком. Суварін, що мало що не дістав ножем по ногах, пригадав собі тепер про свою цигаретку і запалив її. Невже все скінчило ся вже? Катерина дивила ся на обох противників здивована, що оба вони ще живі.

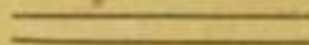
— Забирайся! — повторив Ет'єн. — Забирайся, або я добу тебе!

Шаваль підняв ся, обтер рукою кров, що все ще йшла йому з носа; щоки його були помазані на червоно, око напухло. Ет'єнова побіда розлютила його до краю, але він чув себе вже супроти нього безсильним; важкою ходою пустив ся до дверей. Катерина машинально йшла за ним. Тоді він обернув ся і виляв свою злість цілим потоком огидних слів.

— О, сього не буде! Коли ти хочеш його, то йди з ним спати, ти гадино проклятуца, стерво собаче! Але не важ ся мені пересту-

пити мій поріг, коли тобі не байдуже про свою шкіру.

Він грюкнув дверима і зачинив їх. У хаті настала тепер глибока тиша, чути було лише легенький тріск вугля. На підлозі лишився перевернений стілець і калюжа крові змішаної з піском.

IV.

Вийшовши від Раснера Ет'єн і Катерина йшли довго мовчки. На дворі вже не було морозу, але все ще таки було досить холодно; сніг лише робив ся якийсь брудний, але не топив ся. На темному небі повний місяць виглядав ізза хмар лише як яснійша пляма. В горі сильний вітер гонив хмари зі скаженим поспіхом, але на землі було зовсім тихо. Лише від часу до часу зсували ся з дахів купи снігу і спадали з лагідним шумом на землю.

Ет'єн був сильно збентежений близькістю сеї жінчини, яку тепер відступлено йому проти його волі, та не знав, про що говорити. Взяти її з собою до Рекіяра і там ховати її видалось йому нісенітницею. Він хотів запровадити її до батьків; але від самої думки про батьків вона злякала ся і бажала краще всього иньшого, лиш аби не стати знов тягаром тих самих батьків, яких вона недавно покинула так безсовісно.

І знов не говорили вони нічого. Дороги перемінювали ся вже в формальні ріки болота,

а вони йшли мовчки та самі не знали куди і по що. З початку пустили ся в сторону Воре, потім звернули на право і йшли поміж валом і каналом.

— Але-ж ти мусиш десь спати, — відізвав ся нарешті Ет'ен. — Як би я мав яку хату, то я-б узяв тебе радо з собою...

Але якась особлива тривога не дозволила йому докінчити. Йому стала перед очима їх минувшість, їх колишні горячі бажання, їх ніжні відносини і стид, що не давав їм злучити ся разом. Тепер він питав себе, чи все ще бажає її, коли він так бенгежить ся в її присутності і відчуває що раз більше щось ніби задрість. Коли тепер пригадав собі, як вона вибила його по лиці в Гастон-Марі, то ся згадка ще збільшила його почуття до неї замість дати йому причину до гніву. На превелике диво думка завести Катерину до Рекіяра видалась йому тепер чимось зовсім природним і легким до сповнення.

— Ну, надумай ся вже на щось; куди хочеш, щоб я запровадив тебе? Невже ти ненавидиш мене, коли не хочеш піти зі мною?

Вона йшла за ним помалу, бо чоботи вічно ховзали ся їй у болоті. Не підводячи голови відповіла тихеньким голосом.

— Я вже маю й так досить біди, не додавай ще ти мені. До чого доведе нас те, чого ти бажавш сьогодні, коли я маю чоловіка, а ти також маєш дівчину?

Вона мала на думці Мукету. Вже два тижні ходили слухи між робітниками, що Ет'ен звязав ся з Мукетою, і Катерина вірила в се. А коли він божив ся їй, що се неправда, вона похитала головою і пригадала йому той вечір,

коли то вона бачила їх, як цілували ся серед дороги.

— Яка шкода, що нам вічно якісь дурниці стояли на перешкоді! — сказав Ет'ен півголосом, зупинивши ся на хвилю. — Ми були-б разом жили в такій згоді!

На сі слова легка дрож пройшла Катерину і вона відповіла:

— Іди, маєш за чим жалувати! Та-ж ти через се не стратив нічого. Як би ти знав, яка я тріска! На мені нема більше тіла, як на голодній комасі! Я так мізерно збудована, що я на певно ніколи не буду дозрілою жєнщиною!

Вона говорила дєльше зовєім вільно та обвинувачувала себе за свій дуже припізнений розвій так, немов би вона сьому винна. Хоч вона мала вже чоловіка, то все-ж таки через сей спізнений розвій залічувала себе скорійше до підлітків.

— Як би я бодай могла мати дитину, — закінчила вона жалісним тоном — то тоді всі дивились би на мене інакше.

— Моя ти бідна голубочко! — відповів Ет'ен дуже тихо, перенятій щирим співчутєм.

Вони опинили ся у стіп валу, а тїнь його заслонювала їх зовєім. До того ще чорна хмара заслонила місяць, так що вони не бачили навіть своїх лиць. А їх віддихи мішали ся разом, їх уста шукали себе обопільно, щоб уже раз нарешті поцілувати ся після стількох місяців горячого бажаня. Але нараз місяць висунув ся з за хмар і вони побачили над собою на самім версі ясно осьвічених скал варту з Воре. І вони таки не поцілували ся, стид розділив їх, той самий давній стид, у яким було трохи гнїву, трохи якоїсь несвїдомої від-

рази, але й багато приятні. І вони пустили ся йти помалу дальше, бридучи в болоті аж по кістки.

— Чи тебе вже цілком не можна намовити? — запитав Ет'ен.

— Ні! — відповіла вона. — Ти після Шаваля, правда? а по тобі знов хто иньший... Ні, я бриджу ся чимось подібним, я не бачу в тім ніякої приємности, нащо отже маю робити се?

Вони замовкли і йшли яких сто кроків, не кажучи ані слова.

— Але чи хоч знаєш бодай, куди йдеш? — зачав Ет'ен. — Я-ж не можу лишити тебе на дорозі серед такої ночі.

— Вертаю до дому. Шаваль мій чоловік, отже я не можу спати ніде інде лиш у нього.

— Але-ж він уб'є тебе!

Знов настала тиша. Катерина похитала плечима з резигнацією. Він буде бити її, аж доки йому не знудить ся, а тоді й перестане. І невже се не ліпше, як волочити ся по дорогах як ледащиця? Впрочім вона вже привикла до бійки; потішаючи сама себе вмовлювала в себе, що на десять дівчат вісім не виходить у подружю ліпше, від неї. Коли лише її коханець захоче колись узяти шлюб з нею, то се вже буде досить чемно з його боку.

Ет'ен і Катерина звернули ся машинально в сторону Монсу, а в міру як наближували ся до нього, хвилі мовчання ставали що раз довшими. Вони поводили ся так, немов би вже не йшли разом. Він не міг знайти ніякого доказу, щоб переконати її, хоч йому дуже жаль було, що вона вертаєть ся назад до Шаваля. Серце краяло ся йому, бо знав добре, що не

може дати Катерині багато кращої долі як Шаваль. З ним мусіла-б вона жити ще в гіршій нужді; до того він не може показати ся на сьвіт, кожної хвилі може сподівати ся, що жовнірська куля повертить йому голову, а тоді що стане ся з Катериною? Вона мабуть мала рацію, бо краще вже терпіти свою біду та не шукати ще чужої. І з похиленою головою відпроваджував її Ет'єн до її коханця і не опирав ся зовсім, коли вона веліла йому зупинити ся на шляху коло маґазинів Спілки в віддаленю двадцятьох метрів від коршми Пікет.

— Не йди дальше — сказала вона. — Як би він побачив тебе, то се ще погіршило би мое лихо.

На дзвінниці вибила одинацята година, коршма була вже замкнена, але сьвітло продрало ся ще з неї крізь вікна.

— Будь здоров! — шепнула вона.

Подала йому руку, і він задержав її так, що вона мусіла аж силоміць видерти ся, щоб розстатися з ним. Не оглядаючи ся назад увійшла крізь невеличкі двері до середини. Але Ет'єн не відходив, лише стояв усе ще на тім самім місці та дивив ся трівожно на Шавалеві вікна. Він напружав слух та весь тремтів, бо надіяв ся, що за хвилечку почує плач і крик битої Катерини. Але в хаті було темно і тихо. На першій поверсі побачив Ет'єн в однім вікні сьвітло. По хвилі се вікно відчинило ся, а якась невеличка тінь похилила ся з нього на вулицю. Тоді Ет'єн наблизив ся, а Катерина шепнула йому дуже тихим голосом:

— Він ще не вернув ся, я лягаю спати...
Благаю тебе, йди геть!

Ет'єн відійшов. Сніг топив ся вже тепер скрізь, зі всіх дахів падав густий дощ, вохкість укрила всі мури, всі паркани, всі сї збиті будинки промислового міста, що ховали ся в п'їтїмї ночі. З початку пустив ся Ет'єн у сторону Рекіяра; він був просто хорий від утоми й жалю і чув тепер лиш одну потребу — щезнути в землю і пропасти в нїй без слїду. Але потім пригадало ся йому Воре, згадав про бельгійських робітників, що мали рано піти до копальні на роботу, згадав і про товаришів, що були обурені до краю на військо та наважили ся не допустити нї за що в сьвітї чужинців до своєї копальні. І він звернув ся в сторону каналу, йдучи поміж калюжами зі стопленого снігу.

Коли він був недалеко валу, місяць сьвітив дуже ясно. Він підвів очи в гору та приглядав ся до неба, по якому летїли хмари зі скаженою скорістю, які гнав там у горі дуже сильний вітер. А переходячи через ясний круг місяця вони блїдли і ставали трохи прозорими, наче закаламучена вода. Вони набїгали одні за другими так швидко, що місяць що хвилї то затемнював ся, то виринав у всїй своїй ясности.

Напоївши очи сим ясним сьвітлом місяця Ет'єн похилив голову в низ. Очи його спочили на вершку валу. Вартовий уже так закостенїв від холоду, що проходжував ся тепер, аби трохи загрїти ся, і робив усе двадцять пять кроків у сторону Монсу. Багнет сьвітив ся в горі понад тїню вартового, яку можна було дуже добре відріжвити на білому тлї неба. За камяною хатиною, де старий Бонмор ховав ся в бурю, ворушила ся якась тїнь, якась повзуча звірюка,

що чигала там на когось. Се зацікавило Ет'єна, бо він пізнав зараз Жанлена по його довгій, гнучкій спині подібній до хребта гадюки. Вартовий не міг його бачити, а сей розбишацький хлопчак приготовлював на певно якусь штуку, бо Жанлен не знав міри для свого гніву на жовнірів і все запитував себе, коли вже нарешті робітники спекають ся свх різунів, яких вислано сюди з рушницями, аби мордували людей.

Хвилю надумував ся Ет'єн, чи не крикнути на нього і поцувати його наміри. Місяць сховав ся за хмари, а Жанлен у тій самій хвилі зачав лагодити ся до скоку. Але місяць виринув знов і Жанлен присів на землі. Що хвилі підходив вартовий аж до хатини і потім обертав ся і йшов у противний бік. Нараз, коли хмари знов заслонили місяць, вискочив Жанлен величезним скоком наче дикий кіт на плечі жовніра, впив ся в нього своїми пазурами і встромив йому в горло свій широкий ніж. Повстаний ковнір був досить твердий, Жанлен мусів ухопити ручку ножа в обі руки і звиснути на ній усім тягаром свого тіла. Він мав уже деяку вправу, бо вже не раз різав курчат, які удавало ся йому коли зловити коло хат. І тепер упорав ся він з жовніром так швидко, що сей мав лише на стільки часу, щоб видати з себе захриплий крик, а потім повалив ся з рушницею на землю. Місяць засьвітив знов дуже ясно.

Від такого видовища Ет'єн остовпів. Крик застряг йому в горлі. На вершку валу вже тепер ніяка тїнь не зарисовувала ся на тлі блідого неба. Він побіг як мога швидше на вал і застав Жанлена, що повзав рачки при трупі;

а бідний вояк лежав простягнений горілиць і розкидав широко руки. При сьвітлі місяця червоні штани і сіра шинеля відбивали сильно від снігу. Анї одна крапля крові не виплинула з рани, ніж стримів іще в горлі встромлений аж по ручку.

Не надумуючи ся вдарив Ет'єн Жанлена кулаком так сильно, що сей аж перевернув ся побіч трупа.

— На що ти зробив се? — крикнув він з досадою.

Жанлен зачав підводити ся, спер ся на руки та підняв спину до гори наче надутий кіт. Його широчезні вуха, зелені очі, вистаючі щоки тремтіли і печервонїли з великого напруження і зворушення при його поганій роботї.

— Нащо ти зробив се до сто чортів?!

— Я не знаю. Прийшла менї така охота тай годї.

Він обставав при тїй відповіді. Три дни вже відчував він непоборну охоту до сього. Се мучило його, голова болїла його за вухами, так ненастанно думав він про се. А впрочім чи кому може залежати на тих свинях — жовнірах, що прийшли сюди дразнити вуглярів у їх власній хатї? З палких промов проголошених у лісі, зі скажених окриків, що домагали ся руйнованя і смерти в часї походу страйкарів через копальні лишило ся Жанленови пять або шість слів і він повторяв їх тепер раз у раз як дитина, що бавить ся в революцію. Більше нічого не вмів він сказити про свій злочин. Ніхто не намовляв його до того, се прийшло йому так само з себе, так само як часом приходить йому охота красти цибулю на полі.

Ет'єн просто злякав ся сього дїтвака, в якого череші росло постійне бажанє злочину. Він відіпхнув його від себе ногою як нерозумну звірину. Найбільше бояв ся Ет'єн, щоб постій військо в Воре не почув здавленого крику вартового, і через те дивив ся він усе трівожно в сторону Воре, коли лише просьвітив місяць. Але Воре дрімало спокійно і не давало ніякого знаку житя. Тоді Ет'єн похилив ся над трупом, узяв його за руки, що вже помалу холоди, потім приложив вухо до грудий, але серце вже не било під шнелею. З ножа видко було лише саму кістяну ручку, де було чорними буквами вирите слово: *Amour*.

Ет'єнові очі зупнили ся на лиці трупа. Нараз пізнав він малого вояка: се був Жіль, рекрут, з яким він балакав одного ранку. Глибокий жаль стиснув його за серце, коли глянув на се добродушне біляве, лице посипане рудими плямками. Його широко розплющені сині очі дивили ся на небо, немов шукали там рідної сторони. Де-ж був сей Пльоґоф, що йому видавав ся найгарнійшим краєм на сьвітї? Там далеко, в низу! Сеї ночі море там гуділо, ревла схвильоване скаженими вітрами. Можливо що сей вітер, що віяв так завзято в горі над Воре, приходив як раз із рідних Жілевих степів. Серед сих степів стоять дві жєнщини, мати і сестра молодого рекрута. Вони певно поздїймали хустки з голов і дивили ся в сторону Па-де-Кале, так наче б вони могли побачити, що там за горами, за лісами робить у тій хвили їх любий Жіль. І вони все ще будуть дожидати його. Що се за страшна річ, що нуждарі мордують один другого задля богачів!

Але трупа треба було доконче десь сховати. Ет'єн думав з початку вкинути його до каналу. Але ся певність, що його там мусять знайти швидше чи пізнійше, відвела його від сього наміру. Тоді тривога його дійшла до краю; час минав, треба було зараз на щось рішити ся. Нараз прийшла йому в голову щаслива думка: колиб йому повело ся занести трупа до Рекіяра, то там можна-б уже поховати його на віки вічні.

— Ходи сюди! — сказав він до Жанлена.

Але Жанлен не довіряв йому.

— Я не піду, ти хочеш мене бити. Впрочім я маю важне діло. Добраніч!

Він дійсно мав діло. Попереднього дня призначив він сходини Беберови й Лідії на складі дров у Воре. Всі троє не спали тої ночі дома, вони зробили собі сховок на складі дров і чекали там до ранку, щоб бачити, як Бельгійців будуть обкидувати камінем, коли ті почнуть іти на роботу.

— Слухай! — повторив Ет'єн — ходи сюди, а то я закличу жовнірів і вони відітнуть тобі голову.

Нарешті Жанлен зважив ся прийти. Тоді Ет'єн звинув свою хустину і звязав нею сильно шию жовніра, не вийнявши перед тим ножа, бо ніж зупиняв кров. Сніг топив ся ненастанно, на землі не було ані одної червоної плямки, не знати було навіть слідів боротьби.

— Візьми за ноги.

Ет'єн привязав собі рушницю до плечий і вхопив трупа повід пахи, Жанлен узяв за ноги. Помалу злізали вони з валу та стерегли ся, аби не зіпхнути якого каменя і не наробити

стуку. На щастє місяць закрив ся хмарами. Але коли вони йшли здовж каналу, він знов засьвітив дуже ясно. Се було просто чудо, що військовий постій не побачив їх. Вони посували ся наперед мовчки як можна найскорше, але нести трупа було досить незручно і вони му-сіли класти його на землю і відпочивати що сто метрів. На закруті доріжки, що вела до Рекіяра, почули ся якісь кроки. Мороз перейшов по всім їх тілі; вони мали ще лиш на стільки часу, щоб сховати ся за одним муром від військової п'атрулі. Потім трохи далі стрітили вони якогось чоловіка, але він був п'аний та лише вилаяв їх і пішов своєю дорогою. Нарешті дійшли до старої копальні; піт облив усе їх тіло і вони були такі помучені і зденервовані, що дзвонили зубами.

Ет'єн надіав ся, що се буде не дуже зручно перенести трупа по драбинах у ямі. І дійсно була се важка робота. Жанлен мусів лишити ся на горі і впускати помалу трупа до ями, а Ет'єн завис на корінях і піддержував його, аби таким чином міг пересунути ся через дві перші драбини, де не було щєблів. Потім за кожною драбиною мусів Ет'єн злазити вперед і ловити трупа в руки. А яма мала аж до Жанленової норі двісті десять метрів, усіх драбин було ще трицять і трицять разів спадав труп на Ет'єна. Рушниця гризла його немилосерно в плечі; а за сьвітлом не хотів він посылати Жанлена, бо йому жаль було останнього недогарка сьвічки. Впрочім сьвітло лише заваджало б їм у тім вузкім комині. Але коли вони дійшли до залі, з якої виходили колишні галерії, він таки послав Жанлена за сьвічкою. За той час сів собі коло трупа, щоб трохи від-

саинути, а серце стукотіло йому в грудях як молот.

Кали Жанлен вернув ся зі сьвітлом, Ет'єн запитав у нього поради, де би найліпше сховати трупа; бо Жанлен знав докладно всі сї на-пів повалені галерії і не раз закопував свої давнійші добутки в такі шпари, куди дорослий чоловік ніяким способом не міг би дістати ся. Вони пустили ся в дальшу дорогу і волокли трупа через цілий лабіринт розвалених галерій на просторі одного кілометра. Нарешті стеля зачала знижувати ся, вони мусіли повзати на колінах під потрісканою скалою, яку піддержували на-пів поломані деревляні підпори. Доріжка перемінилася в форму довгої скрині і тут положили вони малого жовніра наче в домовині. З боку коло нього зложили також рушницю, потім узяли ся ломити ногами до решти деревляні підпори, наражуючи своє власне життя. Через хвилинку скала тріснула на двов, вони мали лише на стільки часу, щоб вилізти звідтам на ліктях і колінах. А коли Ет'єн обернув ся, щоб побачити, що діється, скала помалу зсувала ся і пригнітала тіло жовніра безмежним тягаром. Незабаром і слід по ньому загинув, зістала ся лише велика маса землі.

Коли вони вернули ся до своєї печери, втомлений Жанлен кинув ся в кутку на своє леговище з сїна і сказав:

— Нічого великого не стало ся! Я тепер лягаю спати на годинку, там малі певно ждуть на мене.

Ет'єн загасив сьвічку, з якої лишив ся лише маленький недогарок. Він також був дуже втомлений, але сон не застилав його повік. Важкі думки валили ся в його голову; він

мав таке вражінє, немов би хто молотом бив у неї. Особливо одна думка не хотїла покинути його і мучила його вічно одним питанєм, на яке він не міг знайти відповіді: чому він не зарізав Шаваля в тій хвилі, коли держав його під ножем? І на що сей хлопчище замордував сього жовніра, хоч не знав навіть, як він називаєть ся? Се перевертало до гори ногами його революційні понятя, бо-ж він домагав ся мордованя, признавав собі право мордованя. Невже причина сього така, що він підлий боягуз? В сїні хлопчина хріп собі спокійно хрипотом п'яного чоловіка, немов би впив ся своїм злочином. Се іритувало Ет'єна, наповняло його обридженєм, він не міг слухати сього хрипоту. Нараз він здригнув ся; холодна дрож тривоги пересунула ся йому по лиці. Йому здавало ся, що з глибини землі добув ся якийсь тихий стогін, якесь риданє. Образ малого жовніра похованого разом з рушницею під скалами станув йому перед очима; мороз перейшов його аж до костей, волосє ставало йому на голові. Се було близьке до божевілля! По всій копальні лунав той самий стогін і риданє. Ет'єн мусїв засьвітити сьвічку і заспокоїв ся лише тоді, коли побачив порожні галерії при тім слабім сьвітлі.

Протягом чверть години сидїв він і дивив ся ненастанно на гніт сьвічки; всї сили напружив на те, аби прогнати зловіщі мари. Нараз сьвічка затріщала і все потонуло знов у цілковитій темряві. І знов зачав він тремтіти всім тілом та мав охоту вдарити Жанлена, аби не хропів так голосно. Сусїдство сього хлопчиська стало йому таке нестерпне, що він утік із печери бажаючи як найшвидше вибрати ся на поверх-

ню землі. По драбинах ліз він так живо, немов був переконаний, що хтось женеться за ним і ось ось уже ловить його за ноги. Аж на версії відітхнув Ет'єн глибоше, опинившись серед розвалин Рекіяра. Коли не мав відваги убити чоловіка, то він сам повинен умерти. І се бажанє смерти, що вже часом давнійше находило на нього, тепер відновило ся і вбило ся йому в голову як остання дошка ратунку. Вмерти героїчною смертю, вмерти для революції! Така смерть покінчила би все, вирівняла би його добрі та злі рахунки, увільнила би його на завжди від думаня. Коли би товариші кинули ся на Бореняків, він піде в першій ряді і тоді може його дуже легко досягти куля. Наваживши ся на таке він пішов тепер уже певною ходою вештати ся довкола Воре. Вибила друга година; в кімнаті для дозорців, де був постій, що стеріг копальні Воре, гомоніли помішані людські голоси. Загадкове щезненє вартівника на валу збентежило весь постій; розбуджено капітана, перешукано уважно всю просторонь довкола валу і нарешті всі були переконані, що вартовий здезертував. Ет'єн сховав ся в тіни та пригадав собі сього капітана з республіканськими переконаннями, про якого розповідав йому малий жовнір. Хто знає, чи сей капітан не дасть перетягти себе на сторону робучого люду? Військо підняло би тоді рушниці в гору, се було би гасло до мордованя панів. Нові мрії опанували тепер Ет'єна, він не думав уже більше про смерть та розігрів ся надією на можливу побіду.

Аж до пятої тоднини ждав він на Бореняків, стоячи в болоті по кістки. Потім завважив, що Спілка хотіла просто спровокувати страй-

карів, бо умістила Бореняків у самім Воре. Бореняки зачали вже йти до роботи; кілька страйкарів, поставлених на сторожі, не мали відваги донести про се своїм товаришам. Аж Ет'єн повідомив їх, що Бореняки йдуть, і тоді зі всіх робітницьких домів зачали вибігати страйкарі. Сам Ет'єн станув собі за валом на дорозі до пристані. Вибила шеста година. Небо зачало прояснювати ся, на сході появили ся вже червоні смуги. Одною стежкою надійшов аббе Ранвіє на ту саму дорогу, де стояв Ет'єн. Що понеділка ходив він відправляти ранню службу божу до монастирської каплички по другім боці копальні.

— Добрийдень вам, приятелю! — крикнув він голосно глянувши на Ет'єна своїми огнистими очима.

Але Ет'єн не відповів нічого. Поміж руштованями копальні Воре побачив він якусь жєнщину: серце забило ся йому сильнійше і він побіг у ту сторону, бо йому здавало ся, що се Катєрина.

Від півночи волочила ся Катєрина по дорогах. Коли Шаваль вернув ся до дому і застав її, зараз ударом у лице зігнав її з ліжка та кричав до неї, аби зараз забирала ся дверима, коли не хоче вилетіти вікном. Заплакана, з синцями на ногах від Шавалєвях чобіт, вона лєдво мала час одягти ся і вибігла через двері, а на дорогу вліпив їй ще Шаваль долонею в зад. Такий брутальний розвід оголомшив Катєрину, вона сіла собі на камени та дивила ся ненастанно на вікна своєї хати в тій надії, що Шаваль ще покличе її. Їй не могло помістити ся в голові, аби він міг справді викинути її; вона була певна, що він слідить за нею крізь

вікно і велить їй вернути ся, коли побачить, як вона мерзне на холодї, покинена всіми і не маючи нікого, до кого би могла обернути ся.

Дві години примирала вона з холоду, викинена як собака на вулицю, і нарешті увірила в свою долю. Вона вийшла з Монсу, але незабаром вернула ся назад під хату, хоч не мала відваги ані закликати, ані застукати в двері. Потім пустила ся шляхом на право з тою думкою, щоб піти до робітницької оселі до своїх батьків. Але коли станула перед дверми батька, такий сором огорнув її, що втекла через огороди, боячи ся, аби хто не пізнав її, хоч віконниці були всюди позачиняні і всі в домах спали міцним сном. Від того часу вона волочила ся по дорогах, найменший шелест трівожив її; вона здригала ся на сю думку, що її можуть зловити як вуличницю і віддати до публичного дому в Маршієні. Вже кілька місяців мара сього дому стояла їй усе перед очима. Два рази вертала ся вона до Воре, але коли почула голоси військового постою, то втікала що сили та оглядала ся поза себе, чи хто не женеть ся за нею. На доріжці до Рекіяра волочили ся ненастанно п'яні люди, але вона про те кілька разів переходила нею надіючися, що може здібати там того чоловіка, якого вона відіпхнула від себе кілька годин перед тим.

Того ранку Шаваль мав іти на роботу і ся думка звернула Катерину в бік копальні Воре, хоч вона знала, що говорити до нього нічого не допоможе, що між ними вже все закінчене. Жан Бар уже не функціонував, а Шаваль загрозив Катерині, що задушить її, як би вона відважила ся піти на роботу до Воре;

він бояв ся, щоб вона не компромітувала його. Отже що було їй тепер робити? Чи йти в сьвіт, чи здихати з голоду, чи піддавати ся всім мущинам, які забажають лише сього? З такими думками тягла ся вона вулицею, заболочена аж по пояс, ховзаючи ся по слідах коліс, а ноги боліли їй вже так, що ледви посували ся наперед. Дорога виглядала як ріка з болота, а Катерина йшла без упину та боляла ся навіть сісти собі на який камінь та відпочити хвилинку.

Вже розвидніло ся. Катерина пізнала з далека плечі Шаваля, що йшов до Воре довкола валу, щоб не стрінути ся зі страйкарями. Нараз побачила Бебера й Лідію, що виставили носи зі свого сховку на складі дров. Вони пересиділи там цілу ніч та не мали відваги вернути ся до дому, бо Жанлен велів їм чекати його. І коли Жанлен висипляв ся в Рєкіярі п'яний від свого злочину, Бебер і Лідія притиснули ся одно до одного, щоб трохи загріти ся. Вітер дув крізь шпари поміж каштановими і дубовими полінами, вони звинули ся в клубок і тремтіли від холоду. Лідія не мала відваги пожаліти ся перед Бебером і оповісти голосно свої терпіння малої битої жінки. Так само й Бебер не сьмів жалувати ся на те, що їх проводир часто-густо кладе кулак на його носі. Але сей проводир надуживав занадто їх вірности, вічно наражував їх шкіру, висилаючи їх на всякі злодійські походи, а добичею не хотів ділити ся ніколи; через те серця Бебера й Лідії зачали тепер таки бунтувати ся проти нього. Дійшло до того, що вони обняли ся не вважаючи на його строгу заборону, хоч були приготовані на те, що якась невидима рука

вдарить їх зараз по лиці, так як їм грозив Жанлен. Але ніяка рука не вдарила їх, вони зачали тихенько цілувати ся, розуміють ся, не думаючи ні про що иньше. В ті поцілуї вкладали вони всі свої поборювані почуття, всі свої терпіня, всі бажаня. Цілу ніч вони так гріли ся в тій норі і не пригадували собі, щоб їм коли-будь у житю було так добре. Навіть на сьвятої Варвари, коли вони їли медяники і пили вино, не були вони такі щасливі.

Нараз почув ся сильний голос трубки. Катерина затремтіла і зіпяла ся на пальці, щоб побачити, що діється. Се була алярмова трубка війська в Воре; воно уставлювало ся в ряд. Ет'ен біг що сили, Бебер і Лідія вискочили зі свого сховку. А там у долині вибігали з робітницьких домів юрби мужчин і жінок з голосними криками безмірного обуреня.

V.

Всі брами, що вели до будинків копальні, позачинювано. Вітворені були лише двері, що провадили по вузких сходах до великої залі при входовій ямі, звідки знов ішли входи до шопи і до кімнати дозорців. Сі двері забарикадувало військо. Капітан уставив його в два ряди проти цегляного муру, щоб не можна було заатакувати його з заду.

З початку юрба робітників, що вибігла з хат, держала ся з далека. Їх було що найбільше трицять людей; вони живо і завзято обговорювали щось між собою.

Маедиха вибігла з хати одна з перших. На розчіхране волосє накиннула вона на швидку хустину, а на руках держала малу Естелю: Естеля спала, а Маедиха кричала раз у раз здержуваним голосом:

— Нехай ніхто не йде до середини і нехай ніхто не вийде звідси! Треба їх там усіх видушити!

Має лише притакував їй.

В тій хвилі надійшов з Рекіяра батько Мук. Страйкарі не хотіли пустити його до копальні. Він бори́кав ся з ними говорячи, що

його коні мусять дістати у всякім разі свої порції вівса та що їм начхать на цілу революцію; до того один кінь здох і тепер як раз у копальні ждуть його, аби витягти мертвого коня на верх. Ет'єн висвободив старого ставного, а жовніри перепустили його до середини. А за чверть години, коли вже юрба страйкарів зачала збільшати ся і прибирати грізну поставу, одні широкі двері в партері відчинили ся, а кільканацять робітників тягло крізь них здохлого коня. Він був ще обв'язаний ливами, його полишено на дворі в калюжі з розтопленого снігу. Се видовище завдало страйкарям такого жалю, що вони не перешкодили робітникам вернути ся до середини та забарикадувати знов двері за собою. Всі пізнали коня по його голові, з уст до уст перелітали слова:

— Се Тромпет, неправда? се Тромпет.

І дійсно був се Тромпет. Він не міг привикнути до життя під землею. Від першої хвилини був усе вельми засумований та не виявляв ніякої охоти до праці, лише вічно наче жалувач за денним сьвітлом. Надармо Батай, найстарший зі всіх коней у копальні, отирав ся по привітальськи о його боки та гриз його делікатно в шню, щоб відступити йому трохи своєї резигнації, яку він набув за десять літ своєї служби на дні ями. Але його пестоці лише збільшували мелянхолію Тромпета; його шкіра дріжала, коли наблизив ся до нього його товариш, що постарів ся в вічній темноті. І обидва вони, коли лише стрічали ся разом, іржали і мали такий вигляд, немов би ридали, один тому, що не може пригадати собі сонця, а другий тому, що не може забути його. В стайні стояли вони коло жолоба бік о бік, похияли

голови в низ, дмухали собі один одному в ніс та мріяли про свої колишні часи, про сонце, зелену траву, білі дороги, що стелили ся без кінця. А коли Тромпет облитий потом здихав на соломі, Батай обнюхував його та видавав із себе уривані голоси подібні до плачу. Він почув, що Тромпетове тіло холодне; копальня забирала в нього його останню потіху, забирала в нього приятеля, що прийшов сюди з гори та приніс із собою запах свіжої трави, яка пригадувала йому молоді літа. А коли завважив, що товариш уже не рухається, тоді зірвав ся з ланцюга та зачав іржати зі страху.

Вже від тижня повідомляв Мук Дансаера про злий стан Тромпета. Але де-ж хто в тім часі міг займатися хорим конем! Панове дозорці не дуже любили витягати коний. Але тепер уже треба було неодмінно витягти Тромпета на землю. Попереднього дня Мук з двома людьми обв'язували його цілу годину. Припрягли Батая, аби зтягти Тромпета до входової ями. Помаленьку тягнув старий кінь свого мертвого товариша такою вузкою галерією, що від часу до часу мусів шарпнути, аби перепхати Тромпетове тіло. Задиханий хитав він головою та прислухувався, як та велика бездушна маса сунула ся за ним по помості. При входовій ямі, в широкій залі його відпрягли, і він слідив засумованими очима, як його товариша приготувлювали до виїзду на гору. Тромпета положили на поперечних бальках над багном і прив'язали ланвою до дна клітки. По якімось часі задзвонили „по мясо“ і клітка потягла з собою Тромпета. Батай дивив ся, як він підіймав ся з початку помалу, а потім щез у темряві, щоб уже більше не вернути ся до

сеї чорної ями. А Батай стояв і витягнув швію; може в тій хвилі пригадав собі все те, що було на землі. Але житє товариша вже скінчило ся, там на горі він уже не побачить нічого; а він сам також не вийде на сьвіт інакше, як лише привязаний оттак до клітки. Його ноги зачали дріжати, сьвіже повітре, що доходило сюди з далеких піль, душило його за горло. А коли він вернув ся до стайні, був наче п'яний.

Страйкарі стояли якийсь час засумовані на вид мертвого Тромпета. Одна баба сказала півголосом.

— Чоловікови все ще трохи ліпше, бо бодай іде на роботу лиш тоді, коли хоче!

З робітницьких домів вибігла нова громада страйкарів. На переді йшов Левак, а за ним Левакова і Бутелю. Левак верещав на все горло:

— Смерть Боренякам! Ні один чужинець не сьміє вийти до нашої копальні! Смерть їм, смерть!

Усі хотіли кидати ся на військо, Ет'ен мусів спиняти їх. Потім приступив до капітана і зачав балакати з ним. Капітан був високий, худий, ще дуже молодий чоловік, бо мав ледви двацять вісім літ. На його лиці відбивала ся енергія і рішучість, хоч видко було, що він не хотів би допустити до розливу крови. Ет'ен пояснював йому всю страйкову справу та намагав ся перетягти його на свій бік і рівночасно уважав, яке вражінє зроблять на нього його слова. „По що, — говорив Ет'ен, — допроваджувати до зовсім непотрібного розливу крови? Адже всі люди брати між собою і повинні погодити ся“. Але коли Ет'ен згадав про республіку, капітан зробив нараз строгу військову міну і сказав:

— Уступіть ся! Не примушуйте мене вивняти свій обов'язок!

Три рази пробував іще Ет'єн переконати капітана. За ним товариші зачали кричати що раз голоснійше. Ходила чутка, що пан Аннебо сидить у копальні, а дехто казав, що треба стягнути його за карк до ями, щоб побачити, чи він сам буде рубати вуголь. Але ся чутка була неправдива, в копальні був лише Неґрель і Дансаер; вони показали ся навіть в однім вікні залі при вході до ями. Головний дозорець держав ся позаду несміливо, бо від часу своєї авантури з Перонихою стратив багато певности себе. А інжинер стояв собі в самім вікні і перебігав відважно своїми малими, живими очима по всій юрбі, підсьміхаючи ся злобно. Побачивши їх юрба заревла скаженим голосом і вони відступили від вікна. На їх місце появилася білява голова Суваріна. Суварін був тепер як раз при службі; він не кинув своєї машини ані на один день від самого початку страйку. Але від того часу він балакав дуже рідко, якась думка опанувала весь його ум і сьвітляла ся в його блідих очах наче сталева голка.

— Вступіть ся на бік — повторив капітан дуже голосно. — Ви тут не маєте нічого зо мною говорити. Я маю розказ стерегти копальні і буду стерегти її... І не напірайте на моїх людей, а ні, то я вже знайду спосіб відіпхати вас.

Хоч він виголосив сі слова досить твердо, все-ж таки лице його блідло від того, що юрба страйкарів зростала з кожною хвилиною. Він мав зі своїми жовнірами стерегти копальні до полудня, але бояв ся, що не видержить так

довго і послав одного хлопця з копальні до Монсу просячи підмоги.

В відповідь юрба страйкарів закричала люто :

— Смерть чужинцям! смерть Боренякам! Ми хочемо бути панами в своїй хаті!

Ет'єн бачив, що не вдіє нічого, і подав ся назад. Ситуація була така, що мусіло прийти до бійки на смерть і житє. І він уже більше не зупиняв товаришів, юрба звалила ся вже до чотирох сот, а з сусідніх робітницьких осель надбігали ненастанно нові купи. Всі кричали однаково, Має і Левак верещали до жовнірів :

— Забирайте ся звідси! Ми не маємо нічого проти вас, забирайте ся!

— Вам тут нема ніякого діла! — додала Маєдиха — дайте нам полагодити свої справи самим!

А за нею крикнула Левакова :

— Чи вас треба буде аж усіх видушити, щоб перейти сюди? Ми вас просимо, забирайте шматє!

Навіть мала Лідія, що сховала ся разом з Бебером за найгустійші стоси дров, крикнула своїм тоненьким голоском :

— А то псякров, паршиві комісники!

Катерина стояла кілька кроків з боку і дивила ся і слухала того всього. Вона просто остовпіла при сих нових розрухах. Невже вона ще мало терпіла? невже ціле її житє не було одним рядом неволі і насильства? Чим вона ще прогрішила ся, що гірка доля не дав їй авні хвилинки відпочити? Ще вчора не розуміла вона, чому робітники так завзято обстають при страйку; думала, що як чоловік дістане свою пайку ударів у лице, то вже повинен сидіти

тихо і не шукати собі нової біди. Тепер відчувала в своїм нутрі крайню ненависть до катів народу. Вона пригадала собі, що говорив Ет'єн давнійше вечерами в її родині. І вона хотіла неодмінно почути, що він говорить до жовнірів. А він говорив до них як до товаришів, пригадував їм, що вони також часть народа, що вони повинні держати разом з народом у боротьбі проти тих, що збогачують ся працею мільйонів голодних людей.

Нараз у юрбі зчинив ся якийсь незвичайний рух одна стара баба вбігла до неї. Се була Підпалена; вона була страшно висушена, шия і руки її були зовсім відкриті, а вона бігла так швидко, що волосє все спадало їй на лице і заслонювало очі.

— Та чи чув хто таке, чого я діждала ся! — кричала вона задихана. — Сей запроданець Перон замкнув мене в льоху!

Вона зараз накинула ся на військо, а її чорна губа аж пінила ся від прокльонів.

— Ви очайдуші мерзенні! розбишаки проклятуші! Ви вмiєте лише лизати чоботи своїм начальникам та маєте відвагу воювати лише з бідними людьми!

Всі иньші прилучили ся до неї і прокляттям уже не було кінця. Дехто кричав ще: „Найжнють жовніри! до ями з офіциром!“ Але незабаром чути було лиш один крик: „Геть з червоними штанами!“ А жовніри, що доси слухали спокійно і холоднокровно всіх покликів до братерства, всіх проб і змагань перетягти їх на сторону робітників, заховували ся тепер так само байдужно супроти граду важких проклять і лайок. Усі стояли німо і твердо, на лицах їх не видко було ніякої зміни. За

ними капітан витягнув уже свою шаблю. А коли юрба тиснула їх зі всіх боків і грозила приперти їх до муру, капітан закомандував настромити баїнети. Жовніри сповнили сей розказ в одній хвилі і перед грудьми страйкарів наїжив ся подвійний ряд острої стали.

— А то голота собача! — заревла Підпалена, подаючи ся в зад.

Але по хвилі всі подали ся знов наперед. Їм уже тепер було все байдуже, вже ніхто не бояв ся смерти. Баби кидали ся наперед, Маєдиха і Левакова кричали.

— Мордуйте нас! мордуйте нас за те, що ми домагаємо ся своїх прав!

Лєвак, наражаючи ся на проколенє, вхопив обома руками за три баїнети, зачав трясти ними і тягти їх до себе, щоб видерти їх у жовнірів. Через скажену злість сили його збільшили ся в десятеро, так що він повигнав баїнети. А Бутелю, що стояв на боці і жалував, що прийшов сюди, дивив ся спокійно на сю роботу Левака.

— Встроміть мені ось тут ваші баїнети! — кричав Має. — Встроміть їх, коли маєте відвагу!

Він розіпняв свою свиту, відсунув сорочку і виставив голі порослі груди татуовані вуглем. Він напирал на наїжені баїнети так завзято і так відважно, що жовніри муїли подати ся назад. Один баїнет скалічив його в груди, тоді став він наче божевільний і хотів неодмінно, щоб баїнет увійшов далі і поломив йому ребра.

— Падлюки! ви боїте ся... За нами стоїть десять тисяч. Ви можете замордувати нас, але муїте мордувати ще вньших десять тисяч!

Становище жовнірів було критичне, бо вони мали острій наказ робити ужиток за оружя лише в крайньому разі. А яким способом не допустити до того, щоб оті збожеволілі страйкарі не кидали ся самі на наставлені багнети? З другого боку їм не ставало вже місця, юрба приперла їх до самого муру, так що вже не було куди посувати ся назад. Але сей невеличкий відділ війська, ся жмінка людей в порівнаню до того моря страйкарів у часі припливу держала ся міцно і сповняла холоднокровно всі короткі коменди капітана. А капітан бояв ся тепер лише того, аби жовніри не стратили терпливости через сі незлічені зневаги, які кидано на них ненастанно. Він заціпив нервово уста та обсервував своїх жовнірів. Один молодий сержант наїжив уже своїх кілька волосків вуса і блимав повіками, так що знати було його велике рознервованє. Побіч нього стояв один старий вояк, що був більше як у двадцятьох битвах і носив багато шрамів із ран на лиці; сей жовнір поблід, коли його багнет зігнуто наче соломю. Інший знов, що був без сумніву ще рекрут та смердів іще плугом, червонів дуже сильно за кожним разом, коли на нього падала з юрби якась зневага. А страйкарі не переставали напирати на них, кулаки підіймали ся в гору, а жовнірам сипали ся в лице важкі проклятя і зневаги. Справді, треба було всеї сили військової дісципліни, щоб сі жовніри стояли на місці поважно і не пустили ані пари з уст.

Уже здавало ся, що мусить прийти до катастрофи, коли нараз появила ся за військом сива голова старшого дозорця Рішома, що як

раз вийшов із будинка. Він був до краю зде-нервований і крикнув голосно :

— Та се вже переходить усякі межі! Годі допустити до таких дурниць.

Він кинув ся поміж багнети і страйкарів.

— Товариші! послухайте мене... Ви знаєте, що я старий робітник і що я все був по вашім боці. І коли вам тепер дієть ся кривда, то нехай мене тут зараз поцілить жовнірська куля, коли я не скажу директорам усю правду в очі... Але сього вже занадто, се не доведе ні до чого обкидувати як найгіршими словами сих чесних людей і наставляти черево силоміць під багнети.

Страйкарі слухали його і завагали ся на хвилю. Але на нещастє на горі в вікні появило ся знов лице малого Негреля. Він мабуть бояв ся, щоб страйкарі не закинули йому, що він сам не мав відваги показати ся їм на очі і тому вислав Рішома. Він хотів щось говорити, але юрба підняла таквй скажений крик, що він лише здвигнув плечима та як найшвидше відійшов від вікна. Рішом пробував ще на свою руку умолити страйкарів, аби опам'ятали ся, але його відтрутили та ще до того підозривали, що він у змові з директорами. Рішом ніяк не хотів уступити ся і лишив ся поміж страйкарями і військом.

— Нехай мене тут, до всіх чортів, трупом положать разом з вами, але я таки не кину вас, доки ви не отямите ся!

Він молив Ет'єна, щоб поміг йому втихомирювати страйкарів, але Ет'єн лише здвигнув плечима на знак, що тут нічого не вдіє. Вже було пізно; число страйкарів доходило вже до шести сот. В тім числі були самі такі, що

прийшли сюди лише на те, аби конче прогнати Бореняків; а крім них було ще багато таких, що лише дивили ся на галабурду та жартували собі з неї. Не далеко від війська стояв серед громадки людей Захарко з Фільоменою; вони дивили ся на все спокійно, немов на яке видо-вище і припровадили навіть із собою своїх ді-тий, Ашіля та Дезіре. З Рекіяра надійшла нова юрба страйкарів, між иньшими Муке й Мукета. Муке підійшов зараз, щоб ударити свого при-ятеля Захарка по плечах, підсьміхаючи ся при тім злобно, а Мукета була дуже розпалена і побігла між перші ряди страйкарів.

Капітан виглядав що хвилі на дорогу до Монсу. Але поміч не надходила, а його шість-десять людей уже не могли довго вистояти. Тоді прийшла йому в голову думка налякати юрбу і він закомандував набити рушниці. Жов-ніри як стій сповнили наказ, але се роздраз-нило юрбу ще гірше, всі зачали собі кепку-вати з того.

— Дивіть, дивіть! ті нероби йдуть стрі-ляти до шайби! — зареготали ся баби, Підпа-лена, Левакова та иньші.

У Маєдихи на руках мала Естеля збудила ся і зачала плакати, а Маєдиха підійшла з нею так близько, що сержант запитав її, чого вона тут потребує з сим малим біднятком.

— А тобі що до того? — відповіла вона. — Стріляй до нас, як маяш на стільки від-ваги!

Мущини кивали недовірливо головами та спльовували з погордою. Ніхто не вірив, щоб жовніри могли вистріляти в них.

— В їх набоях нема куль — сказав Левак.

— Чи то ми козаки, щоб до нас стріляти? — крикнув Має. — Пам'ятайте, голото, що до Французів стріляти не вільно!

Інші знов казали, що кримська війна вже скінчила ся та вже нема чого бояти ся куль. І всі зачали знов кидати ся на рушницї. Коли-б військо в тій хвилі було дало вистріл, то було би змело юрбу.

В першій ряді Мукета аж давила ся від гніву, думаючи, що жовніри хочуть стріляти до жінок. Вона виплювувала на них усї грубі слова, які лише знала, а коли їй уже не ставало досить грубої зневаги, тоді не лишило ся їй нічого иншого, як виявити їм свою крайню погорду та бомбардувати носом жовнірів — і вона виставила їм свій зад. Обома руками підняла спідницю, зігнула ся наперед та розіпняла свою велитенську шайбу.

— Ось маєте, се для вас! Але він ще занадто чистий для вас, для такої брудної худоби!

Вона кидала ся на всі боки, бігала здовж цілої боєвої лінії, обертала ся і вигинала ся що хвилі наперед, аби кождому жовнірови з особна виявити ту саму крайню погорду.

— Се для пана офіцера! а се для сержанта! а се для простих жовнірів!

Юрба зареготала ся скаженим сьміхом; Бебер і Лідія вхопили ся за животи, навіть Ет'єн, що досї стояв важко засумований, приплескував Мукеті. Всї без виїмки, і ті що прийшли лише бавити ся з усеї авантури, і ті що прийшли викинути Бореняків, висьмівали тепер жовнірів, немов би Мукета обкидала їх болотом. Лиш одна Катерина стояла мовчки на старих бальках; кров сперла ся їй у горлі,

а ненависть до війська огортала її що далі все більше і вона чула, що їй зачинає робити ся горячо.

Нараз зробило ся велике замішанє. Капітан хотів заспокоїти зденервованих своїх людей і постановив узяти кількох із юрби до неволі. Мукета вихопила ся від жовнірів і кинула ся на землю поміж страйкарів. Трьох робітників, Левака і двох його товаришів ухопили жовніри силоміць поміж себе і лишили їх під дозором у кімнаті для дозорців. Неґрель і Дансаер кричали з вікна до капітана, щоб замкнув ся разом з ними. Але він не хотів, бо знав, що брама без сильних замків не видержала б ані хвилинки, що страйкарі одним приступом узяти б увесь будинок і тоді в середині військо нажило би крайнього сорому, бо мусіло би зложити оружє. Жовніри зачали вже голосно зраджувати свою нетерпливість; аджеж годі їм було втікати від нуждарів у деревляниках. І шістьдесять жовнірів стануло знов рядом під самим муром і наставили просто на юрбу набиті карабіни.

Коли три страйкарі дістали ся в неволю, юрба з початку подала ся назад. Настала глибока тиша. Страйкарі остовпіли від такого насильства. Але незабаром підняв ся крик, щоб випустили арештованих зараз на волю. Дехто казав, що їх там мордують у середині. Тоді всіх огорнула дика жадова пімсти, і хоч ніхто не піддав сеї гадки, всі кинули ся до сусідніх куп цегли; сю цеглу вироблювано і випалювано тут на місці, бо земля тут мала в собі багато глини. Діти носили цеглу по одній, баби набирали її в спідниці. Незабаром у кожного біля

ніг лежала кунка амуніції і тепер почала ся битва камінєм.

Перша зачала кидати на військо Підпалена. Вона розбивала цегли на своїм висохлім колїні і правою і лівою рукою кидала з усеї сили обидві половини цегли. Груба і розлізла Левакова мусїла наблизити ся, щоб докинути до війська; Бутелю молив її, щоб дала спокій, і тягнув її назад, надїючи ся, що її можна буде відвести до дому тепер, коли вже не було її чоловіка. Але Левакова не слухала і кидала завзято шматками цегли. Мукета жалувала своїх товстих литок і тому кидала цілими цеглинками. Навіть підростки стали до битви. Бебер учив Лїдію, як має кидати, щоб добре вцілити. В сторону війська летїв формальний град грубого каміня, що падав з глухим стукотом. А серед сеї роз'юшеної юрби видко було, як Катерина підіймала також кулаки в гору; вона кидала також на половину розбиті цегли всею силою своїх невеличких рук. Вона сама не знала, по що кидає, та чула в собі непоборну охоту мордувати людей. Чи вже часом не скінчить ся се її нужденне істнованє? Аджеж їй уже досить того, що її чоловік набив її та викинув із хати, що мусїла як собака волочити ся всю ніч по дорогах у болоті та не могла навіть просити у свого батька шматка хліба, бо батько сам не мав що їсти. Робітники ніколи не діждуть ся кращої долї, навпаки, їх доля все лише гіршала, від коли лише Катерина памятала. І вона розбивала цеглу і кидала нею вперед себе, бажаючи змести всіх; її очі так набігли кровю, що вона навіть не бачила, кому її цегли розбивали голову.

Ет'єн стояв перед самим військом, а одна цегла мало що не розбила йому голови і зранила його в вухо. Він обернув ся і затремтів, бо пізнав, що ся цегла вилетіла з рук Катерини. І хоч як там небезпечно було стояти, він таки не вступив ся звідти, лише дивив ся мовчки на Катерину. Крім нього ще багато інших лишило ся з опущеними руками перед самим військом.

Муке робив усякі уваги до того, як хто кидав, так немов би придивляв ся до гри в корки. О, сей ударив чудово! Ну, але той не варт нічого! Він вічно підсьміхував ся, штовхав ліктем свого товариша, а Захарко сварив ся з Фільоменою, бо набив Ашіля й Дезіре та не хотів їх узяти на плечі, щоб могли ліпше бачити. На дорозі стояла ціла маса людей, що придивляли ся з далека битві. А на версі сугорба, при вході до робітницьких домів, появив ся старий Бонмор, опираючи ся на палицю.

Коли лише впали перші цеглини, дозорець Рішом кинув ся знов поміж страйкарів і військо. Він молив одних, лаяв других, не дбаючи про те, що кожної хвилі цегла могла розбити йому голову. Одчай брав його, грубі сльози плили йому з очей. Але серед скажених криків зовсім не було чути його слів, видко було лише, як дріжали його великі сиві вуса.

А град цегол ставав що далі все густіший, бо за прикладом жінок пішли й мушціни.

Маедиха побачила, що її чоловік стоїть із заду з порожніми руками, тяжело засумований.

— А ти що собі гадавш? — крикнула вона. — Чи в тебе вже заяче серце? Чи тобі байдуже, що твоїх товаришів ведуть у тюрму? Гай! Як би мені так не отсей бахур на руках, показала-б я тобі тоді!

Естеля ридала голосно, вцепила ся Маєдихи за шию та не давала їй прилучити ся до Підпаленої та иньших жінок. А коли її чоловік усе ще стояв та вемов не чув її слів, вона підсунула йому цеглу ногою.

— Бери но в руки, до чорта! Чи тобі треба аж при всіх наплювати в лице, щоб додати тобі відваги?

Має спаленів та взяв ся розбивати цеглу і кидати нею на жовнірів. А вона раз у раз під'юджувала його, заглушувала його та верещала за ним як навіжена, стискаючи нервово малу Естелю на грудях. А він посував ся все наперед і опинив ся нарешті перед самими карабінами.

Під сим густим градом каміня війська майже не було видко. На щастє цеглини летіли переважно занадто високо та лише обтовкали мур. Капітан був безрадний; лице його було бліде як стіна. Хвилю надумував ся вже, чи не кинути поле битви та не замкнути ся в будинку. Але й се вже було неможливе, юрба булаб рознесла всіх жовнірів, як би вони лише рушили ся з місця. Одна цеглина розірвала капітанови шапку, краплі крови зачали спадати йому з чола. Богато його людей було ранених; і він чув добре, що вони вже не зможуть видержати довше, що інстинкт самооборони візьме в них верх над військовою дисципліною. З уст сержанта вихопило ся різке проклятє: грубий шмат цегли вдарив його в лі-

ве плече з таким глухим відгуком, немов праник о мокре шматє. Рекрут дістав у праве коліно, а по хвилі друга цегла розбила йому палець на руці. Один камінь відбив ся від землі і вдарив старого ветерана під черево; його лице позеленіло, руки затремтіли, а карабін мимохіть висунув ся на перед. Уже три рази капітан хотів закомандувати: стріляй! Але тривога здавила йому голос у горлі; кілька хвиль кипіла в ньому важка боротьба між його переконаннями і обовязками, між усіми його поняттями, між чоловіком і жовніром. Цегляний дощ посипав ся з подвійною силою, капітан відчинив рот і мав уже крикнути: стріляй! коли нараз карабіни випалили самі. Найперше впади три вистріли, потім пять, потім цілий ряд один за другим, а нарешті ще один богато пізнійше, серед мертвої тиші.

Юрба остовпіла. Вони таки вистрілили! Всі відкрили широко роти і ще не вірили тому, що стало ся. Але нараз почули ся страшні зойки ранених, а рівночасно військова трубка дала знак, щоб перестати стріляти. В юрбі повстала скажена паніка, всі розбігали ся, як табун худоби, коли між нього впаде бомба.

При перших трьох вистрілах Бебер і Лідія звалили ся одно на друге. Куля влучила їй в лице, а його в ліве плече. Лідія немов поражена громом навіть не ворухнула ся. А Бебер не вмер відразу; в конвульсійних відрухах ухопив він Лідію обома руками і притиснув її до себе, наче хотів обняти її так, як у тім темнім сховку поміж дровами, де вони разом переночували. Як раз у тій хвилі надбіг Жан-лен із своєї норі в Рекіярі; його очі ще були

напухлі від сну. Крізь дим побачив він, як Бебер умираючи стискав його маленьку жінку.

Дальших п'ять вистрілів положили Підпалену і батька Рішома. Куля попала йому в плечі як раз у тій хвилі, коли він молив своїх товаришів, щоб перестали кидати камінем. Він упав на коліна, а потім повалив ся на бік і хрипів на землі; його очі були ще повні сліз. А стара перевернула ся випростувана наче вязанка сухих гиляк, та вицідила крізь горло разом з кровю ще останнє проклятьє.

Але тоді цілий ряд вистрілів прочистив терен і змів на сто кроків громадки тих, що з цікавості прийшли сюди і сьміяли ся з усеї битви. Одна куля влетіла Мукетови в рот і він повалив ся до ніг Захарка й Фільомени, а на їх дитий бризнули краплі крови. В тій самій хвилі дістала й Мукета дві кулі в черево. Вона побачила, як жовніри прикладали карабіни до плеча і кинула ся до Катерини та крикнула їй, аби втікала. Вона сердешна мала добре серце. Але вже не було часу втікати: Мукета зойкнула в останнє і звалила ся до ніг Катерині. Ет'єн прибіг, хотів підвести й забрати її, але вона лиш махнула рукою на знак, що вже їй приходить кінець. Потім її вхопила передсмертна гикавка, але вона все ще всьміхала ся то до Ет'єна то до Катерини, немов би тішила ся тим, що бачить їх тепер разом, коли сама вже вступаєть ся їм з дороги на віки.

Здавало ся, що все вже скінчило ся, гук вистрілів губив ся в далечині і відбив ся аж від мурів робітницьких домів, коли нараз упав ще один, останній вистріл.

Вцілений в саме серце Має закрутив ся довкола себе і впав лицем у калюжу чорну від вуглевого пороху.

Затривожена Маєдиха похилила ся над ним:

— Ну, старий, та підійми ся! Тобі нічого не стало ся, правда?

Естеля заваджала їй; Маєдиха посадила її на одну руку, а другою обернула голову свого чоловіка.

— Ну, та скажи-ж бо, де тебе болить?

Його очі були без життя, уста вкрила кровава піна. Маєдиха зрозуміла, що він уже мертвий. Тоді сіла на землю в болото і вліпила очі в свого чоловіка, держучи маленьку донечку під пахою наче який пакунок.

Копальня була опорожнена. Рознервований капітан підійняв свою шапку полomanу шматком цегли і надів її на голову. Він заховав свою строгу, військову міну при виді сього нещастя, в яке ввалила його військова служба. А його жовніри набивали знов карабіни. На горі в вікні появили ся знов перелякані обличчя Неґреля й Дансаера. За ними стояв Суварін; його чоло зморщило ся так немов би якась думка, що мучила його вже давно, тепер узяла гору. А по другім боці обрїя, на кінці широкої площини, старий Бонмор стояв наче кам'яна фігура; одною рукою опер ся на палицю, а другу приложив до ока, щоб краще бачити, як там на долині мордують його рідню. Ранені ревли з болю, тіла мерців хололи в холодному болоті, помазані вуглевим чорнилом із калюж, що декуди виглядали з під брудного снігу. А серед сих нужденних трупів виголоднілих та збідованих людий лежав труп Тромпета, велика купа мертвого стерва пошарпаного та

розтоложеного так, що ледви можна було пізнати, що се тіло коня.

Ет'єнови не стало ся нічого. Бін усе ще стояв побіч Катерини, що вже не могла стояти на ногах з утоми і переляку, коли нараз якийсь сильний, звучний голос затрусив ним усім. Се був аббе Ранвіє, що вертав ся як раз зі служби божої. Він підняв обидві руки в гору і з завзятем пророка кликав пімсти небесної на вбійців. Він пророчив недалеку еру справедливости, пророчив, що незабаром огонь небесний винищить усю буржуазію, бо вона вже допровадила свої злочини до краю, велячи мордувати робітників і вбогих сього сьвіта.

СЕМА ЧАСТЬ.

I.

Карабінові вистріли з Монсу добігли грімким відгомоном аж до Парижа. Чотири дні опозиційні дневники кидали громи обуреня на поступованє війська і поміщували на першій стороні страшні описи сеї події: двацять п'ять робітників ранено, чотирнацять убито на місці, між ними двоє дїтей і трьох женщин; крім того було кілька арештованих, а Левак зробив ся по просту героєм, його відповіді перед судією слідчим набирали епохального значіня. Сих кілька куль задало цїсарству глибоку рану, хоч воно не здавало собі з того справи і удавало, що воно анї трохи не захитало ся в своїй всемогучости, Уряд уважав усю справу за простий нещасливий випадок, що притрапив ся на щастє там, у тїм чорнім краю, далеко від париського бруку і лише на хвилю розворушив публичну опінію. І уряд надїяв ся, що за кілька день уся справа притихне і всі про неї забудуть. А щоб се прискіпити, дістала Спїлка офіціяльний наказ замазувати все, що лиш мо-

жливо і покінчити вже раз із сим страйком, що своїм занадто довгим протяганєм міг викликати небезпечний соціяльний рух.

В середу рано приїхали до Монсу три панове з уряду Спільки. Невеличке місто не мало ще доси відваги тішити ся з різні робітників, але вже віддихало лекше, бо з боку страйкарів не грозила йому ніяка небезпека. Погода змінилася ся, появило ся перше гарне лютове сонце, вершки бузку зачали зеленіти. Всі віконниці в палаті заряду відчинено знов, великий будинок почав відживати. А з нього виходили як найкращі відомости; всі оповідали, що три панове з заряду дуже зажурені нещасною катастрофою та прибігли сюди, щоб розкрити батьківські обійми копальняним робітникам, що дали звести себе на бездорожя. Тепер, коли вже було по авантурі, що без сумніву випала трохи гірше, як вони собі бажали, сі панове взяли ся горячо до направи злого, до ратованя своїх робітників, та видали всякі премудрі, хоч трохи й запізнені постанови. Переді всім відправили Бореняків і наробили при тім багато крику, яку то вони надзвичайну уступку роблять своїм робітникам. Потім усунули військову сторожу з копалень, бо розбиті страйкарі вже не загрожували їм новим походом. Що до загадкового щезнення вартового з Воре панове з заряду сиділи тихо і намагали ся затушувати сю справу. Перешукано всю околицю, але не знайдено ані рушниць ані трупа; тоді не роблено вже більше ніяких доходжень, лише оголошено, що жовнір дезертував, хоч усі підозрівали, що тут було не без якогось злочину. Взагалі намагали ся ті панове представити всі нещасні події в як найделікатнійшим

світлі, виходячи з тої засади, що небезпечно признати ся до того, яку то силу має юрба і як вона легко може порвати всі звязки старого, зігнилого світа. Впрочім ся праця над поправою лиха не перешкаджала їм довести до ладу свої чисто адміністраційні справи. Люди бачили, як Денелен заходив до палати заряду, де стрічав ся з паном Аннебо. І знов розійшли ся по всій околиці вісти про закупно концесії на Вандам; усі запевняли, що Денелен має пристати на услівя панів із заряду.

Але найбільше розголосу зробили великі жовті афіші, які заряд велів у великій масі порозліплювати по стінах. На них було величезними буквами написане таке: „Робітники з Монсу! Ми не хочемо, щоб ті надужитя, яких сумні наслідки бачили ви останніми днями, відбирали засоби удержання робітникам чесним і доброї волі. Ми відчиняємо всі копальні в понеділок рано, а коли праця почне ся на ново, тоді ми розслідимо докладно і безсторонно ваші бажаня і впровадимо реформи на вашу користь, які лише будуть можливі. Взагалі ми зробимо все, що лише буде справедливе і можливе до здійсненя“. Одного ранку десять тисяч робітників оглядало ті афіші. Ніхто з них не говорив на се нічого, багато лише похитало головами, а були й такі, що відходили по перчитаню афіша своєю звичайною важкою ходою, а на їх лиці не можна було добачити найменшої зміни.

Робітницька оселя в Воре обставала завзято при страйку. Кров товаришів, що зачервонила болото в копальні Воре, немов загородила дорогу до неї всім иньшим робітникам. Із сеї оселі вернуло ся до праці ледви десять

люда: Перон і такі підхлібники як він. Коли вони йшли на роботу або вертали до дому, товариші лише дивили ся на них з під лоба, але ніхто не грозив їм. Приліплений на церкві афіш прийнято з недовірем. В оголошеню не було ані згадки про тих робітників, яким Спілка звернула книжочки; невже дирекція не прийме їх назад? І тривога перед переслідуванем, братерська солідарність і бажанє запротестувати проти віддаленя найбільше скомпромітованих — усе те додавало їм завзятости і пхало їх до дальшого упору. Ціле оголошенє видало ся їм дуже підозреним; вони може вернули би до праці, як би панове з заряду захотіли говорити ясно і отверто. Мертва тиша панувала в робітницьких домах; уже навіть ніхто не нарікав на голод, усі готові були вмирати, коли насильна смерть перейшла вже раз через ті домн.

Між усіми домами найбільше мертвою і найбільше сумною була хата Маєдів у своїй важкій жалобі. Від коли Маєдиха відпровадила свого чоловіка на цвинтар, від тоді не відкривала уст. По битві в копальні дозволила вона Ет'єнови впровадити до хати заболочену, на пів мертву Катерину. І коли Маєдиха роздягала її в присутности Ет'єна, щоб її пожити спати, здавало ся їй, що дочка вернула ся з поля битви також з кулею в животі, бо на її сорочці були широкі кроваві плями. Але за хвилинку пізнала Маєдиха, що се була кров дозрілости, що як раз вибухла серед тих потрясень, яких зазнала Катерина того страшного дня. Ще один радісний випадок для бідної Маєдихи! Дочка принесла їй до хати гарний дарунок, принесла спроможність родити дітей,

щоб жандарми мали до кого стріляти! По тім відкритю Маедиха не промовила й словечка до Катерини, так само як не заговорила й до Ет'єна. Ет'єн спав тепер разом з Жанленом, хоч йому грозило арештованє. Але він волів іти до в'язниці, як вертати в темну нору в Рекіярі. По всіх отих різанинах дроз хапала його в темноті, він просто бояв ся ночі, а до того там у Рекіярі лежав під скалами малий жовнярик. Крім того програна страйкова справа, а з нею й його власний упадок мучив його так, що він думав про тюрму як про висвобоженє з тяжких мук. Але ніхто навіть не шукав його, години плили за годинами, а він не знав, що робити, за що взяти ся. Часом дивила ся Маедиха на нього і на свою дочку таким поглядом, немов хотіла спитати їх, чого вони властиво сидять у її хаті.

І знов усі спали на купі як давнійше. Старий Бонмор займав тепер ліжко двох малих діточок, що спали тепер з Катериною, де вже бідна Альзіра не втискала ся своїм горбом у боки старшої сестри. Головно коли клала ся спати, відчувала Маедиха порожнечу своєї хати: її ліжко було холодне і занадто широке для неї. Дарма, що вона клала коло себе Естелю, щоб залатати чимось порожнє місце: се не заступало їй чоловіка. І вона плакала вишком цілими годинами. А дні зачали ся тепер зовсім такі самі як перед тим: вічно і вічно ані шматочка хліба, а доля не була навіть на стілько прихильна для них, щоб дозволити вмерти котрому з них одного гарного ранку; крихта найгіршої, найвужденнійшої поживи набраної по всіх усядах віддавала сим нуждарям ту злу прислугу, що заховувала їх при

життю. В їх істнованю не змінило ся ніщо, хиба те, що на довершенє лиха бракувало ще Маеда.

Завзята мовчанка Маедихи приводила Ет'єна до одчаю. П'ятого дня пополудни вийшов він із хати і прохожав ся здовж брукованої дороги в робітницькій оселі. Найбільше докучало йому те, що він цілими днями не робив нічого, тому ходив він часто на прохід з опущеними руками і похиленою головою. Тепер прохожував ся вже з пів години, коли нараз завважив на своє ще більше пригнобленє, що товариші поставали в дверях, щоб бачити його. Та краплинка популярности, яку він мав ще серед своїх товаришів, пропала раз на за всігди від часу карабінових вистрілів у копальні. Тепер усюди, куди лише він обернув ся, переслідували його ворожі очі товаришів, а баби відсували заслони в вікнах і грізно дивили ся на нього. Він почув, що між робітниками починає рости глуха ненависть против нього, що вони звалять незабаром на нього всю вину за нещасливі наслідки страйку. І він утікав від тих поглядів повних німого гніву, розширених від голоду і сліз, а за ним гомоніли щораз сильнійше глухі обяви незадоволення і ненависти. Йому здавало ся, що всі робітники з усеї оселі вибіжать із хати і почнуть обвинувачувати його, що він упхав їх у таку нужду; він так перелякав ся того, що вернув ся як найшвидше до дому тремтячи на всьому тілі.

Але те, що ждало його у Маедів, випроводило його вже зовсім із рівноваги. Старий Бонмор сзів немов прикований на своїм стільці коло печи. В день мордованя робітників у копальні знайшли його сусіди на землі; його

палиця була поломона на шматки, а він сам лежав як старий дуб розбитий громом. Від тоді сидів він безвихідно на своїм стільці. Ленора й Анрі, щоб якимось задурити голод, шкребали зі страшним скреготом стару миску, в якій учора варили ся дві головки капусти. Маедиха положила Естелю на стіл, а потім стала грозити кулаком Катерині.

— Що ти сказала?! Повтори мені ще раз, спробуй лише!

Катерина сказала, що постановила вернути ся до роботи в копальні. Вона вже не могла довше стерпіти сього, щоб не заробляти на хліб та бути лише завадою своїй матери. Вона була би ще в четвер пішла до роботи, але бояла ся, щоб Шаваль не набив її.

Вона відповіла несьміло:

— Чого хочеш, мамо? Годі-ж отак жити і не робити нічого. Як я піду до ями, то можемо мати бодай шматок хліба.

Але Маедиха перебила її.

— Слухай! Коли б котре з вас посьміло мені піти на роботу, то я-б задушила його... Ні! сього було би вже занадто — замордувати батька, а потім визискувати ще його дітей! Досить уже того! Волю вже краще, щоб вас усіх винесли за батьком між чотирма дошками на цвинтар!

Її довга мовчанка нагло скінчила ся і немов бажаючи винадгородити собі її, вона вибухла тепер цілим рядом жалісних слів. І що за поміч із того заробітку, який Катерина може принести з копальні?! Всього на всього трийцять су. До сього можна би ще додати двадцять су, як би дирекція схотіла знайти яку роботу для сього розбишаки Жанлена. Пятьде-

сять су, і з того вигодувати семеро людей! Дітваки не вміють нічого, хіба лише жерти, а дідови мусіло щось тріснути в голові при паданю, бо від того часу він немов без розуму. Йому справді мабуть щось погане вчинило ся через те, що бачив, як жовніри стріляли в товаришів.

— Не правда, старий? Вони доби́ли вас. Дарма, що у вас іще здорові руки, ви вже пропали!

Бонмор дивив ся на неї своїми погаслими очима, але не розумів нічого. Він тепер нераз витріщав очі цілими годинами в одну сторону та не думав ні про що більше, хіба про те, щоб сплюнути до миски з попелом, яку поставлено біля нього для чистоти.

— А вони ще не порішили справи з його пенсією, — говорила далі Маєдиха. — Я певна, що вони не дадуть йому ніякої пенсії за наші переконання... Ні! кажу вам, що вони мені вже досить в'їли ся в живі печінки, ті прокляті директори!

— Але тепер — відважила ся заговорити Катерина — вони обіцяють в оголошеню...

— Дай же мені спокій з твоїм оголошенням!... Се нове сильце на нас, аби зловити нас і дерти з нас шкіру. Вони тепер удають із себе чемних людей, коли вже нас почастували кулями.

— Алеж мамо, куди ми в такім разі підемо? Та нас же викинуть із хати.

На ті слова Катерини зробила Маєдиха розпучливу міну. Куди підуть? Вона сього не знала, бояла ся думати про те, бо се доводило її до божевілля. Вона не вміла на се відповісти ніяк, лише хіба так, що вони підуть ку-

дись, куди-будь, у світ. Ленора й Анрі стукали мискою так голосно, що вже годі було видержати. Маедиха накинула ся на них і вибила їх. До того ще Естеля, що рачкувала вже, впала зі стола. Мати ще штовхнула її і крикнула: „Яке-б то було щастє, як би воно було забило ся на місці!“ Та тут же згадала Альзіру і побажала всім такої самої долі. Нараз зачала гірко ридати і бити ся головою об стіну.

Ет'єн стояв мовчки і не мав відваги зацитькувати її. Він уже в сій хаті не значив нічого, навіть діти відсували ся від нього з недовірем. Але сльози сеї нещасної жінки рвали його серце до тої міри, що він таки вишентав:

— Ще не треба так дуже тратити надії! Ми ще якось зможемо поліпшити свою долю.

Але Маедиха не слухала сього та почала тепер тяжко нарікати тихим голосом.

— Чи се можливе, щоб пан-Біг так забув про нас? Перед сим нещасним страйком ще, ще якось жило ся. Їло ся сухий хліб, але хоч ми всі були в купі... І за що се, милій Боже! що ми таке зробили, за що спало на нас таке горе, що одні з нас уже в землі, а иньші не бажають нічого иньшого як лише вмерти?... Годі заперечити, що нас запрягали до роботи як худобу; правда, що се зовсім не було справедливо, що ми лише збільшали своєю кєрвавицею маєтки богачів, а в надгороду за се діставали лише батоги та не могли ніколи надіяти ся ліпшої долі. Та коли пропаде всяка надія, тоді не став чоловікови охоти до життя. Так, се правда, що нам уже годі було довше видержати, ми мусіли забажати хоч на хвилю відітхнути лекше. Але хто міг знати, що з того вийде! Хто міг надіяти ся, що ми впадемо

в таку нужду, коли будемо домагати ся справедливости!

Важкий стогін стиснув її за горло, безмежний сум здавив їй на хвилю голос.

— А в таких обставинах усе знайдуть ся лихі люди, що обіцяють вам, що все дасть ся легко зробити, аби лише трохи потрудити ся... І чоловік задирав голову до гори, а що йому з усіх боків допікає його теперішнє, отже зараз бажає таких річий, яких і зовсім нема на світі. Я мріяла вже як навіжена, бачила вже нове жите загальної справедливости для всіх людей, гуляла по повітрі, слово чести! по хмарах. Не диво, що чоловік поломить собі ребра, коли з такої височини гримне назад у болото... Се все була брехня, всього того, про що ми мріяли, нема зовсім. Є лише нужда, нужда і більше нічого, а понад нею літають карабінові кулі!

Ет'єн слухав того наріканя, а кожда сльоза Маєдихи падала тяжким докором на його сумліне. Він не знав, що говорити, аби заспокоїти сю жінку, якій упадок із височини ідеалу переломив усю житєву силу. А вона стояла на середині хати і вліпила в нього свої страшні очі; і тикаючи йому, вибухла останнім криком свого огірчення.

— І ти також велиш нам вертати до копальні, ти, що нас усіх вигонив звідтам?... Я не роблю тобі ніяких докорів. Але коли би я була на твоїм місці, я вже вмерла би з журби, що я стільки лиха накоїла своїм товаришам.

Ет'єн хотів щось відповісти, та лише здвигнув плечима з розпуки. По що оправдувати ся в тій хвилі, коли вона в своїх жалощах не зрозуміє його? І роздратований до краю вийшов на двір, аби трохи перейти ся.

І знов усі робітники немов чекали його. Муштини стояли в дверях, баби в вікнах. Коли лише Ет'єн появився, всі збіглися і стали вже голосно відгрозувати ся. Вже чотири дні, як робітники зачали між собою нарікати на нього; вийшла з того вже тепер загальна ненависть до нього. Деякі грозили йому кулаками, матери показували його своїм дітям наче якого ворога, старі спльовували глянувши на нього. Се був неминучий наслідок його погрому: його популярність обернула ся за кілька днів у крайню ненависть і погорду, юрба проклинала його за все те, що витерпіла даремно. Він мав їй тепер заплатити за голод і за смерть кількох товаришів.

Коли лише Ет'єн переступив поріг хати, зараз вивів його з рівноваги Захарко, що якраз надійшов з Фільоменою. Захарко своїм звичаєм усміхнувся злобно і сказав:

— Ади! Він потовстів за той час! Видко, що шкіра товаришів відживляє добре!

Вже й Левакова вибігла з хати і стала в дверях разом з Бутелю. Вона згадала свого Бебера, що загинув від кулі, і крикнула:

— Як то можуть бути такі падлюки на сьвітї, що дають мордувати дїтїй! Нехай він тепер видобуде мою дитину з землі та нехай віддасть мені її!

Вона забула про свого чоловіка, що сидів у арешті; господарство не дармувало, бо Бутелю лишив ся. Але вона таки пригадала собі його і крикнула пискливим голосом:

— Ну дивіть ся! то ледарі волочать ся по сьвітї, а порядні люди сидять у в'язницях!

Ет'єн хотів її обмнути, та наскочив знов на Перониху, що надбігла через огороди. Пе-

рониха прийняла смерть старої матери як велику полекшу, бо її завзятість могла Перонам багато пошкодити у властей. Так само не плакала вона багато за дочкою Перона, сею волоцюгою Лідією, що була лише каменем на її шві. Але вона накинула ся разом з сусідками на Ет'ена, щоб таким чином погодити ся з ними.

— А моя мати? а донечка? Ти мені відповіси за них! Тебе бачили, як ти ховав ся за них, і вони проковтнули кулі замість тебе!

Що робити? Якусь хвилю мав Ет'ен охоту кинути ся на Перониху, бити] ся з цілою робітницькою оселею. Кров ударила йому в голову, робітники видались йому тепер безрозумною чередою худоби; його лютило, що вони до тої міри не мають ніякої інтелігенції, що кидають ся на нього за те, що було льогічним наслідком цілої маси незалежних від нього фактів. Що за дивкий нерозум! Через свою безсильність був він крайне огірчений, тим більше, що недавно був весь сей робітницький народ у його руках. І він не відповідав на всі ті закиди нічого, лише приспішив свій хід, немов не чув сих зневаг. Ще хвиля, і він просто втік перед робітниками. В кожній хаті кричали за ним, коли він переходив побіля вікон; за ним бігла ціла маса людей і виявляла йому свою ненависть що раз голоснішим криком. Усі проклинали його як найтяжшого ворога. Він був тепер одинокою причиною їх нужди, він був визискувачем, він був тим, що позбавив життя кількох товаришів. Він вибіг з робітницької оселі наче божевільний, а за ним гнала ся розлютована юрба зі скаженим криком. На шляху багато покинуло його, решта переслідувала його дальше, а під коршмою Раснера

стрітив ся він з новою громадою, що надійшла з копальні Воре.

В тій громаді були також старий Мук і Шаваль. По смерті своєї дочки Мукети і сина Мукета ходив старий батько дальше на роботу і не пожалував ся нікому ані словечком. Тепер нараз, коли побачив Ет'єна, він аж затряс ся зі злости, а з його чорного рота посилав ся цілий град грубих проклять.

— Чекай, ти паскудо! свине! голото по-слідна!... Ти мушиш мені заплатити за моїх бідних дітей, ти мушиш скінчити так як вони!

Він ухопив цеглу, розбив її на двоє і кинув обидва шматки в сторону Ет'єна.

— Добре, зметім його! — крикнув Шаваль підсміхаючи ся з задоволення, що може пімстити ся на Ет'єні. — Прийшла і на тебе черга... Нарешті вже раз привперли тебе до муру, ти собачий накоренку.

І він зачав також кидати камінями на Ет'єна. Юрба підняла скажений крик, усі хопали за цегли, розбивали їх і кидали на Ет'єна, щоб розбити його так, як недавно хотіли розбити жовнірів. Оголомшений Ет'єн уже не втікав; він обернув ся до них і пробував заспокоїти їх словами. Він пригадав собі свої давні промови, які колись оплескувано так горячо; і він повторяв тепер ті самі слова, якими очаровував їх тоді, коли мав їх усіх у своїх руках і кермував ними як вірним стадом. Але його власть уже скінчила ся, лише каміне відповідало на його слова. Його зранено вже в ліве плече, він подавав ся назад серед граду цегол, аж нарешті доторкнув ся плечима до стіни Раснерової коршми.

Раснер стояв уже якийсь час у дверех своєї коршми.

— Ходи до середини, — сказав він байдужно до Ет'єна.

Ет'єн завагався. Йому було соромно ховати ся у Раснера.

— Іди-ж бо, я хочу говорити до них.

Ет'єн зважився втекти і сховав са в коршмі, а Раснер заступив двері своїми широкими плечима.

— Чекайте, товариші, будьте-ж розумні... Ви знаєте, що я ніколи не зрадив вас. Я все був за тим, щоб домагати ся своїх прав спокійно, без надужить, і коли-б ви мене послушали були, ви певно були б не дійшли до того, до чого дійшли тепер.

Він колпсав своїми плечима і черевом і розпустив свою гладеньку промову, що заспокоювала розлючених робітників наче тепла вода. І весь його давній вплив вернув ся до нього тепер знов; він здобув собі знов свою популярність без жадної натуги, так немов би се була зовсім природна річ і немов би товариші не висьміяли його і не назвали падлюкою місяць тому назад. Деякі голоси вже притакували йому: дуже добре говорить! ми все держали з ним! так треба було давно говорити! Нараз буря оплесків заглушила на якийсь час його промову.

В середині в коршмі Ет'єн упадав знесилений; важкий сум роздирав йому серце. Він пригадав собі слова Раснера в лісі Вандамі, коли то Раснер грозив йому невдякою юрби. Що за нерозумна дич оті робітники! Яка погана невдячність за вдіяні прислуги! Юрба — се могуча, сліпа сила, що вічно поборює лише

себе саму! Крайня лютість пірвала Ет'єна від того, що робітники самі добивають свою справу; а його власний погром, трагічний кінець його амбіцій доводив його до одчаю. Він пригадував собі, як то тоді в лісі три тисячі серць било ся зовсім так само як його серце; того дня його популярність досягла своїх вершин, робітницький народ належав до нього, він був його паном. Тоді опанували його божевільні мрії. Монсу під його ногами, а там — Париж, там буде він мабуть послом і своєю промовою розтрощить буржуазію; се буде перша промова робітника проголошена з парламентарної трибуни. Тепер скінчили ся сї сні! І він пробудив ся зломаний, зненавиджений усіми, його народ прийняв його камінем.

Голос Раснера звучав що далі все гучнійше.

— Насильством ніколи не доходить ся ні до чого, сьвіта не можна поправити в один день. Ті, що обіцювали вам змінити одним розмахом увесь сьвітовий порядок, се або дурисьвіти або ледарі!

— Добре! Добре! — крикнула юрба.

На кого властиво спадає вина? Се питає, яке Ет'єн поставив собі, пригнобило його до решти. Невже справді він винен тому, що стільки виголоднілих жінок і дітей лишило ся без шматочка хліба? Одного вечера ще перед катастрофами передвиджував він такий сумний кінець страйку; але якась могуча сила похнула його тоді на ту дорогу і пірвала його разом з товаришами. Впрочім він не кермував товаришами, се навпаки вони поводили ним та присилювали його до таких річій, яких він не зробив би ніколи бев сього напору юрби з заду.

Кожного разу, коли зчиняло ся яке насильство, він був остовпілий і безрадний супроти таких фактів, яких він ніколи не бажав і не міг наперед знати. Чи міг він приміром надіяти ся, що сї вірні товариші колись будуть каменувати його? А ті розлючені бідолахи винуватять його тепер, що він обіцював їм жите повне обжирства і лїнивства.

Так пробував Ет'єн оправдати себе і побороти свої докори сумлїня. Але в глибинї його душі виринули знов давні сумніви, чи він став на висоті своєї задачі; сей неспокій напів осьвіченого чоловіка мучив його вічно вже давнїйше. До того тепер він уже не мав відваги бороти ся дальше, його сердечні відносини до товаришів уже порвали ся, він бояв ся їх, бояв ся сеї могучої, слїпої і непоборної народної маси, що вибухає з елементарною силою і руйнує все проти всяких правил і теорій. Неохота, огірченє з причини його більше ніжних почувань відпихали його помалу від сеї маси і підіймали всю його істоту до висшої суспільної класи.

В сїй хвилі голос Раснера губив ся серед ентузіастичних окликів.

— Най живе Раснер! Нема лучшого чоловіка як він! Славно! Славно!

Раснер зачинив двері, а юрба зачала розходити ся. Обидва противники дивили ся на себе якийсь час мовчки. Обидва лише здвигнули плечима. Потім випили разом по склянці пива.

Того самого дня відбула ся в Піоленї велика вечеря. Там обходжено заручини Неґреля й Сесілії. Ще вчора веліли Греґуари навоскувати їдальню і постирати порохи в сальонї.

Мелянія вештала ся в кухні цілий божий день, доглядала всяких печень, мішала соси, так що запах доходив аж до шпіхліра. Порішено, що візник Франсіє буде помагати Оноріні при обслузі гостей; жінка садівника мала мити посуду, а садівник відчиняти гостям браму. Ніколи ще таке сьвяточне прийняте не перевертало так до гори ногами сього богатого, патріархального дому.

Все відбуло ся як найкраще в сьвітї. Пані Аннебо була з Сесілією дуже чемненька і всьміхнула ся до Неґреля, коли нотар з Монсу в дуже гарних словах поставив внесене, випити за здоровле будучого подружя. Пан Аннебо був також дуже миленький; його добрий гумор уділив ся всім гостям. А пан Аннебо мав чого бути в доброму гуморі: ходили слухи, що він відзискав ласку заряду і буде незабаром офіциром почесної Легії за те, що енерґічно здавив страйк. Гості обминали розмову на тему останніх подій, але в їх загальній веселости було щось тріумфальне, вечеря обернула ся в офіціяльне сьвятковане побіди. Адже нарешті минула вже всяка небезпека, тепер уже можна буде їсти і спати спокійно! Один із гостей згадав обережно про ті трупи, яких кров пило недавно болото в Воре. Всі згодили ся на те, що се була для робітників потрібна наука. А вже всі розчулили ся майже аж до сліз, коли Греґуари завважили, що обовязком кожного буде тепер піти до робітнацьких домів гоїти рани. Вони відзискали вже свій добродушний спокій і навіть оправдували своїх чесних робітників і бачили вже їх на дні ями, як вони дають добрий приклад віковичного самовідреченя. Виднійші горожани з Монсу зго-

дили ся з тим, що питане робітницької платні вимагає розумного розслідження. При печені побіда вже була цілковита, коли пан Аннебо прочитав лист від єпископа, в яким сей повідомляв про перенесенє отця Ранвіє. Вся буржуазія з провінції виступала пристрасно проти сього панотця, що назвав жовнірів убійцями. А коли появила ся на столі закуска, нотар відважно зачислив себе до вільнодумних.

Денелен був також на заручинах з обома дочками. Серед загальної веселости намагав ся він усіма силами утаїти свій важкий сум з причини своєї руїни. Того самого ранку підписав він контракт продажі концесії на Вандам Спілці з Монсу. Пригноблений та притиснений зі всіх боків згодив ся він на умови заряду і відступив йому сю гарну здобич, на яку Спілка так довго чатувала. З тяжкою бідою видер він від заряду лише стільки грошей, щоб заспокоїти своїх вірителів. В останній хвилі прийняв він навіть радісно офірувану посаду старшого інжинєра. Таким чином згодив ся він доглядати за невелику заплату ту саму копальню, в якій поховав увесь свій маєток. Денелен був ярким прикладом невдачі малих, приватних підприємств; він був доказом, що всі сі маленькі панки мусять щезнути з поверхні землі, що незабаром з'їсть їх одного за одним вічно ненаситний молох капіталу і вони мусять потонути в щораз дужших хвилях великих Спілок. Денелен сам поносив усі кошти страйку; він чув се добре, що гості пють на його погибель, пючи з нагоди ордера пана Аннебо. Він потішав себе хіба трохи своїми веселими дочками, що виглядали чудово в своїх перероблених туалетах. Вони не жу-

рили ся лихою долею, сьміяли ся весело і любо як гарні дівчата, що погорджують грішми.

Коли гості пішли до сальону пити каву, пан Греґуар узяв свого свояка на бік і зложив йому бажання з нагоди його рішучого кроку.

— Чого ти хочеш? Одиною твоєю хибою було те, що ти посьвятив для Вандама свій мілїон динарія Спїлки з Монсу. Ти зробив собі страшну кривду і ось твій мілїон розплив ся в тій собачій роботї, а мій сидить собі спокійно в моїм столїку і удержує мене, так що я не потребую нічого робити, і буде удержувати ще й дїтий моїх унуків.

II.

В неділю Ет'єн викрав ся з хати, як лише запала ніч. Небо було зовсім чисте, засіяне зорями і освічувало землю синьоватим вечірнім сьвітлом. Ет'єн прийшов над канал і пустив ся здовж спадистого берега в сторону Маршієна. Він любив дуже такий прохід. Порослі травою стежки тягли ся просто вперед на дві милі здовж сеї штучної ріки, що виглядала як рівнесенький пояс розтопленого срібла.

Підчас сих проходів не стрічав він ніколи нікого. Але сього вечера побачив він, що якийсь чоловік іде з другого боку напротв нього. При слабім сьвітлі зір вони пізнали один одного аж тоді, коли мали розминути ся.

— А, то ти — шепнув Ет'єн.

Суварін лише притакнув головою і не відповів нічого. Вони постояли якийсь час, а потім пустили ся разом у сторону Маршієна. Кождий із них був зайнятий своїми думками і не говорив нічого.

— Ти читав у газеті про успіхи Плішара в Парижі? — відізвав ся нарешті Ет'єн. — Повічу в Бельвілі зроблено йому велику овацію,

коли вийшов на вулицю... Сей чоловік іде в гору, хоч вічно має хрипку. Він зможе до всього допровадити, до чого лише захоче.

Суварін здвигнув плечима. Він погорджував політичними бесідниками, сею голотою, що трактує політику як ремесло та бере великі гроші за свої пусті фрази.

Ет'єн у ту пору переняв ся Дарвіном. Він прочитав вибір його творів зібраних у популярній формі в одній книжці за пять су. І з сеї зле перетравленої лектури виробив собі революційну теорію боротьби за істнуванє: нуждарі силою свого числа розітруть богачів, сьвіжий, здоровий народ змете пережиту буржуазію. В сій справі зачав тепер Ет'єн розмову з Суваріном. Але Суварін накинув ся остро на Дарвіна та розводив ся широко над тим, яку то дурницю роблять соціялісти, що приймають теорії Дарвіна, сього апостола нерівности опертої на вчених підставах, якого теорія про захованє лише самих добірних осібників у расі добра лише для філзофів - аристократів. Ет'єн обставав при своїх поглядах, намагав ся підперти їх доказами, а нарешті об'явив свої сумніви що до справедливости поглядів Суваріна такою гіпотезою: візьмім, що стара суспільність уже не існує, що вона вже зметена до тла: добре! Але чи тепер не треба боятися, що нова суспільність буде розвивати ся помалу на тих самих несправедливих підставах, що одні будуть слабі, а другі знов ледачі, одні більше інтелігентні і більше зручні, що знов захоплять усї богацтва в свої руки, а иньші знов дурні і лїнівї, що знов повернуть ся в невільників? Супроти сього образу вічної нужди Суварін крикнув як навіжений, що ко-

ли справедливість між людьми неможлива, то чоловік повинен зовсім зникнути з поверхні землі. Кілько разів розвине ся гнила суспільність, стільки разів треба поновити її знищене, аж доки не пропаде остання людська істота. По сих словах обидва товариші замовкли.

Довго йшов Суварін з опущеною головою по мягкій траві; якісь думки захоплювали весь його ум, очі його були звернені в сторону каналу, а він виглядав як люнатьк, що спокійно і певно проходаєть ся по ринвах. Нараз здригнув ся він без ніякої причини, немов побачив якого духа. Очі його підвели ся в гору, лице поблідло як стіна і він відізвав ся тихим голосом до свого товариша :

— Чи я вже оповідав тобі, як вона вмерла?

— Хто такий?

— Моя жінка, там, у Росії.

Ет'єна здивував тремтячий голос Суваріна і ся його нагла потреба звірити ся перед ним, бо Суварін був звичайно без ніякого чуття і поводив ся зі стоїчною байдужністю з самим собою і з людьми. Про його жінку знав Ет'єн лише те, що вона була високого роду і що її повішено в Москві.

Очі Суваріна губили ся тепер в тім місці каналу, де він перепливав поміж два ряди високих, синьоватих дерев. Він зачав своє оповіданє :

— Наша справа не йшла наперед. Ми сиділи чотирнацять день під землею і підкопували ся під залізну дорогу. Але замість царського поїзду вилетів у повітря звичайний особовий поїзд... Тоді арештовано Аннушку. Вона була перебрана за селянку і приносила нам хліб що вечера. Вона також запалювала івіт,

бо мушину могли би швидше схопити... В судовій залі скрив ся я в натовпі і слідив за цілим процесом шість довгих днів...

В тій хвилі Суварін закашляв ся, наче-б його що здавило за горло.

— Два рази хотів я крикнути, перескочити через усі голови і стати побіч неї. Але по що? Один чоловік менше, значить один жовнір менше. До того я відгадував, що вона казала мені „ні“ своїми великими очима, коли вони стрічали ся з моїми.

Він закашляв ся знов.

— Останнього дня був я також на місці страчення.. Дощ падав густий, невинні кати потратили голови, бо дощ перешкаджав їм у їх ділі. Вони потребували аж двадцятьох мінут часу, щоб повісити чотирьох иньших: при четвертім мотуз порвав ся, не могли його доконати... Аннушка стояла просто і чекала своєї черги. Вона не бачила мене і шукала мене очима в натовпі. Я виступив на камінь і вона побачила мене; від тоді ваші очі вже більше не розставали ся. Вона вмерла і все ще дивила ся на мене... Я послав їй капелюхом останнє прощанє і відійшов.

Знов настала тиша. Білий пояс каналу стелив ся в безмежну далечінь, а на кінці обрію бліда вода врїзувала ся в небо і творила на ньому в тім місці ясну пляму. Обидва товариші впали знов у важку задуму.

— Се була для нас справедлива кара, — зачав знов Суварін. — Ми провинили ся за нашу любов... Так, се добре стало ся, що вона вмерла, з її крови народять ся герої, а я витеребив зі свого серця решту підлоти... Тепер уже не маю нікого, анї батьків, анї жінки,

ані приятеля! Нема вже на сьвіті нічого, через що-б моя рука затремтіла в той день, коли прийдець ся відібрати жите иньшому або покласти своє!

Ет'єн не додавав нічого від себе до Суварінового оповіданя; а що ніч була доволі холодна і він уже змерз добре, отже зупинив товариша і сказав:

— Ми вже зайшли далеко, може хочеш вертати?

Вони пустили ся вільним кроком у сторону Боре. По хвилі запитав Ет'єн:

— Ти читав нове оголошенє?

Того ранку веліла Спілка розліпити нові великі, жовті афіші. Сього разу говорило оголошенє багато виразнійше як попередю. Спілка обіцювала прийняти книжочки всіх тих робітників, що прийдуть завтра на роботу. Все має забути ся. Спілка прощає навіть найбільше скомпромітованим.

— Я бачив їх — відповів Суворін.

— І що думавш про се?

— Думаю, що страйк скінчив ся.. Череда вернець се покірно до роботи. Ви всі маєте завадто багато підлоти в собі.

Ет'єн оправдував горячково своїх товаришів: один чоловік може бути безстрашний, але юрба, що мре з голоду, се просто безсильна маса. Помалу прийшли вони до Боре, з темноти виринула чорна маса будишків копальні. Ет'єн божив ся, що сам ніколи не вернець ся до ями, але прощав тим, що хотять вернути ся.

Робітники оповідали, що столярі не мали часу направити як слід деревляних стін входової ями копальні Боре. Ет'єн запитав у Суваріна, чи се правда, що земля так натисла

на стіни вхідової ями і так вигнула до середини поперечні бальки, що одна з кліток торкала ся об стіни на просторі більше як п'ятьох метрів. Суварін, що вже знов запав у глибоку задуму, відповів коротко, що він ще вчора працював у копальні; клітка торкала ся дійсно, так що машиністи муєли аж подвоїти скорість, аби клітка могла перейти через се місце; але всі дозорці відповідали на се, що тепер треба вугля, а стіни ями можна буде пізнійше направили докладнійше.

— Гей, як би то вся та яма завалила ся!
— шепнув Ет'єн. — То була-б забава!

Очи Суваріна дивили ся тепер ненастанно в сторону копальні, що невиразно виринала з темноти.

— Як вона завалить ся відповів він спокійно — то товариші зле на тім вийдуть, коли послухають твоєї ради і вернуть ся до праці.

На дзвінниці в Монсу вибила дев'ята година. Ет'єн сказав, що вже хоче йти спати. Тоді Суварін додав байдужно, не подаючи йому навіть руки:

— Будь здоров. Я вже відходжу.

— Як то відходиш?

— Ну так, я зажадав звороту своєї книжочки і йду геть.

Ет'єн остовпів і глянув на Суваріна широко розкритими очима. Він звірив ся з сим аж по двох годинах проходу! і то ще до того таким спокійним голосом, як би нічого не стало ся! А Ет'єнови сама думка про розлуку сти-скала болючо серце. Адже вони гнали ся вже так довго, бідували разом; усе-ж то чоловікови

мусить бути сумно, коли подумає, що вже більше не побачить ся зі своїм товаришем.

— Отже ти кидаєш нас. І куди-ж ти думаєш піти?

— В світ, ще сам не знаю куди.

— Але я ще тебе колись побачу?

— Сумніваю ся дуже.

Якийсь час стояли вони мовчки та не могли знайти ніяких інших слів на прощань.

— Ну, то бувай же здоров!

— Будь здоров.

Ет'єн відійшов у сторону робітницьких домів, а Суварін вернув ся назад над беріг каналу. З похиленою головою волочив ся він тепер сам над каналом; ніч була така темна, що він виглядав лише як якийсь дух, що вештаєть ся непомічено серед ночі. Від часу до часу він ставав і слухав, котра година бє на вежі в Монсу. Нарешті вибила північ, він покинув беріг каналу і пустив ся до Воре.

В тім часі копальня була порожня. Суварін застав там лиш одного заспаного дозорця. Огонь у кітлах треба було розпалювати аж о другій годині, робота зачинала ся о четвертій. Суварін пішов сходами до залі при вході до ями і витягнув з шафи одну свиту, яку він там лишив буцім через забуть. В тій свиті був завинений сверлик, мала, але дуже остра пилка, долото і молоток. Суварін вийшов із залі, але замісь піти через шопу на двір, вийшов до тісного корідора, що провадив до драбин. І зі свитою під пахою зачав він злазити тихесенько без лямпки, і мірив глибину, числячи драбини. Він знав, що клітка торкала ся о внутрішню стіну в глибині триста сїмдесять чотирьох метрів. Він переліз пять-

десять чотири драбини і намацав рукою пови-
гнані бальки. Значить, він був уже на місці.

З великою вправою і холонокровністю
взяв ся він до діла як добрий робітник, що
гаразд обдумав свою роботу. Передівсім вирі-
зав одну дошку в стіні, щоб дістати ся до се-
редущої часті ями, куди саме їздили клітки.
Тоді зачав сьвітити сїрнички швидко одну за
другою і пізнав докладно, який був стан усіх
стіл і як їх останніми часами направлено.

На всій просторони від Кале аж до Ва-
лянс'єна закладанє копалень було сполучене
з незліченими трудностями. Треба було прорі-
зувати ся крізь маси води, що залягали під
землею великі простори наче безмежні озера.
Своєю поверхнею сягали вони висоти найни-
зших долин у краю. Від сеї води можна було
забезпечити яму лише при помочи конструкції
деревляних стїл звязаних зі собою поперечними
бальками так як бочка обручами. Ті стїли здер-
жували наплив води та ізолювали яму серед
сих підземних ставів, а велитенські хвилі тем-
ної води вдаряли о них ненастанно. При за-
кладуваню копальні Воре треба було положити
дві такі системи стїл: одну в горішніх вер-
ствах землі, які складали ся з крухого піско-
вого каменя і білої глини і сусїдували з по-
кладами крейди; все се було подїравлене на
всі боки і пересякле водою як губка. Другу
систему стїл поміщено в долїшніх верствах,
над самими покладами вугля. Тут ішла знов
яма серед покладу жовтого піску, що був та-
кий м'який як мука і розпускив ся в воді.
В тім місці був сей славний „Торан“, се стра-
ховище веїх вуглевих копалень у північній
Франції; се було підземне море, що ні в чім

не уступало звичайному морю, мало свої бурі, свої приливи, хоч котило свої чорні хвилі в глибині більше як триста метрів під землею. Ніхто не знав, яке воно велике, яке глибоке. Системи деревляних стін звичайно держали ся добре супроти сього незвичайного напору. Найбільше небезпечний був для них напір землі і скал, бо в сусідстві недалеко розходили ся на всі боки старі галерії тепер уже покинені через те, що з них уже викопано увесь вуголь. Ті галерії помалу валили ся, а через те повставали в скалах довгі прогалини, що доходили нераз аж до деревляних стін ями. Поперечні бальки не могли дуже довго видержати такого напору і вигинали ся до середини. Се було для цілої копальні незвичайно небезпечне, бо колиб бальки пустили, то всю копальню мусіла би засипати земля і залити вода.

Суварін сів собі в вирізаній дірі як на коня і сконстатував дуже лихий стан деревляних стін. Бальки повигинали ся до середини, деякі з них повискакували навіть зі своїх насад. Вода протікала густо поміж дошками, хоч вони були сполучені листвами насмарованими дегтем. Столярі не мали часу направити всього як слід і для зміцнення повбивали в кутах залізни штаби та ще до того так недбало, що не всі шрубки були зашрубовані. А за стінами в пісках Торану був очевидно якийсь незвичайний рух.

Суварін повідкручував шрубки залізних штаб так, що вони вже ледви тримали ся і за невеличким натиском мусіли відлетіти всі. Та робота вимагала просто божевільної відваги, бо кожної хвилинки міг він перевернути ся і злетіти з висоти сто вісімдесятьох метрів,

які відділювали його від дна ями. Він мусів чіпляти ся за дубові дручки, по яких зсували ся клітки, і звисаючи весь у повітрі, перелазив по поперечницях, що сполучували від часу до часу дубові платви, клав ся на них то знов сїдав, перевертав ся на другий бік то знов двигав ся опертій лише на однім лікті або на колїні. І все те робив він спокійно, без найменшої тривоги перед смертю. Найлекший вітрець був би здмухнув його, три рази він поховзнув ся і задержав ся щасливо, а найменша дрож не перейшла його в тих хвилинах. Він усе найперше обмацував рукою, а потім брав ся до роботи; сїрнички сьвітив лише тоді, коли стратив рахубу всіх отих дощок та бальків. Повідкручувавши шрубки взяв ся він до самих бальків; тепер була робота ще небезпечнїйша. Він знайшов головний бальок, себ то той, що тримав иньші. І він учепив ся до нього, дїравив його, пилював його так, щоб він зробив ся як найтоньший і втратив як найбільше своєї опірної сили. А крізь діри і шпарри трискала вода тоненькими струями і заливала йому очі і змочила його всього наче ходний дощ. Два сїрнички згасли гараз, як тільки він засьвітив їх, а рівночасно перемокли всі иньші. Темнота була цілковита, а засьвітити хоч на хвилинку вже не було чим.

Від тої хвилі пірвала його крайня лють. Тепер він уже не памятав нічого, знав лише, що перед ним деревляна стїна, яку він має розвалити, так аби з усеї копальні не лишило ся ані слїду. Він ударяв з усеї сили молотком і долотом і різав пилкою на слїпо, де лише міг досягнути, і робив се з таким завязем, немов би краяв ножем якусь живу до

крайности ненависну істоту. Нарешті він уже вб'є оту прокляту звірюку Воре, що має вічно отворену пащу і вже стільки наковтала ся людського мяса! Люди вже давно дожидали, щоб їй хтось задав смертельну рану! І Суварін кидав ся на всі боки наче божевільний, повзав по дрючках, що хвиля то злазив у низ то знов ліз у гору, хитаючи ся в повітрі. Се було просто чудо, що він не злетів тоді, коли так літав поміж стінами сеї темної діри, як сова по дзвінниці.

Нараз заспокоїв ся незадоволений зі своєї роботи. Чи не можна холодно довести свого діла до кінця? Він відпочив хвилинку, а потім вліз знов у переділку з драбинами. Вирізану діру в стіні залатав тою самою дошкою, яку вирізав був із неї. Він не хотів робити більшої руйнації, бо тоді можна було б її легко завважити і взяти ся зараз до направи. Погана звірюка була вже ранена в саме черево; се просто неможливе, щоб вона дожила хоч би до вечера, а Суварін лишив виразні сліди своєї роботи. Наляканий сьвіт дізнасть ся, що вона не вмерла своєю натуральною смертю. Він завинув спокійно свої знаряди в свиту і виліз помалу драбинами на гору. Ніхто не завважив його, як він виходив із копальні, а йому не прийшло навіть на думку піти до хати перевернути ся. Власне вибила третя година: він став собі на дорозі і чекав.

У тім самім часі якийсь шелест занепокоїв Ет'єна, що не міг спати цілу ніч. У хаті було зовсім темно, діти віддихали тихенько, а Бонмор і Маєдиха хропіли голосно. А побіч Ет'єна Жанлен грав крізь сон на носі як на сопілці. Ет'єн думав, що йому лише щось при-

чуло ся і вже хотів знов накрити ся ковдрою, коли в хаті знов щось зашелестіло. Се було так, якби хтось зарушав легенько сїнником і намагав ся як найтихійше встати з ліжка. Ет'єн догадував ся, що Катерині мабуть зробило ся недобре.

— То ти там рухаєш ся? Може тобі що стало ся? — запитав він стиха.

Ніхто не відповів, лише всі иньші хропіли собі спокійно далі. В протязі п'ятиох хвиль не було чути нічого більше. Але потім знов зашелестіло так само. Сим разом Ет'єн уже був певний, що не помилив ся; він устав, простягнув руки наперед і пішов просто до ліжка, що стояло напротив. На його велике здивованє Катерина сиділа на ліжку зазираючи в собі дух і не рухала ся, щоб не зробити ані найменшого шелесту.

— Ну, і чому-ж ти не хочеш відповісти? Що робиш?

— Устаю — відповіла вона.

— Та тепер у сю пору встаєш?

— Я вертаю ся до копальні на роботу.

Сі слова були для Ет'єна великою несподіванкою. Він сїв собі на краю ліжка, а Катерина оправдувала ся перед ним, через що вона рішила ся йти на роботу. Їй уже занадто надоїло таке житє, вона вже не могла стерпіти того, щоб сидіти склавши руки і зносити вічно повні докору погляди матери. Вона воліла вже наразити ся на те, щоб Шаваль набив її в копальні. А коли-б мати не захотіла прийняти тих грошей, які вона заробить у копальні, ну, то дарма; вона вже досить велика, і може жити собі окремо та варити обід сама для себе.

— Іди спати — закінчила вона. — Я буду одягати ся. Але ти не скажеш про се нікому, правда? Ти зробиш се для мене.

Але Ет'єн лишив ся коло неї і обіймав її за стан. Йому було так сумно, так жаль Катерини, що він не міг удержати себе і зачав пестити її. Обоє вони були лише в сорочках, а обнявши ся чули обопільно теплоту своїх тіл. В першій хвилі хотіла вона видерти ся, але потім зачала тихесенько плакати, обняла його за шию і притиснула до себе з усеї сили. Так сиділи вони довго і не мали ніякого иньшого бажаня. Вся їх минувшість станула їм перед очима, їх давня нещасна любов, якої вони ніколи не могли задоволити. Невже се на віки так має лишити ся? Невже їм не вільно любити ся навіть тепер, коли вони вже обоє зовсім свободні? Хоч би одна хвилина щастя, то вже щез би без сліду їх сором, ся перешкода, що не давала їм сполучити ся і насувала їм усякі думки, яких вони самі добре не розуміли.

— Іди спати — шепнула вона. — Я не хочу сьвітити, бо мама збудить ся... Вже час, пусти мене.

Але він не слухав, лише ще сильнійше притискав її до себе. Серце краяло ся йому з жалю. Він відчував тепер потребу спокійного життя, почував, що в такім житю може знайти щастє. І вже уявляв собі, що він жонатий з Катериною, живе з нею в малій, чистій хаті та не має иньших бажань, як жити і вмирати в двійзі разом з нею. Він задоволяв ся-б самим лише хлібом; а коли-б і хліба стало лише для одного, тоді сей шматок буде для неї.

І нащо то чоловікови бажати чогось иньшого? Чи жите може йому дати щось кращого?

Катерина зачала знов видирати ся.

— Прошу тебе, пусти мене!

Тоді в надмірі своїх почувань він сказав їй до вуха:

— Пожди, я йду з тобою.

Він сам здивував ся, що вимовив сї слова. Адже він божив ся, що не вернеть ся до праці, звідкіля-ж узяла ся та нагла постанова, що вихопила ся йому з уст, хоч він сього не думав, хоч ані хвилинки не застановляв ся над нею? Але по сих словах він нараз заспокоїв ся зовсім і начевилічив ся цілком зі всіх своїх сумнівів, зі всіх своїх неясних міркувань, і тепер обставав уперто при своїй постанові, як чоловік, що щасливим випадком знайшов одинокий вихід і кінець для своїх мук. Катерина зрозуміла, що він посв'ячує ся для неї і намагала ся відмовити його від сього, боячи ся, щоб товариші в копальні не накинули ся на нього. Але він не слухав її. Йому байдуже до всіх! Спілка обіцяла простити всім і се вистарчало йому.

— Я хочу працювати, се моя тверда постанова... Убираймо ся і не робім багато стуку.

Вони одягали ся в темноті незвичайно обережно. Катерина ще з вечера приготувала собі потайки робітницьку одежу. Ет'єн витягнув із шафи свиту і штани. Вони навіть не мили ся, щоб не наробити мискою стуку. В хаті не збудив ся досі ніхто, але вони муїли перейти через вузкий передпокій, де спала Мадиха. Нещастє хотіло, що переходячи вони

штовхнули одно крісло. Маєдиха збудила ся і запитала наче крізь сон :

— Хто се?

Катерина станула, тремтячи зі страху, і стиснула з усеї сили Ет'єнову руку.

— Се я, не бійте ся — відповів Ет'єн. — Мені недобре, хочу трохи перейти ся на дворі.

— Добре, добре.

І Маєдиха заснула знов. Якийсь час Катерина не мала відваги поступити й кроку на перед. Нарешті вони зійшли в низ. Катерина поділила окраєць хліба на дві половини; сей окраєць лишив ся їй із хліба, який подарувала їй недавно одна пані з Монсу. Потім тихесенько зачинили вони двері за собою і відійшли.

Суварін стояв на скрутї дороги коло Рашерової коршми. Вже пів години дивив ся він, як робітники вертали до праці збитою масою серед потемків, ідучи з важким, глухим стуком, наче табун худоби. Він числив їх, так як різники числять волів при вході до різниці. І він дивувався дуже, що їх ішло так багато, бо він навіть у своїм песимізмі не надіявся, щоб число падлюк між робітниками було таке велике. А їх походи все ще не було кінця. Суварін випростувався, затиснув зуби і числив їх зовсім спокійно і холодно.

Нараз він здригнувся. Він не бачив лиць сих людей, що переходили купою біля нього, але одного з них він власне пізнав у тій хвилі. І він приступив до нього і зупинив його.

— А ти куди йдеш?

Ет'єн захоплений так несподівано, замість відповісти сказав лише :

— А! ти ще не пішов геть?

Потім признав ся, що йде до копальні на роботу. Правда, він божив ся, що не верне до праці; але се не доведе ні до чого сидіти склавши руки і ждати того, що може прийде аж за яких сто літ. При тім особисті справи примушують його до сього.

Суварін слухав сеї мови тремтячи зі злости. Потім ухопив Ет'єна за плече і пхнув у сторону робітницької оселі.

— Іди до хати, я так хочу! чуєш?!

Але в сій хвилі наблизилася Катерина; Суварін пізнав її також. Ет'єн протестував та заявив Суварінові, що не позволить нікому навчати себе. Суварін глянув на Катерину і на нього, а потім ступив один крок назад і махнув рукою з резигнацією. Коли чоловік злигав ся з бабою, то вже пропав для сьвіта, вже може загинати без шкоди для суспільности. Може Суварінові знов привиділася ся в тій хвилі його жінка повішена в Москві, через що останні його звязки порвали ся і він уже мав тепер необмежену свободу розпоряджати своїм життям і життям иньших.

— Іди собі — сказав він байдужно.

Збентежений Ет'єн стояв ще якийсь час і намагав ся знайти якесь приятне слово на прощанє, щоб не розставати ся так прикро з Суваріном.

— Ти таки кидаєш нас і йдеш собі в сьвіт?

— Розумієть ся.

— Ну, то подай мені руку, старий друже. Щасливої дороги, але не гнівай ся на мене.

Суварін подав йому свою холодну руку.
Ані жінки, ані приятеля!

— Будь здоров, я не гніваю ся.

— Бувай здоров.

Вони відійшли, а Суварін стояв і слїдив очима за Ет'єном і Катериною, аж доки вони не ввійшли до копальні.

III.

О четвертій годині зачали робітники клітками з'їздити в яму. Дансаер сидів сам у бюрі коло шафи з лямпами і який лише робітник зголосив ся, він записував його і велів видати йому лямпку. Відповідно до обіцянки Спілки він приймав кожного без ніяких перешкод. Але коли при віконці появив ся Ет'єн з Катериною, Дансаер аж підскочив і почервонів дуже та вже відчинив рот, щоб відмовити йому прийняття. Але надумав ся інакше та лише дозволив собі на декілька злобних уваг. Ов! Уже навіть найсильніший із сильних іде на мирову! Видко, що Спілка має таки свої добрі сторони, коли навіть славний боритель із Монсу вертає ся до неї просити хліба!

Ет'єн узяв мовчки свою лямпку і пішов разом з Катериною до залі при вході до ями.

Саме в тій залі найбільше бояла ся Катерина, щоб товариші не накинули ся на Ет'єна. Скоро лише ввійшла, зараз побачила Шавалья, що стояв поміж громадкою товаришів і чекав вільної клітки. І Шаваль побачив її; він упав зараз у крайню лютість і пустив ся до неї, але побачивши Ет'єна зупинив ся та

лише здвигнув плечима з погордою. Він усміхнувся та вдавав, що дуже задоволений з того, що Ет'єн і Катерина злучилися разом. Чудова річ! тепер уже він збувся всякого клопоту, коли вже хтось иньший зайняв після нього ще тепле місце; гаразд, що вже раз спекався тої нужди! Ну, а коли той пан любить недогризки, то се вже його річ. Але хоч Шаваль висловив їм таку погорду, все-ж таки задрість опанувала його, очі його засьвітилися огнем. Товариші поводилися зовсім байдужно; вони глянули лише з укуса на Ет'єна, а потім мовчки і без гніву стали знов дивитися на темне дно ями. Всі держали лампки в руках і дожидали клітки, а кожний трясся від холоду, бо в тій залі вічно були продуви.

Нарешті клітка стала на засувах. Ет'єн і Катерина сіли в один візок, де вже був Перрон і два иньші робітники. В сусіднім візку говорив Шаваль дуже голосно до старого Мука, що Спілка зле зробила, що не скористала з нагоди і не позбулася всяких драбугів, що лише запаскуджують копальні. Але старий Мук упав уже в свою давню байдужність, що до свого собачого життя та вже не гнівався за смерть своїх дітей. На слова Шавалю він лише махнув рукою.

Клітка потонула в глибині темної ями. Всі сиділи мовчки. Нараз, коли вже минули дві третини дороги, клітка вдарила о стіну так сильно, що аж усе залізо забрязкотіло, а робітники попадали один проти другого.

— Що за дідько? — крикнув Ет'єн. — Чи вони хочуть нас тут усіх видушити, чи що? Ми не вийдемо живі з тої ями. Чорт би їх

узяв з сими проклятими стінами! А вони ще сьміють казати, що направили все як слід!

Але клітка якось поборолла перешкоду. Тепер падав на неї такий густий дощ, що робітники слухали з трівогою сього граня води на бляшанім дасї. Невже так багато дїр поробило ся поміж дошками стїн?

Один робітник запитав у Перона, яка причина сеї великої маси води? Перон працював уже давно, але ще ніколи клітка не черкала так сильно і не падав такий густий дощ. Він був тепер досить затривожений, але не хотїв виявити сього, щоб робітники не накинули ся на дирекцію. І він відповів:

— Е, нема чого бояти ся! Се вже давно так. Певна річ, що не було часу поробити докладних поправок.

Вода дудніла над їх головами. Вони зїхали на дно ями, а над ними уносив ся простий стовп води. Анї одному дозорцеві не прийшло в голову полізти по драбинах у гору і обсмотрити стан деревляних стїн. Кождий із них потїшав ся тим, що помпа поки що вистарчить, а в ночі направить ся все, що потрібно. Впрочім вони мали багато клопотів у галеріях, де реорганізація праці вимагала багато роботи. Рубачі вугля не мали ще того дня брати ся до своєї роботи, бо інжвинер уорішив, що в протязї п'ятох перших днів усі робітники без виїмки мають узяти ся до направи галерій у тих місцях, що не терпіли проволоки. Заваленє грозило всюди, хідники утерпіли за час страйку так багато, що треба було направляти деревляні підпори в богатых місцях на просторонї кількохсот метрів. На дні ями складали ся відділи з десятиох людей, а кождий та-

кий відділ був під проводом одного дозорця; тоді ставляли поодинокі відділи до праці в тих місцях, де шкоди були найбільші. Коли вже всі робітники з'їхали в яму, тоді їх почислено; показалося, що до праці вернулося триста двадцять два робітники, себ то ледви половина того числа, яке працювало в копальні перед страйком.

Шаваль прилучився до того відділу, в яким були вже Ет'ен і Катерина. Се не був ніякий випадковий трафунок, бо Шаваль від початку умисно сховався за товаришами, так що коли складали сей відділ, дозорець мусів приділити його до нього. Сей відділ пішов відкопувати північну галерію, що лежала в віддаленю трьох кілометрів від входу. Там в однім місці завалилася земля, так що не можна було досягнути до галерії сусідньої жили. Розвалені скали вигрібувано гаками і лопатами. Ет'ен, Шаваль і п'ять інших узялися до копаня, а Катерина і два хлопці вивозили викопану землю до спадистої площини. При сій роботі рідко хто обзивався яким словом; дозорець не відступав від них ні на крок. Але обидва коханці Катерини таки мало що не побивалися. Шаваль, правда, бурчав під носом, що не має нічого спільного з сею вуличницею, проте йому не було байдуже про неї, бо він штовхав її, коли лише лучалася до того нагода. А Ет'ен загрозив йому, що дасть йому по пиці, коли не відчепить ся від неї. Очи їх уже запалахкотіли гнівом, так що треба було розняти їх.

Коло осьмої години прийшов Дансаер оглянути роботу. Він був у незвичайно поганім настрою і наклався зараз на дозорця: така

робота пса варта, деревляні підпори треба дєкуди замінити новими; чи вони показали ся в такою роботою?! Потім відійшов, сказавши, що прийде сюди незабаром з інжинєром. Він дожидав Нєгрєля від самого ранку та не розумів, чому його ще й доси не було в копальні.

Від того часу минула година. Дозорець велїв перервати викопуванє землі і взяти ся всім до підпираня стелї. Навіть Катєрина і два хлопці перестали возити землю, а приладжували і зносили деревляні підпори. В сїй віддаленій галєрії був сей відділ з десятиох людей наче передньою сторожею; він працював так далеко, в самих крайніх реїонах копальні, що не міг зносити ся з иншими відділами. Три або чотири рази завважували робітники сього відділу якісь далекі крики та швидку бігавину. Що се таке? Се виглядав якось так, немов би товариші втікали зі всіх галєрій до входової ями. Але по таких криках настала глибока тиша і вони взяли ся знов до підпираня; важкий стук молотів приглушував усе, так що вони вже більше не чули ніяких голосів. Нарешті вони взяли ся знов викопувати землю, а Катєрина і два хлопці мали відвозити її до спадистої площини.

Але зараз по першій поїздці вернула ся Катєрина вельми налякана кажучи, що на спадистій площинї нема нікого.

— Я клькала, але ніхто не відповідав. Усі повтікали.

На сї слова всі кинули свої прилади і пустили ся бігти що сили. Ся думка, що їх лишено самих на дні ями так далеко від входу, приводила їх до божевілля. Вони задержали при собі лїше лямпки і бігли рядом, мушени,

хлопці і Катерина. Навіть дозорець стратив голову; він що хвилі викрикував усякі гасла, але ніхто не відповідав йому, всі галерії були зовсім порожні. Що там таке могло стати ся, що ніде не можна надібати живої душі? Яке нещастє вимело всіх товаришів із галерій? Їх тривога все більшала в міру того, як вони наближали ся до входу, бо вони не знали, що дість ся; чули лише, що мусіло стати ся якесь велике нещастє і не були певні, чи зможуть іще уратувати житє.

Коли були вже недалеко від входу, глибока струя води заступила їм дорогу. В одній хвилі вони опинили ся в воді по коліна. І не могли вже бігти, лише мусіли з великим трудом брести водою, знаючи про те, що одна хвиля спізнєня може бути для них утратою житя.

— То, псякров, деревляні стїни в ямі певно розвалили ся — крикнув Ет'єн. — Я казав, що ми не вийдемо звідси живі.

Від коли лише Перон з'їхав до ями, весь час споглядав неспокійно на ту воду, що щораз більшими масами спадала із входової ями. Він ладував візки на клітки з двома иньшими робітниками та все підводив голову до гори; на лице спадали йому грубі краплі води, а в вухах шуміло від тої бурі, що гуділа йому над головою. Але його тривога дійшла до краю аж тоді, коли завважав, що під його ногами багно, глибоке на десять метрів, так зване „буню“, наповнювало ся водою. Вода вже продерла ся крізь деревляний поміст і заливала залізні шини; се був доказ, що помпа вже не могла вицерпати надмірних мас води. Переляканий Перон слухав, як стогне помпа, наче-б не могла

видержати такого напливу води. Він звернувся на се увагу Дансаера, але Дансаер лише вилаяв його зі злости та відповів, що треба ждати інжинера. Два рази приходив ще потім Перон до нього, але Дансаер здвигав лише плечима з одчаю. Щож він на се може порадити, що вода підходить до гори?

Старий Мук відпроваджував Батая до роботи; він мусів держати його обома руками, бо старий, заспаний конище зачав нараз ставати дуба, витягнув шию в сторону входової ями і почав іржати страшним голосом.

— А се що, старий філософе? Що тебе затрівожило?... Ага, ти певне тим так гороїжиш ся, що там такий дощ. Ходи, ходи, се не твоє діло!

Але Батай тремтів усім тілом. Мук мусів повести його силоміць.

Майже в тій самій хвилі, коли Мук і Батай щезли в глибині одної галерії, в горі у входовій ямі щось затріщало, а потім чути було, як якийсь важкий предмет спадає зі стуком у низ. Се один бальок відірвав ся і злетів з висоти ста вісімдесяти метрів, відбиваючи ся від стін. Перон і його помічники встигли ще на час уступити ся, і дубовий трам розбив лиш один порожній візок. Рівночасно жбухнула грубезна струя води, наче морська хвиля, що прорвала греблю. Дансаер сказав Перонові, що полізе драбинами поглянути, що стало ся; але він ще не скінчив говорити, коли вже злетів другий бальок. Бачучи таку грізну катастрофу наляканий Дансаер не вагав ся довше, що робити. Він видав зараз наказ покинути працю і вислав дозорців на всі боки повідомити про се робітників.

Тепер зчинила ся страшна паніка. З кожної галерії надбігали ряди робітників та валили ся силою до кліток. Усі розбивали ся, бороли ся за місце, щоб видобути ся як найскорше на гору. Деякі впали на думку лізти по драбинах, але за якийсь час вернули ся кажучи, що перехід туди вже завалений. За кожним від'їздом клітки всі, що лишили ся, ревли з одчаю: ся клітка ще якось перейшла, але хто знав, чи слідуєча зможе ще протиснути ся. На горі мусіли стіни валити ся щораз більше, цілий ряд поломаних бальків валив ся тепер з важким стуком серед скаженого шуму дощу. Одной клітці вже не можна було уживати, бо вона не могла пройти поміж дрючками, що вже певно мусіли поломити ся; а друга черкала ся о стіни так сильно, що линва могла кожної хвилі прорвати ся. А на дні лишила ся ще сотня людей: усі ревли мов божевільні, промочені водою до нитки. Двох робітників убили бальки. Третій, що вчепив ся за дно клітки, злетів з висоти пятьдесятьох метрів і потонув у буню без сліду.

Дансаер пробував завести порядок. Він ухопив зелізний гак і грозив, що розтрончить голову кождому, хто не буде слухати. Він хотів уставити їх у ряд та кричав, що ті, що ладуєть клітки, поїдуть на самім кінці і мусять уперед виправити всіх товаришів. Але ніхто не слухав його; він мусів набити Перона по пиці, бо сей хотів ускочити до візка між першими. За кожним від'їздом клітки Дансаер мусів відпихати його знов так само. Але сам Дансаер дзвонив уже зі страху зубами: ще одна хвиля, і він лишить ся на дні на віки. На горі все валило ся, бальки і дошки сипали ся

тепер ненастанно. Деякі робітники надбігали ще з галерій, коли Дансаер утратив уже голову до решти і вскочив до одного візка, пускаючи Перона за собою. Клітка полетіла в гору.

Саме в сій хвилі прибіг сюди відділ Ет'єна і Шаваля. Вони бачили, як клітка щезав в горі і кинули ся що сили до входової ями; але зараз мусіли подати ся назад, бо інакше бальки були би порозбивали їх. Стіни валили ся вже до решти, яма замикала ся над їх головами; не було вже ніякої надії, щоб клітка могла ще раз вернути ся. Катерина ридала, Шаваль аж давив ся прокляттями. Всіх їх було двадцять. Чи се можливо, щоб ті свині начальники покинули їх таким гидким чином? Старий Мук, що як раз припровадив спокійно Батая назад, держав ще його за уздечку. Обидва вони, і старий і кінь остовпіли, побачивши, що вода так швидко підступає до гори. А вода сягала вже висше колін. Ет'єн лише заціпив зуби і взяв Катерину на руки. А двадцять людей ревла, підіймаючи голови в гору; двадцять людей споглядало уперто на сю чорну діру, що плювала на них формальною рікою. Нерозумні! Адже з сеї діри не могла вже їм прийти ніяка поміч.

На горі Дансаер висідаючи з клітки побачив Негреля, що саме тепер прибіг до копальні. Се була просто якась фатальність, що пані Аннебо задержала його власне сього ранку, щоб переглянув катальогі для вибраня дарунків його нареченій. Тепер була вже десята година.

— Що там таке стало ся? — крикнув він ще з далека.

— Наша копальня пропала! — відповів Дансаер.

І він розповів тремтячим голосом про всю катастрофу. Та Негрель недовірливо здвигнув плечима. Якже ж то? чи се можливе, щоб стіни так в одній хвилі завалили ся? Се пересяда, щоб копальні вже не можна було вратувати. Треба розслідити, до якої міри ушкоджені стіни.

— На дні не лишив ся ніхто, правда?

На се питанє Дансаер змішав ся.

— Ні, ніхто. Принаймні мені здаєть ся, що ніхто. Хоч можливо, що деякі робітники не могли вже прибігти на час.

— Чого-ж у такім разі ви від'їхали з ями? — крикнув Негрель — Чи то можна так лишати своїх людей?!

Негрель наказав зараз полічити лямпки. Рано роздано треста двацять дві лямпки; тепер нараховано лише двісті пятьдесят пять. Але багато робітників признало ся, що їх лямпки лишили ся на дні, бо в часі страшної паніки повилітали їм із рук. Негрель перечитував імена всіх тих робітників, що рано зголосили ся до роботи; але і сим способом не дало ся обчислити, скільки людей лишило ся на дні, бо вже багато робітників розійшло ся до дому, а иньші знов не слухали, як викликувано їх імя. Ніхто не згоджував ся що до тих товаришів, що лишили ся в ямі. Одні казали, що їх мабуть лишило ся двацять, иньші, що сорок. Інжинєр мав лише сю одну певність: на дні ями лишили ся люди, бо коли було похилити ся над ямою, то чути було виразно людські крики серед шуму води і стуку бальків.

Негрель послав зараз до пана Аннебо, щоб велів замкнути копальню. Але се вже було за пізно, бо багато робітників полетіло що духу до робітницької оселі і донесло жінкам про катастрофу. Незабаром появили ся цілі юрби жінок, дітей і старих, що з голосним плачем і риданєм валили ся до копальні. Їх треба було відпихати силоміць; при вході уміщено цілий кордон сторожів, щоб не пускати їх до середини, бо вони лише перешкаджали би в роботі. Деякі робітники по виїзді з ями поставали над нею і не думали йти передягати ся, лише дивили ся мовчки в сю чорну, страшну діру, звідки вони ледви втекли живі. Тривога немов прикувала їх до місця якимись чарами. А баби обступили їх довкола і благали їх, щоб сказали, хто лишив ся на дні. Вони не знали, хто лишив ся, не знали, що відповісти переполошеним жінкам та лише відпихали їх, щоб не бачити їх розпуки, не чути їх риданя. А число жінок росло дуже швидко, всі проходи в копальні наповняли ся плачем і наріканєм. А там високо, на валу в хатчині старого Бонмора сидів на землі один чоловік; се був Суварін. Він ще не відійшов у сьвіт, бо ще хотів подивити ся на своє діло.

— Імена! подайте імена! — кричали баби заливаючи ся слізми.

Негрель виступив наперед і крикнув до них:

— Коли будемо знати імена тих, що лишили ся, то скажемо вам зараз. Але ще нема чого попадати в розпуку, всі будуть уратовані... Я їду на дно.

Тепер у юрбі залягла тиша. Всі ждали з напруженєм Негрелевої поїздки. А він спо-

кійно і відважно взяв ся до приготувань. Велів відчепити клітку, а на її місце привязити відро до кінця ливви. А щоб не лишити ся без сьвітла, бо вода могла дуже легко згасити йому лямпку, велів привязати під відром другу лямпку, так щоб дно заслонювало її.

Дозорці помагали при сих приготуваннях; вони тремтіли зі страху, лиця їх поблідли і змінили ся так що й не впізнати.

— Ви, Дансаер, поїдете зі мною! — сказав Негрель рішучим голосом.

Але коли побачив, що анї один дозорець не має відваги поїхати з ним, а Дансаер захитав ся на ногах як п'яний, він відіпхнув його з погордою.

— Ні, ви лише заваджали-б менї... краще поїду сам.

Негрель сїв у тісну коліску, що колихала ся на кінці ливви. В одній руці держав лямпку, а другою захопив за сигналовий шнурок. Потім крикнув сам до машиніста:

— Помалу!

Машина пустила ся в рух. Негрель щез у глибині ями, з якої все ще доходили крики тих нещасних, що лишили ся в низу.

В горішній частині ями не було ніякої зміни. Негрель сконстатував добрий стан горішньої системи деревляних стін. Коліска хитала ся на всі боки, крутила ся довкола, а Негрель осьвічував лямпкою стіни та оглядав їх докладно, о скільки се лиш було можливе. Вода протікала поміж дошки дуже слабо, так що лямпка сьвітила ся дуже добре. Але в глибині трьох сот метрів, коли він вїхав у долішню систему стін, лямпка його погасла, як він того й сподївав ся, а вода виповнила всю коліску.

Тепер міг він бачити лише при помочи тої лямпки, що була привязана до дна колиски і світила ся під ним. Хоч як він був відважний, все-ж таки мороз перейшов по всім його тілі на вид величезної катастрофи, яка зчинила ся тут. Лише деякі бальки держали ся ще, всі інші вже розлетіли ся разом зі своїми вязаннями, а за ними потворили ся величезні прогалини; жовтий, мягенький як мука пісок спливав великими масами. Вода з Торану, того невідомого моря зі своїми бурями і приливами, лила ся як ріка, коли прорве там. А Неґрель усе ще посував ся в низ. Довкола нього творили ся нові прогалини, струмки води кидали кошем на всі боки: лямпка під ним світила дуже слабо, а він мав таке вражінє, немов опинив ся в якімось зруйнованім до тла місті, з якого крім купи руїн лишили ся хіба вулиці та площі. Про направу розвалених стін не могло бути й речі. Неґрель уже навіть не думав про се, єдина надія лишила ся йому, що зможе ще виратувати тих, що лишили ся на дні. В міру як посував ся в низ, чув що раз виразнійше крики сьх нещасних людей. Але нараз мусів зупинити ся. Яма була тут завалена так, що вже й кіш не міг ніяк просунути ся. Поперек лежала ціла маса бальків, поломаних дрючків, дощок; із тих стін, що переділювали яму на три часті, не лишило ся в тім місці майже нічого. Довго приглядав ся Неґрель до тих руїн, серце краяло ся йому з жалю, коли нараз крики на долині затишли. Вода мусіла підступити на дні так високо, що вже залила уста сьм нещасним, коли вони не повтікали в глибину галерій.

Негрель мусів потягнути за сигналову линовку, щоб його витягнуто назад на гору. Він не міг зрозуміти причини сеї наглої катастрофи і хотів конечно дійти її. В тій ціли дав сигнал, аби зупинено кіш і зачав оглядати ті бальки, що ще держали ся. Він завважав у них свіжі діри та скалічення і се здивувало його незвичайно. Лямпка вже ледви світила ся, він почав обмацювати бальки пальцями і пізнав зовсім виразно сліди пилки, свердла і всеї тої страшної деструктивної роботи. Очевидно хтось бажав собі сеї катастрофи. Негрель остовпів, а останні бальки і дошки валили ся так, що мало не пірвали й його з собою... Його відвага згасла без сліду, волосє ставало йому на голові, коли згадав про того чоловіка, якого се було діло; якась релігійна тривога перейшла його по всім тілі, немов би тут у темноті між сими руїнами сидів ще сей чоловік-велитень; бо судячи по тій страшній роботі мусів той чоловік бути якимось велитнем. Негрель кричав, шарпав наче божевільний за сигналову линовку; се була впрочім крайня пора, щоб його витягти до гори, бо сто метрів висше показало ся, що вже й горішня система стін зачинає хитати ся; бальки вже ледво держали ся, поміж дошками були вже широкі діри, вода лила ся потоками. Все було тепер уже лише питанням кількох годин; стіни незадовго розлетять ся до решти і вся яма мусить завалити ся.

На горі пан Аннебо дожидав нетерпливо Негреля.

— Ну і що? — запитав він.

Але Негрель був такий зденервованний, що не міг промовити ані слова.

— Се щось недовідоме! Ще нічого такого не було на сьвітї... Ти обслїдував стан ями?

Неґрель притакнув лише головою і глянув недовірливо довкола себе. Він не хотїв виявляти всього в присутности кількох дозорцїв, що обступили його і пана Аннебо. І він відтягнув свого дядька на бік на десять метрів, але ще не чув себе досить безпечним і потягнув його ще дальше. Аж тепер сказав йому пошепки до вуха, що знайшов на бальках слїди пилки і долота і що вся ся катастрофа була ділом замаху якоїсь злочинної руки. Директор поблїд і говорив також дуже тихим голосом: він почував інстинктивно потребу затаїти перед людьми сей нелюдський злочин, так як то звичайно водить ся в таких випадках. Впрочім се було б нерозумно зрадити свою трївогу перед десятьма тисячами робітників із Монсу; пізнійше покажуть ся, чи треба буде затаїти причину катастрофи, чи ні. Неґрель і Аннебо шептали довго між собою, пригноблені сею думкою, що міг знайти ся такий безстрашний чоловік, що поважив ся злізти до ями, повиснути в повітрі на бальках та наражати двадцять разів своє жите для сеї страшної роботи. Вони навіть не розуміли, як можна з'ужити таку божевільну відвагу на таку руїнну роботу; і хоч мали безперечні докази, що ся катастрофа була злочином, все таки не хотїли вірвати сьому, так як не хочемо вірити в подібні славні історії, приміром у тїх арештованих, що втекли з вязниці вікнами трицять метрів над землею.

Пан Аннебо наблизив ся до дозорцїв, дроз переходила йому по лицї. Він видав роз-

каз опорожнити всю копальню зараз. Тепер зачав ся справдішній жалібний, похоронний похід; кождий виходив із залі мовчки та оглядав ся на ті пишні, цегляні мури, що ще стояли твердо, але ніяка сила не могла вже вивратувати їх.

Директор і інжинєр вийшли зі залі на самім кінці, а юрба приняла їх тим самим жалібним криком:

— Імена! імена! Подайте нам імена тих, що лишили ся на дні!

Тепер між бабами була вже й Маєдиха. Вона пригадала собі, як вона сеї ночі збудила ся, і зараз упала на думку, що дочка і льокатор мусіли разом піти на роботу і тепер напевне лишили ся на дні. Вона кричала, що се добре стало ся, що ті падлюки без серця заслужили собі на те; але вона таки прибігла, станула в першій ряді і аж тремтіла з тривоги, щоб вони справді не лишили ся. Але по якімось часі вона вже не могла сумнівати ся про се, бо розмови, які вели ся довкола неї що до імен, запевнили її. Еге-ж, еге, Катерина лишила ся, Ет'єн також, один товариш бачив їх на власні очі. Але що до иньших, то ще не було ніякої згоди. Ні, сей не лишив ся, то мабуть отой Шаваль, хоч знов один хлопець божив ся, що виїхав з ним до гори. Левакова і Перониха ридали і верещали так голосно як і иньші, хоч ніхто з їх близьких не був у небезпеці. Захарко видістав ся з ями один із перших: хоч він звичайно кепкував собі зі всього, але сим разом кинув ся з плачем в обійми своєї жінки і матери. Він стояв тепер біля Маєдихи і тремтів так само як вона за свою сестру, до якої несподівано зачав виявляти

дуже сильні братерські чуття. Він потішав Мадиху і не вірив у те, щоб Катерина лишилася на дні, доки начальники не сконстатують цього офіційно.

— Імена! майте милосерде над нами, подайте імена!

Зднервований до краю Негрель сказав дуже голосно до дозорців:

— Зробіть що, аби вони мовчали. Та то вже розпука бере чоловіка! Аджеж ми й самі не знаємо, хто лишився на дні.

Минули дві години. В хвилі першого перестрашу ніхто не подумав про те, що до копальні Воре можна дістатися в ньшою дорогою, входовою ямою старої копальні Рекіяра. Пан Аннебо хотів як раз повести звідти ратункову акцію, коли рознеслася чутка, що п'ятеро робітників виратувалися з підземної повені і дісталися наверх по перегнаних драбинах сеї старої, давно неуживаної ями. Між ними був також старий Мук. Се була велика несподіванка, бо ніхто не думав, що він лишився на дні. Але оповідане сих п'ятерох виратуваних подвоїло ще загальний плач: п'ятнадцять в ньших товаришів не могли видістатися за ними, бо або заблудили в підземних галеріях, або скали завалили їм уже дорогу, а ратувати їх було неможливо, бо в Рекіярі вода підійшла вже до висоти десятих метрів. Але імена сих п'ятнадцятих уже були відомі, все повітря наповнилося зойком знесленого народу.

— Зробіть же щось, щоб вони так не верещали! — крикнув Негрель наче божевільний. — І нехай забираються звідси зараз! Випхай-

те їх на сто метрів, тут небезпечно стояти, випхайте їх!

Треба було зводити формальну битву з сим бідним народом. Люди не хотіли вступати ся, бо підозрівали дозорців, що їх женуть звідси лише тому, аби затаїти від них якісь нові нещастя. Дозорці впевнювали їх, що незабаром уся копальня завалить ся. Аж тоді всі замовкли зі страху і подавали ся помалу назад. Але проте треба було подвоїти варту, щоб не пускати їх до копальні, бо вони що хвилі мимовільно пхали ся знов до неї, наче би щось тягло їх сюди. На шляху товпила ся тисячка людей, зі всіх робітницьких осель напливали нові громадки, а навіть із самого Монсу. А чоловік на валу, той чоловік з білявим, дівочим лицем палив цигаретки, щоб скоротити собі час, і не спускав із копальні своїх ясних очей.

Тепер зачали ся довгі години нетерпливої очікування. Ніхто ще не їв нічого і ніхто не думав вертати ся до дому. По понурім, сірим небі пересували ся помалу червонуваті хмари. У Раснера за тином брехав завзято і без упину величезний пенсько, подразнений голосним шумом юрби. А та юрба розплила ся помалу по сусідніх полях і обступила великим колом копальню в віддаленю сто метрів. У середині того кола лежало Воре. Не було вже в ньому ані одної живої душі, мертва тиша залягла його; вікна і двері лишили ся відчинені і показували, що й у середині будинків було зовсім пусто. Якийсь полишений рудий кіт, що певно занюхав небезпеку од сього цілковитого опущення, скочив з одних сходів і щез десь між будинками. В кітлах мусів уже погасати огонь, бо високий цегляний ко-

мин викидав лише дуже малі клуби диму. А вітрова хоруговка на вежі скрипіла тихо за кожним подувом вітру; се був одинокий голос, що виходив із цілої сеї маси будинків, тай він звучав якось так мелянхолійно, немов прочував, що й йому прийдесть ся незабаром затихнути.

До другої години ще не стало ся нічого. Пан Аннебо, Неґрель і ще иньші інжинєри, що прибїгли сюди, творили серед народа громадку сурдутів і чорних капелюхів. Вони також не відходили до дому, хоч уже ледви стояли на ногах зі змученя; всі були до крайности зде-нервовані, розпука брала ся їх, що вони зовсім безсильні супроти сього страшного нещастя. Вони не говорили майже нічого; від часу до часу кидав лише хтось якесь слово півголосом, немов при ліжку вмираючого чоловіка. Горішня система деревляних стїн певно вже розлетїла ся до решти, бо що хвилі чути було раптовний гук, то знов такий стук, немов би щось валило ся під землею, а потім усе наставала глибока тиша. Рана в ямі розростала ся; катастрофа зачала ся глибоко в землі, а потім підходила щораз висше до гори і наближала ся до самої поверхні землі. Неґрель уже втратив терпливість і хотїв піти сам один до порожньої копальні поглянути, що там дієть ся. Він уже зробив пару кроків, але його задержано силоміць. Впрочім по що мав туди пхати ся? Адже-ж він не міг уратувати нічого. Але за хвилю один старий робітник вихопив ся у сторожів і побіг що духу аж до тої шопи, де робітники збирали ся перед тим, як мали йти до ями на роботу. По якімось часї вийшов

звідтам зовсім спокійно і оправдував ся, що ходив лише за своїми чобітьми.

Вибила третя година. Все ще не стало ся нічого. Густий дощ змочив усіх, але ніхто не уступив ся ані на крок. Раснерів пес зачав знов гавкати. Аж двадцять мінут по третій дало ся чути перше потрясенє землі. Все Воре задріжало, але ще стояло просто, бо було сильно збудоване. Але незабаром прийшло друге потрясенє і тоді продовжений крик вихопив ся з тисячів отворених уст: се шопа до чищення вугля захитала ся два рази, а потім розвалила ся зі страшним гуркотом. Під величезним тягаром бальки стелі ломили ся, а напір був такий сильний, що аж іскри вискакували. Тепер уже земля трясла ся ненастанно, удари наступали скоро один за другим, підземні скали валили ся, а гук був такий як у кратері вулькана в часі вибуху. Раснерів пес уже не гавкав; він вив тепер жалісно, немов прочував ті скажені потрясеня, які ще мали наступити. А баби, діти і весь сей народ, що стояв довкола, не могли здержати крику тривоги за кожним таким потрясенєм землі. Протягом не цілих десятиох мінут завалив ся дах вежі над ямою покритий шифровими плитками; стіни залі при входовій ямі і кімнати в машиню потріскали і подіравили ся широкими шпарами. Потім гук у землі затих, земля перестала трясти ся і знов настала мертва тиша.

Цілу годину стояло Воре в такім стані; воно виглядало наче збомбардоване якоюсь варварською армією. Юрба вже тепер не кричала, лише ждала мовчки, що станеть ся дальше. Під купою завалених бальків шопа від чищення вугля видко було порозбивані візки і поломані

бляшані лійковаті ривви. Заля при входовій ямі валила ся до решти, цегли сипали ся як дощ, цілі мури розлітали ся на дрібні шматочки. Зелізне руштованє над ямою, що двигало бльоки, повигинало ся і запало ся до половини в землю. Одна клітка висїла ще на ливві, з другої лишив ся тільки кінець перерваної ливви, побіч лежала велика купа візків, шин і драбин. Дивним дивом лямпарня лишила ся ціла, хоча стін у ній не було вже і з далека видно було ряди малих лямпок. Серед розвалин кімнати стояла машина на своїм підмурованю; її мідь сьвітла ся з далека, а грубезні сталеві части виглядали як велитенські мязи, яких ніяка сила не зможе розірвати; кольосальна корба робила вражінє коліна якогось велитня, що лежить собі спокійно певний свої сили.

При кінці сеї години відпочинку надія зачала зростати в серці пана Аннебо. Може вже рух під землею скінчив ся, може удасть ся вратувати машину і решту будинків. Але він усе ще не позволяв нікому йти до копальні та постановив подождати для певности ще пів години. Сеї пів години вже годі було видержати, надія підвоїла ще загальний острах, у кожного серце било ся живійше. Темна хмара задягла обрій і присішила вечірні сумерки. Ніхто й не думав іти до хати, хоч усі стояли тут без їди вже від семої години.

Інжинєри зачали вже обережно посувати ся до копальні, коли нараз земля затрясла ся так сильно, як ще доси анї разу; вони мусїли як найшвидше втікати назад. Що хвилі підіймав ся в землі такий гук, наче б там оперувала ціла артилерія. А на поверхні землі це-

ревертали ся і розсвпували ся всі ті будинки, що доси ще стояли цілі. Найперше запали ся в землю розвалини шопи до чищення вугля і залі при вході до ями. За хвилю розлетів ся будинок з паровими кітлами і щез у землі без сліду. Чотиригранна вежа з помпою повалила ся на землю мов чоловік поцілений кулею. А машина, та машина, що бачилось, ніяка сила не зможе видвигнути її з підмурованя, таки звалила ся на бік і наче боролася зі смертю: вона була в руху і вимахувала корбою, тим своїм велитенським коліном, немов силувала ся підняти ся на своє місце; але се були останні знаки її життя; за хвилю вона розбила ся і потонула в землі. Стояв ще лише високий на трицять метрів комин; але й він хитав ся на всі боки, наче машт корабля в часі бурі. Всі думали, що він незабаром упаде і розібеть ся на шматки, коли нараз він запав ся в землю сторцом, просто зтопив ся, наче кольосальна свічка, і нічого з нього не виставало понад землю, навіть кінець громозду сховав ся в ній. Прийшов кінець для сеї поганої звірюки, що розсіла ся тут у тій долині і пожерла стільки людського мяса. Не буде вже вона віддихати тим довгим, сильним стогоном помпи, що давнійше не затихав ані на хвилинку! Чого доброго, ціле Воре западеться ся в безодню.

Зі скаженим криком юрба зачала втікати. Баби бігли і закривали собі очи. Тривога гонила людей наче купи сухого листа. Ніхто не хотів кричати, але всі кричали мов божевільні, і заломлювали руки, втікаючи що сили, бо в землі зробила ся нараз величезна прогалина. Сей кратер вигаслого вулькана, глибокий на пятнацять метрів, розтягав ся від шляху аж

до каналу на просторі що найменше сорока метрів. Цілий чотирокутник копальні звалив ся в ту безодню і все те, що стояло на ньому: величезні руштованя, штучні дороги разом з шинами, цілий поїзд візків, три ваґони, не кажучи вже про склади дров, про сей формальний ліс зрубаних дерев, що розлетів ся як солома та скотив ся в провалля. А на дні сього провалля видно було лише мішанину бальків, цегол, зеліза, гіпсу: се все була одна збита, брудна маса. А провалля розширювало ся все дальше, з його берегів розходили ся нові розсілини і посували ся наперед поперек ціль. Одна віднога провалля добігла аж до Раснерової коршми, так що аж стіна затріщала. Ануж навіть і робітницькі дома не встоять, лише потонуть у землі так як уся копальня? Куди тепер утікати, щоб дістати ся на безпечне місце? Сей страшний день добігав уже до кінця; чорна хмара залягла небо і здавало ся, що вже приходить кінець сьвіта і що всі сили сприягли ся знищити його.

Негрель крикнув з болю. Пан Аннебо, що разом з робітниками подав ся назад, плакав як мала дитина. Нещасте ще не було довершене; один беріг каналу розтворив ся і весь канал зкотив ся в прогалину. Вода спадала в яму наче водоспад у глибоку долину і щезала в землі без сліду. Копальня пила сю ріку, вода мусіла залляти тепер усі підземні дороги і знищити їх до тла, так що відновлюванє їх буде тревати цілі роки. Невдовзі увесь кратер намовнив ся водою; се місце, де недавно стояло Воре, залягло тепер болотяне озеро подібне до того озера, під яким лежать прокляті міста. Настала мертва тиша, чути будо лише,

як вода спадала на землю і розливалась ся з клеткою у підземних льохах і дорогах.

Тоді на валу Суварін підвів ся. Він пізнав у юрбі Маєдиху й Захарка, що заливали ся сльозами на вид сеї заваленої землі, яка своїм тягаром пригнітала так сильно голови тих нещасних, що десь уже певно конали під нею. І Суварін кинув останню цигаретку і відійшов, не оглядаючи ся позад себе. Вечір зробив ся досить темний; тїнь Суваріна зілляла ся в віддаленю з темнотою ночі. А він ішов кудись у сьвіт, сам ще не знаючи куди. Він ішов собі спокійно на нищенє старого зігнилого сьвіта, і піде всюди, де лише буде динаміт, щоб висаджувати в повітрі міста і людей. А коли гнила буржуазія з часом дізнаєть ся, що всюди, куди вона лише поступить ся, розсїдаєть ся ґрунт під її ногами, то се певно буде заслуга сього чоловіка.

IV.

Ще таки тої самої ночі, зараз по катастрофі в Воре поїхав пан Аннебо до Парижа, щоб випередити часописи і особисто здати справу зарядови Спільки. На другий день вернув ся він зовсім спокійний; очевидно удало ся йому зкинути з себе всю відвічальність, і заряд зовсім не стратив до нього довіря, навпаки, двадцять чотири години пізнійше підписано декрет, що іменував пана Аннебо офіциром гонорової легії.

Але коли директор вийшов цілий, то сама Спілька захитала ся сильно через сю катастрофу. Се не була втрата кількох мільонів, се була рана задана Спільці в саме серце, бо вона втратила одну цілу копальню; ся катастрофа могла мати для неї фатальні наслідки. Заряд був так наляканий, що постановив затаїти причину катастрофи. На що витягати ту справу на верх? Коли-б навіть удало ся відкрити злочинця, то в очах юрби він виріс би на мученика, а його безстрашний героїзм перевернув би в голові богатом людям і зродив би цілий ряд пожеж і убійств. Впрочім ніхто не догадував ся, хто був винуватцем катастрофи; Спілька не могла

припустити, щоб один чоловік міг здобути ся на стільки відваги і сили, аби сповнити се страшне діло; і вона була переконана, що катастрофа в Воре була ділом цілої армії зорганізованих злочинців. І як раз через те була Спілка в такім страсі, боячи ся, аби та зорганізована шайка не зруйнувала иньших її копалень. Директор дістав наказ утворити цілу армію шпionів, а потім віддаляти тихенько одного за другим усіх небезпечних робітників, яких можна було підозрівати в співучасті в замаху на Воре. Високий політичний розум наказав Спілці задоволити ся таким прочищенєм своїх робітників.

Безпосередно по катастрофі віддалено лиш одного Дансаера, головного дозорця. Через свій скандал з Перониною став ся він просто неможливим. Для виду закинено йому, що він повинен був підчас катастрофи відїхати з ями на самім кінці, а не лишати робітників на дні. З другого боку Спілка зробила через се дискретну уступку для робітників, бо вони ненавиділи Дансаера гірше пса.

Але між людьми ходили всякі слухи про катастрофу. Один дневник подав навіть вістку, що страйкарі запалили в копальні бочку пороху і тим способом розвалили її. Дирекція післала до того дневника спростованє. На місце катастрофи зїхала комісія, а урядовий інженер порішив, що деревляні стіни в ямі могли завалити ся зовсім природним способом через надмірний натиск землі. А Спілка воліла мовчати і виставити ся на закиди недостаточного догляду. В париській пресі вже третій день розписували ся про катастрофу; в цілім Парижі балакали лише про тих нещасних робіт-

ників, що ·конають під землею; всі читали сквапливо телеграми, які публіковано що ранку. В Монсу міщани тремтіли, коли лише згадував хто про Воре; між ними курсували про катастрофу такі страшні історії, що навіть найвідважнійші з поміж них бояли ся повторяти їх собі. Вся околиця мала до жертв катастрофи безмежне милосерде, маси народа виходили на прохід до зруйнованої копальні, цілі сім'ї прибігали сюди, щоб власними очима поглянути на її страшні розвалини, що так тяжко пригнітають голови живцем похованих робітників.

Денелен, іменований старшим інжинєром, обняв урядованє таки в часі самої катастрофи; першим його ділом було завернути канал на своє місце, бо та велика маса води збільшала нікоду з кожною годиною. Се коштувало дуже багато праці, Денелен мусів ужити сто робітників, щоб збудувати гать. Два рази вода забирала перші перегороди; нарешті спроваджено канал на своє місце. Потім уставлено помпи на місці заваленої копальні і тепер зачала ся завзята боротьба проти сил природи за відібране сеї землі, яку залила вода і руйнувала безпощадно всю працю людських рук.

Але найбільше займала всіх доля нещасних робітників завалених землею. Негрельови поручено зробити все можливе, щоб лише виратувати сих нещасних людей. А охочих рук до сеї праці не бракувало йому зовсім; усі робітники зголосили ся до нього, бажаючи ратувати своїх товаришів. Вони забули страйк, не журили ся нічогісінько, яку дістануть платню; вони були би згодили ся працювати зовсім за дармо, бажаючи лише принести всі

свої сили в жертву, бо все ще лишила ся їм надія, що може удасть ся виратувати нещасних товаришів. Усі стали до роботи разом зі своїми знарядями, тремтячи з нетерпливости, та ждали лише, в котрім місці звелять їм копати. По катастрофі багато робітників захорувало, нервова пропасниця трясла ними, холодний піт обливав їх що хвиля, їх мучили всякі мари та привиди; але й вони повставали з ліжок, рвали ся найзавзятійше зі всіх до боротьби проти землі, немов би хотіли мстити ся на ній за своїх товаришів. Але на жаль їх охота розбивала ся о такі питання: що робити? Кудю дістати ся до нутра землі? В котрім місці зачати копати?

Негрель був переконаний, що вже анї один із тих нещасних людей не живє, що вони всі або потопили ся, або їх засипала земля. Але в гірницьких катастрофах звичайно треба припускати, що нещасливі жертви таки лишили ся при житю. Се спонукало Негреля зачати ратункову акцію. Першою його задачею було відгадати, в котре місце копальні сховали ся ті, що лишили ся на дні. Він запитував у тій справі дозорців і старих гірників, і всі вони згоджували ся ось на що: коли вода підходила що раз висше в гору, товариші мусіли втікати ґалеріями до найвисших пунктів копальні, так що тепер напевно будуть у котрійсь горішній ґалерії. Се впрочім згоджувало ся з оповіданєм старого Мука; але се оповіданє було досить неясне, так що з нього можна було хіба витягнути ще те, що сї кільканацять робітників поділили ся в часі втеки на малі громадки і порозсипали ся по ріжних ґалеріях і поверхах.

Річ була в тім, у котрім місці зачати ратункову акцію; тут уже думки дозорців були поділені. Найближші дороги від поверхні землі лежали в глибині сто п'ятьдесять метрів, отже про те, щоб копати яму і дістати ся до них, не було що й думати. Лишала ся хіба стара яма Рекіяр, се був одинокий можливий приступ і лише тою дорогою можна було дістати ся до підземних галерій. Найгірше було, що вже й Рекіяр залила вода, так що над поверхнею води були лише останки галерій першого поверху. На те, щоб випомпувати воду, треба було цілих років; отже не лишало ся нічого иньшого, як лише перешукати сї галерії, чи не можна було-б прокопати ся з них до тих відтятих доріг, де правдоподібно заховали ся нещасні товариші. Але поки Неґрель і дозорці дійшли до сього льогічного висновку, муїли вперед багато дечого обміркувати і відкинути цілу масу иньших, неможливих до здійснення проєктів.

Неґрель перевернув увесь архів копальні і знайшов старий плян обох копалень. Він перестудіював його і визначив пункти, на яких можливо було зачати копанє. По якімось часі він також запалив ся до ратованя робітників так само як їх товариші і готов був пожертвувати все для сеї акції, хоч звичайно не журив ся нічим і нічим. Але дістати ся через яму Рекіяр не було так легко: треба було прочистити вхід до неї, зрубати ясень, висікти густі корчі тернини і глогу; до того ще треба було направляти драбини. Нарешті зійшов до ями Неґрель з десятима робітниками. Робітники стукали своїми знарядями в ті части жили вугля, де їм указав Неґреля; потім усі запирали

в собі дух, прикладали вухо до жили вугля і прислухували ся, чи хто не відповість на їх стуканє. Але вони перебігли даремно всі галерії, до яких лише можна було дістати ся, ніде не було чути ніякої відповіді. Негрель був просто безрадний, у котрім місці почати прокопуванє? Чи не ліпше кинути всю ту роботу, коли вже мабуть ніхто не лишив ся живий? Але робітники ще не тратили надії, ходили по всіх галеріях та стукали завзято о вуглеві жили.

Коли лише зачала ся робота коло ями Рекіяр, приходила Маєдиха що ранку, сїдала біля ями на бальці і не вставала з неї аж до вечера. Коли який чоловік виходив із ями, вона підводила ся і питала його очима: „Нема нічого?“ — „Нічогосінько!“ відповідали їй, і вона сїдала знов і ждала дальше. Вона не нарікала анї словечком, на її лиці відбивав ся важкий, німий біль. Жанлен волочив ся також довкола ями як диквй звір, якому розкопують леговище; він бояв ся, щоб робітники не відкрили його печери або щоб часом не натрапили на малого вояка та не перервали йому блаженного сну. Але він не мав чого боятися, бо ту сторону копальні залила вода, а впрочім перешукували більше ліву сторону копальні, її східні галерії. З початку Фільомена приходила також над яму в товаристві Захарка, що брав живу участь у шуканю за засипаними товаришами; але потім їй знудило ся стояти на холодї без ніякої потреби і жадних наслідків і вона вертала до дому. Тепер вона вже не виходила з хати і не журилася за товаришів, лише сидїла собі байдужно та кашляла від ранку до ночі. Навпаки, Захарко готов був гризти землю, щоб лише відшукати

сестру. В ночі він зривав ся, Катерина приви-
джувала ся йому; він чув її голос, як вона
благає помочи, бачив її, як вона вже зовсім
висохла з голоду, а горло роздерло ся з нена-
станного крику. Два рази брав ся він копати
без ніякого наказу, твердячи, що як раз у тім
місці треба копати, бо його душа чує ся. Не-
грель не позволив йому більше сходити в яму,
але він не відступав від неї ані ва крок, кру-
тив ся довкола неї наче божевільний та не міг
сісти собі ані на хвилинку коло матери і жда-
ти терпливо так як вона, лише неодмінно хо-
тів копати.

Від катастрофи минуло вже два дні. Тре-
тього дня Негрель уже стратив зовсім надію
і постановив у вечері покинути всю роботу.
Але коли він по обіді прийшов до Рекіяра,
щоб зробити ще останню пробу, Захарко вий-
шов з ями дуже червоний і крикнув, живо ви-
махуючи руками.

— Вона там! вона відповіла мені! Хо-
дїть, ходїть що духу!

Йому удадо ся вїйти до ями так, що сто-
рож не бачив його. Він божив ся, що хтось
стукав у першій дорозї жили Гїнома.

— Але ж у тім місці, де ви кажете, ми
вже два рази стукали! — завважив Негрель
недовірливо. — Ну, але спробуємо ще раз.

Маедиха встала; вона намагала ся конче
їти до ями, так що треба було задержати її
силоміць. Потім стала на краю ями і вижи-
дала мовчки, втопивши очи в сю темну діру.

На дні вдарив сам Негрель три рази в
жилу вугля. Потім наказав робітникам, аби
стояли як мога найтихїйше і приложив вухо до
жили. Ані найменший шелест не дав ся чути;

Негрель лише похитав головою на знак, що бідному Захаркові мусіло причути ся. Тоді Захарко зачав і сам стукати наче божевільний і приложив вухо до жили; його очі засьвітили ся, все тіло затремтіло з радості. Всі вньші робітники зробили те саме один за другим і всі казали радісно, що дуже добре чули далеку відповідь. Се здивувало Негреля. Він приложив ще раз вухо до жили і сим разом почув легенький, ледви помітний ритмічний стук; але все ж таки можна було виразно пізнати, що се відомий сигнал, який вибивають гірники на жилі вугля, коли опиняють ся в небезпеці. Вуголь переносить голос дуже виразно і досить далеко. Один дозорець виміркував, що від товаришів відділяв їх просторонь що найменше пятьдесят метрів. Але між робітниками була вже така велика радість, немов би вони могли ось-ось подати руку своїм засипаним товаришам. Негрель велів зараз розпочати роботу, щоб докопати ся до них як мога найскорше.

На горі Захарко і Маєдиха впали собі в обійми.

— Ви повинні ще трохи здержати свою втіху, — сказала Перониха, що вийшла сюди на прохід для цікавості. — Бо коли покажеть ся, що Катерини нема, то вам буде потім ще гірше жаль її.

Се була правда, бо Катерина могла не бути між тими, що відповіли на Захаркове стуканє.

— Говори собі здорова! — крикнув люто Захарко. — Вона там є, я певний того!

Маєдиха сіла собі знов на бальок і ждала дальше мовчки.

Коли в Монсу рознесла ся вість, що засипані робітники дали про себе знати, нові хвилі цікавих зачали напливати до Рекіяра. На горі не було видно нічого, проте маса народу обступила довкола яму, так що треба було поставити кількох робітників, щоб не пускали цікавих занадто близько до ями. На дні працювали день і ніч. Неїрель бояв ся, щоб не натрапили на якусь несподівану перешкоду і тому казав копати в жилі три галерії з трьох ріжних пунктів, але так, щоб у віддаленю пятьдесятьох метрів усі три сходили ся разом в одно місце, себ то там, де правдоподібно були засипані товариші. Жилу міг рубати лиш один чоловік, бо для иньших не було місця. Рубачі змінювали ся що дві години. Викопаний вуголь збирано в коші і передавано з рук до рук через цілий ланцюх робітників, що збільшав ся в міру як робота поступала на перед. З початку йшла робота дуже швидко; протягом одного дня зроблено шість метрів.

Захарко добив ся ся того, що його вибрано до тих робітників, що мали рубати вуголь. Се було почесне становище, якого добивали ся всі робітники. А коли по двох годинах тяжкої праці хотіли заступити його місце, він лютив ся та не хотів ні за що в сьвітї кинути свого дзюбака. Він працював понад свої дві години; а за короткий час його галерія була багато довша, як дві иньші. Він рубав вуголь з такою завзятістю, що поза галерією чути було його віддих подібний до сапаня ковальського міха. А коли він вийшов із галерії заболочений і чорний від вугля, зараз упав на землю, а товариші завинули його в ковдру. Потім хоч ще добре не держав ся на ногах, він знов схапу-

вав ся до роботи і знов зачинала ся важка боротьба з жилою вугля, знов лунали тяжкі, глухі удари дзюбака, а груди його стогнали голосно. Найгірше було, що вуголь ставав чим далі все твердший. Захарко поломив два дзюбаки зі злости, що не міг так скоро посувати ся на перед, як поперед. Крім того допікав йому вар, бо в глибині сеї вузенької діри повітря не могло відсвіжувати ся, і за кожним метром уперед жара ставала все більше нестерпуча. Один ручний вентилятор функціонував добре, але се не вистарчало; три рази рубачам не ставало віддиху, так що вони вмлівали і треба було витягати їх на верх.

Негрель закватировав ся на дні ями разом зі своїми робітниками. Йому сюди приносили їсти, він спав часом по кілька годин на соломі, завикеній у плащ. Сигнали замуrowаних робітників чути було що раз виразнійше, а вони вибивали їх що хвилі, щоб прискіпити ратункову акцію. Се підтримувало у всіх охоту до праці. Тепер уже сигнали звучали дуже виразно і з музикальною чистотою, подібні до тонів гармоніки. Ті сигнали кермували роботою, рубачі поступали за ними так як жовніри в битві поступають за гуком гармат. Коли лише змінювано рубача, Негрель входив до галерії, стукав о вуглеву жилу і прикладав до неї вухо. Доси за кожним разом відповідь приходила швидко і голосно. Негрель уже не мав ніякого сумніву, що робота ведеть ся в зовсім добрім напрямі; але як помалу вона поступав на перед! Се просто неможливо, щоб удадо ся ще застати засипаних живими. Правда, що за перші два дні зроблено аж тринацять метрів: але вже третього дня зроблено лише пять, четвер-

того лише три. Вуголь ставав щораз твердший, так що тепер можна було вирубати ледво два метри за добу. Девятого дня надлюдської праці були галерії завдовжки на трицять два метри, а обчислювано, що ще лишається прорубати двадцять метрів. Для засипаних робітників зачався як раз дванадцятий день життя під землею, себ то дванадцять раз по двадцять чотири години без хліба, без світла, в абсолютній темноті! Коли робітники думали про се, їх очі заходили сльозами, а руки деревіли при праці; бо де-ж се можливе, щоб звичайний християнин міг видержати так довго без їди! Від учора засипані відповідали на стукане робітників що раз слабше і всі тремтіли на саму думку, що ті відповіді можуть кожної хвили затихнути зовсім.

Маедиха приходила регулярно що ранку до Рекіяра і сідала на бальці коло самої ями. Вона приносила все на руках Естелю, бо Естеля не могла лишити ся сама в хаті від ранку до вечера. Тим способом брала Маедиха живу участь у ратованю товаришів, вона ділила з робітниками на дні кожду надію і кожде пригнобленє. Але не менше горячково ждали кінця ратункової акції громадки цікавих, що обступили яму довкола; всі люди з цілої околиці інтересували ся живо долею нещасних робітників, у Монсу курсувала ціла маса коментарів. Взагалі всі серця всеї околиці били ся там, у Рекіярі під землею.

Девятого дня в полудне Захарко навіть не відповів нічого, коли його закликано, щоб його змінити. Він був немов божевільний, вадив зі всеї сили в вуглеву жилу та лаяв ся лише що хвилинки. Негрель вийшов як раз на

хвилю і не було кому наказати Захаркови перервати роботу. Коло нього був лиш один дозорець з трьома гірниками. Захаркова лампка світила ся слабо, він без сумніву розсердив ся на сей малий огник, бо відчинив необережно лампку. Се було остро заборонене, бо в сих вузких корідорах без перевітрюваня була ціла маса газу. В тій самій хвилі, коли Захарко відчинив лампку, страшний гук затряс цілою копальнею, а з ями бухнули клуби огню, наче з гармати по вистрілі. Внутрі все горіло, повітря запалювало ся як порох від одного кінця галерії до другого. Ся огняна ріка пірвала з собою дозорця і трьох робітників і викидувала через входову яму каміне та шматки бальок на поверхню землі. Кружок цікавих розбіг ся на всі боки, Маєдиха встала і притиснула до грудий перелякану Естелю.

Коли Негрель і робітники вернули ся над яму, пірвала їх у першій хвилі крайня лютість. Вони били запятками землю наче злу мачуху, що мордує дітий, аби лише догодити своїм жорстоким забаганкам. Робітники посв'ячували себе, щоб ратувати своїх нещасних товаришів, а тут падають нові жертви! По трьох годинах надсильної, небезпечної праці удало ся робітникам дістати ся до підземних галерій. Анї дозорець, анї три робітники не були ще мертві, але все їх тіло було вкрите страшними ранами, а в їх віддиху чути було запах печеного мяса. Вони просто пили огонь, увесь їх рот аж до горла був спалений. Вони стогнали без перерви та молили товаришів, щоб добили їх. Із сих трьох робітників був один той, що в часі страйку розтріскав помпу в Гастон-Марі останнім ударом залізного гака;

два інші мали ще сліди покалічення на руках і пальцях від тих цегол, якими обкидували жовнірів у копальні Воре. Всі, що стояли довкола входової ями, були бліді і тремтіли всім тілом. А коло винесено з ями чотирьох попарених, усі розступили ся, аби зробити місце тому жалібному походови.

Маедиха стояла над ямою і ждала. Нарешті появило ся тіло Захарка. Шматє на ньому згоріло до тла, все тіло виглядало як одна скиба чорного вугля, так, що годі було пізнати, що се тіло чоловіка. В хвилі експльо-зії голова його розкочила ся зовсім, так що не лишило ся з неї нічого. А коли єї нещасні останки покладено на ноші, Маедиха пішла за ними машинальним кроком; її повіки горіли, але анї одна сльоза не покотила ся з очий. Естеля спала на її руках, вітер розвівав її волосє. Коли тіло Захарка принесено до хати, Фільомена стала в першій хвилі мов закамєніла; але за хвилинку очи її перемінили ся в справдішні жерела і тоді їй стало лекше. Але мати вернула ся вже тим самим важким ходом назад до Рекіяра: вона відпровадила вже сина і прийшла ще ждати на дочку

Від того часу минуло три дни. Серед нечуваних трудностей взяли ся робітники знов до ратункової акції. На щастє ново викуті галєрії не завалили ся через вибух газу. Але повітре було таке тяжке, горяче і нездорове, що треба було покласти нові вентилятори. Тепер рубачі змінювали ся що двацять мінут. Робота йшла таки наперед, уже лише два метри відділювали їх від товаришів. Але тепер уже працювали вони холонокровно, та вда-ряли в вуголь лише немов для пімсти, бо вже

хвилю і не було кому наказати Захаркови перервати роботу. Коло нього був лиш один дозорець з трьома гірниками. Захаркова лампка світила ся слабо, він без сумніву розсердив ся на сей малий огник, бо відчинив необережно лампку. Се було остро заборонене, бо в сих вузких корідорах без перевітрювання була ціла маса газу. В тій самій хвилі, коли Захарко відчинив лампку, страшний гук затряс цілою копальнею, а з ями бухнули клуби огню, наче з гармати по вистрілі. Внутрі все горіло, повітря запалювало ся як порох від одного кінця галерії до другого. Ся огняна ріка пірвала з собою дозорця і трьох робітників і викидувала через входову яму каміне та шматки бальок на поверхню землі. Кружок цікавих розбіг ся на всі боки, Маєдиха встала і притиснула до грудий перелякану Естелю.

Коли Негрель і робітники вернули ся над яму, пірвала їх у першій хвилі крайня лютість. Вони били запятками землю наче злу мачуху, що мордує дїтний, аби лише догодити своїм жорстоким забаганкам. Робітники посв'ячували себе, щоб ратувати своїх нещасних товаришів, а тут падають нові жертви! По трьох годинах надсильної, небезпечної праці удало ся робітникам дістати ся до підземних галерій. Анї дозорець, анї три робітники не були ще мертві, але все їх тіло було вкрите страшними ранами, а в їх віддиху чути було запах печеного мяса. Вони просто пили огонь, увесь їх рот аж до горла був спалений. Вони стогнали без перерви та молили товаришів, щоб добили їх. Із сих трьох робітників був один той, що в часі страйку розтріскав помпу в Гастон-Марі останнім ударом залізного гака;

два інші мали ще сліди покалічення на руках і пальцях від тих цегол, якими обкидували жовнірів у копальні Воре. Всі, що стояли довкола входової ями, були бліді і тремтіли всім тілом. А коло винесено з ями чотирьох попарених, усі розступили ся, аби зробити місце тому жалібному походови.

Маедиха стояла над ямою і ждала. Нарешті появило ся тіло Захарка. Шмате на ньому згоріло до тла, все тіло виглядало як одна скиба чорного вугля, так, що годі було пізнати, що се тіло чоловіка. В хвилі експльо-зії голова його розскочила ся зовсім, так що не лишило ся з неї нічого. А коли сї нещасні останки покладено на ноші, Маедиха пішла за ними машинальним кроком; її повіки горіли, але анї одна сльоза не покотила ся з очий. Естеля спала на її руках, вітер розвівав її волосє. Коли тіло Захарка принесено до хати, Фільомена стала в першій хвилі мов закамєніла; але за хвилинку очи її перемінили ся в справдішні жерела і тоді їй стало лекше. Але мати вернула ся вже тим самим важким ходом назад до Рекіяра: вона відпровадила вже сина і прийшла ще ждати на дочку

Від того часу минуло три дні. Серед нечуваних трудностей взяли ся робітники знов до ратункової акції. На щастє ново викуті галєрії не завалили ся через вибух газу. Але повітре було таке тяжке, горяче і нездорове, що треба було покласти нові вентилятори. Тепер рубачі змінювали ся що двацять мінут. Робота йшла таки наперед, уже лише два метри відділювали їх від товаришів. Але тепер уже працювали вони холоднокровно, та вда-ряли в вуголь лише немов для пімсти, бо вже

ніхто не відповідав на вибивані сигнали. Се був дванадцятий день ратункової акції, п'ятнадцятий день по катастрофі. А від нинішнього ранку по кождім вибитім сигналі панувала мертва тиша.

Нове нещастє в копальні подвоїло цікавість мешканців міста Монсу. Міщани організували численні прогульки та займали ся катастрофою так живо, що навіть Греґуари рішили ся поїхати до Рекіяра. Уложено цілу програму сеї приємної прогульки. Греґуари мали поїхати своїм повозом до Воре, а пані Аннебо мала привезти сюди Люкію і Жанну в своїй кариті. Денелен мав їм показати свою робітню, а потім усі мали вертати через Рекіяр, де від Неґреля мали довідати ся докладно про стан ратункової акції і чи він ще має надію виратувати нещасні жертви катастрофи. Нарешті всі повечеряють разом.

Коли о третій годині панство Греґуари висїли з дочкою недалеко від заваленої копальні, застали вже там паню Аннебо. Вона була вбрана в морсько-синю туалету і заслонювала ся парасолькою від блідого соняшного сьвітла. Небо було зовсім чисте, тепло було як на весну. Як раз прийшли сюди пан Аннебо і Денелен. Пані Аннебо муїла вислухати довгого оповідання Денелена про те, як то тяжко було покласти греблю на каналі і завернути його в давнє корито. Жанна, що вічно носила ся зі своїм альбомом, узяла ся зараз рисувати розвалену копальню, одушевлена дикістю мотиву. А Люкія сіла собі побіч неї на однім поломанім вагоні і видавали що хвиля оклики задоволення. Ціле видовище було „капітальне“, як вона казала. Гребля не була ще скінчена, чи-

сленні струї води продирали ся крізь неї і спадали з шумом і піною до величезної ями, яка вчинила ся на місці давньої копальні. Але сей кратер випорожнював ся з кождим днем, вода опадала все низше і розпливала ся в землі. Вже навіть видко було на дні збиту масу цегол, дров, візків і т. п. Все те виглядало наче руїни якогось міста, що запало ся в безодню, розбило ся на дрібні шматочки і змішало ся з болотом.

— І що вам захотіло ся йти сюди, щоб побачити все те! — крикнув розчарований пан Грегуар.

Сесілія була вся червона, здоровле било з її лица. Вона була щаслива, що віддихав сьвіжим повітрям, і через те була в дуже добрім гуморі і жартувала весело. А пані Аннебо скривила ся і шепнула :

— Але се факт, що в тій усій катастрофі нема зовсім нічого веселого.

Два інжинєри розсьміяли ся. Вони намагали ся бавити гостей, водили їх по всіх усюдах та пояснювали їм, яким способом пускають ся в рух помпи і як оперуєть ся сверлами. Але пані зачали турбувати ся. Вони здригнули ся, коли почули, що помпи будуть функціонувати цілі роки, що найменше шість або сїм, поки буде можна відбудувати копальню і поки всю воду не випомпуєть ся з землі. Пані вже не хотіли слухати того та воліли балакати про щось иньше, бо ті всі катастрофи навівають лише на голову всякі страшні думки.

— Їдьмо звідси, — сказала пані Аннебо і пустила ся в сторону своєї карити.

Але Жанна і Люкія запротестували. Як-то, вже так швидко! Аджеж рисунок ще не був скінчений! Вони доконче хотіли лишити ся та заявили, що тато відпровадить їх у вечері на вечерю. З панею Аннебо поїхав лише сам пан Аннебо, що хотів розпитати ся Негреля про стан робіт у Рекіярі.

— Добре! Їдьте панство наперед, — сказав пан Греуар. — Ми незабаром поїдемо за вами. Маємо ще вступити на пять хвиль до робітницьких домів... Їдьте, їдьте, ми станемо в Рекіярі рівночасно з вами.

Він усїв на свій повіз разом з панею Греуаровою і Сесілією. Карита панства Аннебо помчала здовж каналу, а Греуари поїхали на гору до робітницької оселі.

Думка Греуарів була справді похвальна і вони хотіли нею закінчити сьогоднішню прогульку. Смерть Захарка розбудила у них велике милосерде до трагічної родини Маедів, про яку вже йшла оповість по всій околиці. Вони не жалували ані крихітки самого Маеда, того розбишаку, що кинув ся як вовк на цісарських жовнірів і хотів мордувати їх. Але їм жаль було Маедихи, тої бідної жінки, що стратила вперед свого чоловіка, а тепер знов сина, а дочка її також уже мабуть не живе під землею; до того ще треба згадати старого, немічного дїдуня, малого сина-каліку, що кульгає від своєї пригоди в копальні, та маленьку горбату донечку, що вмерла з голоду в часі страйку. Правда, що ся родина заслужила по части на своє горе через свої революційні змаганя, але панство Греуари поставовили дати наглядний доказ своєї широкої жертво-

любности, простити Маедам усе і занести їм особисто милостиню. Під одним сидженєм їх повоза були дві старанно завинені пачки.

Якась стара баба вказала візникови мешканє Маедів: другий дїм, число 16. Грегґуари злізли з воза з обома пачками і застукали в двері, але ніхто не відзивав ся. Вони зачали валити кулаками, але так само не дістали ніякої відповіді: хата дудніла немов якась порожня, холодна і темна пустка, покинена вже з давна.

— Там нема нікого, — сказала розчарована Сесілія — Маєш тепер! Що-ж ми з тим усім робити-мемо?

Нараз відчинили ся сусідні двері, а в них появилася Левакова.

— Ох, перепрашаю вас дуже, високоповажані панство!.. Ви певно до сусідки вибрали ся. Її нема дома, вона пішла до Рекіяра...

Левакова зачала їм широко розповідати про історію Маедихи та повтаряла раз-у-раз, що люди повинні одні одних спомагати, що вона взяла до себе Ленору й Анрі, щоб мати могла піти до Рекіяра ждати на дочку. Її очі впали на пачки, вона зачала говорити про свою бідну дочку, що тепер стала вдовицею. зачала розводити ся над своїм власним горем, а її очі аж сьвітили ся з лакометва. Потім шепнула непевним тоном:

— Я маю ключ від їх хати. Коли панство конечно хотять піти до середини... Там сидить старий дїдуньо.

Грегґуари глянули на неї здивованими очима. Якто? Старий дїдуньо сидить у хаті, і ні-

хто не озиваєть ся! Невже він так спить сильно? Левакова відчинила нарешті двері, а те, що Грегуари побачили в середині, немов прикувало їх до порога.

Бонмор сидів коло холодної печи прикований до свого стільця. Його очі були широко отворені і витріщені в одно місце. Хата видавала ся більше просторою як давнійше: не було вже в ній ані стінного годинника, ані лякерованих меблів із соснового дерева, що давнійше оживлювали її. На зеленкуватих, голих стінах лишили ся лише портрети цїсаря й цїсареві, а їх рожеві уста всьміхали ся офіційно-добродушно. Старий не ворухнув ся, не мигнув навіть повіками, коли сьвітло впало на нього крізь відчинені двері. Його лице було зовсім бездушне; здавало ся, що він не бачить нікого з тих, що увійшли до хати. Коло його ніг лежала миска з попелом поставлена так, як то ставлять котам для їх потреби.

— Не гнівайте ся на нього, коли він не дуже чемний, — сказала услужна Левакова. — Він певно щось зломив собі в голові. Вже буде пів місяця, як він нічого не говорить.

Нараз щось затрясло всім Бонмором, хропіт виходив йому аж десь із черева; і він сплюнув у миску густою чорною слиною. Весь попіл пересяк сею слиною, з нього зробило ся вугляне болото і він викидував тепер весь сей вуголь, якого наковтав ся немало в копальні за ціле своє жите. Потім сидів знов зовсім непорушно. Все його жите обмежувало ся тепер сим спльовуванєм.

Ґреґуари змішали ся, якась нудьга опанувала їх. Але вони таки постановили промовити до старого декільки слів потїхи.

— Слухайте, чесний чоловіче! — сказав Ґреґуар. — Ви певно десь набрали ся катару?

Старий вдивив ся в стїну і не обернув навіть голови до пана Ґреґуара. І знов настала важка тиша.

— Вам би треба може зробити трохи чаю? — додала по хвилі пані Ґреґуарова.

Але Бонмор не давав найменшого знаку життя.

— Правда, тату, нам хтось казав, що він калїка? — шепнула Сесілія. — Але ми потім забули про се.

Вона не докінчила, бо була якось дуже збентежена. З одної пачки витягнула вона горнець вареного волового мяса і дві пляшки вина і поклала се все на столі. Далі розвинула другу пачку і добула з неї величезні чоботи. Се був дарунок, призначений для Бонмора. Сесілія держала по однім чоботі в кожній руці і гляділа зажурено на попухлі ноги нещасного Бонмора, що вже ніколи не могли-муть ходити.

— Ну, як-же? Ті чоботи дістають ся вам може трохи за пізно, чесний чоловіче, — зачав знов Ґреґуар, аби якось вийти з сеї неприємної ситуації. — Але се нічого не шкодить, вони все можуть на щось придати ся.

Бонмор не чув нічого, не відповідав нічого; лице його було страшне, холодне і мертво як камінь.

Сесілія оперла непомітно чоботи о стіну. Але хоча зробила се доволі обережно, всеж-таки чоботи стукнули о підлогу.

— Не надійте ся, щоб він подякував вам! — крикнула Левакова, глянувши на чоботи очима повними глибокої заздрости. — Ліпше було качці справити окуляри, не ображаючи вашої честі.

Вона розпустила на ново свій язик та силувала ся затягнути Греґуарів до себе, надіючися розбудити їх милосерде. Але коли се не йшло, хотіла перехитрити їх та стала вихвалити перед ними Ленору й Анрі, які вони чемні, які милі, а які розумні! На кожде питане відповідають мов ангели. Вони розкажуть про все, що лише панство Греґуари забажають собі знати.

— Зайдеш з нами на хвилинку, моя донечко? — спитав ся пан Греґуар, щасливий, що вже нарешті вийде з сеї нещасної хати.

— Добре, я зараз прийду, — відповіла Сесілія.

Вона лишила ся сама з Бонмором. Вона задержала ся на хвилю через те, що їй здавало ся, ніби вже десь бачила старого Бонмора. Де вона могла стрінути се бліде, квадратове лице потатуоване вуглем? Нараз пригадала собі його; їй стала перед очима юрба виголоднілих страйкарів, що зі скаженим криком окруж лали її зі всіх боків; вона почула холодні руки на своїй шиї. Так, се був він, вона пізнала старого Бонмора і дивила ся на його руки, що лежали спокійно на колінах. Уся сила сих рук старого копальняного робітника була в кулаках, вони були ще доволі сильні, хоч як уже

старий і немічний був Бонмор. Але помалу і Бонмор будив ся зі свого отупіння. Він побачив Сесілію і став собі-ж придивляти ся до неї. Його лице зачало розпалювати ся, нервова дрож видовжила йому рот, звідки спливала чорна слина наче тоненька нитка. Кілька хвиль стояла Сесілія мовчки напроти старого Бонмора. Яка страшна різниця була між ними обома! Вона здорова, цвітуча, пухка, сьвіжа, випасена безконечними лїнощами та добробутом своєї раси, а він — напухлий водою, препоганий, подібний до якоїсь розтоложеної звірюки, зруйнований з батька на сина через столітню працю і голод...

Минуло десять мінут. Панство Грегуари затривожені, що так довго не бачуть Сесілії, вернули ся до хати Маєдів і крикнули з болю наче божевільні. На підлозі лежала їх задущена дочка. Лице її посиніло. На її шиї пальці лишили червоний слід якоїсь величезної руки. Бонмор не міг устояти на своїх мертвих ногах і лежав біля неї, не маючи сили підвестися. Його пальці були ще зігнуті, він витріщив широко очі і дивив ся бездушно на Грегуарів. Падаючи, розбив він свою миску, піл розсипав ся по землі, болото з чорної слини забрукало підлогу. А цара великих чобіт лишила ся ціла і стояла собі спокійно, оперта о стїну.

Здати собі докладно справу з того, що стало ся, було просто неможливо. Чого Сесілія підійшла так близько до Бонмора? Яким способом міг Бонмор, що вічно був прикований до свого стільця, захопити її за горло?

Очевидно коли він уже вхопив її, мусів ти-снути її з усеї сили, не допустити її до крику і перевертати ся з нею, доки не задушив її на смерть. Ніякий стук, ніякий зойк не продер ся крізь тонку стіну до сусідньої хати. Бон-мор певно впав нагло в божевіле і почув у собі непоборну і незрозумілу жадобу мордо-ваня, коли побачив білу шию дівчини. Сього дикого нападу не можна було собі ніяким спо-собом пояснити у того старого каліки, що все жите був чесним чоловіком, слухняним робіт-ником та ворогом усяких нових стремлінь. Дика лютість на панів, з якої він сам не здавав собі справи і якою помалу заражував ся, пі-дійшла йому з черева до голови і він тепер дав їй волю. Не було сумніву, що він морду-вав зовсім несвідомо і що се був зло-чин ідіота.

Грегуари впали на коліна, заливали ся сльозами та душили ся плачем. Се була їх одинока, їх обожана донечка! Вони так довго ждали її, а потім здали на неї все своє майно, ходили на пальцях дивити ся на неї, коли во-на спала; для них вона не була ніколи досить сита, ніколи досить товста! Їх жите вже те-пер скінчило ся, бо на віщо мають вони те-пер жити, коли вже нема її?

Обурена Левакова кричала:

— Ой Божечку! Ото старий драбуга, що він тут наробив? Та чи міг то хто сподівати такого?!... А Маєдиха вернеть ся аж вечером! Скажіть, може побігти за нею?

Але Грегуари не відповіли нічого.

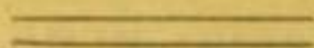
— Ну, як же? мабуть таки ліпше буде...
Я йду за нею.

Але заким вийшла, глянула ще раз на чоботи. Незабаром усі робітники довідають ся про се, що стало ся, і весь народ збіжить ся сюди, — подумала собі Левакова. Ще може хто вкрасти чоботи. До того у Маєдів нема вже ані одного мужчини, нема кому вдягати їх. І вона тихцем забрала чоботи. А ну-ж вони в сам раз будуть добрі для Бутелю!

В Рекіярі панство Аннебо разом з Неґрельом довго дожидали Греґуарів. Неґрель оповів їм докладно, як стоїть справа з ратованєм жертв катастрофи: мабуть ще сього вечера буде можна прорубати ся до замуrowаних, але по всякій правдоподібности витягнуть лише самі трупи, бо вже давно нема ніякої відповіді на гірницькі сигнали. Маєдиha сиділа на бальці за інжинєром і слухала його оповіданя бліда як труп. Нараз прибігла Левакова і оповіла, що зробив старий Бонмор. Вона не відповіла нічого, лише гнівно і нетерпливо махнула рукою і пішла за Леваковою.

Пані Аннебо мало не зомліла. Що за страшна пригода! Таж та бідна Сесілія була сьогодні така весела, така повна життя ще перед годиною! Пан Аннебо мусів запровадити жінку зараз до хати старого Мука. Непевними руками взяв ся він розщипати її; перфума, що виходила з її голих грудий, огломушувала його. Вона розпливала ся в сльозах і обіймала Неґреля, щоб пожалувати його, що так сумно скінчило ся його сватанє. А пан Аннебо дивив ся на них, як вони ридали, обіймаючи ся тісно, і йому лекше стало на

серці. Смерть Сесілії увільнила його від того, чого він перед тим так дуже боявся. І йому лекше стало, бо він волів терпіти далі свого сестрінка, як щоб місце Негреля заступити мав його візник або льокай.

V.

Ті робітники, що лишили ся на дні ями, ревли як божевільні, коли клітка в горі щезла їм з очий. Шум води оголомшував їх, решта деревляних стін валила ся зі скаженим гуком. Їм здавало ся, що вже прийшов кінець сьвіта і що вся земля над ними розсипаєть ся на дрібні шматки. На довершенє страшної сцени позамикані конї в стайні ржали так, наче б їх хто різав; хто лише раз почув той страшний рик скотини, той уже не забуде його ніколи.

Мук випустив Батая з рук. Старий коняка стояв на місці, тряс ся всім тілом і витріщив очі на воду, що все више і више підходила до гори. Заля наповнювала ся водою дуже швидко; при сьвітлі трьох ясных ламп, що ще сьвітили ся під стелею, можна було виразно бачити, як ся зеленкувата вода підіймаєть ся в гору. Нараз, коли Батай почув холодну вохкість на своїй шерсти, зірвав ся як скажений і помчав гальоном в одну галерію.

Се було для нещасних робітників гаслом до втеки, і всі кинули ся що сили за Батаєм.

— Звідси ми не виліземо ніяк! — крикнув Мук — Треба пробувати через Рекіяр.

Усі пригадали собі тепер, що могли-б дістати ся на верх через стару копальню Рекіяр, як би скали ще не завалили їм дороги. І всі кинули ся в той бік і бігли рядом що сили, держачи лампки над головами, щоб вода не згасила їх. На щастє галерія до Рекіяра йшла трохи до гори; на просторі двох сот метрів своєї мандрівки бродили вони в воді, але все в однаковім рівні, втікаючи до гори перед напливом води. Надія зачала зростати в душах нещасних робітників; вони благали землю, щоб не губила їх, у тім переконаню, що то земля метить ся тепер на них і випускає на них свою кров за те, що вони вічно калічили її жили. Один старий робітник зложив руки і став шептати позабуті молитви, щоб умолити злого духа копальні.

Але вже на першім перехрестю зчинила ся суперечка. Мук хотів іти на ліво, а иньші знов божили ся, що на право дорога коротша. Таким чином страчено одну мінуту часу.

— Та пропадайте ви тут усі разом! Мені про вас байдужісінько! — крикнув Шаваль брутально. — Я йду сюди.

Він побіг на право, а за ним ще два товариші. Всі иньші бігли за старим Муком. Мук виріє тепер на якогось велетня, всі слухали його сліпо. Але й він не знав добре, куди повернути ся. Ніхто не був у силі зорієнтувати ся докладно, найстарші з них не пізнавали давнійше добре відомих доріг, поплутаних, немов нитки в клубку. Коли лише галерія розходила ся на два боки, всі ставали не

знаючи, куди йти. А тут кожда хвиля була дорога, треба було рішати ся скоро.

Ет'ен біг на самім кінці, бо Катерина задержувала його. Вона вже упадала на силах зі втоми. Ет'ен був тої думки, що треба йти на право, туди, куди пішов Шаваль. Але йому було вже все одно, він уже рішив ся на смерть і побіг за Муком і Катериною.

По дорозі ще кілька товаришів відірвало ся від Мукової громадки. Нарешті лишило ся з ним усього семеро людей.

— Хапай ся мене за шию, я тебе понесу, — сказав Ет'ен до Катерини, бачучи, що вона вже зовсім послабає.

— Ні, лиши мене, — шепнула вона — я вже не можу дальше бігти, то волю вже лишити ся тут і ждати смерти.

Вони лишили ся позаду від своїх товаришів на яких пятьдесят метрів. Ет'ен піддержував її, хоч вона опирала ся йому. Нараз перед ними галерія завалила ся, величезна скала зсунула ся і відділила їх від иньших товаришів. Вода просякла вже землю наскрізь і підземні дороги валили ся тепер одна за другою у всіх кінцях копальні. Ет'ен і Катерина муїли вернути ся назад. Якийсь час блукали вони по галеріях, але ніде не знайшли ніякого виходу і муїли попрощати ся з надією видістати ся через Рекіяр на поверхню землі. Тепер не лишало ся нічого, хіба дістати ся до як найвисших галерій; можливо, що звідти удасть ся товаришам видобути їх, коли катастрофа скінчить ся і вода впаде низше.

Нарешті Ет'ен пізнав жилу Гійома.

— Тепер хоч знаю, де ми! — сказав він. — До сто сот чортів, ми таки були на добрій дорозі до Рекіяра, але тепер уже пропало!... Слухай, ходімо тепер зовсім просто, а потім переліземо через комин.

Вода сягала їм аж по груди, вони посували ся дуже помалу наперед. Але доки ще мали сьвітло, то ще не тратили всеї надії. Вони загасили одну лямпку, щоб ошадити собі оливи. Нараз, коли вже доходили до комина, почули за собою якісь дивні звуки. З початку думали, що товариші також не встигли дістатися до Рекіяра і тепер надходять сюди. З далека чути було якесь важке сапанє; голосний стогін і шум води наближав ся до них наче яка буря. Нараз крикнули вони з перестрашу, бо побачили, як з темноти вринає якась величезна, білява маса, що бореть ся з хвилями і протискаєть ся всіми силами крізь вузку галерію поміж деревляними підпорами, щоб дістатися до них.

Се був Батай. Він вилетів із залі при входовій ямі і пустив ся скаженим гальоном через темні галерії. Він знав мабуть добре кожду вуличку того підземного міста, де жив одинацять літ. Його очі бачили зовсім виразно в тій віковичній, безмежній темноті; він зжив ся вже з нею. Він біг і біг без упину, згинав голову та стискав ноги в таких місцях, де ледви міг протиснути ся. Галерії минали ся за галеріями, на перехрестях він не надумував ся ані хвилинки. І куди, до якої мети біг він таким скаженим гальоном? Йому мабуть ставув перед очима образ його молодости, він хотів бігти до того млина над берегом Скарпи, де він прийшов на сьвіт, чи до того сонця, що

світло в повітрі наче величезна лампа і що ще не зовсім загасло в його пам'яті. Він хотів жити, його звіряча пам'ять зачала розбуджувати ся, жадоба відітхнути повітрям широких піль і сїножатий гнала його все наперед і наперед, аж доки не відшукає тої діри, якою можна видістати ся на денне світло. Лютість обхопила його на ту копальню, що вперед відібрала йому світло, а тепер відбирала жите; його давня резигнація щезла без сліду. Вода сягала йому по черево, і плескала його на хребті. А в міру як він віддалював ся від входової ями, галерії ставали щораз тісніші, стеля знижувала ся все більше. Проте він біг що сили, калічив ся об стіни та лишав на деревляних підпорах шматки шкіри. Здавало ся, що вся копальня зсуваєть ся на нього зі всіх боків, щоб ухопити й задушити його.

Ет'єн і Катерина побачили його як раз у ту хвилю, коли уже душив ся поміж скалами. Він спотикнув ся і зломив собі обидві передні ноги. Останнім напруженем сил проволік ся ще кілька метрів наперед. Але його тіло вже не могло протиснути ся дальше і він завяз поміж скалами; земля напирала на нього зі всіх боків і стискала його щораз дужше. Він простягав закрівавлену голову як лиш міг найдальше наперед і шукав широко ввтріщеними очима, чи ще не знайде якого отвору, куди-б можна протиснути ся. Вода заливала його до решти, він почав іржати страшним, довгим хропінєм так само, як ще недавно іржали иньші коні в стайні, коли вода вже заливала їм морди. Катерині волосє ставало на голові, коли дивила ся на смерть сього коня, що вже не міг рушити ся поміж скалами, та

все ще напружав усі мязи, щоб вирвати ся з під землі. Його хропіт не затихав, аж доки вода не закрила йому гриви. Тоді його іржанє вже зробило ся глухим булькотанєм, нарешті він загудів як бочка, що наповнюєть ся водою. Потім настала глибока тиша.

— Візьми мене на руки! — заридала Катерина. — Мені дуже страшно, я не хочу вмирати... Візьми мене, візьми!

Ані заваленє входової ями, ані вода, ніщо не лякало Катерину так дуже, як сей страшний хропіт Батая. Вона вічно чула його, в вухах гудів він їй невастанно, все її тіло тремтіло зі страху.

— Візьми мене, візьми мене!

Ет'єн узяв її на руки і поніс до вузкого комина. Се була вже крайня пора, бо коли вони влазили в комин, вода сягала їм уже по груди. Катерина вже не мала сили спинати ся по деревляних підпорах, Ет'єн мусів піддержувати її. Три рази вона мало що не вихопила ся йому з рук і не впала в те глибоке море, що гуділо під ними. Але якось щасливо дістали ся вони до першої бічної доріжки і тут могли хвилинку відсапнути, бо вода ще не підступила до сеї доріжки. За хвилю одначе мусіли спинати ся висше. Ся мандрівка трівала довгі години, вода гнала їх з одної доріжки до другої все висше й висше. В шестій доріжці здавало ся їм, що вода вже більше не підходить до гори; і знов вернула ся їм надія на можливий ратунок. Але нараз вода зачала підіймати ся дуже швидко, вони мусіли спинати ся до семої доріжки, потім до осьмої. Лишала ся вже лиш одна, а коли вони вже й туди дістали ся, то споглядали з розпукою на

кожний сантиметр землі, якій вода забирала їм з під ніг. Коли ще й тепер вода не перестане підіймати ся в гору, то вони вже мусять загинути так само як старий Батай; вода припре їх до стелі і залле їм горло.

Що хвилі потрясав землею страшний гук. Уся копальня валила ся, її тісні кишки не могли видержати надмірного напору води і тріскали одна за другою. Сей страшний шум підземної повені нагадував доісторичні часи, коли потопа перевертала все на землі, коли цілі навіть гори щезали без сліду під землею. На кінцях галерій громадило ся повітря; а коли вже не могло помістити ся поміж водою і землею, тоді розсаджувало скали і втікало крізь потворені прогални.

А Катерина, оголомшена тими ненастанними громами, заломлювала руки і вимовляла вічно одні і ті самі слова:

— Я не хочу вмирати... Я не хочу вмирати...

Щоб заспокоїти її, божив ся Ет'єн, що вода вже не підходить до гори. Він потішав її, що вже певно минуло шість годин, від коли їх покинено на дні ями і що вже незабаром товариші прийдуть їм на поміч. Він стратив рахубу часу і йому здавало ся, що вже минуло шість годин. В дійсности вони блукали в жилі Гійома вже цілісеїнький день.

Промочені, промерзлі, дрожачи всім тілом вони полягали, щоб трохи відпочити. Катерина роздягла ся зовсім, не відчуваючи ніякого стыду, щоб викрутити свою одежу. Потім вдягла ще мокрі штани і свиту. Вона була боса, Ет'єн присилював її взути його чоботи. Вони прикрутили лямку і ждали, якій на

них прийде кінець. Але корчі шарпали їм животи: вони аж тепер завважили, що можуть умерти з голоду. Доси вони зовсім не чули найменшого голоду. Перед катастрофою вони не снідали; тепер знайшли свої окрайчики хліба, що зовсім промокли в воді і зробили ся густою кашою. Катерина мусіла аж сердити ся, щоб присилувати Ет'єна з'їсти свою пайку. Потім вона лягла на холодну землю і заснула зі змученя; а Ет'єн хоч як уже довго не спав, сів собі біля неї, підпер голову руками і дивив ся весь час, як вода підходить до гори.

Кілько годин він пересидів отак, сього не міг би сказати. Знав лише, що в отворі комина появил ся знов сей лютий звір, ся чорна вода, що вічно надувала свій хребет, щоб досягти їх. З початку видно було лише тонкий струмок, що видовжував ся все наче вертка гадина. Потім той струмок розширив ся та виглядав наче спина якоїсь звірюки, що повзаючи закрадаєть ся до них. Незабаром вода досягла таки їм до п'ят. У Катерини вони були вже мокрі. Наляканий Ет'єн надумував ся, чи не збудити її. Але чи се не справдішня жорстокість будити її з того милого відпочинку? Аджеж вона певно забула тепер про свою долю, їй може снить ся, що вона ходить по землі, бачить сонце! А в тім на що її будити? Ет'єн зачав думати про се і пригадав собі, що в тій часті жили є недалеко спадиста площа, яка своїм кінцем досягає до такої самої площі висшого поверха. Се був одинокий можливий вихід із того положеня. Ет'єн дав іще Катерині спати доти, доки лише було можна, та пильнував за прибуванєм води, ждучи тої хвилі,

коли вони вже мусітимуть забирати ся звідси. Нарешті підняв її легенько. Вона затремтіла всім тілом.

— Головонько моя! таж се таки дійсна правда!.. Боже мій! Уже нам тепер нізвідки не надіяти ся помочи!

Вона ридала та молила Бога, щоб бодай смерть зараз прийшла на неї.

— Але-ж пожди, заспокій ся, — шептав він. — Кленусь тобі, що звідси ще можна вийти.

Щоб дістати ся до спадистої площі, мусіли вони зігнути ся в двоє і знов брести в воді аж по груди. І знов зачала ся мандрівка, сього разу ще небезпечнійша як попереду; вся дорога, довга на сто метрів, держала ся виключно на деревляних підпорах. На спадистій площі хотіли вони потягти за линовку, щоб загальмувати один транспортний візок у низу, бо сей візок був сполучений з другим таким самим на горі. Без гальми міг сей візок з гори зсунути ся і розторощити їх своїм тягаром. Але механізм був уже зіпсований і візок годі було загальмувати. Не було иньшої ради, як іти в гору і або дістати ся на висший поверх, або наложити головою на місці. Дорога була ховзка, вони чіпали ся нігтями за бальки на стелі або на стінах; але бальки були дуже гладкі, нігті видирали ся їм що хвилі. Ет'єн ішов із заду і піддержував Катерину головою, коли вона ховзала ся. Нараз вони вдарили ся о велику купу поломаних бальків, що завалили площу. В тім місці земля вже зсунула ся, іти дальше до гори вже було неможливо. На щастє тут були явісь двері і Ка-

теріна та Ет'єн увійшли через них на одну галерію.

На своє превелике диво побачили вони в тій галерії сьвітло лампки. Якийсь чоловік крикнув до них сердито :

— Ади, знайшли ся ще такі дурні як я!

Се був Шаваль. Він лиш один вийшов живий із тих, що відірвали ся від громадки старого Мука. Два иньші товариші порозбивали ся в дорозі через спадисту рівнину. Сам Шаваль був зранений у локоть. Але він мав іще на стільки відваги, що поповз на колінах до трупів товаришів, обшукав їх одежу і забрав їх окрайці хліба. Ледви скінчив отсю роботу і подав ся назад, а вже земля за його плечима зсунула ся до решти і завалила галерію.

Колиж тепер побачив, що якісь люди йдуть до нього, то зараз покляв ся собі, що не поділить ся з ними своїм хлібом. Навпаки, він навіть мав охоту вбити їх і забрати у них їх хліб. А коли пізнав Катерину й Ет'єна, перестав сердити ся і зачав сьміяти ся злобно.

— Ах, то ти. Катерино! Тобі певно було вкучно і ти шукаєш свого чоловіка. Добре, добре! Ми зараз пустимо ся в танець.

Він удавав, що не бачить Ет'єна. Ет'єна дуже прикро вразила ся стріча. Він простяг руку, щоб захистити Катерину від Шавала, а Катерина притулила ся до нього. Рад не рад мусїв він погодити ся з сею неприємною ситуацією. Він запитав Шавала таким тоном, немов би вони розстали ся з собою годину перед тим як найліпші приятелі :

— Чи ти вже дивив ся, куди виходить ся галерія? Чи не можна би звідси вийти через ями?

Шаваль усе ще всьміхав ся злобно.

— А якже! через ями! Вони всі вже завалені, ми тут між двома мурами, в справдішній пастці на миши... Але ти можеш вернути ся через площу, коли вмієш добре плавати.

Вода дійсно підступала вже щораз вище, і ненастанно чути було її булькотанє. Вихід був уже зі всіх боків відтятий. Шаваль говорив правду, вони були дійсно наче в мишачій пастці. Се був кінець одної галерії, земля завалила ся вже з одного і з другого боку, всі тров були вже замуровані.

— Отже ти таки лишаєш ся з нами? — сказав Шаваль жартуючи. — Се мабуть найліпше, що можеш зробити; а коли лишиш мене в спокою, то я навіть не буду відзивати ся до тебе. Ось іще місце для двох людей... Будемо ждати, хто з нас перший здохне; мені здаєть ся, що се незабаром станеть ся, коли нам не прийде поміч, ну, а щоб прийшла поміч, се мабуть дуже тяжко.

Ет'єн відповів на те:

— Пробуємо стукати в жилу, може хто почує нас.

— Я вже змучив ся від того стуканя... Попробуй ти тепер, як хочеш, отсим каменем.

Шаваль розбив грудку піскового каменя, а Ет'єн підняв шматок і вибив на жилі вугля відомий гірницький сигнал, якого вживають вони, щоб дати знати товаришам про свою присутність. Потім приложив вухо і слухав. Двацять разів повторив він те саме, але не почув ніякої відповіді.

За той час зачав Шаваль буцім то зовсім спокійно устроювати собі маленьке господарство. Він уставив під стіною всі три свої

лямпки в ряді; лиш одна з них сьвітила ся, дві иньші мали служити пізнійше. На шматку деревляної підпори положив він два крайці хліба, які ще йому лишили ся. Се була його шафа з поживою, він міг вигідно вижити нею два дни, коли, розумієть ся, буде поводити ся розумно і не з'їсть усього нараз.

По тій роботі звернув ся до Катерини і сказав :

— Маєш знати, Катерино, що половина з того буде для тебе, коли ти вже дуже зголоднієш.

Катерина не відповіла нічого. Її горе дійшло вже до краю, коли тепер опинила ся між сими двома людьми.

Тепер зачало ся між ними нестерпне житє. Анї Шаваль, анї Ет'єн не відзивали ся один до одного, хоч сиділи раз у-раз на землі на кілька кроків від себе. Раз лише Шаваль звернув Ет'єнови увагу, щоб загасив свою лампку, бо шкода оливи; потім настала знов тиша. Катерина лягла побіч Ет'єна, а погляди її давнього коханця трівожили її що хвилинки. Години минали за годинами, вода булькотіла тихенько і все ще підіймала ся в гору. Від часу до часу чути було гук, немов десь далеко вдарив грім, і вся земля тоді дріжала: се копальня валида ся до решти. Коли вже лампка вицорожнила ся, треба було відчинити другу, щоб засьвітити її. Якийсь час бояли ся вони, щоб газ не запалив ся при тій роботі. Але по короткій розвазі дійшли до того переконання, що ліпше скінчити відразу, як свідити в потемках. На щастє нічого не стало ся, газу не було в тій часті галерії.

І знов усі троє полягали на землю, знов не балакали нічого між собою, а години плили за годинами.

Якийсь шелест занепокоїв Катерину і Ет'єна і вони підвели голову до гори. Се Шаваль узяв ся їсти свій хліб; він розкроїв окраєць на дві половини і кусав помаленьку, щоб оперти ся охоті з'їсти все нараз. А виголоднілі Катерина й Ет'єн споглядали на нього мовчки.

— Ти справді не хочеш узяти кусника від мене? — запитав Шаваль Катерину, щоб подразнити її. — Ну, тобіж і шкода від того, а не мені.

Катерина похилила очі в низ, боячись піддати ся голодові. А корч такий ухопив її в жолудку, що аж в очах її станули сльози. Але вона розуміла гаразд, чого бажає собі Шаваль. Ще того ранку поцілував він її в шию. Він не раз почував у собі дике бажанє мати її знов, коли бачив її побіч кого иньшого. Він кликав її до себе очима повними огню, а Катерина знала добре сей огонь заздрости. Вона бачила його не раз тоді, коли він бив її кулаками та закидував їй, що вона спить з постояльцем своєї мами. І Катерина не хотіла тепер повернути ся до нього, дрож переходила по всім її тілі на думку, що тоді обидва мужчини кинулись би один на одного і один другого вбив би в тій тісній клітці, де вже всі вони й без того були засуджені на смерть. Милій Боже! чи-ж то вже навіть умерти не можна в згоді?!

Ет'єн волів уже вмерти з голоду, як попросити в Шавалья шматочка хліба. Мертва тиша панувала довкола; здавало ся, що їм прийдесть ся цілу вічність просидіти під землею.

Хвилини плили помаленьку і монотонно, і ніяка з них не приносила найменшої надії. Вже день минув, від коли вони жили разом. Друга лампка зачала погасати, вони засьвітили третю.

Шаваль перекроїв другий окраєць хліба та крикнув сердито:

— Та ходи сюди, дурна!

Катерина здригнула ся. Щоб лишити їй свободну волю, Ет'єн відвернув ся в другий бік. А коли вона навіть не ворухнула ся, відізвав ся він тихеньким голосом:

— Іди, моя дитино.

Тепер уже довше не могла вона здержати своїх сліз. Довго, довго ридала вона та не чула в собі навіть на стільки сил, щоб підвести ся з землі. Тепер уже вона не знала, чи терпить голод, чи щось иньше. Все її тіло боліло і не було в силі рушити ся. Ет'єн устав, ходив сюди й туди та вибивав що хвилі гірницький сигнал. Скажена лютість пірвала його на свою долю, що змусила його доживати віку побіч чоловіка, якого він ненавидів усею своєю істотою. Не було навіть місця, щоб можна було вмерти одалік від того чоловіка! Він не міг зробити десяти кроків, щоб не наткнути ся на нього. Але доля його таки не могла рівняти ся з долею Катерини. Ся бідна дівчина навіть під землею не мала спокою навіть у тім гробі бороли ся за неї два вороги! Вона буде належати до того, хто довше, лишить ся при життю; отже Шаваль ще раз забере її, колиб Ет'єн переніс ся перший на той сьвіт.

А години минали за годинами і все ще не було ніякого кінця. Годі вже було відди-

хати і природні потреби занечистили повітря до неможливості. З розпуки кинув ся Ет'ен два рази на скалу так, немов би хотів розвалити її кулаками.

Минув другий день. Шаваль сїв собі побіч Катерини і поділив ся з нею останнім кусником хліба. Тяженько приходило ся їй кусати сей хліб, бо за кожний шматочок жадав Шаваль поцілуя. Він був такий заздрісний, що ніяким чином не хотів умирати, поки не дістане її в очах свого ворога. Вона не мала сил боронити ся. Але коли він уже хотів дістати її, вона стала просити ся.

— Ой лиши мене, ти мені кости поломавш!

Ет'ен тремтів увесь зі зворушення і притиснув ся лицем до деревляних підпор, щоб не дивити ся на них. Нараз прискочив до них як божевільний.

— Лиши її до сто чортів!

— А тобі що до того? — відгукнув Шаваль. — Се моя жінка і мені здасть ся, що я маю до неї право!

Він ухопив її знов, притиснув до себе і помняв свій рудий вус на її устах. Для більшої наруги над Ет'еном додав ще злобно:

— Дайже нам спокій! Будь такий добрий і диви ся в тамтой бік, доки ми не скінчимо.

Ет'енови поблідли уста, він крикнув з усеї сили:

— Пусти її, бо я задушу тебе!

Шаваль схопив ся з землі, бо зрозумів по Ет'еновим голосі, що Ет'ен хоче вже закінчити отсе погане життя. Їм обом занадто довго вже було ждати, боротьба вибухла між ними і тут під землею, де вони незабаром мали спочивати один побіч другого. Але сього разу

мали вони так мало місця, що не могли розмахнути ся руками, щоб не вдарити ся кулаком о скалу.

— Помалу, голубчику, помалу! Сього разу я вже розчереплю тобі голову.

В сій хвилі на Ет'ена найшов якийсь божевільний напад. Його очи заволокла червона пара, кров збігла йому до горла. Він почув у собі таку сильну потребу мордованя, що ніяк не міг їй оперти ся і се була наскрізь фізична потреба: флегма підступила йому до горла і дразнила кров. Се обявляло ся сильним атакком кашлю. Ся потреба росла з кожною хвилиною і вирвала ся з під панованя його волі під напором дідичної слабости. Він ухопив одну грубу, тяжку груду лупакового каменя, що виставала зо стіни, шарпнув її з усеї сили і видер її наче без напруженя, потім ударив нею Шавалю по голові з силою що найменше десять раз більшою як у нормальнім стані.

Все се стало ся так швидко, що Шаваль не мав часу відскочити назад. Він упав неживий, його лице було розторощене, череп розбитий. Мозок оббризькав стелю галерії, з рани лила ся кров наче вода з жерела. За хвилю була вже коло трупа калюжа крові; слабе задимлене сьвітло лампки відбивало ся в ній. В сій невеличкій печері було майже зовсім темно; Шавалево тіло виглядало лише як чорна купа сьмітя.

Ет'ен положив ся над трупом і витріщив очи на нього. Отже таки скінчало ся на тім, що він забив чоловіка! Він згадав тепер усї ті хвилі в своїм житю, коли він боров ся проти сеї отруї, що сиділа в його мязах, проти

алькоголю, який він дістав у спадщині по своїх батьках. Усе жите боров ся він проти своєї поганої вдачі і таки даремно. А він же тепер зовсім не був п'яний, хіба п'яний з голоду, але старе, колишне п'янство його батьків вистарчило на те, щоб попхнути його до злочину. Волосє наїжило ся йому на голові, коли побачив власне діло, але рівночасно, коли всі його понятя обурювали ся проти сього, серце його било ся весело і втішно. Се була якась звіряча радість із того, що він уже нарешті заспокоїв своє бажанє. Крім того відчував він щось немов гордощі з того, що він дужчий від свого ворога. Нараз пригадав ся йому малий вояк з ножем у горлі; того вояка вбила дитина... Він убив також, він такий самий як отой хлопчина!

Катерина схопила ся з землі і крикнула як божевільна:

— Боже мій! Та він неживий!

— Ти жалуєш за ним? — запитав Ет'єн люто.

Хвилию вона не могла вимовити слова, а потім захитала ся і впала в його обійми.

— Ох! забий мене також! І себе забий, нехай скінчить ся наше горе!

Вона обняла його і притиснула ся до нього з усеї сили, а він стискав її також; вони були певні, що через хвилинку їм обом буде кінець. Але смерть зовсім не спішила ся і вони розчепили руки. Катерина затулила собі очи, а Ет'єн поволік трупа і пхнув його в сторону спадистої площини. Тісну хатину треба було очистити і позбутися трупа, бо жити з ним разом булоб неможливо. А жити треба було ще, доки не прийде голодна смерть.

Труп пірнув у воду, а вода забулькотіла над ним. Дрож пройшла Катерину й Ет'єна, бо вони не надіяли ся, щоб вода підійшла вже так високо; тепер лише завважили вони, що вода підходить уже до галерії.

І знов зачала ся важка боротьба за життя. Вони засьвітили вже останню лампку, але і в тій було вже не багато оливи. А вода підходила що раз висше та не зупиняла ся ані хвилинки, немов завзяла ся досягнути до горла сих двох нещасних людей. З початку сягала вона їм по кістки, та незабаром змочила вже їм і коліна. Галерія підіймала ся в гору, вони сховали ся на кінці галерії і мали тут кілька годин відпочинку. Але хвилі досягнули їх і тут, вони кунали ся вже аж по поясе. Вони приперли ся до стіни та дивили ся мовчки, як вода невпинно підходила до гори. Коли вона дійде їм аж до рота, тоді вже мусить їм прийти кінець. Лампка завішена високо на стіні осьвічувала воду жовтуратим сьвітлом. Але її сьвітло зачинало вже бліднути. По якімось часі видно було вже лише невеличке ясне півколесо довкола лампки, та й се півколесо зменьшало ся ненастанно, немов би його пожирала темнота, що росла разом з водою. Нараз сьвітло здрігнуло ся в останнє, лампка погасла і темнота залягла всю просторинь. Настала мертва, абсолютна ніч. Така ніч може бути лише в могилі, під землею, серед такої ночі заснуть Катерина й Ет'єн, щоб уже більше ніколи не побачити соняшного сьвітла.

— До чорта! — заляв Ет'єн глухим голосом.

Катерина притулила ся до нього, немов чуючи, як темнота огортає все її тіло. Тихим голосом повторяла вона раз по разу сі часто уживані гірниками слова :

— Смерть гасить лампу.

Але ще й тепер, коли вже смерть заглядала їм в очи, вони не піддавали ся розпуці; навпаки, інстинкт самозаховання об'являв ся у них тепер ще з більшою силою і вони напружали горячково всі свої сили, щоб хоч троха продовжити своє жите. Ет'єн узяв ся довбати гаком від лампи стїну з лупакового каменя, а Катерина помагала йому ніхтями. Таким чином видовбали вони високо в стїні щось ніби лавку; а коли позасїдали там, ноги звисали їм у повітрі, а плечі мусїли зігнути ся, бо стеля не позволяла випростувати голови. Вода доходила ще лише до їх пят. Але незабаром вони почули холодну вохкість і на кістках, на литках, на колїнах; вода підходила все висше й висше і кінця тому не було. Нерівна лавка покрила ся такою липкою вохкістю, що Катерина й Ет'єн мусїли держати ся міцно, аби не зсунути ся. Мало ще було того, що вони так довго не їли нічогоїєнько мало того, що не мали сьвітла, тепер ще мусїли сидїти в такій позиції, що найменше порушенє могло зіпхнути їх у воду. Але темнота таки найбільше дошкулювала їм зі всього, вони не могли навіть бачити, чи вже смерть не приходить на них. Мертва тиша залягала довкола, наповнена водою копальня вже більше не валила ся.

Години минали за годинами, і всі однаково чорні. Катерина й Ет'єн стратили вже давно рахубу часу. Здавало ся-б, що їх горе повинно було продовжувати їм кожду мїнуту,

але в дійсності було як раз навпаки. Вони думали, що пройшли лише два дні і одна ніч від часу катастрофи, в дійсності минули вже три доби. Тепер не мали вони вже ніякої надії на можливу поміч, ніхто вже не дізнається про них, ніхто не зможе дістати ся до них, і коли вода змилосердить ся і перестане підходити до гори, то голод добв їх уже рішучо. Останній раз хотіли вони ще вибити на жилі вугля гірницький сигнал. Але все каміне лишило ся під водою. А впрочім коли доси не чув їх ніхто, то певно і тепер ніхто не почує.

В одчаю сперла Катерина голову о вуглеву жилу. Нараз здрігнула ся вона і сказала радісно:

— Слухай!

Ет'єн думав, що вона має на думці тихе дзюрчанє води, що все ще підступала до гори. Щоб заспокоїти її, сказав він:

— Не бій ся, се я рухаю ногами.

— Ні, ні, не те... Послухай там!

Знов приложила вона вухо до жили. Тепер Ет'єн зрозумів, у чім річ, і також приложив вухо до жили. Потім почули десь дуже далеко і дуже слабо три удари. Але вони ще сумнівали ся, чи се справді товариші дають їм сигнали; можливо, що се лише тріщала жила вугля. До того вони не мали чим застукати, щоб дати товаришам відповідь.

Нараз прийшла Ет'єнови щаслива думка в голову.

— Ти маєш чоботи. Витягни ноги і застукай зап'ятком.

Катерина вибила гірницький сигнал. Потім приложили вони знов вуха до жили і знов почули три далекі удари. Се повторило ся

яких двадцять разів. Вони плакали з радості і обіймали ся горячо, хоч їм грозила кожної хвилинки втрата рівноваги. Нарешті вже товариші почули їх і незабаром прийдуть сюди до них. Їх радості вже тепер не було кінця, раз у раз вибивали вони гірницький сигнал, немов хотіли відбити собі всі ті сигнали, які до тепер вистукували даремно. Їм здавало ся, що товаришам досить лише доторкнути ся пальцем до скали, а скала зараз розпадеться ся і вони дістануть ся зараз на сьвіт божий.

— Бачиш, яке се щастє, що я притулила голову до жили! — кричала вона весело.

— Але-ж бо ти маєш вушко! — відповів він. — Я зовсім не чув нічого.

Тепер Ет'єн і Катерина прикладали на переміну вухо до скали та відповідали на кожний хоч би найтихіший сигнал. Незабаром завважили вони удари гаків: очевидно товариші зачали вже ратункову акцію та копають до них галєрію. Вони чули все як найдокладнїйше.

Але їх радість незабаром розвіяла ся. Доси дурили вони себе обошільно; тепер, коли вже перше вражінє минуло, зачали помалу знову впадати в розпуку. З початку всі їх думки заняті були здогадами про ратункову акцію; товариші вїйшли до копальні очевидно через Рекіяр, а тепер копають до них галєрію одну або й більше, бо три рубачі працюють нараз. Але коли вони взяли ся обчислювати просторонь, яка відділювала їх від рубачів, з їх недавньої втїхи не лишило ся ані слїду; вони що раз менше мали охоти балакати, а нарешті замовкли зовсім.

Сидячи мовчки роздумували вони даліше над своїм положенням та лічили, кільки то треба днів, щоб один чоловік прорубав ся аж до них. Тепер уже стало їм ясно, що се просто неможлива річ, щоб поміч прийшла їм на час. Та свідомість збільшила їх горе, вони бояли ся навіть балакати про своє положення та намагали ся не думати про нього. На сигнали товаришів відповідали вони зовсім безнадійно, радше з привички, так лише аби дати товаришам знати, що вони ще живі.

Минув день, минув другий. Від катастрофи був се вже шестий день. Вода зупинила ся на їх колінах і вже анї не підступала, анї не опадала. Ноги їх задеревіли в тій вічній холодній купелі. Вони могли витягати ноги на яку годівну; але через те їх позиція була така не вигідна, що вони діставали острих корчів і муєїли спускати ноги назад у воду. Що десять хвиль муєїли вони підсувати ся до гори на ховзкій лавці, щербя в вуглевій жилі гризли їх у плечі, а потилиця у них нестерпно боліла все в однім місці через те, що вони не могли випростувати ся і муєїли все держати голови похилені. Спека дошкулювала їм що раз більше, бо вода стиснула повітря наче в підводнім дзвоні. Їх голос робив ся глухий і звучав так, немов би доходив десь дуже з далека. В вухах звеніло їм ненастанно наче голос дзвонів на пожежу, в голові шуміло так, немов би табун худоби втікав від густого граду.

В перших днях найбільше мучив Катерину голод. Вона заложила руки на груди і стискала їх, щоб чути менше болю. За кожним віддихом добував ся з її грудий жалісний стогін, немов би їй хто гаком різав черево. Не

менше терпів голод і Ет'єн. Він шукав довкола себе пальцями на помацки та знайшов шмат старої, на-пів зігнилої деревляної підпори. Її можна було розлупати нігтями. Ет'єн почаствував Катерину жменею сього зогнилого порохна і Катерина проковтнула його як найсмачнійшу страву. Оттак жили вони два дні, а коли вже з'їли всю підпору, знов попали в розпуку і намагалися всіма силами колупати інші деревляні підпори; але всі інші були ще здорові і їх не можна було їсти. Їх горе дійшло до краю, безмежна лютість обіймала їх, що вони не могли кусати своєї одежі. На якийсь час поміг їм трохи ремінь, яким був заперезаний Ет'єн. Він рвав ремінь зубами на дрібні шматочки, а вона гризла їх і ковтала. При такій роботі були заняті хоч мязи щок і вони могли дурити себе, що їдять. А коли вже й реміня не стало, вони взялися до своєї одежі і ссали її цілими годинами.

Але по якимось часі голод лишив їх троха в спокою. Вони відчували його лише як внутрішній важкий біль і як повільний упадок сил. Без сумніву були-б вони не видержали так довго, як би були не мали води, кільки лише хотіли. Що хвилі вони схилялися і пили долонями, а спрага мучила їх так, що всеї сеї води було ще мало, щоб угасити її.

Семого дня, коли раз Катерина схилилася, щоб наптити ся води, наткнула ся рукою на якесь тіло, що плавало коло її ніг.

— Подиви ся сюди... Не знаєш, що се може бути?

Ет'єн пересунув рукою по воді.

— Не знаю. Се мабуть накривало з дверець вентилятора.

Вона зачала пити. Але коли хотіла другий раз зачерпнути води, тіло приплило до неї і вдарило її в руку. В тій хвилі скрикнула вона як божевільна :

— Господи сьвятий! Се він!

— Хто такий?

— Він, не знаєш?... Я доторкнула ся його вусів.

Се зув труп Шаваля. Вода занесла його зі спадистої площини аж до них. Ет'єн простягнув руку і намацав також вуса; ніс був розбитий зовсім. Сумління і тривога затрясли всім його тілом. Катерині зробило ся недобре, вона виплювала всю воду, яку ще мала в роті. Їй здавало ся, що вона напилася крові, що вся глибока вода коло її ніг, се не вода, а кров Шаваля.

— Зажди — прошептав Ет'єн — я відіпхну його.

З усеї сили пхнув він ногою трупа, так що той поплив далеко від них. Але незабаром почули вони, як він знов ударяв розбитою головою о їх ноги.

— Забирай ся, псякров, до сто чортів!

За третім разом мусів Ет'єн лишити його в спокою. Якась струя води приносила його раз по разу до них. Шаваль ще й тепер не хотів уступити ся, хотів бути разом з ними проти їх волі. Се був для них страшний товариш, він затроював повітря до решти. За весь сей день вони не випили ані краплинки води та воліли радше вмерти зі спраги. Але на другий день не могли вже витримати довше і мусіли пити воду: за кожним разом відсували трупа на бік, а потім скоренько черпали воду рукою.

І так Ет'єнови зовсім не оплатило ся те, що він розбив йому голову, бо Шаваль у своїй безмежній заздрости пхав ся ще й тепер поміж нього й Катерину. Аж до самого кінця він не покине їх, аж до самого кінця не дасть їм злучити ся разом і хоч мертвий буде стояти на сторожі своєї честі.

Минув ще один день, минув ще й другий. За найменшим порушенем води штовхав Шаваль легенько Ет'єна, так лиш як сусід торкає ліктем, щоб заявити про свою присутність. За кожним разом Ет'єн здригав ся, мороз переходив його по всім тілі. Перед його очима стояв вічно Шаваль з розбитою головою та моргав на нього рудим вусом. Усіми силами намагав ся він не думати про нього; дійшло до того, що вже не пригадував собі, чи він убив Шавала чи ні, знав лише, що Шаваль штовхає його в ноги і завзяв ся погубити його. Катерину нападав від часу до часу спазматичний плач, потім попадала вона в цілковите ослаблене. Нарешті найшов на неї хоробливий стан сонности. Коли Ет'єн будив її, вона вимовляла лише кілька невиразних слів і зараз засипляла знов, не підвівши навіть повік до гори. Ет'єн обійняв її, боячись, щоб вона не асунула ся і не втопила ся в воді. Тепер лише він один відповідав на сигнали товаришів. Удари гака наближували ся, Ет'єн чув уже їх за плечима. Але його сили упадали вже також, він не мав уже охоти стукати о вуглеву жилу. Товариші вже знають, куди мають рубати, отже пощо вистукувати вічно? Впрочім йому вже про се було байдуже, що товариші можуть виратувати їх незабаром. Через се довжезне дожджане він уже затуманів зовсім; дійшло до того, що

він не знав, чого він властиво дожидає.

Один випадок вернув їм трохи сил. Вода зачала опадати, тіло Шаваля відплило. Товариші працювали вже дев'ятий день. Перший раз могли вони ступити кілька кроків по галерії, коли нараз страшне потрясенє землі кинуло їх на землю. Вони зірвалися що сили і кинулися в обійми одно одному; тривога відбирала їм тямку, вони не розуміли, що сталося, та думали, що катастрофа зачинається на ново. Але по потрясеню настала зараз мертва тиша і вже не чути було ударів гака.

Вони сіли собі в куточку одно побіч одного. Нараз Катерина всьміхнулася весело.

— Там на дворі мусить бути так гарно...
Ходімо звідси!

Ет'єн силував ся з початку розібрати, що властиво Катерина хотіла сказати. Але й він уже заразився божевіллям від Катерини і сам стратив докладну свідомість того, що діється з ними. Всі їх змисли мішалися вже разом, а головно змисли Катерини. Горячка мучила її, вона чула тепер потребу балаканя і руху. В вухах уже не шуміло їй, се дзюрчав лісовий потік, щебетали пташки. Вона чула острій, свіжий запах трави, бачила як у день; великі, жовті плями бігали їй перед очима, такі широкі, що їй здавалося, буцім вона в збіжу недалеко каналу серед ясного літнього дня.

— Але-ж то пече!... Та візьми мене вже раз, сполучім ся разом на віки! на віки!

Він притулив її до себе та приголубив її, а вона балакала дальше, як молода дівчина, що діждала ся свого, давно дожданого щастя.

— Але-ж то ми були дурні, що отягалися так довго! Зараз при першій стрічі я ба-

жала тебе, але ти не розумів мене, ти гнівав ся на мене... А потім, пригадуєш собі, як то ми в хаті у батьків не спали довго та вслухували ся лише в наші віддихи, а в серці палило нас горяче бажанє?

Ег'єн повеселійшав під впливом Катерини та почав і собі-ж пригадувати деякі хвилі з їх тихого коханя.

— Ти раз набила мене, пам'ятаєш? тоді, обома руками по лиці!

— Се тому, що я любила тебе — шепнула вона. — Бачеш, я наказала собі думати про тебе, я вмовляла в себе, що між нами все скінчило ся; але в глибині мого серця я була переконана, що ми ще колись будемо належати до себе... До того треба було лише доброї нагоди, якогось щасливого сутіку обставин, правда?

В сій хвилі Ег'єн здригнув ся. Він намагав ся прогнати від себе всі мрії. Потім сказав помалу, слово за словом:

— Ніколи не можна сказати, щоб уже все скінчило ся. Треба лише трохи щастя, і все може бути гаразд.

— Отже ти візьмеш мене на віки? Невже справді настане для нас щаслива доля?

Сили опустили її так, що вона зачала падати на землю; останні слова вимовила вона вже ледви чутно. Переляканий Ег'єн підняв її і притиснув до серця.

— Чи тебе може що болить?

Вона випростувала ся здивована.

— Ні, зовсім ні... А що-ж би мене мало боліти?

Але Ет'єнове питанє збудило її з її мрій. Вона витріщила очи, заломила руки, а спазматичний плач напав її знов.

— Господи Боже! Якже тут темно!

Тепер уже не бачила вона збіжа, не чула запаху свіжої трави та щебетаня жайворонків, не бачила ясного синього неба. Тепер уже знала, що се завалена та залита водою копальня, що се темна, смердюча нора, де вони мучать ся вже стільки днів. Божевілле збільшило ще її тривогу, вона пригадала собі вірування з часів свого дитинячого віку і що хвилі бачила чорного чоловіка, сього старого, помершого гірника, що приходить до копальні скрутити голову поганим дівчатам.

— Слухай, чи ти чув що?

— Ні, нічого.

— А он, дивись, чоловік. Пізнаєш його?.. Дивись, він уже тут!.. Земля випустила всю кров зі своїх жил і метить ся за те, що люди перетяли їй одну жилу; а він уже прийшов сюди, бачиш його? Він ще чорнійший як ніч... Ах! мені так страшно, я так боюсь його!

Вона замовкла, тремтячи всім тілом. Потім додала дуже тихо:

— Ні, се таки хтось иньший, се той другий.

— Який другий?

— Той, що вічно разом з нами, хоч уже його нема на світі.

Образ Шаваля раз-у-раз ставав їй перед очима. Вона зачала балакати про нього уриваними реченнями, стала розказувати про своє спільне з ним, собаче житє, в яким був лиш один щасливий день у Жан-Барі, коли Шаваль був для неї такий добрий. Всі иньші дні були

гірші один від одного. Шаваль бив її немилосердно, а потім мордував її своїми звірськими пестощами.

— Кажу тобі, що він прийде сюди та не дасть нам навіть поцілувати ся!... О, його вже нападав ся проклята заздрість... Ох! вижени його, викинь його! Ох! бери мене, бери мене всю!

Вона обняла його з усеї сили і повисла на його шиї. Вона надибала його уста і пристрасно притиснула до них свої. Темнота щезла, вона побачила знов сьвітло сонця, лице її всьміхнуло ся, повне любовного щастя. Ет'єн тремтів увесь, коли вона так на-пів гола, бо лише в обідраних штанах і свитці, притулила ся до його тіла. Він обняв її, мущина розбудив ся в ньому. Аж тепер діждали ся вони своєї пошлюбної ночі на дві сеї могили, на сьому ліжку з болота. Охота до життя обізвала ся в них в останнє і вони хотіли скористати з неї, зажити ще того щастя, поки смерть не зітре всі їх бажаня. Любов віджила в них у хвилі цілковитої безнадійности, в хвилі самої майже смерти.

Далі не лишило ся їм уже нічого. Ет'єн сів собі в тім самім куточку, Катерина лежала на його колінах і не давала ніякого знаку життя. І знов минали години за годинами. Довгий час думав Ет'єн, що Катерина спить, але коли доторкнув ся її, вона вже була зовсім холодна, була мертва. Проте він не рухав її боючись, щоб не збудити її. Він тішив ся тим, що мав її перший дозрілою женщиною і що вона може обдарувати його дитвиною. Всі иньші думки приходили йому в голову дуже невиразно, наче крізь сон. Часом мріяв він про те, як то

він одружить ся з нею і як вони будуть жити разом у згоді і щастю. Сили опускали його, тепер міг він лише дивгнуту помалу рукою і доторкнути ся її, щоб запевнити ся, що вона все ще спить собі біля нього як дитинка. Все довкола нього щезало, навіть ніч щезла десь без сліду. Він не мав уже почуття ані місця, ані часу; йому здавало ся, що він сидить десь поза тим усім. Щось стукало там побіч його голови, ті удари звучали навіть що раз сильнїйше; недавно він почував себе дуже втомленим, і тоді не хотїло ся йому відповідати товаришам; тепер уже не знав, що се стукає; йому здавало ся, що се Катерина ходить коло нього і стукає своїми чобітьми. Два дни минули. Катерина лежала не порушно, а він доторкав ся до неї машинально від часу до часу та заспокоював себе за кожним разом, що вона спить собі ще спокійно та тихо.

Нараз почув Ет'єн якесь потрясенє. Людські голоси залунали довкола нього, каміне покотило ся аж до його ніг. Він побачив лямпку і розплакав ся. Він моргав очима, але не відривав їх від сьвітла. Ся червона плямка ледви рябила темноту, а Ет'єн упав в екстазу побачивши її, та не міг надивити ся на неї. Товариші підняли його та вілляли йому крізь затиснені зуби кілька ложок росолу. Лише в галерії Рекіяра зачав він пізнавати людей; першого пізнав інжинєра Неїреля, що стояв перед ним. І ті два чоловіки, що ненавидїли один одного і погорджали один одним, один збунтований робітник, а другий скептичний пан — кинули ся собі в обійми і ридали як малі діти; всі людські почуваня, які лише були в них, вийшли тепер на верх і обявили ся в тім їх плачу.

На поверхні землі Маедиха припала до трупа Катерини. Вона вже не могла плакати, сліз уже не було в її очах; вона лише кричала з болю та стогнала важкими, довгими зойками. За той час добули робітники решту трупів і уложили їх у ряд на землі: Шавалю, одного хлопця і двох рубачів вугля. У всіх були черепи порозбивані і без мізку, а черева понапухали від води. Розумієть ся, ніхто не підозрівав, що Шаваль помер інакше, як усі інші. Серед юрби баби сходили просто з розуму, роздирали на собі одержу та калічили нігтями лица. Нарешті витягнуто з ями Ет'єна, коли вже його вперед нагодовано і при звичайно трохи до світла. Він був вихуд, лише шкіра і кости, а волосє його було біле як сніг. Усі розступали ся з перестрахом перед сим дідусем. Маедиха остовпіла та не могла навіть крикнути, лише дивила ся на нього великими, переполошеними очима.

VI.

Було се о четвертій годині раню, в місяці цвѣтні. На дворі ставало що раз теплійше в міру як наближав ся день. На яснім небі блимали зорі, а на сході червонів ся ранній ранок. Уся темна рівнина спала ще; де-не-де лише можна було завважити, що люди вже прокидали ся.

Великими кроками йшов Ет'єн дорогою до Вандама. Він перележав шість тижнів у шпиталі в Монсу; хоч лице його було ще дуже жовте, а все тіло висохле, він почув уже в собі на стільки сили, що міг покинути шпиталь і рушити в сьвіт. Спілька все ще тремтіла за свої копальні і відправляла багато робітників. І Ет'єнови заявили, що не можуть його довше держати. Він дістав від Спільки сто франків за-помоги, а крім того ще й батьківську раду, щоб покинув копальняну роботу, бо се могло-б на будуче відбити ся на його здоровлю. Він не прийняв за-помоги. Плішар кликав його вже в однім листі до Парижа і прислав йому навіть гроші на дорогу. І так сповнили ся його давні мрії.

Попереднього дня вийшов він із шпиталю і перезочував у Бон-Жуав у вдови Дезіри. Сьогодні встав дуже раненько, щоб попрощати ся з товаришами перед від'їздом із залізничного двірця в Маршієні. О осьмій годині рано мав уже від'їхати до Парижа.

Серед дороги зупинив ся Ет'єн на хвилинку, щоб відітхнути глибоко сьвіжим весняним повітрям. Ранок заповідав ся чудово. Дорога ясніла рожевим сьвітлом. Сонце виринуло на обрії, а в міру як підіймало ся в гору, вся природа оживала. Ет'єн пішов далше, виступуючи голосно паличкою, та дивив ся в далечінь на рівнину, що як раз виринала з нічної мряки. Від коли його перевезли до шпиталю, не бачив він нікого зі своїх товаришів. Раз усього прийшла відвідати його Маєдиха, частійше мабуть не могла заходити. Але він знав, що вся та оселя, де він мешкав перше, працювала тепер у Жан-Барі і що Маєдиха найняла ся там також на роботу.

Помалу і дороги почали оживати. Попри Ет'єна переходили що хвилі громадки вуглярів. У всіх були бліді лиця, ніхто не відзивав ся ані слівцем. Спілка надужила свої побіди. Коли по півтретя-місячнім страйку поборені голодом робітники вернули до праці, муїли вони згодити ся на нову систему платні, на шестудерне вмешенє платні, окуплене кровю товаришів. Їх окрадено з одної години денного заробітку, присилувано зломити присягу. Се насильне недодержанє присяги стояло їм вічно в горлі, один одному соромив ся поглянути просто в очі. До праці вернули ся у всіх копальнях, в Міру, Мадлені, Кревкері, Віктуарі. Ще досьвіта видно було по всіх дорогах се-

ред ранньої мряки лави людей, що йшли зі звішеними головами наче череда волів на заріз. У тонкій, вовняній одежині тряслися вони від холоду, руки поскладали на вхрест та згорбили плечі; а бріке, вложене поміж сорочку і свиту, виглядало на їх плечах мов горб. Вони вертали до праці купами, але ніхто з них не балакав нічого, ніхто не всьміхався, ніхто не глипнув навіть оком на свого сусіда; кожний лише затискав зуби, а в кожного серце повне було ненависти до панів гнобителів. На перший погляд можна було пізнати, що вони вертають до праці присилувані виключно голодом.

Чим більше Ет'єн наближувався до копальні, тим більше зростало число робітників по дорозі. Майже всі йшли окремо, навіть ті, що вийшли з хати громадкою, йшли рядом один за другим. Вони соромилися один другого, соромилися себе самих. Ет'єн звернув увагу на одного дуже старого гірника; його очі сьвітилися під блідим чолом як два шматочки чистого вугля. Другий знов, якийсь молодий, сопів так голосно як вітер в часі бурі. Богато з них держало чоботи в руках, так що ледви чути було, як вони грубими вовняними панчохами ступали по мощеній дорозі. Весь сей похід виглядав наче втека розбитої армії, всі йшли з похиленими головами, а в нутрі кипіла в них крайня ненависть до ворога і кожний із них мріяв лише про нагоду, щоб зачати боротьбу на ново і пімстити ся вдесятеро за теперішню невдачу.

Коли Ет'єн прийшов до Жан-Бара, сьвітлися ще лямпи на руштованях у копальні, хоч уже було досить ясно. Понад темною ма-

сою будинків підіймали ся що хвилинки клуби пари забарвленої з легка рожево. Ег'єн перейшов через сходи шопи до чищення вугля, щоб дістати ся до великої залі при вході до ями.

Вже зачынав ся транспорт робітників на дно ями. Вони приходили сюди з сусідної шо-пи. Якийсь час стояв Ег'єн наче оголомшений скаженим галасом і рухом. Візки гуділи на зелізних шинах, машина обертала ся, звиваючи і розвиваючи ливви серед усяких сигналів ви-крикуваних крізь тубу або вибиваних молотами о зелізні бляхи. Ег'єн стрінув ся знов із сею поганою, пажерливою звірюкою, що ковтала людей повними клітками, ковтала так легенько, без найменшого напруження, наче який нена-жера велетень. Від часу катастрофи в Воре Ег'єна нападав якийсь нервовий страх на вид копальні. Ті клітки, що потапали в ямі без сліду, немов вимотували йому кишки з черева. Він муєв відвернути голову, бо коли лише глянув на яму, вся кров кипіла в ньому.

В залі було ще досить темно, лямпки вже досьвічували ся, а сьвітло з двора було ще за-надто слабе. Коло входової ями стояло вже багато робітників; усі вони були босі і дер-жали лямпки в руках. Ег'єн не завважив між ними ніякого знайомого лица. Але вони дивили ся на нього дуже неспокійно, а потім спу-скали очи в низ і відсували ся від нього за-соромлені. Вони муєли знати його, бо він був проводирем усього страйку; але вони вже не були на нього люті, навпаки, тепер бояли ся його та червоніли, надіючи ся, що він за-кине їм підлоту. Таке поводжене робітників задоволило його; він простив їм те, що вони недавно обкидали його камінем. І знов поплили

його мрії про те, як то він перемінить сих нуждарів на героїв, як попровадить їх до боротьби з гнобителями народа і як у тій боротьбі весь робучий народ, ота могутня сила, що тепер давить себе саму, буде стояти під його розказами.

Як раз тепер одна клітка наповнила ся людьми і щезла в глибині ями, а нові громад-ки робітників надійшли з шоши. Аж тепер побачив Ет'єн одного знайомого чоловіка; се був один із його заступників у часі страйку, відважний парубок, що присягав ся краще вмерти, як піддати ся Спілці.

— І ти також! — шепнув з жалем Ет'єн.

Товариш зблід, уста його затремтіли, по хвилі відповів оправдуючись:

— Не гнівай ся, у мене жінка.

Серед нової громад-ки, що надійшла з шоши, пізнав Ет'єн майже всіх.

— Ти також! і ти також! і ти також!

Усі здрігали ся та оправдували ся, як могли.

— У мене стара ненька... У мене багато дітей... У мене нічого їсти.

Довгий час клітки не було видно, вони ждали на неї мовчки та не мали відваги поглянути собі один одному в очі. Розпука брала ся їх, що вони так соромно програли справу, і всі жалісно поспускали очі в низ та дивили ся уперто в чорну яму.

— А Маєдиха? — запитав Ет'єн.

Ніхто не відповів нічого. Один мотнув головою на знак, що вона прийде сюди також. Усі иньші підняли лише руки в гору, немов би хотіли показати, яка велика нужда у сеї бідної жінки. Минуло ще кілька хвиль сеї не-

милої мовчанки; потім подавав Ет'єн усім руку, щоб попросити ся з ними. Кождий стискав його руку з усеї сили, немов би хотів вложити в сей стиск усю свою лютість за програну справу, всю свою надію на недалеку пімсту. За хвилю появила ся клітка, вся громадка веїла на візки і потонула в глибині ями.

В тій хвилі увійшов до залі Пєрон з лямпою дозорця без дротяної сїтки, привязаною за ремінь до палички. Вже тиждень він був начальником одного відділу, а робітники уступали ся йому з дороги, бо він дуже загордів, від коли стрїнула його така честь. Побачивши Ет'єна, зробив він гнівну міну і приступив до нього, але заспокоїв ся зараз, коли Ет'єн заявив йому, що від'їздить до Парижа. Якийсь час вони навіть балакали з собою. Жінка Пєрона заряджувала тепер коршмою Проіре, завдяки всім тим панам, що були все для неї такі добрі. Нараз перервав собі Пєрон оповіданє та накинув ся на старого Мука за те, що він не повивозив гною з під своїх коний у приписаній годині. Старий вислухав його мовчки, зігнувши ся в двох, а перед від'їздом, розжалоблений лайкою Пєрона, стиснув Ет'єна за руку так само горячо і довго, як і веї иньші товариші; так само була в тім прощаню німа глибока ненависть і заповіт будучого, острійшого бунту. Його рука тремтіла в Ет'єновій руці, старий простив йому смерть своїх діточок. Се так зворушило Ет'єна, що він дивив ся мовчки на старого Мука, аж доки сей не сховав ся в пїтьмі ями.

— Чи Маєдиха не прийде сьогодні на роботу? — запитав Ет'єн Пєрона по хвилі.

Перон удавав з початку, що не дочув питання, бо йому вже знудило ся говорити і слухати вічно лише про Маедиху. Аж коли вже мав відійти буцім то для видання якогось розказу, відповів Ет'єнови.

— Що? Маедиха?... А ось вона.

Маедиха надійшла дійсно з шопи. В руці держала вона лямпку, а одягнена була в робітницькі штани і свиту та шкіряну шапку. Спілка зробила для неї добротливий виємок, що приняла її на роботу на сороковім році життя; Спілка змилосярдила ся лише над її гіркою долею, бо-ж вона так багато витерпіла через страйк і катастрофу. Годі вже було вживати її до попихання візків і для того знайдено для неї лекшу роботу. В північній галерії, в тій пекольній ямі під самим Тартаре, де не було ніякого продуву повітря, уставлено останніми часами малий вентилятор. В протязі десятих годин мусіла Маедиха що дня обертати колесо сього вентилятора в глибині вузької галерії і смажити ся в спеці сорок степенів. Оттак заробляла вона трицять су.

Важко було дивити ся на неї, як вона була вбрана в гірничу, мужеську одягу; її груди і черево були наче надуті вохкістю копальні. Коли Ет'єн побачив її, в першій хвилі не міг просто вимовити ані слова. Він не знав як сказати їй про те, що вже від'їздить і що хотів би попросити ся з нею.

Вона дивила ся на нього, слухала, як він зачав говорити щось незрозуміле, а потім сказала тикаючи йому :

— Ну, що ж? Тобі дивно, що побачив мене тут.. Ти певно памятаєш, що я відгро-жувала ся, що задушу кожного з моєї сім'ї,

як би котре вернуло ся до праці; а ось я вернула сама. Я повинна задушити себе саму, не правда?... Ой! Я була би вже й зробила се, як би не те, що я ще маю в хаті старого і малих діточок!

Вона почала оповідати про свою долю тихим, змученим голосом. Вона не оправдувала себе зовсім, лиш оповідала, як то вся її сім'я мало що не виздихала з голоду і як вона рішила ся вернути до праці, щоб Спілка не викинула її з робітницького дому.

— А як же живе старий? — запитав Ет'єн.

— Він усе ще дуже спокійний і чистий. Але розуму нема вже в нього ані крихітки... Знавш? його зовсім не засуджено за його справу. Стояло вже на тім, що його мали віддати до дому божевільних, але я не хотіла того, бо там певно доїхали-б йому кінця... Але через його справу ми мусимо витерпіти багато несправедливости; він не дістане ніколи своєї пенсії. Один із панів казав мені, що се було-б неморально, як би він дістав пенсію.

— Жанлен працює?

— Працює, пани знайшли для нього двену роботу. Він заробляє двацять су... Га! та я не маю чого нарікати, пани поступили що до мене дуже милосерно; вони самі переконували мене про се... Двацять су Жанлена і моїх трицять, то разом пятьдесять. Як би так нас ве було шестеро, то було би з чого жити. Естеля вже їсть сама, але найгірше, що треба буде ждати ще чотири або пять літ, заким Ленора й Анрі дійдуть до того віку, що будуть могли працювати в копальні.

Ет'єн не міг затаїти свого розжалобленя.

— І вони також?

Бліде лице Маєдихи почервоніло, її очі засьвітили ся. Але рівночасно її плечі опали наче під тягаром важкої долі.

— А якже-ж інакше? Вони — в слід за своїми батьками... Всі батьки загинули в копальні, тепер на них черга.

Вона замовчала, бо візки заглушували її голос. Крізь запорошені вікна продирало ся перше промінє сонця. Що три мівути машина пускала ся в рух, ливви розвивали ся, а клітки забирали з собою сьвіжі юрбія людей.

— Гей! буде вже того лїнюхованя, поспішайте трохи! — крикнув Перон — Всі-дайте на візки, бо мабуть ми сььогодні не покінчимо з сею роботою.

При тих словах дивив ся він на Маєдиху, але вона навіть не обернула ся. Від коли прийшла сюди, відїхали вже три клітки на дно ями. По довгїм мовчаню вона наче пригадала собі Ет'єнові слова з самого початку їх розмови і запитала його:

— Отже ти їдеш?

— Їду сььогодні рано.

— Добре робиш. Як хто може, то повинен покинути сю собачу копальню... Я дуже тішу ся, що ще бачу ся з тобою, бо тепер бодай повіриш мені, що я не маю до тебе найменшого жалю. Була одна така хвиля, коли я була би забила тебе. Се було по всїх тих різнях. В першій хвилі чоловік не знає, що робить, але потім розважить глибоше і дійде до того, що се властиво не була вічя вина, правда?... Ні, ні, не ти був винен тому, що стало ся, а винен був увесь сьвіт, увесь його теперішній лад.

Тепер балакала вона вже спокійно про своїх померших рідних, себ то про свого чоловіка, Захарка й Катерину. Сльози заблискали їй в очах аж тоді, коли вимовила імя Альзіри. Вона віднайшла вже тепер знов свій давній спокій розумної жінки і осуджувала всі справи дуже розважно. Се зовсім не принесе панам щастя, що вони повбивали стільки бідних людей. Їх мусить за те колись постигнути кара, бо правда мусить вийти на верх. Навіть не треба доконче мішати ся, вся ся сьвітова буда розвалить ся сама собою; жовніри будуть колись стріляти на панів так само, як тепер стріляють на робітників. Маедиха впала вже знов у ту дідичну, віковичну робітницьку резигнацію, але в її душі зайшла одна зміна: вона вірила тепер як найсьвятійше, що неправда не може вже довго панувати, що коли вже нема на сьвіті доброго Бога, то мусить на його місце повстати якийсь новий, що пімстить усї кривди нуждарів.

Вона балакала тихо і що хвиля споглядала недовірливо довкола себе. А коли Перон наблизив ся, вона додала голосно:

— Коли вже від'їдеш, то мусиш забрати собі від нас свої річч... У нас є ще дві твої сорочки, три хустинки і одні старі штани.

Але Ет'єн не хотів забирати сих кількох шмат, що виратували ся від гандлярів.

— Ні, шкода часу, се лишить ся для дітей... Я в Парижі буду мати таких річий доволі.

Ще дві клітки від'їхали на дно, а Перон уже не міг видержати і звернув ся просто до Маедихи.

— Памятайте, що там ждуть на вас у низу! Чи ще довго думаєте балакати?

Маедиха обернула ся до нього плечема. Що сей запроданець має тут розказувати? Що йому до того, коли вона поїде на дно? Вже й так досить ненавидять його люди, ще треба йому з чужими задирати ся! І на злість йому Маедиха не всіла до клітки, хоч уже та рука, в якій держала лямпку, заєревіла їй від холодних продувів. Анї вона, анї Ет'єн не знали вже, що говорити. Вони стояли напротив себе, а серця їх були такі повні всяких споминів, що вони конче хотіли що дещо сказати собі.

Нарешті зачала Маедиха так лише, аби щось балакати:

— Левакова вагітна. Левак усе ще сидить у тюрмі, а Бутелю заступає його тепер.

— А так, Бутелю.

— Ага, чи я вже говорила тобі се?... Фільмомена втекла.

— Якто втекла?

— Ну так, втекла з одним гірником до Падє-Калє. Я бояла ся, що вона лишить своїх двох малих на мою голову. Але нї, вона взяла їх із собою... Подумай собі! Баба плює кровю і вічно лише позіхає, а має таке щастє!

Вона задумала ся на хвилинку, а потім зачала помалу слово за словом:

— Але тобі мусів дехто допікати мною!... Певно пригадуєш собі, що свого часу казали люди, буцїм то я спала з тобою. Милій Боже! По смерти мого чоловіка могло дуже легко прийти до того, коли-б я була молодша, правда? Але тепер воно й краще, що не дійшло до того, бо ми певно жалували-б сього.

— А вже-ж, що ми були-б сього жалували — повторив Ет'єн.

Се вже було все, вони вже не мали про що балакати. Клітка ждала на Маедиху, дозорці кричали на неї люто та грозили їй грошевою карою. Тоді вона рішила ся від'їхати і стиснула Ет'єна за руку. Зворушений Ет'єн дивив ся на неї довго, довго, дивив ся на її бліде, поморщене лице, на її безбарвне волосє, що вилазило з під сивої шапки, на її зруйноване надмірною плодовитістю тіло, споганене до решти під суконними штанами і свитою. І знов так само як товариші стиснула його Маедиха за руку довго і горячо, немов би хотіла сказати йому: до побаченя тоді, коли зачнемо нову боротьбу! Він розумів її зовсім добре, на дні її очий видно було її непохитну віру. До побаченя, але незабаром, говорили її очі, і тоді вже прийде кінець теперішньому сьвітовому порядку.

— Що за лїнвива бестія! — крикнув Пєрон.

Потручувана, поштовхувана зі всіх боків усїла Маедиха до одного візка разом з чотирма робітниками. Потягнуто за сигналову ливку, щоб задзвонити по мясо, клітка ворухнула ся в ретязях і потонула в чорній ямі, і слїду по нїй не лишило ся нїякого, хиба те, що ливва втікала скоренько за її слїдом.

Тоді Ет'єн вийшов із копальні. На низу під шопою до чищення вугля завважив він якусь живу істоту, що сиділа на землі з простягненими ногами поміж густими купами вугля. Се був Жанлен приставлений до чищення вуглевих брил. Він держав між ногами брилу вугля та відбивав від неї молотком шматки лупакового

каменя. Тонкий порошок змішаний з потом закрив його всього так, що Ет'єн був би не пізнав його, як би Жанлен не звернув був до нього своєї малпячої морди з широкими вухами та зеленкуватими очима. Жанлен лише підсміхнув ся помалу до Ет'єна, розбив брилу в останнє і сховав ся в клубах вуглевого пороку.

Вийшовши з копальні йшов Ет'єн якийсь час шляхом. Усякі думки просто клекотіли в його голові. Але тепер почув він себе свобіднійшим, коли вийшов у чисте поле і відітхнув повними грудьми. Сонце на небі сьвітило немов тріумфально, веселість розбуджувала ся по всіх полях. Золоті хвилі котили ся від сходу до заходу по всій безмежній рівнині. Вся природа оживала, все її жите кипіло молодечим жаром, лунало щебетанєм пташок, шумом води та лісів. Гарно виглядало се жите, старий сьвіт не хотів ще покидати його, хотів ще пережити хоч одну весну.

І в тій надії, що се певно буде остання весна старого сьвіта, став Ет'єн іти помалійше та приглядати ся тій веселости ново-народженої пори року. Він думав про себе самого і почував себе сильним, дозрілим через свій гіркий досьвід на дні ями. Його розвій уже довершив ся, він ішов тепер у сьвіт як революційний борець, що видає війну тій суспільности, яка тепер істнує і яка осудила його діяльність. Він тішив ся вже наперед, як то він стрінеть ся з Плішаром, як стане так само як Плішар проводирем робучого народа; і він уже зачав укладати собі будучі промови і порядкувати свої провідні думки. Він задумував розширити свою програму, а його панські навички,

які вивисшили його понад робучі верстви, пхнули його до ще більшої ненависти против панів. Він бривив ся нуждою робітників, але рівночасно чув потребу вирвати їх із сеї нужди, вказати сьвітови на них, як на єдиних справдішніх героїв, зовсім вільних від сучасних гріхів, як на єдину шляхту і єдину силу, що зможе відновити весь сей зігнилий сьвіт. І серед сих мрій Ет'єн бачив уже себе на трибуні, бачив уже себе переможцем на чолі робучих мас, розумієть ся, коли народ не буде знов недячним і не прожене його від себе.

В горі дуже високо заспівав жайворонок. Слідом за сьм співом підвів Ет'єн очи на небо. Малі, червоні хмарки, останки нічної мряки, розпливали ся по чистім, синім небі. Ет'єнови пригадав ся Суварін і Раснер. Нема сумніву, що робітники мусять програти, коли кождий захоче так як Раснер загорнути всю власть у свої руки. І славна Інтернаціоналка, що мала відновити сьвіт, стала тепер зовсім безсильною, бо її величезна армія поділила ся на дрібні части та розбила ся через внутрішні сварні. Невже Дарвінова теорія правдива? Він постановив зараз у першій своїй промові виложити сю теорію так, як давнійше викладав її собі, коли лише довідав ся про неї: коли вже так мусять бути, що одна верства суспільности винищить другу, то чи не буде народ сею побідною верствою, що вигубить панів, ослаблених надмірним уживанєм житєвих приємностей? Нова кров зродить нову суспільність! І в тім ожиданю нового нападу варварів, що мають відновити старе зігниле людство, відзискав Ет'єн свою давню непохитну віру в недалеку революцію; але се буде вже правдива, робіт-

ницька революція, що освітить кінець столітя кровавою луною пожежі; се буде луна нового сходячого сонця, буде сьвітити так гарно як те сонце, що сьогодні сьвітить на небі.

Довго, довго йшов Ет'єн, вистукуючи палицею о кам'яний брук гостинця. Куди лише кидав оком, кожде місце пригадувало йому якусь хвилю з його побуту в Монсу. Онтам коло Фурш-о-Бефа взяв він у свої руки провід над гурмою страйкарів у день походу через копальні. Сьогодні на тім самім місці, але в землі, в глибині семисот метрів зачала ся важка, собача праця. Ет'єнови здавало ся, що чує важкі, реґулярні удари дзюбаків: се товариші рубали вуголь, облигі чорним потом від пят до голови, ті самі товариші, з якими він недавно попрощав ся над ямою. Очевидна річ, що вони були тепер поборені, втратили через страйк багато грошей і багато людей, але Париж не забуде сих карабінових вистрілів у Во-ре; сею раною уплине й кров цїсарства. А коли промислова криза дійде до кінця, коли фабрики зачнуть на ново відчиняти ся одна за другою, тоді очевидно боротьба вибухне ще з більшою силою, коли пани не згодять ся добровільно на бажаня робітників. Вуглярі вже почислили свої сили, вже випробували їх, а своїм голосним домаганєм справедливости зворушили всіх робітників цілої Франції. Теперішня побіда панів не принесла їм великої користі; міщани з Монсу тремтіли, хоч уже страйк давно скінчив ся і в усій околиці запанувала глибока тиша; хто знає, чи на дні сеї тиші не кицить щось, що зітре панів зовсім з поверхні землі? Пани розуміли добре, що революція може вибухнути кожної хвилі, що

вже може завтра настане генеральний страйк, а сей страйк буде тим різнити ся від останнього, що вже всі робітники будуть мати свої щадниці і що зможуть видержати цілі місяці, не голодуючи так страшно як останнього разу. Але й останній страйк задав старій суспільності рішучий удар. Робітники чули вже, як вона тріщала під їх ногами, і відчували, що незабаром прийдуть що раз нові і що раз сильніші удари, які розібють на порох старий суспільний лад, і він западець ся в безодню так само як копальня Воре і щезне в ній без сліду.

Ет'ен завернув на ліво, на дорогу до Жуазеля. Він пригадав собі, що як раз на тім скруті зупинив він юрбу страйкарів від нападу на Гастон-Марі. З того місця побачив він вежі кількох копалень: по правім боці Міру, а недалеко знов Мадлен і Кревкёр одну біля другої. Праця розпочала ся всюди, а удари дзюбаків під землею, що причували ся Ет'єнови, стукали тепер від одного кінця рівнини до другого. Під полями, під дорогами, під містами, що купали ся весело в соняшному проміню, всюди лунали ті прокляті удари дзюбаків. Але ся підземна, пекельна каторга була так глибоко в землі, що треба було знати, що там мучить ся стільки людей, щоб відчувати їх важкий, пригнетений стогін. Ет'єнови прийшло тепер на думку, що насильством може таки не прискорить ся побіди робітників. Перерізуване линов, вириване шин, розбиване лямп, що за безхосенна робота! Чи варто було на те бігти три милі цілою розбишацькою юрбою?! Ет'ен зачав помалу приходити до того переконання, що легальна дорога може стати ся колінь да-

леко страшнішою для ворогів робучого народу. Його ум дозрівав, його безбожна ненависть зачинала слабнути. Маедиха дуже добре говорила своїм хлопським розумом: треба спокійно лучити ся разом, пізнати свої сили, в'язати ся в товариства, коли закони дозволяють на се; аж тоді, коли кождий почує, що за ним стоїть увесь нарід, коли мільйони робітників стануть супроти кількох тисяч лінюхів, тоді треба взяти управу в свої руки і завести лад по всій землі. Гей! як би тоді віджила правда і справедливість! І тоді здох би зараз сей пажирливий, випасений божок, сей проклятущий ідол, що сховав ся десь далеко, в невідомій стороні на дні своєї сьвятині, якого всі маси нуждарів годували своїм власним мясом, хоч ніколи не бачили його на очі.

Ет'єн зійшов з дороги до Вандама і знов вийшов на гостинець. По правім боці виставали з за горбка верхи міста Монсу. Напротив нього лежали руїни копальні Воре, три помпи черпали з неї воду день і ніч. Потім появили ся на обрію иньші копальні: Віктуар, Сен-Томá, Фетрі-Кантель. А на півночи високі комини і батерії коксових печей пускали клуби диму в раннє, прозоре повітрє. Ет'єн мусїв спішити ся, коли не хотїв запізнити ся до поїзду, бо до Маршієна було ще шість кільометрів дороги.

А під його ногами, глибоко в землі завзяті удари дзюбаків лунали без ушину. Всі його товариші були там, за кождим кроком він наче стрічав одного з них. А чи під сим ланом не сидить припадком Маедиха, зігнута в двоє при своїм колесі? Чи се не чути її захриплого віддиху разом зі свистом вентилятора?

По обох боках дороги, по всіх усядах здавало ся Ет'єнови, що пізнає якогось товариша то під збіжем, то під живоплотом, то під деревиною. Тепер уже сонце стояло високо на небі в повній своїй славі і огрівало відмолоднілу землю; а з його проміння родило ся житє, виноград випускав зелене листє, поля вкривали ся зеленою травою. На кождїй деревинї видовжували ся пушівки та ждали лише потрібної скількості тепла і сьвітла, щоб розцвисти ся. А товариші стукали все ще, чим раз виразнїйше, немов би наближали ся до поверхнї землї. Вся ся безмежна рівнина була наче черево землї; воно наповняло ся, грубшало, бо в його нутрї дозрівали люди, дозрівала чорна армія местників, що росла для жнивa будучого віку. Треба лише, щоб та армія дозріла, а тоді вона пробє сю землю і затрясе нею до самих основ.

К о н е ц ь .

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки :

В першій серії :

	Ціна в короновій вал.	
1. С. Ковалів. Дезертир і иньші оповіданя . . .	1·60	К
2. Іван Франко. Поеми	1·60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповіданя .	1·40	„
4. Гю де Мопасан. Дика пані і иньші оповіданя	1·30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповіданя .	1·60	„
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2·20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1·60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1·60	„
10. Уїллїам Шекспір. Гамлет, принц данський	1·80	„
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповіданя . .	1·40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповіданя	1·20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1·60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1·40	„
16. Панає Мирний. Лихі люди	1·40	„
17. В. Короленко. Судний день	1·20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1·60	„
19. К. Гуцков. Урізль Акоста	1·40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1·80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1·60	„
22. Панає Мирний. Морозенко	0·90	„
23. Лесь Мартович. Нечитальник	1·60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2·00	„
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1·00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1·60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1·60	„
28. Л. Толстой. Відродженя, (3 томи)	3·60	„
29. К. Гавлічек-Боровекій. Вибір поезий . . .	1·60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1·80	„

31. І. Франко. Коваль Бассім	1·60	К.
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1·80	"
33. Е. Тичченко. Калевала.	3·00	"
34. О. Катренко. Паян Природа і ин. оповідани	1·40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу з печевли	1·60	"
36. Іван Франко. Сім казок, новелї	1·40	"
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезиї	1·60	"
38. Уїллїям Шекспір. Ромео і Джульєта.	1·80	"
39. К. Сроковський. Оповіданя	1·40	"
40. А. Кримський. Пальмове гилля, (3·00)	2·00	"
41. О. Конисський. Молодий вік Макс. Одинци	2·00	"
42. Гю де Монасан. Горлі і иньші оповідани	1·30	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповіданя	2·00	"
44. Уїллїям Шекспір. Король Лір	1·80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3·00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1·20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр.	1·60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру.	1·40	"
49. М. Коцюбинський. Повданок і ин. опов.	2·00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1·40	"
51. С. Ковалїв Рыболови.	2·00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповіданя. т. I. (1·60)	2·00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповіданя	3·00	"
54. Е. Ярошинська. Перекиньчики	2·60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3·00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1·50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3·00	"
58. М. Вовчок. Народні оповіданя. Т. II. (1·60)	2·00	"
59. М. Горький. Мальва і инші опов.	2·50	"
60. М. Дерлиця, Композитор і инші опов.	2·00	"
61. Ю. Заср. Легенди	2·40	"
62. А. Чехов. Змора і инь. опов.	2·40	"
63. Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инь. опов.	1·80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2·00	"
65. А. Чайковський. Оповіданя.	2·00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповіданя, т. III.	3·80	"
67—68. І. Левицький. Хмари	4·80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь	6·00	"
71. О. Маковей. Оповіданя	3·00	"
73. Кароль Кавцкі. Народність і її початки (0·60)	1·00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаврбах (0·50)	0·90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини, (1·50)	1·90	"
76. Ш. Сеньобó. Австрія в ХІХ столїтю (0·80)	1·20	"
77. В. Будзиновський. Хлоцька посїлість (2·00)	2·40	"
78. К. Флямарион. Про небо (2·00)	2·40	"

79.	М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1·80	К.
80.	С. Степняк. Підземна Росія	(3·00) 3·40	"
81.	Адріян. Аграрний процес у Добростанах	(1·00) 1·40	"
82.	Г. Тен. Фільософія штуки	(1·00) 1·40	"
83.	Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4·00	"
84.	Е. Феррієр. Дарвінізм.	(1·30) 1·70	"
85.	Й. Конрад. Національна економія	2·30	"

Приготовляють ся до друку або друкують ся:
 І. Франко, Воа Constrictor; Шіргер, Історія Жидів;
 Фраас, Нарис геології; Льорія, Соціологія; Бельше,
 Про походжене чоловіка.

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій
 серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за бро-
 шуровані примірники.

У другій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли :

1.	М. Грушевський. Б. Хмельницький	0·20	К.
2.	Курцій Руф. Фільотас	0·20	"
3.	В. Наумович. Величина звіздного сьвіта.	0·15	"
4.	Панає Мирний. Лови	0·06	"
5.	І. Пулюй. Непропаща сила	0·20	"
6.	М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур.	0·10	"
7.	І. Раковський. Вік нашої землі	0·10	"
8.	А. Чехов. Каштанка	0·15	"
9.	М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0·15	"
10.	Е. Золя. Напад на млин	0·20	"
11.	І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0·15	"
12.	Г. Квітка. Маруся	0·50	"
13.	М. Левицький. Умова для селян. спілок	0·20	"
14.	П. Куліш. Орися.	0·06	"
15.	М. Кистяковська. Іван Гус	0·20	"
16.	О. Стороженко. Оповідання. І.	0·20	"
17.	В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0·20	"
18.	В. Короленко. Ліс шумить	0·20	"
19.	І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0·40	"
20.	В. Гіґо. Кльод Іе	0·25	"
21.	Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0·25	"
22.	П. Мирний. Лихий попутав	0·40	"
23.	А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів.	0·30	"
24.	Ів. Франко. Украдене щастя	0·50	"
25.	С. Єфремов. Національне питання в Норвегії	0·30	"
26.	П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0·30	"

27. М. Драгоманів. Два учителі	0·40	К.
28. Е. Золя. Повінь	0·30	"
29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0·10	"
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0·35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0·35	"
32. Люк'ян. Юпітер у клопотах	0·30	"
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0·20	"
34. М. Гоголь. Вій...	0·40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0·20	"
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0·30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці .	0·30	"
38—39. І. Тургенєв. Ася	0·40	"
40. Л. Боровиковський. Маруся	0·25	"
41—42. Данте Алїгері. Пекло, пісня I—X	0·40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0·70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0·90	"
49—50. О. Бодяньський. Українські казки . . .	0·50	"
51. Е. Золя. Смерть Олівія Бекайля	0·25	"
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0·45	"
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (3 пісня)	0·25	"
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів	0·45	"
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0·55	"
57. В. Брайтенбах. Біольогія в ХІХ в.	0·25	"
58—59. М. Горький. На дні життя.	0·70	"
60—61. М. Верн. Біблія.	0·40	"
62—63. Г. Кляйст. Маркіза О...	0·40	"
64. М. Карєєв. Фільософія історії	0·25	"
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1·50	"
68. Ш. Сеньобб. Міжнародні революційні партії	0·40	"
69—71. І. Тургенєв. Весняні води.	1·30	"
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву	0·30	"
73.—74. П. Куліш. Українські оповідання. . . .	0·90	"
75. Ф. Ляссаль. Про суть конетітуції	0·30	"
76—77. А. Шаміссо. Петро Шлеміль.	0·70	"
78. М. Драгоманів. Літ.-сусп. партії в Галичині	0·40	"
79. Д. Мордовець. Оповідання	0·60	"
80. О. Кониський. Листи про Ірландію	0·45	"
81—82. І. Левицький. Гуморески	0·75	"
83. Ю. Візнер. Житє рости у морі	0·15	"
84—85. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда, IV—VI	0·80	"
86. В. Антонович. Поль.-українські відносини	0·40	"
87. І. Тургенєв. Муму	0·30	"
88—90. А. Кримський. Мусулманство і його бу- дучність	1·70	"
91—92. О. Стороженко. Оповідання. II	1·10	"
93. А. Д. Уайт. Розмови з Л. Толстим	0·30	"

- 94—96. Ф. Купер. Звіробийник
97—98. О. Вайсмаєр. Про туберкульозу
99—100. О. Стороженко. Оповідання III.

Приготовляють ся до друку: П. Вінтерніц, Що знаємо про Індюгерманів; Куліш, Листи з хутора; Фер, Про будизм; Верн, Про евангеле; Софрон Круть. Спомини з росій.-тур. війни.

Можна набувати теж повість М. Яцкова: **Огні горять** — по 2·50 кор.

АКОРДИ, антольоґія української поезії від смерти Шевченка до найновіших часів під ред. д-ра Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панкевича, люксусове виданє, по ціні 6, 7.50, 8, 8.50 і 10 кор.

 Хто кунє за готівку книжок на суму 50—100 кор. дістає 20% опушту; від 100 кор. у гору дістає 25% опушту.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

v

80K

8/10/74

JK

372554

1681

